E-ISSN: 2687-3214

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Olaylar ve Yorumlar
Alev KILIÇ

Kastamonu Vilayetinde Sakin Ermenilerin Statüsü ve Nüfus Durumlarına İlişkin Tespitler
Ercan ÇELEBİ

Babür (Hint-Türk-İslam) İmparatorluğu'nda Ermeni Asıllı Saray Mensupları
Yalçın KAYALI

Türkiye-Ermenistan Normalleşmesinde Kimlik ve Söylem: Paşinyan Dönemi Ermenistan Dış Politikasında Düşmanlık Kültürünün Dönüşümü ve Sınırları
Muhammet Cemal ŞAHİNOĞLU

Komitacılar Arası İş Birliği ve Osmanlı Karşıtı Propaganda: *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* Gazetesi Örneği (1903)
Ergün HASANOĞLU

Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilere Verilen Madencilik İmtiyazları (1908-1914)
Celaleddin ERDOĞAN

Osmanlı Modernleşmesinden Cumhuriyet Dönemine Ermeni Azınlığın Tarihsel Süreçte (1839-2011): Dini, Sosyolojik ve Yasal Statülerinin Değerlendirilmesi
Cabir OSMANLI - Baki MUSULLU

1919 Paris Barış Konferansı Kıskacında Ermeni Siyaseti: "La Voix De L'arménie" Gazetesinin Lobi Faaliyetleri
Yusuf DİNÇEL

sayı
80
2026

TERAZİ YAYINCILIK

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2026, Sayı 80
E-ISSN: 2687-3214

EDİTÖR
E. Büyükelçi Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Tuğçe TECİMER

İMTİYAZ SAHİBİ
AVRASYA BİR VAKFI (1993)
Bu yayın, Avrasya Bir Vakfı adına, Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) çalışanları tarafından hazırlanmaktadır.
Terazi Yayıncılık tarafından dağıtılmaktadır.

YAYIN KURULU
Alfabetik Sıra ile

Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Prof. Dr. Edward ERICSON
(Marine Corps Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış Yalçın KAYA
(Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi, E. Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(ODTÜ, Tarih Bölümü Başkanı)

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
(Marmara Üniversitesi)

YAYIN SAHİBİ
Terazi Yayıncılık Adına Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN İDARE MERKEZİ
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sokak No. 12/B Daire 2-3-4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23 - **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

YAYIN TÜRÜ
Yaygın Süreli Yayın
Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır.

ABONE SORUMLUSU
Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sokak No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 1.100 TL
Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 50 Euro

SAYFA DÜZENİ
Ruhi ALAGÖZ

BASKI
Pratik Dijital Basım Yayın
Zübeyde Hanım Mahallesi Kazım Karabekir Cad. 7/18 Altındağ / ANKARA

BASIM TARİHİ ve YERİ
13 Kasım 2026, Ankara

Ermeni Araştırmaları

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM ve EBSCO tarafından taranmaktadır. Yayıma sunulan makaleler hakem denetimine tabi tutulur. Gönderilen yazılar ilk olarak yayın/danışma kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

Yayın Ekibi
Bilimsel Yayın Koordinatörü:
Hazel ÇAĞAN ELBİR: Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

Yardımcı Editör
Selenay Erva YALÇIN: Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

Dil Editörü
Hülya ÖNALP: Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

Bilim ve Danışma Kurulu
(Alfabetik Sıra ile)

Tarih
Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN: ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Tolga BAŞAK: Atatürk Üniversitesi
Dr. Şükrü ELEKDAĞ: E. Büyükelçi
Prof. Dr. Bülent YILDIRIM: Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL: Erzurum Atatürk Üniversitesi

Uluslararası İlişkiler
Prof. Dr. Hakan YAVUZ: Utah Üniversitesi

Dil ve Edebiyat
Prof. Dr. Birsen KARACA: Ankara Üniversitesi

Bölgesel Çalışmalar
Dr. Öğr. Üyesi Murat JANE: İstanbul Aydın Üniversitesi

Banka Hesapları / Bank Accounts

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:

TRY için - Terazi Yayıncılık Basın Dağıtım Danışmanlık Eğitim Organizasyon Matbaacılık Kırtasiye Tic.Ltd.Şti., Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi

IBAN: TR 96 0006 2000 1810 0006 2960 07

Please send your payment to the following bank account:

For USD – Terazi Yayıncılık Basın Dağıtım Danışmanlık Eğitim Organizasyon Matbaacılık Kırtasiye Tic.Ltd.Şti., Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Branch

IBAN: TR60 0006 2000 1810 0009 0869 57

For Euro – Terazi Yayıncılık Basın Dağıtım Danışmanlık Eğitim Organizasyon Matbaacılık Kırtasiye Tic.Ltd.Şti., Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Branch

IBAN: TR69 0006 2000 1810 0009 0820 42

Not

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazara aittir. Editör, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü veya Yayın Sahibi sorumlu değildir.

Telif Hakkı

Tüm hakları saklıdır. Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Avrasya İncelemeleri Merkezi'nden (AVİM) önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

Sayfa

Yazarlar 7
(Contributors)

Editörün Notu 11
(Editorial Note)

BAŞYAZI 15
(EDITORIAL)

Olaylar ve Yorumlar 15
(Facts and Comments)
Alev KILIÇ

ARAŞTIRMA MAKALELERİ 65
(RESEARCH ARTICLES)

Kastamonu Vilayetinde Sakin Ermenilerin Statüsü ve Nüfus Durumlarına İlişkin Tespitler 65
(The Armenians of Kastamonu: Status, Demography, Exile, Deportation, and Religious Conversion)
Ercan ÇELEBİ

Babür (Hint-Türk-İslam) İmparatorluğu'nda Ermeni Asıllı Saray Mensupları 87
(Armenian Origin Court Officials in the Mughal [Indo-Turkic-Islamic] Empire)
Yalçın KAYALI

Türkiye-Ermenistan Normalleşmesinde Kimlik ve Söylem: Paşinyan Dönemi Ermenistan Dış Politikasında Düşmanlık Kültürünün Dönüşümü ve Sınırları 115
(Identity and Discourse in Türkiye-Armenia Normalization: The Transformation of the Culture of Enmity and Its Limits in Armenia's Foreign Policy under Pashinyan)
Muhammet Cemal ŞAHİNOĞLU

Komitacılar Arası İş Birliği ve Osmanlı Karşıtı Propaganda: *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* Gazetesi Örneği (1903) 145
(Inter-Komitadjis Cooperation and Anti-Ottoman Propaganda: The Case of The Newspaper the Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia (1903))
Ergün HASANOĞLU

İÇİNDEKİLER

Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilere Verilen Madencilik İmtiyazları (1908-1914) 195

(Mining Concessions Granted to Armenians During the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire (1908-1914))

Celaleddin ERDOĞAN

Osmanlı Modernleşmesinden Cumhuriyet Dönemine Ermeni Azınlığın Tarihsel Süreçte (1839-2011) Dini, Sosyolojik ve Yasal Statülerinin Değerlendirilmesi 243

(The Rights of the Armenian Minority from Ottoman Modernization to the Republican Era (1839-2011): A Comparative Analysis of Religious, Sociological, and Legal Dimensions)

Cabir OSMANLI - Baki MUSULLU

1919 Paris Barış Konferansı Kıskacında Ermeni Siyaseti: "La Voix De L'arménie" Gazetesinin Lobi Faaliyetleri 277

Armenıan Politics in the Grip of the 1919 Paris Peace Conference: Lobbying Activities of the "La Voix De L'arménie" Newspaper)

Yusuf DİNÇEL

YAZIM KURALLARI 314

(STYLE SHEET)

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Prof. Dr. Ercan ÇELEBİ

Prof. Dr. Ercan ÇELEBİ 16 Nisan 1970 tarihinde Kastamonu ili Tosya ilçesinde doğdu. 1994 yılında 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda "Türkistan Millî Mücadelesi (Yaş Türkistan Dergisine Göre)" adlı çalışması ile Yüksek Lisansını ve 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda "Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (Kuruluşu, Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri)" adlı çalışması ile doktorasını tamamladı. 2007 yılında Yrd. Doç. Dr., 2018 yılında Doçent ve 2024 yılında Prof. Dr. oldu. Halen Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır. ÇELEBİ'nin çalışma alanları Millî Mücadele, Erken Cumhuriyet Dönemi, Kastamonu kent tarihi ve Türk Dünyası'dır.

Yalçın KAYALI

Yalçın Kayalı, 1985 yılında İstanbul'da doğmuş; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Arap Dili ve Edebiyatı alanında lisans, Hindoloji alanında yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlamıştır. 2019 yılında doçent unvanını alan Kayalı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hindoloji Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. 2016 ve 2019 yıllarında Hindistan Haydarabad Üniversitesi Hindī Dili ve Edebiyatı Bölümünde misafir araştırmacı olarak bulunmuş, 2020–2024 yılları arasında Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi müdür yardımcılığı görevini yürütmüştür. Eylül 2026 itibarıyla İsveç'teki Uppsala Üniversitesi Department of Linguistics and Philology bünyesinde bir yıl süreyle konuk araştırmacı olarak doktora sonrası araştırmalarını sürdürmektedir. Hindistan'ın siyasi tarihi, dinî ve kültürel gelenekleri ile Sanskrit ve Hint edebiyatı üzerine çalışan Kayalı'nın akademik faaliyetleri, telif kitapları, çeviri ve editörlük çalışmalarını, makaleleri ve uluslararası bilimsel toplantılarda sunduğu bildirileri kapsamaktadır.

Muhammet Cemal ŞAHİNOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Cemal Şahinoğlu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda yüksek lisans ve doktora öğrenimini sırasıyla 2013 ve 2020 yıllarında tamamlamıştır. 2013-2021 yılları arasında Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. 2021 yılından bu yana Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Akademik çalışmaları ağırlıklı olarak Türk dış politikası, bölgesel çalışmalar, sivil toplum kuruluşları ve kamu diplomasisi üzerine yoğunlaşmaktadır.

Ergün HASANOĞLU

1990'da Kırklareli'nin Lüleburgaz ilçesinde doğdu. 2012 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2016 yılında Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Çalışmaları Anabilim Dalında "Edirne Osmanlı Dönemi Matbuatından Ceride Gazetesi (H. 1307-1309)" adlı teziyle yüksek lisans derecesi aldı. Yine aynı üniversitenin aynı anabilim dalında "Stefan Stambolov Hükümeti Döneminde Bulgaristan Prensliği-Osmanlı Devleti İlişkileri (1887-1894)" adlı çalışmasıyla 2023 yılında doktora eğitimini tamamladı. İlgi alanları Osmanlı Devleti-Bulgaristan Prensliği ilişkileri (1879-1909), Makedonya Sorunu, istihbarat tarihi, Osmanlı ve Bulgar basın tarihidir. *Düşen Şehir, Doğan Kahraman: Edirne'nin İşgali ve Enver Bey'in Yükselişi ve Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı-Makedonya Komitacılarının Anıları* isimli çalışmaları bulunmaktadır.

Celaleddin ERDOĞAN

Celaleddin Erdoğan, Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans; Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda "Adana Halkevi (1933-1951)" adlı teziyle yüksek lisans; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda "İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilere Verilen Madencilik İmtiyazları" başlıklı teziyle doktora eğitimini tamamlamıştır. Ermenice kaynaklara ve arşiv belgelerine dayalı incelemeleriyle Ermeni kültürü, Ermeni tarihi, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir. Akademik hayatına Ocak 2020'de Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak başlayan Erdoğan, Mart 2021'den bu yana Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.

Cabir OSMANLI

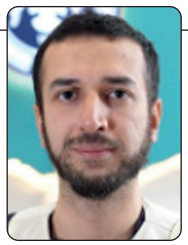
Aslen Azerbaycan Türkü olan Cabir Osmanlı, 2008 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2015 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Dinler Tarihi alanında "*Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hristiyan Misyonerlik Faaliyetleri ve Diğer Misyoner Gruplar*" başlıklı teziyle Yüksek Lisans derecesi ve 2021 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi alanında "*Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihsel, Dini ve Sosyo-Kültürel Bir Çalışma)*" başlıklı teziyle Doktora derecesi almıştır. 2022'den bu yana Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktor Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Alanıyla ilgili bir adet kitap, beş adet kitap editörlüğü, kitap bölümleri, makaleleri ve sempozyum bildirileri bulunmaktadır. Özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık, Eski Türk Dini İnanışları, Halk İnanışları, Kafkasya Bölgesindeki Dinler ve Faaliyetleri, Dinler Tarihi ile bağlantılı olarak Arkeoloji ve Mitoloji alanlarında çalışmalarını devam ettirmektedir. Arapça ve Rusça bilmektedir.

Baki MUSULLU

Bayburt doğumlu yazar, Lisans eğitimini 2018 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı. 2025 yılında Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans programında Tez aşamasındadır. Yüksek Lisans tez çalışmasını *"Abdülmesih el-Kindî'nin Hazreti Muhammed'in Nübüvveti ve Mucizelerine Yönelik Eleştirilerine Nu'mân el-Âlûsî'nin Verdiği Cevapların Dinler Tarihi Açısından Değerlendirmesi"* başlığı üzerine sürdürmektedir. Editörlüğünü akademik danışman Dr. Öğr. Üyesi Cabir Osmanlı'nın ve lisansüstü öğrencilerin katkılarıyla hazırlanan "*Dinler Tarihinin Genç Kalemlerinden Yahudilik Araştırmaları*" adlı kitapta "*Karailiğin Türk Dünyasındaki Serüveni: Hazar ve Kırım Örneği*" başlıklı bölümü kaleme almıştır. Mesleki kariyerini Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Kastamonu'da imam hatip olarak devam ettirmektedir.

Yusuf DİNÇEL

Yusuf Dinçel, uluslararası güvenlik, istihbarat tarihi ve Orta Doğu üzerine çalışan bir akademisyen ve yazardır. Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olmuş; yüksek lisansını TOBB ETÜ'de, doktorasını ise Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. T.C. Cumhurbaşkanlığında güvenlik konularında görev yapmıştır. Hâlen Polis Akademisi İç Güvenlik Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır. Çalışmalarını özellikle istihbarat, istihbarat tarihi, uluslararası güvenlik ve Orta Doğu meseleleri üzerinde yoğunlaştırmaktadır.

EDİTÖRÜN NOTU
(EDITORIAL NOTE)

Değerli Okurlarımız,

Ermeni Araştırmaları dergisi olarak 80. sayımıza ulaşmanın ve bu uzun soluklu yayın yolculuğunda siz kıymetli okurlarımızla buluşmayı sürdürmenin mutluluğunu yaşıyoruz. Geride bıraktığımız 80 sayı boyunca Ermeni araştırmaları alanındaki akademik çalışmalara katkı sunmayı ve farklı araştırma konularını okurlarımızla buluşturmayı amaçladık. Bu anlamlı birikimin yeni bir halkasını oluşturan 80. sayımızda, geleneksel editör başyazısının yanı sıra yedi araştırma makalesi yer almaktadır.

Bu sayıda yer alan makaleler, ele aldıkları konular ve benimsedikleri yöntemsel yaklaşımlar bakımından alan araştırmalarına ilişkin farklı akademik tartışmaları bir araya getirmektedir. Güncel siyasi gelişmelerden tarih araştırmalarına, uluslararası ilişkilerden ekonomik, hukuki ve toplumsal meselelere uzanan çalışmalar, alanın farklı disiplinler çerçevesinde değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Dergimizin geleneksel bölümlerinden biri olan **"Olaylar ve Yorumlar"** başlıklı editoryal yazıda Alev Kılıç, Mayıs-Ekim 2026 döneminde Ermenistan'da yaşanan iç siyasi gelişmeleri, dış politika yönelimlerini, Azerbaycan ile yürütülen barış anlaşması sürecini ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme girişimlerini kapsamlı biçimde ele almaktadır. Bu dönemde Ermenistan'ın siyasi geleceği açısından belirleyici olan parlamento seçimleri, Rusya ile Batı arasındaki yönelim tartışmaları ve bölgesel barış sürecinin karşılaştığı güçlükler öne çıkmaktadır. Çalışma, Ermenistan'ın dış politika tercihleri ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geleceğine ilişkin güncel gelişmeleri bir arada değerlendirmektedir.

80. sayımızın ilk araştırma makalesi, Ercan Çelebi'ye ait **"Kastamonu Vilayetinde Sakin Ermenilerin Statüsü ve Nüfus Durumlarına İlişkin Tespitler"** başlıklı çalışmadır. Makalede, Kastamonu vilayetinde yaşayan Ermeni cemaatinin dinî işlerinin yürütülmesi, murahhasalık kurulmasına ilişkin talepler ve bölgedeki Ermeni nüfusunun tespitine yönelik tartışmalar incelenmektedir. Çalışma, yerel idari uygulamalar ile cemaatin kurumsal yapısı arasındaki ilişkiyi tarihsel süreç içerisinde ele alarak Osmanlı taşrasında Ermeni toplumunun statüsüne ilişkin değerlendirmelere katkı sunmaktadır.

İkinci makale, Yalçın Kayalı tarafından kaleme alınan **"Babür (Hint-Türk-İslam) İmparatorluğu'nda Ermeni Asıllı Saray Mensupları"** başlıklı çalışmadır. Babür İmparatorluğu döneminde saray çevresinde görev üstlenen veya imparatorluk yönetimi içerisinde önemli konumlara sahip olan Ermeni asıllı şahsiyetlerin ele alındığı araştırmada, Ermenilerin Güney Asya'daki tarihsel varlığı ve siyasi, diplomatik ve kültürel ilişkiler içerisindeki rolleri değerlendirilmektedir. Çalışma, Ermeni tarihinin farklı coğrafyalardaki izlerini ortaya koyarak Ermeni-Hint ilişkilerinin tarihsel arka planının anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Üçüncü makale, Muhammet Cemal Şahinoğlu'nun **"Türkiye-Ermenistan Normalleşmesinde Kimlik ve Söylem: Paşinyan Dönemi Ermenistan Dış Politikasında Düşmanlık Kültürünün Dönüşümü ve Sınırları"** başlıklı çalışmasıdır. Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini konstrüktivist bir çerçevede ele alan makale, Ermenistan'ın devlet kimliği, tehdit algısı ve dış politika söyleminde meydana gelen değişimleri incelemektedir. Nikol Paşinyan döneminde gündeme gelen "Tarihsel Ermenistan" ve "Gerçek Ermenistan" ayrımı üzerinden yürütülen analiz, tarihsel anlatıların siyasi tercihler üzerindeki etkisini ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik yaklaşımında gözlenen değişimin sınırlarını değerlendirmektedir.

Dördüncü araştırma makalesi, Ergün Hasanoğlu tarafından kaleme alınan **"Komitacılar Arası İş Birliği ve Osmanlı Karşıtı Propaganda: The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia Gazetesi Örneği (1903)"** başlıklı çalışmadır. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki iş birliğinin propaganda boyutunu inceleyen araştırma, 1903 yılında Chicago'da yayımlanan gazetenin içeriklerine odaklanmaktadır. Osmanlı yönetimine yönelik söylemler, reform tartışmaları ve Batı kamuoyunu etkileme girişimleri üzerinden yürütülen inceleme, söz konusu siyasi hareketlerin ortak bir propaganda dili oluşturma çabalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Beşinci makale, Celaleddin Erdoğan'ın **"Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilere Verilen Madencilik İmtiyazları (1908-1914)"** başlıklı çalışmasıdır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde Ermeni tebaasına verilen madencilik imtiyazlarının arşiv belgeleri ışığında incelendiği araştırmada, farklı maden türleri ve vilayetler üzerinden dönemin ekonomik faaliyetleri

değerlendirilmektedir. Çalışma, imtiyazların verilmesinde sermaye, teknik bilgi ve girişimcilik kapasitesinin rolünü ele alarak Ermeni girişimcilerin Osmanlı madencilik sektöründeki konumuna ve devletin ekonomi politikalarına ışık tutmaktadır.

Altıncı araştırma makalesi, Cabir Osmanlı ve Baki Musullu tarafından kaleme alınan **"Osmanlı Modernleşmesinden Cumhuriyet Dönemine Ermeni Azınlığın Tarihsel Süreçte (1839-2011) Dinî, Sosyolojik ve Yasal Statülerinin Değerlendirilmesi"** başlıklı çalışmadır. Osmanlı modernleşmesinden Türkiye Cumhuriyeti dönemine uzanan süreçte Ermeni toplumunun dinî, hukuki, idari ve sosyokültürel statüsünde meydana gelen dönüşümlerin ele alındığı makalede, Tanzimat ve Islahat reformlarından Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne, Lozan Barış Antlaşması sonrasındaki azınlık statüsünden 2000'li yıllardaki yasal düzenlemelere kadar uzanan tarihsel gelişmeler değerlendirilmektedir. Çalışma, Ermeni toplumunun imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecindeki deneyimini ve bu süreçte ortaya çıkan yapısal değişimleri bütüncül bir perspektifle incelemektedir.

80. sayımızın yedinci ve son araştırma makalesi, Yusuf Dinçel'in **"1919 Paris Barış Konferansı Kıskacında Ermeni Siyaseti: 'La Voix de l'Arménie' Gazetesinin Lobi Faaliyetleri"** başlıklı çalışmasıdır. Paris Barış Konferansı sürecinde Ermeni siyasi aktörlerinin Batılı hükümetleri ve kamuoyunu etkileme girişimlerinin incelendiği makalede, basının propaganda ve lobi faaliyetlerindeki rolü ele alınmaktadır. Amerikan arşiv belgeleri ve gazete içerikleri üzerinden yürütülen çalışma, dönemin diplomatik mücadelelerinde basının nasıl bir araç olarak kullanıldığını ve uluslararası kamuoyu oluşturma çabalarının siyasi süreçlerle ilişkisini değerlendirmektedir.

Dergimizin 80. sayısında yer alan çalışmaların, Ermeni araştırmaları alanındaki akademik birikime katkı sunmasını ve yeni araştırmalara zemin hazırlamasını temenni ediyoruz.

Dergimizin bu anlamlı sayısının hazırlanmasında emeği geçen tüm yazarlarımıza, hakemlerimize ve yayın sürecine katkıda bulunan herkese teşekkür ederiz.

Bir sonraki sayımızda yeniden buluşmak dileğiyle.

Keyifli okumalar diler, saygılarımızı sunarız.

Yayın Geliş Tarihi: 19.10.2026
Yayına Kabul Tarihi: 26.10.2026

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 15-64.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Mayıs-Ekim 2026 döneminde Ermenistan'daki iç durum, dış ilişkiler, Azerbaycan ile barış anlaşması imzalanması süreci ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve normalleşme süreci ele alınmaktadır.*

Dönemin en önemli gelişmesi, Ermenistan'ın gelecekteki yönünü belirleyecek olan 7 Haziran seçimlerinin Paşinyan'ın zaferiyle sonuçlanması olmuştur. Paşinyan bu seçimleri, karşısında duran ve muhalefeti destekleyen, Ermenistan üzerinde güçlü etkinliğe sahip Rusya'ya, Katolikos'un öncülüğünde halk üzerinde tarihi geçmişe sahip moral gücü bulunan kiliseye ve diasporanın ses getiren radikal-militan kesimine rağmen, başta Avrupa Birliği (AB) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmak üzere Batı'nın açık desteğiyle kazanmıştır. Ancak seçim sonuçlarına rağmen bu yıkıcı üçlünün muhalefeti sona ermemiş, aksine tırmanmıştır. Özellikle yaratılan ekonomik baskıyı Batı desteği karşılayamamıştır. Bu durum yönetimi giderek tavizler vermeye zorlamıştır.

Rusya'nın yörüngesinden çıkarak AB ve ABD'ye yönelmek isteyen Paşinyan yönetimi, bu yöneliş ile Rusya ile koparılması zor bağları arasında ciddi bir ikilem arasında kalmıştır. Zamana yayarak ve kademeli olarak Rusya'dan uzaklaşmak taktiği Rusya'nın kesin direnci ile karşılaşmış, Batı'nın desteği Rusya'nın baskısını gidermeye yetmemiştir. Çok vektörlü, dengeli

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr.

ve dengeleyici dış politika uygulaması da Rusya'yı ikna etmemiş, Rusya elindeki imkânları kullanarak bu yönelişe karşı çıkmıştır. Yönetim her şeye rağmen dış politika hedeflerinden taviz vermemiş, uyguladığı dış politikanın egemenliğinin gereği ve göstergesi olduğunu vurgulamıştır.

Paşinyan'ın seçim zaferi barış anlaşmasının önündeki tek engel olan anayasa değişikliğine de olanak sağlayacağı ve nihai normalleşmenin artık yakın olduğu ümidini yaratmış, Azerbaycan ile karşılıklı temaslar artmış, ulaşım, ticaret alanlarında pratik adımlar atılmıştır. Ancak bu temel beklentiyi gerçekleştirecek adımların bir türlü atılamaması, karşılıklı polemik ve suçlamalara yol açmıştır. Son olarak Paşinyan'ın sürecin 2031 yılına kadar uzayabileceğine işaret etmesi, Ermenistan'ın Batı'dan aldığı desteğe güvenerek Türkiye ile sınırın açılmasına öncelik vermesi, belirsiz hatta giderek karamsarlaşan bir ortam yaratmıştır.

Türkiye ile ilişkiler dönem içinde iyi komşuluk ilkeleri çerçevesinde, hızlı ve kayda değer bir gelişme göstermiştir. Karşılıklı temaslar çeşitli alanlarda ve düzeyde artmıştır. Türkiye'nin tam normalleşme konusunda benimsediği; öncelikle bölgede barış ve istikrarın sağlanması, bunun da yolunun Azerbaycan ile Ermenistan arasında barış antlaşmasının bir an önce imzalanmasından geçtiği ilkesel tutumunda bir değişiklik olmamıştır. Türkiye her vesileyle tam normalleşmenin tüm hazırlıklarını tamamladığını, komşusu Ermenistan ile derhal ilişkilerin tam normalleşmesine hazır olduğunu ancak bunun Ermenistan'ın bölge barış ve istikrarı için atmasını beklediği adımlara bağlı olduğunu vurgulamaya devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Paşinyan, Mirzoyan, Putin, Erdoğan, AB, ABD, Azerbaycan, Ermenistan.*

Abstract: *This article covers the period of May-October 2026 of the internal situation in Armenia, the foreign dynamics shaping its international relations, the process of concluding the peace agreement with Azerbaijan and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

The predominant event of the period is the victory of Pashinyan in the 7 June elections destined to chart the future orientation of Armenia. Pashinyan has faced rigorous support for the opposition of a pernicious trio: Russia, having

resources with strong impact in Armenia, the Church, with its millenia of moral power on the population, because of Pashinyan's adversity with its head, the Catholicos and thirdly, the vociferous radical-militant groups of the diaspora. He has nevertheless won decisively with the open and strong support of the West, first and foremost of the European Union (EU) and the United States of America (USA). As such, it has been an election of international significance and power politics. Despite the election results, the opposition of this trio has not subsided, to the contrary, it has escalated. Particularly the economic pressure put into motion could not be dealt with the Western assistance, forcing the government to give in and make concessions.

Willing to get out of the Russian orbit and partnering with the EU and the USA, Pashinyan administration has found itself in a serious dilemma in the face of almost unbreakable ties with Russia and its new policy orientation. The tact to spread it out in time and gradually to put a distance to Russia has met with strong Russian defiance. Western assistance has not been able to counter Russian pressure. The declared policy of multi-vector, balanced and balancing foreign policy has not convinced Russia and led it to use all within its means to scuttle it. Despite these unfavorable developments, the government has not given up in its foreign policy goals, declaring its foreign policy to be the sign and necessity of being a sovereign state.

Election victory of Pashinyan has raised hopes that it would also provide the opportunity to make the changes in the constitution and thus eliminate the only obstacle to the signing of the peace agreement with Azerbaijan. With the optimism that final normalisation is within reach, mutual contacts between the two have increased, practical cooperation initiated in various areas including transport and trade. However the steps to realize the fundamental expectation could not be taken, leading to mutual accusations and polemics. In a late development, Pashinyan has indicated that the process could extend up to the year 2031. In the mean time, Armenia seeming to give priority to opening the border with Türkiye with the expectation of Western support, has created an uncertain and even a pessimistic situation.

Relations with Türkiye during the period has shown rapid and significant development within the framework of the principle of good neighborliness. Bilateral contacts have increased in multiple fields and levels.There has been no deviation from the principled attitude of Türkiye that full normalisation

requires first and foremost peace and stability in the region and this depends on the signing of the peace agreement between Azerbaijan and Armenia. Türkiye has continued to underline that it has made all preparations for full normalisation, that it is ready to fully normalise its relations with Armenia at once, that it is incumbent upon Armenia to take the necessary steps to bring about the establishment of peace and stability in the region.

Keywords: *Pashinyan, Mirzoyan, Putin, Erdoğan, EU, USA, Diaspora, Azerbaijan, Armenia.*

Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Dönemin en önemli olayı, Ermenistan'ı nasıl bir geleceğin beklediğini tayin edecek olan 7 Haziran seçimleri olmuştur. Köklü bağları bulunan Rusya'yı, Katolikos'un öncülüğünde Kilise'yi ve diasporanın sesi duyulan radikal-militan kesimini karşısına alan; teorik olarak bu üçlüye direnemeyeceği hesaplanan, buna karşılık başta AB ve ABD olmak üzere Batı'nın açık desteğine güvenen Paşinyan'ın aldığı sonuç kuşkusuz bir zafer olmuştur. Böylece Ermenistan halkı, endişe yaratan bütün aleyhteki propagandaya rağmen, yeni bir geleceğe doğru değişimi desteklediğini ortaya koymuştur.

8 Mayıs'ta resmen başlayan seçim kampanyası öncesi, Ermenistan Merkezi Seçim Komisyonu 7 Haziran seçimlerine katılmaya ehil bulduğu 17 siyasi partinin ve iki seçim ittifakının adlarını açıklamıştır. Nispi temsil sistemi uygulanan seçimlerde parlamentoda temsil için en az % 4 barajı bulunmaktadır. Bu oran iki parti ittifakı için % 8, üç parti için % 9, daha fazlası için % 10 olarak tespit edilmiştir. Seçmenlerin en az 18 yaşında, Ermenistan'da daimi ikamet sahibi vatandaş olmaları gerekmektedir. Bu yaklaşık 2,5 milyon seçmen anlamına gelmektedir. Seçimlerin geçerliliği için asgari bir katılım kuralı yoktur. Parlamentoda ayrıca dört sandalye ulusal azınlık temsilcilerine (Yezidi, Rus, Süryani ve Kürt) ayrılmıştır. 7 Haziran seçimleri, 2017 yılında yapılan seçim ile sonra, 2018 ve 2021 erken seçimlerinden sonra normal süresinde düzenlenen ilk seçim olmuştur.

2023 yılında Azerbaycan'ın Karabağ'da egemenliğini tesis etmesi, Karabağ'dan Ermenistan'a yaşanan göç nedeniyle muhalefetin beklentilerinin yüksek olduğu bir ortamda, Mayıs ayında yapılan bir ankette Paşinyan'ın partisinin %38 ile önde gittiği, diğer hiçbir partinin % 6'nın üstüne çıkmadığı, kararsızların oranının yüksek olduğu görülünce; Katolikos Karekin II bir kez daha siyasi bir müdahalede bulunarak 31 Mayıs'ta Ermeni halkına seçimlere katılmaları çağrısı yapmıştır. Bu çağrıyı, 7 Haziran'ın kutsal Eçmiatzin katedralinin 1725'inci yıl dönümü olduğu hatırlatmasıyla da süslemiştir.[1] Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü de 3 Haziran'da bir açıklama yaparak Ermenistan halkını vatanlarını kurtarmaya davet etmiştir.[2]

1 "Message of His Holiness Karekin II, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, on the Occasion of Araratian Week," *Mother See of Holy Etchmiadzin*, 31 Mayıs 2026, https://www.armenianchurch.org/en/news/e-31-05-2026/12210.

2 "Russia MFA: Armenia's Citizens Must Make a Choice in Favor of Their Country," *News.am,* 3 Haziran 2026, https://news.am/en/news/1040596.

1,476,769 seçmenin oy kullandığı seçime katılma oranı % 58.97 olmuştur. Başbakan Paşinyan'ın başkanlığındaki Sivil Sözleşme Partisi % 49.8 oy oranı ile seçimleri kazanan parti olmuştur. Böylece parlamentoda çoğunluğu sağlamıştır ancak anayasa değişikliği sürecini başlatmak için gerekli üçte iki çoğunluğa ulaşamadığı iddia edilmektedir. Rus asıllı oligark milyarder Karapetyan'ın liderliğindeki Güçlü Ermenistan Partisi % 23.3 oranla ana muhalefet olmuştur. Eski Cumhurbaşkanlarından Koçaryan'ın Taşnak Partisi (ARF) ile ittifak kurduğu Ermenistan Bloğu % 9.92 oranla parlamentoda temsil edilen üçüncü parti olmuştur. Zengin iş adamı Tsarukyan'ın Müreffeh Ermenistan Partisi % 3.98 oranla barajı geçememiştir. Diğer partiler ciddi bir varlık gösterememiştir. Bu oranlara göre parlamentodaki sandalye dağılımı da sırasıyla 61, 28 ve 12 olmuştur. Ulusal azınlıklara ayrılan üç sandalyenin birinci partiye eklenmesiyle bu sayı 64, bir sandalyenin de ikinci partiye eklenmesiyle 29 olmuştur.[3] Anayasa Mahkemesi 4 Temmuz'da seçim sonuçlarını onaylamıştır.

7 Haziran seçimleri yerel, ulusal bir nitelik taşımaktan çok öteye, bölge sınırlarını da aşan, Doğu ile Batı arasında, bir yanda ABD ve AB'nin, diğer yanda Rusya ve müttefiklerinin yer aldığı küresel bir jeopolitik rekabeti yansıtmıştır. Bu seçimle Ermenistan, geleceğine yönelik kritik bir eşiği aşmıştır. Böylece Ermenistan Batıya yönelimindeki devamlılığı, Rusya'nın ülkesinde ve bölgesindeki rolünü ve etkinliğini sınırlama kararlılığını, Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerini normalleştirme niyetini teyit etmiştir.

ABD, AB ve batılı liderler vakit geçirmeksizin Paşinyan'ı kutlamış, seçim sonuçlarından duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir. Rusya ve Çin ise beklemeyi tercih etmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığından yapılan açıklamada seçimlere Batı'nın müdahalede bulunduğu, muhalefet temsilcilerine baskı uygulandığı vurgulanmış, ikili ilişkilerin geleceğinin artık Ermenistan'ın atacağı adımlara bağlı olduğu kaydedilmiştir.[4] Rusya'ya köklü ekonomik bağımlılığının ve ucuz Rus gazının vazgeçilmezliğinin bilincinde olan Paşinyan vakit geçirmeksizin dengeli bir dış politika izleyeceğini, Rusya ile Batı arasında bir tercih yapmanın söz konusu olmadığını açıklamıştır. Rusya Dışişleri Bakanı buna rağmen, Ermenistan'ın üyesi olduğu askeri ve ekonomik kuruluşlardaki geleceğinin bir an önce açıklık kazanması gerektiğini

3 "CEC Announces Seat Allocation for New Parliament," *ArmenPress*, 15 HAziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1252983.

4 "Comment by Foreign Ministry Spokeswoman Maria Zakharova on Parliamentary elections in Armenia," *GlobalSecurity*, 8 Haziran 2026, https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2026/06/mil-260608-russia-mfa01.htm.

vurgulamıştır. AB ise, Rusya'nın ekonomik baskısını hafifletmek üzere 50 milyon avroluk destek paketi duyurmuştur.[5]

Parlamento 3 Temmuz'da seçmenlik koşullarında yeni bir düzenleme yapmış, 18 yaş ve üstü Ermeni vatandaşlarının seçimlerde oy kullanabilmesi için seçim tarihinden önceki iki yıl içinde en az bir yıl Ermenistan'da ikamet etme şartını getirmiştir.[6] Bu, başta Rusya'dakiler olmak üzere, diaspora Ermenileri için yeni bir engel oluşturmuştur.

Paşinyan seçim zaferinden sonra muhalefetin ileri gelenleriyle seçim kampanyasındaki beyanları ve eylemleri nedeniyle yasal olarak hesaplaşacağını duyurmuştur. İlk adım olarak Koçaryan'ın yurt dışı seyahati engellenmiştir. 7 Temmuz'da Tsarukyan para aklaması suçlaması ile tutuklanmıştır.[7] Taşnak Partisi ARF Gümrü İl Başkanı 29 Temmuz'da sabah erken saatlerde evine yapılan baskınla tutuklanmıştır.

Paşinyan 9 Temmuz'da basına yaptığı açıklamada, "Yeni bir anayasanın kabulü seçim vaadimizdi. Seçmenler bu vaadimizi onaylamıştır." demiştir.[8] Paşinyan 24 Ağustos'ta hükümet programının parlamentoda görüşülmesinde, Ermenistan için yeni bir anayasa gerekliliğinin gerekçelerini ayrıntılı biçimde açıklamış, bu kapsamda, yeni anayasada Bağımsızlık Bildirgesi'ne atıfta bulunulmayacağını ifade etmiştir.[9] Ayrıca, yeni anayasanın metninin önümüzdeki aylarda yayınlanacağını söylemiştir. Adalet Bakanı 16 Eylül'de parlamentoda bir soruya cevaben, yeni anayasa taslağının yıl sonunda yayınlanabileceğini ifade etmiştir.[10]

---

5 "Read-out by President von der Leyen following Her Phone Call with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan," *European Commision*, 4 Haziran 2026, https://enlargement.ec.europa.eu/news/read-out-president-von-der-leyen-following-her-phone-call-prime-minister-armenia-nikol-pashinyan-2026-06-04_en.

6 " Armenian Parliament Adopts New Voting Eligibility Requirements," *ArmenPress,* 4 Haziran 2026, https://enlargement.ec.europa.eu/news/read-out-president-von-der-leyen-following-her-phone-call-prime-minister-armenia-nikol-pashinyan-2026-06-04_en.

7 "Armenian Opposition Leader Charged With Fraud to Be Held for Two Months," *Reuters,* 7 Temmuz 2026, https://www.reuters.com/world/armenian-opposition-leader-charged-with-fraud-be-held-two-months-2026-07-07.

8 "Adoption of new Constitution is Part of Our Election Commitments, Pashinyan Says," *ArmenPress*, 9 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1255152.

9 Nikol Pashinyan, "Prime Minister Nikol Pashinyan's Speech at the Discussion of the Government's 2026–2031 Program at the National Assembly," *Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 Ağustos 2026, https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2026/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/.

10 " Draft of new Constitution Expected to be Published by end of Year," *ArmenPress,* 16 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1260594.

Taşnak Partisi (ARF) 9 Temmuz'da yayınladığı kapsamlı bir bildiri ile seçim sonuçlarını kategorik olarak reddetmiş, Paşinyan yönetiminin, Ermeni kimliğinin temelini oluşturduğu iddia edilen Bağımsızlık Bildirgesi'ni, Apostolik Kilise'yi, "Artsakh" hareketini hedef aldığını, buna karşı siyasi mücadelelerine kararlılıkla devam edeceklerini, temel amacın yöneten rejimin "Ermenistan'ı Türkleştirmeyi" hedefleyen yıkıcı ve felaket politikalarını önlemek olduğunu ilan etmiştir.[11] Taşnak Partisi (ARF) Ermenistan Yüksek Kurulu başlığıyla 22 Temmuz'da yayınlanan ikinci bir bildiride, uluslararası ilgili kuruluşlara da çağrıda bulunularak, yönetimin muhalefeti yasa dışı yöntemlerle baskı altında tutma yolunu seçtiği ileri sürülmekte, bunun mücadelelerini engellemeyeceği kaydedilmektedir.[12] Taşnak Partili bir milletvekili de 3 Eylül'de hükümetin Rusya'nın Ermenistan'daki nüfuzunu yok etmek için elinden gelen her şeyi yaptığını, buna Rus askeri üssünün kaldırılması ve yerine Türklerin gelmesinin de dâhil olduğunu iddia etmiştir.

Diaspora Seferberlik Konferansı Eşgüdüm Komitesi, Nisan ayında Paris'te düzenlenen konferansın devamı olarak 18 Temmuz'da çevrim içi bir konferans düzenlediklerini, bununla Paris toplantısının bir kereye mahsus değil devam eden bir süreç olduğunu gösterdiklerini, amacın Ermeni diasporasının potansiyelini pan-Ermeni stratejik hedeflere yönlendirmek olduğunu ifade etmiştir. Diğer bir ifadeyle, diasporanın aşırı-radikal-militan unsurlarının Ermenistan yönetimine karşı bir süreç başlatma çabasında olduğu görülmüştür.[13] İçişleri Bakan Yardımcısı 17 Ağustos'ta yaptığı bir açıklamada, yabancı uyruklu etnik Ermenilerin çifte vatandaşlık başvurularında yasal koşulların zorlaştırılması gerektiğini söylemiştir. Diasporanın radikal-militan kesiminden buna tepki gecikmemiş, "Paşinyan Ermenistan'ı Ermenilerin olmadığı bir ülke haline getirmek istiyor." hezeyanına yer verilmiştir. ABD diaspora örgütlerinden Ermeni Baro Birliği 10 Ekim'de Hrant Dink Özgürlük Mükâfatını, Paşinyan'ın aşırılığı nedeniyle görevden aldığı "Soykırım Müzesi" eski müdürüne vermiş, diasporanın Ermenistan yönetimi karşıtlığını bu vesileyle de ortaya koymuştur.[14]

11 "ARF Bureau Issues Statement on June 7 Parliamentary Elections," *Armenian Revolutionary Federation*, 9 Temmuz 2026, https://www.arfd.am/eng/news/8574/.

12 "ARF Members, Supporters and Sympathizers Will Not Be Intimidated and Will Continue Their Struggle Against the Current Regime with Determination," *Armenian Revolutionary Federation*, 22 Temmuz 2026, https://www.arfd.am/eng/news/8590/.

13 "Follow-Up Online Meeting of the Diaspora Mobilization Conference Held," *Spyurk Conference*, 18 Temmuz 2026, https://spyurkconference.org/hy/online-2026-press-releases/.

14 "Armenian Bar Association Presents Hrant Dink Freedom Award to Dr. Edita Gzoyan for Courageous Defense of Historical Truth and Academic Independence," *Armenian Bar Association*, 14 Ekim 2026, https://armenianbar.org/2026/10/14/armenian-bar-association-presents-hrant-dink-freedom-award-to-dr-edita-gzoyan-for-courageous-defense-of-historical-truth-and-academic-independence/.

Paşinyan 11 Eylül'de Ermenistan-diaspora ilişkilerinin yeni modeli hakkında görüşlerini açıklamıştır. Paşinyan ilişkilerdeki yeni modelin karşılıklı yönlendirme veya yardım esasında değil, Ermenistan'ın gelişme gündeminde ortaklık üzerine inşa edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, "Ermenistan diasporanın yöneticisi değildir, olmamalıdır ve olamaz. Diaspora da Ermenistan'ın yöneticisi olamaz." demiştir.[15]

Taşnak Partisi (ARF) bürosunun daveti uyarınca uluslararası çapta Ermeni Ulusal Komiteleri Konferansı 25-28 Eylül tarihlerinde Erivan'da toplanmış, temsilciler öncelikle Katolikos'u ziyaretle hayır dualarını almış, iki muhalefet partisinin milletvekilleri ile görüşmüş, "Artsakh, yönetim ve diasporanın rolü" konularını ele almıştır.[16]

Apostolik kilisenin önemli dini kutlaması "Vardavar"da Katolikos Karekin II, siyasete atılan, Paşinyan karşıtı muhalefetin öncülüğünü yapan, darbeye teşebbüs suçlaması ile bir yıl hapis yatan, daha sonra cezası ev hapsine dönen, Kaliforniya valisi tarafından serbest bırakılınca Ermenistan'a yerleşen terörist katil Sasunyan'ı "kahramanım" diye kucaklayan, ev hapsine rağmen Eçmiatzin katedraline gelebilen Başpiskopos Galstanyan'ı büyük bir törenle kutsamıştır. Bu eylem Katolikos'un Paşinyan karşıtlığına devam edeceğinin işareti olmuştur.[17]

Ermenistan Başsavcılığı 29 Temmuz'da Katolikos Karekin II'nin yargılanması yolunu açan iddianameyi hazırlamıştır. Karekin II yargılanacak ilk Katolikos olacaktır. İlk duruşmanın 7 Ağustos'ta yapılması öngörülmüş, ancak hâkimin yetkisizlik beyanı ile çekilmesi üzerine ertelenmiştir. İkinci bir hâkimin daha çekilmesinden sonra dava 2 Eylül'de yeni bir hâkime verilmiştir. Dünya genelinde Hristiyan kiliseleri koalisyonu ve kuruluşları bu dava nedeniyle, Ermeni Apostolik kilisesine destek bildirmiş ve kilisenin iç işlerine "gereksiz müdahaleyi" kınamıştır.[18]

15 "Pashinyan Outlines New Model of Armenia-Diaspora Relations," *ArmenPress,* 11 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1260222.

16 "Armenian National Committees Set Priorities on Artsakh, Armenia and Diaspora Advocacy," *Armenian Revolutionary Federation*, 29 Eylül 2026, https://www.arfd.am/eng/news/8740/.

17 Benoit Lannoo, "Armenian Church Ready for New Clashes with PM Pashinyan," *IDN-InDepthNews*, 23 Temmuz 2026, https://indepthnews.net/armenian-church-ready-for-new-clashes-with-pm-pashinyan.

18 "WCC Expresses Deep Concern on Current Situation Affecting Armenian Apostolic Church," *World Council of Churches,* 7 Ağustos 2026, https://www.oikoumene.org/news/wcc-expresses-deep-concern-on-current-situation-affecting-armenian-apostolic-church.

Ermenistan Hükümeti, anayasa gereği, seçim sonrası yeni parlamentonun ilk oturumu öncesi 29 Temmuz'da istifa etmiştir. Yeni parlamentonun ilk oturumu 2 Ağustos'ta yapılmıştır. Paşinyan yeniden başbakan seçilmiştir.[19] Meclis başkanlığına eski parlamento başkan yardımcısı, Türkiye ile Normalleşme Süreci Ermenistan Özel Temsilcisi Rubinyan seçilmiştir.[20] Muhalefet bu seçimi boykot etmiştir. Yeni parlamento açılış oturumunda bir gelenek daha yıkılmıştır. Parlamento iç tüzüğü gereği Cumhurbaşkanı ile Apostolik Kilise'nin başı açılış konuşması yapar. Ancak Katolikos Karekin II açılış oturumuna davet edilmemiş, dolayısıyla konuşma da yapmamıştır.[21] Muhalefet milletvekilleri oturumdan sonra topluca Katolikos'u makamında ziyaret etmiştir.

Paşinyan yeni hükümet üyelerini açıklamıştır. Kabinedeki tek değişiklik daha önce ayrılacağını bildiren İleri teknoloji Bakanı olmuştur. Üç bakanlığın adı değişmiştir. Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri ve Uluslararası Ticaret Bakanlığı olmuştur.[22]

Paşinyan'ın iktidara gelişiyle Mayıs 2018'de Güvenlik Konseyi Sekreterliğine atanan A. Grigoryan 13 Ağustos'ta görevinden alınmış, yerine eski parlamento başkanı A. Simonyan atanmıştır.[23]

Paşinyan Parlamentoya sunacağı hükümet programını 20 Ağustos'ta açıklamıştır. Program 24 Ağustos'ta parlamentoda görüşülmüş ve 63'e karşı 24 oyla onaylanmıştır. Program iki temel düşünceye dayanmaktadır: "Gerçek Ermenistan" ve "Dördüncü Cumhuriyet". Gerçek Ermenistan 29,743 km2 alan üzerinde bağımsız bir devlettir. Komşularından toprak talebi yoktur. Geçmişe değil geleceğe bakar. Boş hülyalara değil gerçek çıkarlarına odaklanır. Dördüncü Cumhuriyet, 1918-1920 Birinci Cumhuriyet, 1920-1991 Sovyet Cumhuriyeti ve 1991-2018 post-Sovyet Cumhuriyeti'nden sonra gerçek ve bağımsız cumhuriyettir. Paşinyan Üçüncü ve Dördüncü Cumhuriyet

19 "Nikol Pashinyan Appointed Prime Minister of Armenia," *ArmenPress*, 2 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1256985.

20 Elena Teslova , "Armenian Parliament Elects Ruben Rubinyan as Speaker," *Anadolu Ajansı*, 3 Ağustos 2026, https://www.aa.com.tr/en/eurasia/armenian-parliament-elects-ruben-rubinyan-as-speaker/4017155.

21 Elena Teslova, "Armenian Government Resigns as Newly Elected Parliament Convenes for 1st Session," *Anadolu Ajansı*, 2 Ağustos 2026, https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-government-resigns-as-newly-elected-parliament-convenes-for-1st-session/4016124.

22 "Pashinyan Explains Expanded Mandates of Ministries as Cabinet Approves Renaming," *ArmenPress*, 20 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1258455.

23 "Alen Simonyan, Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Olarak Atandı," *ArmenPress*, 13 Ağustos 2026, https://armenpress.am/tr/article/1257897.

arasındaki temel farkı şöyle açıklamaktadır: "Üçüncü Cumhuriyet'in kuruluş felsefesi çatışma ve cepheleşmeye dayanıyordu. Dördüncü Cumhuriyet'in temel felsefesi ise barıştır. Üçüncü Cumhuriyet'in devlet hedefi "tarihi adaleti" sağlamaktı. Karabağ macerası da bunun sonucudur."[24]

Hükümet programında Karekin II'nin görevden alınması, yeni bir Katolikos seçimi ve Kilise reformları yer almaktadır. Programın parlamentoda görüşülmesinde Paşinyan, Karekin'i Azerbaycan ile barışı engelleme ve "Artsakh" davasını desteklemekle de suçlamıştır. Kilisenin "Artsakh" konusunu istismar etmeye devam ettiği, Antelias Katolikosu Aram I'in 2 Eylül'deki, ""Artsakh"ın bağımsızlığı sadece geçmiş değil, aynı zamanda ve daima gelecektir." mesajı ile yinelenmiştir.[25]

Paşinyan 16 Eylül'de parlamentoda yaptığı konuşmada, "Artsakh cumhuriyetinin" Erivan'daki temsilcilik binasının hükümet kontrolü altına alınacağını, Ermenistan'da iki devlet veya iki hükümet olamayacağını, "Artsakh" temsilciliği diye bir yapının devamını reddettiğini, bunun sürdürülmesi çabalarına karşı sert tedbirler alacağını söylemiştir.[26] Bir muhalefet milletvekilinin başkanlığını yaptığı Parlamento İnsan Hakları Komisyonu'nun 23 Eylül toplantısına "Artsakh" temsilcilerinin de davet edilmesi üzerine iktidar partisi milletvekilleri toplantıyı terk etmiştir.[27]

21 Eylül'de Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığının 35'inci yıl dönümü anılmıştır.[28] Karabağ Savaşı'nın altıncı yıl dönümü olarak anılan 27 Eylül ise bu yıl sessiz geçmiştir.

Rusya Devlet Nükleer İşbirliği Şirketi Rosatom'un başkanı ile görüştükten sonra Paşinyan 1 Ekim'de artık ABD'nin teklifi ile ilgilenmediğini açıklamış ve Rusya ile iş birliğine yeşil ışık yakmıştır.[29]

24 "Pashinyan: 2026-2031 Government Program Based on 'Real Armenia,' 'Fourth Republic' Vision," *ArmenPress,* 20 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1258448/amp.

25 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Speech at the Discussion of the Government's 2026-2031 Program at the National Assembly," *The Prime Minister of the Republic of Armenia,* 24 Ağustos 2026, https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2026/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/.

26 "Building Will Come Under Armenia's Control, There Is No Point Beating Around the Bush – Pashinyan on Karabakh Representative Office," *ArmenPress*, 16 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1260601.

27 Shoghik Galstian, "Pashinian Allies Walk Out Of Parliament Meeting On Karabakh Refugees," *Azatutyun Radiokayan*, 23 Eylül 2026, https://www.azatutyun radiokayan.am/a/33862929.html.

28 "Armenia Marks 35th Anniversary of Independence Under the Theme 'Enduring State'," *ArmenPress*, 21 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1260889.

29 Shoghik Galstian, "Pashinian Signals Support For Russian Nuclear Proposal," *Azatutyun Radiokayan*, 1 Ekim 2026, https://www.azatutyun radiokayan.am/amp/33868579.html.

Paşinyan 12 Ekim'de bir televizyon mülakatında, Ermenistan'ın bu noktada AB'ye katılmaya hazır olmadığını söylemiştir.[30]

Paşinyan 15 Ekim'de Ermenistan'a gelen Rusya Demir Yolları Şirketi'nin başkanı ile görüşmüştür. Görüşme sonrası Rus şirketinin başkanı, Paşinyan'ın Rusya'nın Ermenistan demir yollarını uzun vadeli işletme imtiyazını sona erdirme konusunda ısrar etmediğini açıklamıştır. Paşinyan da yaptığı açıklamada, Rusya'dan artık bu imtiyazı sona erdirmesi talebi bulunmadığını teyit etmiştir.[31]

Katolikos ile çatışmasının kiliseye ve dine karşı olmadığını vurgulamaya özen gösteren Paşinyan, geçen yıl ilk kez düzenlediği "Dua Kahvaltısı"nın ikincisini 3 Ekim'de düzenlemiş, "Günümüzün Ermenistan'ı Hristiyan kimliğimizin ifadesidir." demiştir.[32] ABD Beyaz Saray'ın din bürosundan bir danışman da kahvaltı için Erivan'a gelmiş, daha sonra Katolikos'u da ziyaret etmiştir.[33]

Ermenistan'da altın madeni çıkartmak üzere 2016 yılında lisans alan bir ABD-Kanada şirketi, 2018 yılında çevrecilerin protestoları ve Paşinyan'ın iktidara gelişiyle çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştı. 10 Ekim'de Ekonomi Bakanı'nın da katıldığı bir törenle bu şirket yeniden faaliyete başlamıştır. Gerekçe olarak faaliyetin bütçeye yılda 130 milyon dolar katkıda bulunacağı ve yeni düzenleme ile devletin % 12,5 şirket hissesine sahip olacağı belirtilmiştir.[34]

İçişleri Bakan yardımcısı 13 Ekim'de yaptığı açıklamada, Karabağ'dan göç eden 53.000'den fazla göçmenin Ermenistan vatandaşlığı için başvurduğu, 45.000'den fazlasının işleminin tamamlandığını bildirmiştir.[35] Bu sayıların, Karabağ'dan göç edenlerin iddia edilegelen sayısı ile karşılaştırılmasında bir tutarsızlık göze çarpmaktadır.

30 "Armenia Not Ready to Join EU at This Point, Pashinyan Says," *ArmenPress*, 12 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262580.

31 "Armenian Railway Must Become Competitive: PM," *ArmenPress*, 15 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262863.

32 "'Today's Armenia Is an Expression of Our Christian Identity': Prime Minister Attends Morning Session of Prayer Breakfast 2026 Forum," *ArmenPress*, 3 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1261927.

33 "Karekin II Meets White House Faith Adviser," *PAN.am*, 5 Ekim 2026, https://www.pan.am/en/625936.

34 Hrayr Nazaryan, "Amulsar Gold Mine Begins Operations, Expected to Boost Armenia's Economy," *ArmenPress,* 13 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262623.

35 "More Than 45,000 People Displaced from Karabakh Have Obtained Armenian Citizenship, Deputy Minister Says," *ArmenPress*, 13 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262665.

İşletmesi halen tutuklu bulunan muhalefet lideri Karapetyan'a ait olan Ermenistan Elektrik Şirketi 15 Ekim'de resmen millileştirilmiş ve hisselerinin tamamı halka açılmıştır.[36]

İstatistik dairesinin verilerine göre, Ermenistan'ın doğum oranları düşmeye devam etmektedir. Sayı itibarıyla 2023 yılında 36,590 olan doğum sayısı 2024'te 33,593, 2025'te 32,042 olmuştur.[37]

Ocak-Haziran 2026 döneminde Ermenistan'ı 1,041,598 turist ziyaret etmiştir. Bu geçen yıl aynı döneme göre % 14,8'lik bir artış olmuştur. Ağustos ayında ise % 32.1 oranında, ilk altı aylık artışı silen sert bir düşüş yaşanmıştır.[38]

Maliye Bakanlığınca 9 Eylül'de yapılan açıklamada, yılın ilk yarısında dış ticaret açığının 480 milyon dolar, yani % 20 arttığı belirtilmiştir. Ayrıca devlet borcunun 30 Temmuz itibarıyla 13.9 milyar dolara yükseldiği, yılın ilk yarısında ihracatta % 6.7 düşüş, ithalatta % 4 artış kaydedildiği belirtilmiştir.[39]

Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Rusya'nın yörüngesinden çıkarak AB, ABD ve genel olarak Batı'ya yönelmek isteyen Ermenistan, Rusya'ya çok yönlü bağımlılığının bilincinde olarak, bunun zamana yayarak, kademeli olarak gerçekleşebileceğinin de bilinci içinde, süreci çok vektörlü, dengeli ve dengeleyici bir politika çizgisinde sürdürme politikası benimsemiş, tek açılımının Batı olmadığını, Rusya'ya yakın diğer büyük güçlerle de ilişki kurma çabası içinde olduğunu sergilemeye özen göstermiş; ancak bu niyetini ve hedefini Rusya'dan perdeleyememiş, Rusya elindeki tüm kozları kullanarak bu yönelişe karşı çıkmıştır. AB'nin ve Batı'nın sınırlı olanakları Rusya'nın baskısını gidermeye yetmemiştir.

Ermenistan 4 Mayıs'ta Avrupa Siyasi Topluluğunun (AST) 8'inci zirvesine, ardından da 5 Mayıs'ta ilk kez yapılan AB-Ermenistan ikili zirvesine ev

36 "Armenia Declares 100% of ENA Shares to Be of Overriding Public Interest," *ArmenPress*, 15 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262848.

37 "Հայաստանում ծնելիության ցուցանիշները շարունակում են նվազել. ԱՄՆ նախարար", *ArmenPress*, 14 Temmuz 2026, https://armenpress.am/hy/article/1255514.

38 "Number of Tourists Visiting Armenia Rises 14.8% in First Half of 2026," *ArmenPress*, 7 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1257506.

39 Alexandr Avanesov, "Vahe Hovhannisyan: Economic Processes Taking Place in Armenia Correspond to the RA Government's Forecasts," *Finport*, 9 Eylül 2026, https://mail.finport.info/full_news.php?id=57492&lang=3.

sahipliği yapmıştır.[40] Ermenistan tarihindeki en büyük katılımlı uluslararası toplantıları oluşturan bu iki zirveye, aralarında Kanada Başbakanı ve NATO Genel Sekreteri'nin de bulunduğu yaklaşık 40 lider katılmıştır. Almanya Başbakanı'nın katılmayışı dikkat çekmiştir. Bu iki zirve bir yandan Ermenistan'ın Batıya açılışının kendinden menkul olmayıp ciddi karşılık gördüğünü ve benimsendiğini göstererek 7 Haziran seçimleri öncesi Paşinyan'a güçlü bir destek sağlamış, diğer yandan Batı'nın Ermenistan'ı kendi yanına çekmeye atfettiği önemin açık bir göstergesi olmuştur.

AST zirvesine katılan Ukrayna Devlet Başkanı'nın Belarus ve Rusya hakkındaki ifadeleri ilgili tarafların tepkisine yol açmış, Rusya 10 Mayıs'ta Ermenistan'ı Zelenskiy'e "Rusya karşıtı söylemler için platform sağlamakla" suçlamıştır. Basında Paşinyan'ın bu tepkiye karşı, Ermenistan'ın Ukrayna konusunda Rusya'nın müttefiki olmadığını ifade ettiği yer almıştır.[41]

AB-Ermenistan ikili zirvesinde 44 maddelik kapsamlı bir ortak bildiri yayınlanmıştır. AB Ermenistan'ı stratejik ortak olarak tanımlamış, ancak bildiride üyelik, güvenlik garantileri veya ekonomik yardıma yer verilmemiştir.[42] Her iki zirvede de yer alan Fransa Devlet Başkanı ayrıca bu vesileyi resmi bir ziyaretle tamamlamıştır. Bir anlamda Macron'un gövde gösterisine dönüşen bu ziyarette ikili stratejik ortaklık anlaşması imzalanmış,[43] Cumhurbaşkanı'na ve Başbakan'a Fransa'nın en üst şeref madalyası takdim edilmiş, buna karşılık Macron'a en üst Ermenistan madalyası takılmıştır.[44] Macron 6 Mayıs'ta geleneksel Erivan Diyaloğu forumuna ana konuşmacı olarak katılmıştır.

Ermenistan muhalefeti bu zirveleri Paşinyan'a destek sağladığı ve AB'nin Ermenistan'ın iç siyasi sürecine müdahale ettiği savlarıyla eleştirmiş, bu çerçevede, bütün etkinliklerde Katolikos'un dışlandığına dikkat çekmiştir.

40 "Meeting of the European Political Community, 4 May 2026," *European Council*, 4 Mayıs 2026, https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2026/05/04/epc/.

41 "Pashinyan Reiterates Armenia Is Not an Ally of Russia on Ukraine Issue," *ArmenPress*, 7 Mayıs 2026, https://armenpress.am/en/article/1249569.

42 "Joint Declaration Following the First Armenia–EU Summit," *Council of the European Union*, 5 Mayıs 2026, https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2026/05/05/joint-declaration-following-the-first-armenia-eu-summit/.

43 "Armenia and France Sign Joint Declaration on Establishing Strategic Partnership, Exchange Several Documents," *Prime Minister of the Republic of Armenia*, 5 Mayıs 2026, https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/05/05/Nikol-Pashinyan-Emmanuel-Macron-Declaration/.

44 Siranush Ghazanchyan, "Armenian, French Leaders Exchange Highest State Honors," *Public Radio of Armenia*, 4 Mayıs 2026, https://en.armradio.am/2026/05/04/armenian-french-leaders-exchange-highest-state-honors/

Rusya ile ilişkilerde gerginleşme giderek görünür hale gelmiş, Paşinyan davetli olduğu 8 Mayıs Zafer kutlaması töreni için Moskova'ya gitmemiştir.11 Mayıs'ta yaptığı açıklamada da 28 Mayıs'ta yapılacak Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) zirvesine, yaklaşan seçim kampanyası nedeniyle, katılamayacağını duyurmuştur. Rusya Devlet Başkanı Putin 10 Mayıs'ta bir basın toplantısında, Paşinyan'ı AB ihtirası konusunda Ukrayna'yı da ima ederek, uyarmış, AB ile AEB arasında bir tercih yapmak üzere bir referandum düzenlenmesi çağrısında bulunmuş; sonunda nazik, uygar ve karşılıklı yararlı bir boşanmaya gidilebileceğini söylemiştir. Paşinyan "boşanma" söylemine tepkide gecikmemiş, hükümetinin devletlerarası ilişkilerde evlilik değil devlet mantığıyla hareket ettiğini belirtmiş, referandum konusunda da, "Bir karar verme zamanı geldiğine karar verirsek, başkalarının bunu bize söylemelerini beklemeyiz zira sonunda bu bizim kararımızdır. Bunun zamanını biz daha iyi biliriz." demiştir.[45]

Dışişleri Bakanı Mirzoyan da 19 Mayıs'ta aynı doğrultuda beyanda bulunmuş, "AEB üyeliği ile AB üyeliğinin birbiriyle bağdaşmadığını gayet iyi anlıyoruz ve bunu Rusya'dan duymaya ihtiyacımız yok. AEB içinde kalmak ve aynı zamanda AB üyesi olmak bizim için imkânsızdır. Biz AB'ye yaklaşmaya devam edeceğiz, hangisine ait olmaya karar verme zamanı gelince o kararı vereceğiz." demiştir.[46] Rusya'nın buna yanıtı eski bir Rus deyişiyle, Ermenistan "iki düğünde dans edemez" olmuştur.[47] Mirzoyan 21 Mayıs'ta " Ermenistan AEB'den çıkmak için uygun bir başvuruda bulunmadan, bu yönde bir arzu belirtmeden ayrılma konusu görüşülemez. Biz böyle bir arzu belirtmedik, dolayısıyla çıkma söz konusu olamaz." diyerek yanıtlamıştır.[48]

Böyle bir ortamda ve seçimler öncesi Rusya Ermenistan'ın ana ihraç maddelerine -tarım ürünleri, meyve-sebze, maden suyu, şarap ve diğer alkollü içecekler- engeller ve kısıtlamalar getirmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 28 Mayıs'ta "Eğer Paşinyan Rusya'sız zengin olacağını zannediyorsa,

45 "Pashinyan Disagrees with Putin's 'Divorce' Formulation," *Mediamax*, 11 Mayıs 2026, https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/60805/.

46 "Armenia Fully Understands EU and EAEU Membership Incompatibility, FM Mirzoyan Says," *ArmenPress*, 19 Mayıs 2026, https://armenpress.am/en/article/1250593.

47 "Russia Says Armenia Cannot 'Dance At Two Weddings'," *Eurasia Review*, 21 Mayıs 2026, https://www.eurasiareview.com/21052026-russia-says-armenia-cannot-dance-at-two-weddings/.

48 "Exit From EAEU Not On Armenia's Agenda – Armenian FM," *Interfax*, 21 Mayıs 2026, https://interfax.com/newsroom/top-stories/117687/.

denesin." demiştir.[49] Rusya Enerji Bakanı da Ermenistan'ın AB üyeliği sürecini devam ettirmesi halinde, doğal gaz, petrol ürünleri ve işlenmemiş elmas anlaşmalarını durduracağı veya iptal edeceği uyarısında bulunmuştur. 30 Mayıs'ta Erivan'daki Rusya Büyükelçisi istişareler için Moskova'ya çağrılmıştır.[50] Rusya'nın yaptırımlarını bir nebze hafifletmek üzere AB, Ermenistan'a 4 Haziran'da 50 milyon avro acil ekonomik yardım vadinde bulunmuştur.

Paşinyan'ın katılmadığı AEB Astana zirvesinde 29 Mayıs'ta Ermenistan'a ağır bir uyarı bildirisi yayınlanmış, Ermenistan'ın en kısa zamanda AB-AEB tercihini yapmak üzere bir ulusal referandum yapması istenmiştir.[51]

Paşinyan 1 Haziran'da Putin'in doğum gününü kutlamış, sosyal medyada yayınlanan mesajında iki ülke ilişkilerinin "açık ve samimi" olduğunu, ilişkilerin bir "değişim" geçirdiğini ve yönetiminin Rusya ile ilişkilerin daha gelişmesine önem verdiğini belirtmiştir.[52]

ABD Dışişleri Bakanı Rubio Hindistan ziyareti dönüşünde, 26 Mayıs'ta Erivan hava alanında, benzin ikmali de yapmak üzere, bir saat kalmış; burada Mirzoyan ile görüşmüştür. Üç belge imzalanan, basın toplantısı yapılan bu ziyaret 2014 yılından sonra bir ABD Dışişleri bakanının ilk ziyareti olmuştur. Üç belgeden ilki, parafe edilen, 11 maddelik "Uluslararası Barış ve Refah için Trump Yolu" (TRIPP) anlaşması olmuştur. İkincisi, imza edilen "Kritik Madenlerin ve Nadir Elemanların Çıkartılması ve İşlenmesinde İkmalin Sağlanması Çerçeve Muhtırası", üçüncüsü de, yine imzalanan "Kapsamlı Stratejik Ortaklık Belgesi" olmuştur. [53]

ABD Başkanı Trump sosyal medyada yayınlanan mesajında, "Yakında ABD ve Ermenistan Güney Kafkasları dönüştürecek ve bizim şahane Amerikan Enerji Şirketlerine Orta Asya'dan ABD'ye kadar bağlantı sağlayacak TRIPP

49 "If Pashinyan Says Armenia Will 'Get Rich,' Let Him Ensure It – Sergey Lavrov," *Aysor*, 28 Mayıs 2026, https://www.aysor.am/en/news/2026/05/28/%D5%AC%D5%A1%D5%BE%D6%80%D5%B8%D5%B2/2423506..

50 Saim Dusan Inayatullah, "Russia Recalls Armenia Ambassador Over EU Ties," *Deutsche Welle*, 30 Mayıs 2026, https://amp.dw.com/en/russia-recalls-armenia-ambassador-over-eu-ties/a-77354081.

51 "EAEU Leaders Call for Armenia Referendum on EU or Bloc Membership," *ArmenPress*, 29 Mayıs 2026, https://armenpress.am/en/article/1251541.

52 "Pashinyan Says Armenia–Russia Relations Are 'Open and Sincere'," *ArmenPress*, 1 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1251620.

53 Siranush Ghazanchyan, "Armenia, US Initial Framework Agreement on Strategic Cooperation Concerning TRIPP," *Public Radio of Armenia,* 26 Mayıs 2026, https://en.armradio.am/2026/05/26/armenia-us-initial-framework-agreement-on-strategic-cooperation-concerning-tripp/.

yoluna birlikte başlayacaklar. Bu nedenlerle, Nikol (Paşinyan) 7 Haziran 2026'da yeniden seçilmesi için benim tam ve mutlak desteğime sahiptir." demiştir[54]. Diğer taraftan Putin 3 Haziran'da, Paşinyan'ın Batı yanlısı dış politikasını tekrar eleştirmiş ve Ermenilere ülkelerini "kurtarma" çağrısında bulunmuştur. Militan bir Ermeni muhalifin, "7 Haziran seçimleri sıradan bir seçim değildir. 21 Eylül 1991 bağımsızlık referandumu kadar önemlidir. Bu, Ermenistan olarak kalmak veya bir Türk vilayeti olmak arasındaki tercihtir." uçuk ifadesi de basında yer almıştır.[55]

Seçim sonuçları alındığında Trump'ın gene sosyal medya hesabında, "Ermenistan Ulusal Seçimlerindeki kesin zaferinden dolayı tebrikler Nikol Paşinyan. Onu yeniden seçilmesi için desteklediğimden gurur duyuyorum ve lideri olduğu güzel ülke Ermenistan'ın herkesin en aşırı beklentilerinin ötesinde başarı ve büyüklük düzeyine ulaşacağından hiç kuşku duymuyorum. -Başkan Donald J. Trump" mesajı yayınlanmıştır.[56] Putin ise sessiz kalmıştır.

ABD ile ortak yapılagelen "Kartal Ortak" Askeri manevraları 17-25 Haziran tarihlerinde bu kez Fransa ve Yunanistan'ın da katılımıyla yapılmıştır. 343 askeri personelin katıldığı manevralarda Ermenistan barış gücü tugayından 250, ABD Avrupa ve Afrika ordusu mensuplarının yanı sıra Kansas ulusal muhafızlarından 58, Fransız ordusundan 11 ve Yunanistan'dan 11 askeri personel yer almıştır.[57]

Mirzoyan, AB Dışişleri Komiseri Kallas'ın daveti üzerine 15 Haziran'da AB Dış İlişkiler Konseyi toplantısı öncesi düzenlenen ve AB-Ermenistan ilişkilerine odaklanan kahvaltıya katılmıştır.

AB Komisyonu Başkanı von der Leyen 1-2 Temmuz tarihlerinde Azerbaycan ve Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Bakü'deki görüşmeler enerji, ulaşım ve dijital bağlantı konularına odaklanırken, Erivan temaslarında, Rusya'nın ekonomik baskısı karşısında, Ermenistan ekonomisinin direnç kazanması ve AB pazarına

54 Mücahit Oktay, "Trump, Ermenistan Başbakanı Paşinyan'a hazirandaki seçimlerde desteğini açıkladı," *Anadolu Ajansı,* 28 Mayıs 2026, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/trump-ermenistan-basbakani-pasinyana-hazirandaki-secimlerde-destegini-acikladi/3950072.

55 "Ruben Vardanyan Slams Pashinian, Warns Armenians*," Azatutyun Radiokayan*, 25 Mayıs 2026, https://www.azatutyun radiokayan.am/amp/33764613.html.

56 "Donald Trump Congratulates Prime Minister Pashinyan on Election Victory," *Prime Minister of the Republic of Armenia*, 10 Haziran 2026, https://www.primeminister.am/en/congratulatory/item/2026/06/10/Nikol-Pashinyan-Congratulations/.

57 "Armenia Hosts Military Exercises With U.S., French and Greek Troops," *ArmenPress,* 17 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1253308.

entegrasyon konuları üzerinde durulmuştur. Paşinyan AB'nin bütçeye 52 milyon avro destekte bulunmasına teşekkür etmiş, Ermenistan'ın Karadeniz deniz altı elektrik kablo projesine dâhil olma ve AB ile dijitalizasyon alanında iş birliğini derinleştirme talebinde bulunmuştur. Eş zamanlı olarak, AB'nin ilave 18 milyon avro destek sağlayacağı, bazı malların ithalatına serbestlik tanınacağı duyurulmuştur.[58]

13 Temmuz'da AB Ermenistan'da yeni bir misyon daha başlattığını resmen duyurmuştur. Misyonun amacı Ermenistan'ın dışarıdan maruz kaldığı karma (*hybrid*) tehditlere hükümetin karşı koyabilmesi için yardımcı olmak olarak tanımlanmıştır. Söz konusu tehditler arasında, siber müdahaleler, yabancı kaynaklı bilgi çarpıtması, yasa dışı para akımı yer almaktadır. AB misyonu hükümete teknik uzmanlık, kurumsal kapasite inşası sağlayacaktır. Bu girişime Rusya'dan derhal tepki gelmiş, AB'yi Ermenistan'ı Rusya karşıtı bir karakol haline getirmeye çalışmakla suçlamıştır.[59]

Paşinyan 3 Temmuz'da İran dini liderinin cenaze törenine katılmak üzere Tahran'a gitmiş, bu vesileyle İran Cumhurbaşkanı Pezeşkiyan ile ikili bir görüşme yapmıştır. Pezeşkiyan'ın İran'ın bu zor günlerinde Ermenistan'ın gösterdiği yakınlığı ve sağladığı insani yardımları takdirle karşıladığı, Ermenistan'ın komşusu İran ile ilişkilerinde "bölge dışı" güçlerin müdahalesine izin verilmemesini istediği basında yer almıştır. Bu görüşmeden beş gün sonra İran'ın Erivan Büyükelçisi, İran'ın TRIPP koridoruna ilişkin endişelerinin hala giderilmemiş olduğunu duyurmuş, Paşinyan hemen ertesi gün basın toplantısında bu konuda İranlı yetkililere bilgi verildiğini, bu girişimin İran'ın çıkarlarına da hizmet ettiğini, esasen İran ile bir stratejik ortaklık belgesi üzerinde çalışıldığını söylemiştir.[60] 30 Temmuz'da Ermenistan'a gelen İran Dışişleri Bakanı Ekonomik İşler yardımcısı ile görüşen Mirzoyan'ın ikili ilişkilerin stratejik doğasını, özellikle enerji ve ulaştırma sektörlerinde altyapı projelerini ele aldıkları Dışişleri Bakanlığı açıklamasında belirtilmiştir. [61]

58 "EU and Armenia Strengthen Their Partnership, Boosting Resilience, Trade and Connectivity," *European Commission*, 2 Temmuz 2026, https://enlargement.ec.europa.eu/news/eu-and-armenia-strengthen-their-partnership-boosting-resilience-trade-and-connectivity-2026-07-02_en.

59 "Russia Slams New EU Mission to Armenia*," Azatutyun Radiokayan*, 24 Nisan 2026, https://www.azatutyun radiokayan.am/a/33741757.html.

60 "TRIPP Project Also Serves Iran's Interests, Pashinyan Says," *ArmenPress*, 9 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1255161.

61 "The Minister of Foreign Affairs of Armenia Received the Deputy Foreign Minister for Economic Diplomacy of Iran," *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 30 Temmuz 2026, https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/07/30/Mirzoyan_Ghanbari/14051.

Mirzoyan 4-5 Ekim'de İran'a resmi ziyaret yapmış, İranlı mevkidaşı ile ikili ve genişletilmiş heyetler arası görüşmeler yapmıştır.[62] İranlı Bakan ABD'nin işleteceği transit koridoru hakkındaki endişeleri yinelemiş, "bölgede kalıcı barış ve istikrarın bölge ülkelerinin sorunları kendi aralarında çözmesine ve bölge dışı güçlerin müdahalesinin önlenmesine bağlı olduğunu" ifade etmiştir. Mirzoyan ayrıca Cumhurbaşkanı ve Parlamento başkanı ile de görüşmüştür.

Başbakanın talimatıyla Ermenistan Bölge Yönetimi ve Altyapı Bakanı doğal gaz ithalatında artış sağlamak amacıyla 24 -27 Temmuz tarihlerinde İran'a gitmiş, İran Petrol Bakanı ile görüşmüştür. Taraflar kapsamlı bir enerji iş birliği yol haritası üzerinde mutabık kalmıştır. Ermeni bakan dönüşünde, iki ülkenin gaza karşı elektrik değişimi programını genişletme kapasitesine sahip olduğunu belirtmiştir.[63]

Paşinyan Yekaterinburg'da düzenlenen bir sanayi fuarı vesilesiyle bir çalışma ziyareti için 6 Temmuz'da Rusya'ya gitmiş, Rus mevkidaşı Mishutsin ile görüşmüştür.[64] Taraflar son dönemde ilişkilerde ortaya çıkan gerginliği yumuşatmayı amaçlamış, ancak bilinen söylemler yinelenmiştir. Erivan'a dönüşünde 9 Temmuz'da basına bilgi veren Paşinyan görüşmeyi açık, samimi ve dostça olarak nitelendirmiş, birkaç konuda anlaşmaya varıldığını ancak bunları açıklamak için erken olduğunu söylemiştir. Putin ile 27 Temmuz'da bir telefon görüşmesi yapan Paşinyan ikili ilişkiler gündeminin yanı sıra ihraç mallarına yaptırımların kaldırılmasını istemiştir.[65]

ABD Dışişleri Bakanlığı 200 milyon dolar fon ayrılmış olan TRIPP projesinin yöneticiliğine, Trump'a yakın iş adamı, Rus asıllı Sokolov'u atamıştır. Sokolov'un ABD'de sahip olduğu şirket daha önce bir Rus bankasına ait olan Ermenistan'ın ikinci büyük bakır maden işletmesini de almıştır.[66] Mirzoyan

62 "Meeting of the Minister of Foreign Affairs and International Trade of Armenia with the Foreign Minister of Iran," *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 5 Ekim 2026, https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/10/05/Mirzoyan_Araghchi/14168.

63 "Armenia, Iran Have Capacity to Expand Gas-for-Electricity Swap Programme, Khudatyan Says," *ArmenPress*, 29 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1256695.

64 "Pashinyan Comments on Meeting with Mishustin in Yekaterinburg," *ArmenPress*, 9 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1255142.

65 "Armenia's Pashinyan Asks Putin to Help Resolve Russian Restrictions on Armenian Exports," *Reuters*, 27 Temmuz 2026, https://www.reuters.com/world/armenias-pashinyan-asks-putin-help-resolve-russian-restrictions-armenian-exports-2026-07-27/.

66 Jonathan Landay, Alexandra Ulmer, Maria Tsvetkova , "Trump Donor Leading Caucasus Fund Has Major Armenia Holdings, Russia Business History," *Reuters*, 15 Ekim 2026, https://www.reuters.com/business/media-telecom/trump-donor-leading-caucasus-fund-has-major-armenia-holdings-russia-business-2026-10-15/.

5 Ağustos'ta bir ABD yetkilisi ve Sokolov ile TRIPP projesinin bir an önce başlaması hususunu görüşmüştür. Basında Ermenistan'ın Kazakistan ve Kırgızistan'a projede ortaklık teklif ettiği yolunda haberler çıkmıştır. Ancak, Eylül ayı başında ABD Erivan Büyükelçiliği işgüderi Bakü'ye giderek Azerbaycan Dışişleri Bakanı ile görüşmüş, daha sonra Bayramov TRIPP projesi inşaatının başlamasının gelecek yıla ertelendiğini duyurmuştur.[67] Basında bu ertelemeye Rusya ve İran'ın yarattığı pürüzlerin neden olduğuna dair yorumlar çıkmıştır. Diğer taraftan Adalet Bakanlığının bazı sakıncalar bulduğu TRIPP anlaşmasını Anayasa Mahkemesi 16 Eylül'de onaylamış ve antlaşma hukuki meşruiyet kazanmıştır.[68]

İran'ın Erivan Büyükelçisi 18 Eylül'de İran'ın TRIPP projesini kabulünün aşağıdaki iki şartı bulunduğunu bildirmiştir: birincisi Ermenistan'ın toprak bütünlüğü ve ulusal egemenliğinin hiçbir şekilde zedelenmemesi, ikincisi İran sınırı yakınında Amerikalıların ve Amerikan şirketlerinin hiçbir şekilde İran'a tehdit oluşturmaması.[69] Esasen İran'ın bölgedeki Amerikan varlığını "Truva atı" olarak nitelendirdiği bilinmekteydi.

Paşinyan 30 Temmuz'da Rusya ile ilişkileri daha gerginleştirecek bir adım daha atmış, 2008 yılında imzalanan sözleşme gereği 2038 yılına kadar Rus demir yollarına verilen imtiyazı kaldırma konusunda kararlı olduğunu açıklamıştır. Rusya Ekonomik Kalkınma Bakanı derhal tepki vermiş, yükümlülüklerin tek taraflı ihlali durumunda Rusya'nın tazminat talep etme hakkının doğacağını, Rus demir yolu şirketinin 30 milyar rubleyi aşan bir yatırım yapmış olduğunu hatırlatmıştır. Rus Bakan bu vesileyle Ermenistan'ın ekonomik olarak ne ölçüde Rusya ve AEB'ye bağımlı olduğuna şu verilerle Dikkat çekmiştir:[70]

- AEB üyeliği döneminde Ermenistan'ın AEB ülkelerine ihracatı 240 milyon dolardan 3.2 milyar dolara çıkmıştır,

67 Astghik Bedevian "Why Did U.S. Chargé d'Affaires in Yerevan Travel to Baku? Embassy Provides Some Details," *Azatutyun Radiokayan*, 9 Eylül 2026, https://www.azatutyun radiokayan.am/amp/33851197.html.

68 "Armenia's High Court Finds TRIPP Obligations Constitutional Ahead of Ratification Vote," *ArmenPress*, 16 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1260582.

69 "Iran will not Object to TRIPP Project Implementation if 2 Conditions are Met, Ambassador to Armenia Says," *News.am*, 17 Eylül 2026, https://news.am/en/news/1062355.

70 "Russian Minister Warns Armenia About EAEU Membership Benefits and Gas Prices," *MassisPost*, 31 Temmuz 2026, https://mass ispost.com/2026/07/russian-minister-warns-armenia-about-eaeu-membership-benefits-and-gas-prices/ .

- Ermenistan'ın geleneksel ihraç mallarının %80 den fazlası AEB ülkelerine gitmektedir,
- Diğer taraftan Ermenistan'ın Rus dış ticaretindeki payı %0.9 altındadır.
- Rusya'dan aldığı ucuz gaz nedeniyle Ermenistan yılda 120 milyon dolar tasarruf etmektedir.
- AEB pazarından dışlanacak olursa, Ermenistan'ın bu ülkelere ihracatı %60'tan fazla azalacaktır.

Paşinyan yanıt olarak, Ermenistan'ın da Rusya'ya daha önce bedelsiz sağladığı kaynaklar ve hizmetler bulunduğunu, artık kendilerinin de yılda 2 milyar dolar talep edebileceklerini iddia etmiştir.[71] 24 Ağustos'ta yaptığı açıklamada Rusya'nın Ermenistan demir yolları üzerindeki imtiyazını üçüncü bir ülkeye devretmesini talep etmiştir.[72] Bu kapsamda basında Kazakistan'ın adı geçmiştir. Rusya'nın 26 Ağustos'ta yanıtı olumsuz olmuş, Rusya'nın haklarından vazgeçmeyeceği belirtilmiştir.[73]

Rusya Dışişleri Bakanlığının bir üst düzey yetkilisi 6 Ekim'de Ermenistan hükümeti Batı'ya yönelmeye devam ederse Rusya'nın doğal gaz fiyatını keskin biçimde artıracağı uyarısında bulunmuştur.[74] Rusya Güvenlik Konseyi Başkan Vekili Medvedev ise Ermenistan'ı yeni bir Ukrayna olma riski taşıdığı yolunda uyarmıştır.[75] Paşinyan buna sert bir yanıt vermiş, Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olma yönünde ilerlediğini belirtmiş ve Ermenistan'ın yeni bir Rusya'ya dönüşmemesini istediğimiz de söylenebilir demiştir.[76]

71 "Pashinyan Admitted to Making $2 Billion Financial Demands on Russia in the Context of the South Caucasus Railway Issue," *Arka News Agency*, 30 Temmuz 2026, https://arka.am/en/news/economy/pashinyan-admitted-to-making-2-billion-financial-demands-on-russia-in-the-context-of-the-south-cauca/.

72 "Pashinyan Proposed that Russia Sell the Concession for Armenia's Railways to A Third Country," *Arka News Agency*, 24 Ağustos 2026, https://arka.am/en/news/business/pashinyan-proposed-that-russia-sell-the-concession-for-armenia-s-railways-to-a-third-country/.

73 "Russia Again Refuses To Give Up Management Of Armenian Railway," *Azatutyun Radiokayan*, 26 Ağustos 2026, https://www.azatutyun radiokayan.am/a/33840511.html.

74 "Russia MFA Official: Armenia Will Have to Give Up Preferential Terms for Russian Natural Gas Also in Case of Reviewing Relations With Moscow," *News.am*, 7 Ekim 2026, https://news.am/en/news/1066206.

75 "Russia Security Council Deputy Chair Warns Armenia About Risk of Becoming "New Ukraine," *News.am*, 4 Ekim 2026, https://news.am/en/news/1065648.

76 "Pashinyan Pushes Back Against Medvedev's 'New Ukraine' Remarks," *ArmenPress*, 8 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262283.

Paşinyan 6 Ağustos'ta AEB Hükümetler arası Konsey toplantısına katılmak üzere Kırgızistan'a gitmiştir. Yaptığı konuşmada, katılmadığı 29 Nisan Astana zirvesinde Ortak Bildiri ile referandum hususunda yapılan çağrıya rağmen, neden henüz AB-AEB tercihi konusunda bir referandum yapmanın mümkün olmadığını bilinen savları ile yinelemiş, Rusya'nın yaptırımlarını AEB kurallarının ihlali olarak nitelendirmiştir.[77] Rusya Dışişleri Bakan yardımcısı 11 Ağustos'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın tercih konusunda Aralık ayına kadar bir referandum yapması ve kararını vermesi, aksi halde alınabilecek tedbirlerin AEB zirvesinde görüşüleceği uyarısında bulunmuştur.[78] Paşinyan Minsk'te yapılan AEB Hükümetlerarası Konsey toplantısına uzaktan katılmış ve 2 Ekim'de yaptığı konuşmada uygulanan yaptırımların kaldırılması talebini yinelemiş, TRIPP projesinin önemini ve yararını vurgulamıştır.[79]

Hindistan ile ilişkiler dönem içinde de canlılığını korumuştur. Hindistan Savunma Bakanı 17 Ağustos'ta Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Ermeni mevkidaşı ve Genelkurmay Başkanı ile görüşmüştür. Askeri yetkililer ikili ilişkilerin derinleştirilmesine devam etme sözü vermiştir. Hindistanlı bakan iki günlük ziyaretinin "Hindistan-Ermenistan savunma ve stratejik harekât geleceğinin yolunu belirlemeyi" hedeflediğini söylemiştir.[80] 1 Eylül'de Hindistan Ulusal Savunma Koleji Komutanı Hava Mareşali Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Genelkurmay Başkanı ile görüşmüştür.[81] 11 Eylül'de Ermenistan ordusundan üst düzey beş kişilik bir heyet Hindistan hava kuvvetlerinin cephedeki bir karakolunu ziyaret etmiştir.[82]

7 Haziran seçimlerinden sonra yeniden göreve başlayan hükümetinin 2026-2031 programını 20 Ağustos'ta açıklayan Paşinyan, başarıyla uygulanan dengeli ve dengeleyici dış politika stratejisine devam edileceğini vurgulamış ve dış politika önceliklerini açıklamıştır. Bunlar sırasıyla ve başlıklar halinde aşağıdadır:

77 "EU Membership Referendum in Armenia Not possible at This Stage, Pashinyan Says," *ArmenPress*, 7 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1257451.

78 "Moscow Renews Call for Armenia EAEU/EU Referendum Despite Pashinyan's Rejection," *ArmenPress*, 11 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1257664.

79 "Pashinyan Highlights TRIPP and Removal of Trade Barriers at EAEU Meeting," *ArmenPress*, 2 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1261891.

80 "Defence Secretary Concludes Two-Day Armenia Visit to Strengthen Defence Cooperation," *Akashvani News*, 20 Ağustos 2026, https://newsonair.gov.in/defence-secretary-concludes-two-day-armenia-visit-to-strengthen-defence-cooperation/.

81 "Armenian Top General Meets India's NDC Commandant," *ArmenPress*, 1 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1259323.

82 "Armenia Delegation Visits India Air Force Base," *News.am*, 11 Eylül 2026, https://news.am/en/news/1060934.

- Azerbaycan ile tesis edilen barışın kurumsallaşması ve sınır tespit süreci,
- Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi sürecinin ilerletilmesi,
- İran ile stratejik ilişkilerin derinleştirilmesi,
- Gürcistan ile stratejik ortaklığın derinleştirilmesi,
- Avrupa Birliği ile stratejik ortaklığın derinleştirilmesi,
- ABD ile stratejik ortaklığın derinleştirilmesi,
- Fransa ile stratejik ortaklığın derinleştirilmesi,
- Rusya ile ortaklık ilişkilerinin dönüştürülmesi ve derinleştirilmesi,
- Çin ile stratejik ortaklığın derinleştirilmesi,
- Hindistan ile ortaklığın derinleştirilmesi,
- Diğer stratejik ortak devletlerle ilişkilerin daha derinleştirilmesi (Hollanda, Kazakistan, Almanya, Lüksemburg, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Hırvatistan ve Litvanya),
- AEB ile etkili iş birliğinin genişletilmesi,
- Çok taraflı platformlarda geleceğe yönelik gündemin ilerletilmesi.[83]

Paşinyan 24 Ağustos'ta yaptığı bir açıklamada, Mart 2025'te parlamentoda AB'ye katılma konusunda kabul edilen kanuna da atıfla, hükümetin yakında AB üyeliğine kabul için resmi başvuruda bulunma sürecini başlatacağını beyan etmiştir.[84]

Paşinyan Eylül başı Kırgızistan'da düzenlenen Şanghay İşbirliği Örgütü zirvesine katılmak üzere Bişkek'e gitmiş, bu vesileyle Azerbaycan

83 "Armenian Government Outlines Foreign Policy Priorities in 2026-2031 Program," *ArmenPress*, 20 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1258443.

84 "Armenia to Begin Process of Applying for EU Membership, Pashinyan Says," *ArmenPress*, 24 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1258711.

Cumhurbaşkanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.[85] Toplantı marjında görüştüğü Putin bilinen görüş ve taleplerini yinelemiştir. Daha sonra Putin basın konferansında beklenmedik şekilde, Rusya'nın Ermenistan'daki askeri üssünü "yarın bile" çekebileceğini ifade etmiştir.[86] Paşinyan 3 Eylül'de, Ermenistan'ın böyle bir talebi olmadığını ancak Rusya askeri üssünü çekerse buna itirazları olmayacağını beyan etmiştir.[87] Bişkek'te Rusya'nın ağır baskısına boyun eğdiği şeklinde basında çıkan bazı haberlere de işaret ederek, alaycı şekilde, "Ben Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyetinin Komünist Parti Birinci Sekreteri değilim." demiştir.

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan 2 Eylül'de resmi ziyaret için Çek Cumhuriyeti'ne gitmiştir.[88]

Ekonomi Bakanı Papoyan, ekonomik iş birliği ve yatırım imkânlarını ele almak üzere 8 Eylül'de BAE'ye gitmiş, Dubai'de mevkidaşı ile görüşmüştür.[89]

Macron'un ev sahipliğinde 9-10 Eylül'de Paris'te düzenlenen Uluslararası Uzay Zirvesi'ne katılan Paşinyan bu vesileyle Macron ile samimi ve sıcak bir ikili görüşme yapmıştır.[90]

Savunma Bakanı Papikyan 13'üncü Şangshan Fuarı'na katılmak üzere 14-18 Eylül'de Çin'e gitmiş, 15 Eylül'de Pekin'de Çin Savunma Bakanı ile görüşmüştür.[91] Ermenistan Genelkurmay Başkanı da 15 Eylül'de bir ABD Tümgeneralinin başkanlığındaki Kansas Ulusal Muhafızlar heyeti

85 "The Meeting Between Prime Minister of Armenia and President of Azerbaijan Takes Place," *The Prime Minister of the Republic of Armenia,* 31 Ağustos 2026, https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/08/31/Nikol-Pashinyan-met-with-Ilham-Aliyev.

86 "Putin: Russia Ready to Pull Armenia Base "Even Tomorrow"," *ArmenPress*, 2 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1259442.

87 "Pashinyan: Armenia Will Not Object If Russia Decides to Pull Out Military Base," *ArmenPress*, 3 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1259565.

88 "President Vahagn Khachaturyan to Pay Official Visit to the Czech Republic," *The President of the Republic of Armenia*, 1 Eylül 2026, https://www.president.am/en/press-release/item/2026/09/01/President-Vahagn-Khachaturyan-.

89 "Armenia, UAE Discuss Economic Cooperation and Investment Opportunities," *ArmenPress*, 8 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1259938.

90 "Nikol Pashinyan and Emmanuel Macron Discuss Issues Related to Armenia-France Cooperation in Various Directions," *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 9 Eylül 2026, https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/09/09/Prime-Minister-Nikol-Pashinyan-meeting-with-the-President-of-France.

91 "The Minister of Defense of the Republic of Armenia Suren Papikyan Met with the Minister of National Defense of the People's Republic of China," *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2026, https://www.mil.am/en/news/13437.

ile görüşmüştür.[92] ABD Savunma Bakan yardımcısı 17 Eylül'de Erivan'da Genelkurmay Başkanı ile görüşmüş, ABD'nin Ermenistan ile savunma iş birliğini genişletmeye hazır olduğunu duyurmuştur.[93]

Paşinyan Almanya'nın Hesse eyaletinin verdiği barış ödülü törenine katılmak üzere 18 Eylül'de Almanya'ya gitmiştir.[94]

Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantısına katılan Paşinyan burada 24 Eylül'de TRIPP koridorunun önemini ve yararını ön plana çıkaran bir konuşma yapmıştır.[95]

Bağımsız Devletler Refah Birliği (CIS) zirvesine katılmak üzere Paşinyan 8 Ekim'de Türkmenistan'a gitmiştir. Paşinyan zirveye davet edilen ve bu topluluğa İran'ın da resmen taraf olması arzusunu belirten İran Cumhurbaşkanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.[96]

Ermenistan'ın dönem başkanı olduğu 19-30 Ekim tarihlerinde düzenlenen COP17 Konferansı Erivan'da başlamıştır. Açılışa BM Genel Sekreteri ve çok sayıda hükümet yetkilisi katılmıştır.[97]

Ermenistan-Azerbaycan Barış Antlaşması Süreci

Paşinyan'ın bütün olumsuzluklara rağmen 7 Haziran seçimlerinden zaferle çıkması, barış antlaşması önündeki tek engel olan anayasa değişikliğine de olanak sağlayacağı ve nihai normalleşmenin artık yakın olduğu ümidini

92 "Lieutenant General Edvard Asryan Received a Delegation Led by Commander of the Kansas National Guard," *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2026, https://www.mil.am/en/news/13439.

93 "Lieutenant General Edvard Asryan met with Andrew Loomis, Deputy Assistant Secretary of War," *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 17 Eylül 2026, https://www.mil.am/en/news/13444.

94 "The Prime Minister Leaves for Germany on a Working Visit," *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 18 Eylül 2026, https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/09/18/Nikol-Pashinyan-Anons.

95 "Speech of Prime Minister Nikol Pashinyan at the 81st Session of the UN General Assembly," *The Prime Minister of the Republic of Armenia,* 24 Eylül 2026, https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2026/09/24/Nikol-Pashinyan-Speech-81st-session-of-the-UN-General-Assembly.

96 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to Turkmenistan," *The Prime Minister of the Republic of Armenia,* 8-9 Ekim 2026, https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2026/10/08/Nikol-Pashinyan-visiting-Turkmenistan.

97 "PM Pashinyan Hosts UN Secretary-General António Guterres at the Government," *The Prime Minister of the Republic of Armenia,* 15 Ekim 2026, https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/10/15/Nikol-Pashinyan-Antonio-Guterres.

yaratmıştır. Ancak bu beklentiyi gerçekleştirecek adımların bir türlü atılamaması, yerini karşılıklı suçlamalara ve polemiğe bırakması, son olarak Paşinyan'ın sürecin 2031'e kadar uzayabileceğine işaret etmesi, belirsiz, hatta giderek karamsarlaşan bir ortam yaratmıştır.

Sahadaki gerçek duruma rağmen, İsviçre Parlamentosu'nun her iki kanadında kabul edilen "Nagorno Karabağ için Barış Girişimi" "Uluslararası Hristiyan Dayanışma" adlı bir kuruluş tarafından sahiplenilmiş ve 5 Mayıs'ta açıklanan bildiri ile Ermenistan muhalefet temsilcilerinin girişime destek olduğu belirtilmiş[98], girişim doğal olarak bir etki yaratmamıştır. Daha önce, 30 Nisan'da AB parlamentosunda alınan bir kararda, "Nagorno Karabağ'dan" nakledilen etnik Ermenilerin hakları ve Ermeni kültürel ve dini mirasının korunması hususunda Azerbaycan eleştirilmiştir.[99] Oysa bizzat Başbakan Paşinyan 10 Mayıs'ta, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Ermenistan ile birleştirilmesinin "ölümcül bir yanlış" olduğunu itiraf etmiş ve şunları söylemiştir: "Orayı ne bizim yaptı? Orada okullar, çocuk yuvaları, fabrikalar yaptık, orada yaşadık, ancak esas itibarıyla nasıl bizim oldu? Bizim değildi; bizim değildi."[100] Buna rağmen siyasi ve dini güdülerle bazı üçüncü tarafların bağnaz talepleri durmamıştır.

Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı 4 Haziran'da Rusya'nın Ermenistan-Azerbaycan barış antlaşması için ev sahipliği yapmaya hazır olduğunu söylemiştir.[101] 16 Temmuz'da Rusya Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklamada, Güney Kafkaslarda barış ve istikrarın Rusya için önemli olduğu, Rusya'nın Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin tam normalleşmesine destek vermeye hazır olduğu ifade edilmiştir.[102]

7 Haziran seçimlerinden hemen sonra Ermenistan-Azerbaycan barış sürecinin devamına ilişkin en somut gelişme Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın siyasi

98 "Armenian Political Parties Unite Behind Swiss Peace Initiative for Nagorno Karabakh," *Christian Solidarity International*, 5 Mayıs 2026, https://csi-usa.org/armenian-political-parties-unite-behind-swiss-peace-initiative-for-nagorno-karabakh/.

99 Lusine Vardanyan, "European Parliament Backs Safe, Unimpeded, and Dignified Return of Nagorno-Karabakh Armenians," *CivilNet*, 30 Nisan 2026, https://civilnet.am/en/news/1011603.

100 Elena Teslova, "Armenian Premier Calls Movement for Karabakh's Unification with Armenia 'Fatal Mistake'," *Anadolu Ajansı*, 10 Mayıs 2026, https://m.aa.com.tr/en/eurasia/armenian-premier-calls-movement-for-karabakh-s-unification-with-armenia-fatal-mistake/3932924.

101 "Moscow Ready to Provide Venue for Armenia-Azerbaijan Peace Treaty, Galuzin Says," *ArmenPress*, 4 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1252003.

102 "Moscow Ready to Support Full Normalization of Armenia-Azerbaijan Relations, Russian Foreign Ministry Says," *ArmenPress*, 16 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1255696.

danışmanı Hacıyev'in 14 Haziran'da sınırın işaretlenmiş bölümünden Ermenistan'a geçerek Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan ile görüşmesi olmuştur. Taraflar barış gündemini kapsamlı biçimde ele almış, ikili diyaloğun sürdürülmesinin önemini teyit etmiş, sivil toplum kuruluşları arasında güven yaratıcı tedbirler konusunda görüş alış verişinde bulunmuştur. Taraflar bu temasların sürdürülmesinin önemine işaret etmiş ve gelecek toplantının Azerbaycan'da yapılması hususunda mutabık kalmıştır.[103]

TBMM Başkanı Kurtulmuş 24 Haziran'da Bakü'de yaptığı bir konuşmada Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan barış sürecini kuvvetle desteklediğini bildirmiştir.[104]

Dönem içinde zaman zaman Azerbaycan'dan üst düzeyde "Batı Azerbaycan'dan" göçe zorlanan Azerbaycanlıların geri dönmelerinin sağlanması çağrısı yapılması yönetimde rahatsızlık yaratmış, muhalefet tarafından da yaygın ve güçlü biçimde istismar edilmiştir. Paşinyan "Batı Azerbaycan" söylemini şiddetle eleştirmiş, ancak 25 Haziran'da yaptığı konuşmada, Azerbaycan'ın bu söylemine içerideki muhalefetin ve diasporanın neden olduğunu, hala "Nagorno Karabağ" söylemine ve göç edenlerin geri dönme çağrılarına bir tepki oluşturduğunu ifadeyle, "Karabağ Hareketini" canlandırma çabalarını durduracağına söz vermiştir.[105] Paşinyan 17 Eylül'de bu konuya yeniden değinmiş, Azerbaycan'da devam eden "Batı Azerbaycan" söyleminin ciddi bir güvenlik tehdidi ve tesis edilen barışa karşı duruş olduğunu ifade etmiş, aynı zamanda Ermenistan'daki paralel söylemlerin de aynı sonuçları yarattığını söylemiştir.[106] Bununla bağlantılı olarak Ermenistan'da bulunan "Artsakh" kuruluşlarına karşı "en sert tedbirleri" alacağını duyurmuştur.[107]

Azerbaycan Dışişleri Bakanı 9 Temmuz'da, barış antlaşmasının imzalanmasının Ermenistan Anayasası'nda değişiklik yapılması koşuluna

103 "Working Meeting Held Between Assistant to the President Hikmet Hajiyev and Armenia's Secretary of the Security Council Armen Grigoryan," *Azerbaijan*, 14 Haziran 2026, https://azerbaijan.az/en/news/19505.

104 "Türkiye Supports Armenia–Azerbaijan Peace Process, Says Speaker," *ArmenPress*, 24 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1253899.

105 "Pashinyan Vows to Halt Attempts to Revive "Karabakh Movement", Slams Opposition Rhetoric," *ArmenPress*, 25 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1253985.

106 "Pashinyan Warns of Security Challenges from 'Western Azerbaijan' Discourse, Parallel Narratives in Armenia," *ArmenPress*, 17 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1260655.

107 "Pashinyan Outlines Future of Artsakh Representation Building," *PAN*, 17 Eylül 2026, https://www.pan.am/en/625228.

bağlı olduğunu yinelemiştir.[108] Cumhurbaşkanı Dış Politika Bölümü Başkanı Hacıyev de Ermenistan Anayasası'ndan 'toprak taleplerini' resmen çıkartmadan Azerbaycan'ın nihai bir barış anlaşmasını imzalamayacağını vurgulamıştır.[109] Paşinyan 11 Ağustos'ta yeni anayasanın Bağımsızlık Bildirgesi'ne atıfta bulunmayacağını beyan etmiştir.[110]

Ermenistan Parlamentosu'nun yeni başkanı Rubinyan 5 Ağustos'ta parlamentoda bir soruya cevaben, "Bize tehdit her şeyden önce ve en ziyade Azerbaycan'dan gelmektedir. Azerbaycan ile barış yaptık ancak bu barış henüz geri dönülmez değildir ve bütünüyle kurumsallaşmamıştır. Diğer bir ifadeyle, Azerbaycan ile kapsamlı bir barışın olmaması kayıtsız şartsız ve tartışılmaz biçimde Ermenistan Cumhuriyetinin güvenliğine bir tehdittir." yanıtını vermiştir.[111]

ABD Başkanı Trump 9 Ağustos'ta Aliyev ve Paşinyan'la ayrı ayrı telefonla görüşmüş, Güney Kafkaslarda kalıcı barış için sürecin önemini vurgulamıştır.[112] Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakan yardımcıları geçen yıl Beyaz Saray'da düzenlenen Barış Zirvesinin ilk yıldönümü münasebetiyle 11 Ağustos'ta Vaşington'da ABD dışişleri bakan yardımcısı ile üçlü bir görüşme yapmıştır.[113]

12 Ağustos'ta Ermeni basınında çıkan Aliyev'in Ermenistan'ın "boyun eğdiği" ve "teslim olduğu" beyanında bulunduğu, "Doğu Zengezur'dan" geçecek Trump Yolu'nun Azerbaycan'ın Ermenistan'da varlığını gösterme imkânı sağlayacağı iddiasında bulunduğu haberi muhalefet tarafından kullanılmıştır.[114]

---

108 "Azerbaijan Has Completed Its Part of Work on Peace Agreement with Armenia, Bayramov Says," *ArmenPress*, 9 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1255128.

109 Nailia Bagirova, "Azerbaijan at 'Real Peace' with Armenia but Wants It to Change Constitution," *Reuters*, 16 Temmuz 2026, https://www.reuters.com/world/azerbaijan-real-peace-with-armenia-wants-it-change-constitution-2026-07-16/.

110 "Armenia's New Constitution Will Not Reference the Country's Declaration of Independence," *CivilNet*, 11 Ağustos 2026, https://civilnet.am/en/news/1013534.

111 "Ruben Rubinyan: Incomplete Peace with Azerbaijan is a Threat," *Modern*, 5 Ağustos 2026, https://modern.az/en/aktual/724924/ruben-rubinyan-incomplete-peace-with-azerbaijan-is-a-threat/.

112 Burc Eruygur, "Trump Highlights Peace in South Caucasus Region Together with Aliyev, Pashinyan," *Anadolu Ajansı*, 8 Ağustos 2026, https://www.aa.com.tr/en/americas/trump-highlights-peace-in-south-caucasus-region-together-with-aliyev-pashinyan/4022131

113 "Armenian, Azerbaijani Deputy Foreign Ministers and U.S. Under Secretary of State Hold Trilateral Meeting in Washington," *ArmenPress*, 11 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1257753.

114 "Armenian Lawmaker Rejects Aliyev's Mischaracterization of TRIPP as 'Zangezur Corridor'," *ArmenPress*, 12 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1257794.

Paşinyan 20 Ağustos'ta açıkladığı hükümetinin 2026-2031 programında, dış politikada önceliği Azerbaycan ile tesis edilen barışın kurumsallaşmasına ve sınırların belirlenmesine vermiş, barışın kurumsallaştırılması ve güçlendirilmesi için hükümetin barış anlaşmasının imzalanması ve onaylanması yönünde çalışmalarını sürdüreceği belirtilmiştir.[115] Paşinyan programın parlamentoda görüşülmesi vesilesi ile 24 Ağustos'ta yaptığı konuşmada da yeni bir anayasa kabulünün gerekli olduğunu gerekçeleriyle açıklamış, bu vesileyle yeni anayasada Bağımsızlık Bildirgesine atıfta bulunulmaması gerektiğini yinelemiştir.[116]

Cumhurbaşkanı Erdoğan 1 Eylül'de Şanghay İşbirliği Zirvesi için bulunduğu Bişkek'te yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan barış sürecine katkıda bulunmaya devam edeceğini duyurmuştur.[117]

22 Eylül'de Ermenistan Dış İstihbarat Servisi Başkanı, Bakü Uluslararası Güvenlik Forumu'na katılmak üzere Azerbaycan'a gitmiştir. Bir ilk oluşturan bu ziyaret, gelişen ikili ilişkilerin de bir göstergesi olmuştur.[118]

2024 yılında AB desteğiyle kurulan Ermenistan-Azerbaycan Stratejik Uzman Platformu üyeleri 27 Şubat 2026'da Belçika'da yüz yüze ilk toplantılarından sonra ikincisini uzaktan 30 Eylül'de yapmıştır.[119]

Azerbaycan Cumhurbaşkanı, partisinin kurultayında Ekim ayı başında yaptığı konuşmada tüm sorumluluğun Ermenistan'ın eski yöneticilerine atılamayacağını, yeni yönetimin de sorumlulukları bulunduğunu söylemiştir.[120]

115 "Armenian Government Outlines Foreign Policy Priorities in 2026-2031 Program," *ArmenPress*, 20 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1258443.

116 "No Reference to Declaration of Independence Should be Made in New Constitution, Pashinyan Says," *ArmenPress*, 24 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1258690.

117 "Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev Görüşmesine İlişkin Açıklama," *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 1 Eylül 2026, https://www.iletisim.gov.tr/turkce/Haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-ile-gorustu-01-09-26.

118 "Armenian Foreign Intelligence Chief Departs for Azerbaijan to Attend Baku Security Forum," *ArmenPress*, 22 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1261010.

119 "The Members of the Armenia-Azerbaijan Strategic Expert Platform Issue Statement Outlining Next Steps," *Commonspace*, 30 Eylül 2026, https://www.commonspace.eu/index.php/event/members-armenia-azerbaijan-strategic-expert-platform-issue-statement-outlining-next-steps.

120 "8th Congress of New Azerbaijan Party Held," *President of the Republic of Azerbaijan*, 2 Ekim 2026, https://president.az/en/articles/view/73619.

Azerbaycanlı bir asker kaçağının 1 Ekim'de sınırı aşarak silahıyla Ermenistan'a girmesi ve bir köyde bir kadını yaralaması muhalefet tarafından aşırı ölçüde büyütülmüş, ilişkilere gölge düşürmeye çalışılmıştır.[121]

Paşinyan Bağımsız Devletler Ortak Refah Zirvesi için gittiği Türkmenistan'da yaptığı konuşmada, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki barışın mükemmel olmadığını söylemiş, "Maalesef her iki ülkede de, resmi düzey de dâhil, bazen olumsuz hissiyat yükselebilmektedir." demiştir.[122]

Toprak bütünlüğü ve sınırlar konusuna tekrar değinen Paşinyan 14 Ekim'de, Ermenistan topraklarının 29,743 km^2 olması gerektiğini, Azerbaycan ile sınırın Alma-Ata Bildirisi esasında çizilmesi gerektiğini, her iki tarafta da sınır ötesi toprak bulunmaması gerektiği, bu durumda olan toprakların bu anlayışla takas edilmesi gerektiğini beyan etmiştir.[123]

15 Ekim'de Kabine toplantısında Paşinyan, Azerbaycan ile ilişkilerin nihai biçimde normalleşmesinin temel önceliği olduğunu, önümüzdeki yıllarda ana hedefin 2031 yılına kadar Azerbaycan ile bir barış antlaşmasının imzalanması ve onaylanması olduğunu söylemiştir. Anayasa değişikliğinin gerçekleşmesi ile imzalanması söz konusu olan barış anlaşmasının imza hedefinin beş yıl ileriye atılma olasılığını ifade eden bu beyan kuşkusuz belirsiz bir geleceğe işaret etmiştir.[124]

Türkiye ile İlişkiler

Türkiye ile ilişkiler dönem içinde, iyi komşuluk ilkeleri çerçevesinde hızlı ve kayda değer gelişme göstermiştir. Türkiye'nin tam normalleşme konusunda benimsediği, öncelikle bölgede barış ve istikrarın sağlanması, bunun da Ermenistan-Azerbaycan barış antlaşmasının bir an önce imzalanmasından geçtiği ilkesel tutumda bir değişiklik olmamıştır.

121 "PM Pashinyan Compares Political Opponents to Azerbaijani Soldier Who Shot Armenian Woman," *News.am*, 8 Ekim 2026, https://news.am/en/news/1066622.

122 Ruslan Rehimov, "Ermenistan Başbakanı Paşinyan, Azerbaycan'la Barış Sürecini Değerlendirdi," *Anadolu Ajansı*, 9 Ekim 2026, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-basbakani-pasinyan-azerbaycanla-baris-surecini-degerlendirdi/4083360.

123 "Pashinyan Outlines Vision for Resolving Enclave-Exclave Issue Between Armenia and Azerbaijan," *ArmenPress*, 14 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262730.

124 "Pashinyan Aims to Achieve Signing of Initialed Peace Agreement with Azerbaijan by 2031," *ArmenPress*, 15 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262853.

Ermenistan'da 4 Mayıs'ta yapılan Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesinde Türkiye'yi Cumhurbaşkanı Yardımcısı Yılmaz temsil etmiştir. Bu 2008 yılından bu yana Ermenistan'a en üst derece ziyareti oluşturmuştur. Yılmaz'a refakat eden Özel Temsilci E. Büyükelçi Kılıç bu vesileyle karşıtı Rubinyan ile sınırdaki tarihi Ani Köprüsü'nün restorasyonu protokolünü Yılmaz ve Paşinyan'ın gözetiminde imzalamıştır.[125] Tarihi Ani Köprüsü'nün yeniden inşası ortak çalışma grubu 4 Ağustos'ta Erivan'da toplanmıştır.[126]

İki özel temsilci "Erivan Diyaloğu" forumu panelinde de konuşmuştur. Rubinyan, yakın gelecekte AB'nin ve Türkiye'nin Güney Kafkaslarda çok olumlu bir rol oynayacağından emin olduğunu söylemiştir. Kılıç, normalleşme sürecinin sadece ilişkilerin düzeltilmesi olmayıp, iki taraf arasındaki güvenin inşası ve kuvvetlendirilmesi olduğunu belirtmiştir.[127]

Forumda konuşan Mirzoyan iki ülke arasındaki diyaloğun olumlu sonuçlar üretecek yeterlikte olgunlaştığını ifade etmiştir.[128]

Türkiye Dışişleri Bakanlığı 13 Mayıs'ta, güvenlik inşa tedbirleri kapsamında Türkiye'nin Ermenistan ile doğrudan ticaret işlemlerini tamamladığını duyurmuştur.[129] Basın tarafından Paşinyan'a bunun ne anlama geldiği sorulmuş, Paşinyan, Türkiye'nin daha önceki uygulamasında Ermenistan'ın alıcı ülke listesinde bulunmadığı, ihraç mallarının üçüncü bir ülke aracılığıyla, "*re-export*" olarak Ermenistan'a ulaştığını, son kararla bunun değiştiğini açıklamıştır.[130]

125 Harun Kutbe, "Ani Köprüsü'nün Ortak Restorasyonuna İlişkin Ermenistan ile Mutabakat Zaptı İmzalandı," *Anadolu Ajansı*, 4 Mayıs 2026, https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ani-koprusunun-ortak-restorasyonuna-iliskin-ermenistan-ile-mutabakat-zapti-imzalandi/3926601.

126 "Armenia-Türkiye Joint Working Group Holds Second Meeting on Ani Bridge Restoration in Yerevan," *ArmenPress*, 5 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1257225.

127 "Erivan Diyalog 2026 Forumunda "Dönüm Noktasındaki Güney Kafkasya" Paneli Düzenlendi," *Haberler*, 5 Mayıs 2026, https://www.haberler.com/guncel/erivan-diyalog-2026-forumunda-donum-noktasindaki-19804577-haberi/.

128 "FM: Armenia–Türkiye Dialogue 'Excellent,' Matured for Positive Outcomes," *ArmenPress*, 6 Mayıs 2026, https://armenpress.am/en/article/1249443.

129 "SC-6, 13 Mayıs 2026, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Öncü Keçeli'nin Ülkemiz ile Ermenistan Arasında Doğrudan Ticaretin Başlatılması Hakkındaki Soruya Cevabı," *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 13 Mayıs 2026, https://www.mfa.gov.tr/sc_-6_-disisleri-bakanligi-sozcusu-oncu-keceli-nin-ulkemiz-ile-ermenistan-arasinda-dogrudan-ticaretin-baslatilmasi-hk-sc.tr.mfa.

130 "After Foreign Minister's Hot-Mic Comment on Türkiye, Pashinyan Reveals Export Procedure Changes," *ArmenPress*, 12 Mayıs 2026, https://armenpress.am/en/article/1249979.

Su Kaynaklarının Ortak Kullanımı Türkiye-Ermenistan Komisyonu'nun ilk toplantısı 21 Mayıs'ta önce sınırda, sonra Erivan'da yapılmıştır.[131]

Paşinyan 1 Haziran'da Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini tam normalleştirme kararlılığını yinelemiş, sosyal medyada yayınlanan videoda şunları söylemiştir: "Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkileri normalleştirme hedefine ulaşacağımıza kaniyim. Bu dengeli ve dengeleyici dış politikamızın tamamlanması demektir ve Ermenistan'a yeni nitelikte bir devlet olmak için yeni olanaklar yaratacaktır. Türkiye ile ilişkilerimiz olmazsa, terazinin bir tarafı boş demektir. Bu bazı ilişkilerin dengesiz olduğu, dengenin bozulduğu demektir."[132]

Paşinyan 2 Haziran'da Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı arayarak Kurban Bayramı'nı kutlamış, Erdoğan da Paşinyan'ın doğum gününü kutlayarak mukabele etmiştir. Paşinyan'ın ofisinden verilen bilgide, iki lider ikili gündemi görüşmüş, ilişkilerdeki gelişmeyi not etmiş, Cumhurbaşkanı Yardımcısı'nın Ermenistan'ı ziyaretinden, doğrudan ticaretin başlaması kararından, Ermeni ihraç ve ithal mallarının Gürcistan üzerinden demir yolu ile sevk edilebilmesinden duyulan memnuniyet ifade edilmiştir.[133]

Kars Ticaret ve Sanayi Odası'nın davetiyle 2 Haziran'da Türk ve Ermeni iş adamları Kars'ta bir araya gelmiş, olası ortak projeleri, yeni yatırımları ve ekonomik iş birliği alanlarını görüşmüştür.[134] Mirzoyan 8 Haziran'da parlamentoda yaptığı konuşmada Kars toplantısına değinmiş, bunu ekonomik iş birliğinde önemli bir adım olarak nitelendirmiş, siyasi sürece de katkıda bulunabileceğini ifade etmiştir.

Mirzoyan aynı konuşmada, "Türkiye ile diyaloğumuz devam etmiştir. Beklentim ve inancım çok yakın bir gelecekte, bir aşamada, Türkiye ile ilişkilerimizde

131 "Yerevan Hosts Meeting of Armenia-Turkey Commissions on Joint Use of Akhuryan, Araks Rivers' Waters," *News.am*, 21 Mayıs 2026, https://news.am/en/news/1037131.

132 Emirhan Demir, "Paşinyan, Türkiye ve Azerbaycan ile İlişkilerin Ermenistan İçin Fırsatlar Doğuracağını Söyledi," *Anadolu Ajansı*, 1 Haziran 2026, https://aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-turkiye-ve-azerbaycan-ile-iliskilerin-ermenistan-icin-firsatlar-doguracagini-soyledi/3952998.

133 Esra Tekin, "Turkish President Erdogan, Armenian Premier Discuss Normalization Process," *Anadolu Ajansı*, 2 Haziran 2026, https://www.aa.com.tr/en/turkiye/turkish-president-erdogan-armenian-premier-discuss-normalization-process/3954628.

134 Gökhan Çeliker, Cüneyt Çelik, "«Türkiye-Ermenistan İş İnsanları Toplantısı» Kars›ta Düzenlendi," *Anadolu Ajansı*, 2 Haziran 2026, https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-ermenistan-is-insanlari-toplantisi-karsta-duzenlendi/3954483.

tam normalleşme sürecinde somut bir ilerleme sağlayacağımızdır." demiştir.[135]

Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Dışişleri Bakanlarının 10. üçlü toplantısından sonra 8 Haziran'da beyanat veren Dışişleri Bakanı Fidan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinde son dört yıl içinde ciddi gelişme kaydedildiğini belirtmiş, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşme sürecinin aynı çizgide ve Azerbaycan ile yakın eşgüdüm içinde devam ettiğini sözlerine eklemiştir.[136]

Türkiye Dışişleri Bakanlığı Ermenistan'da 7 Haziran'da yapılan seçimlere ilişkin olarak aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

> *"**No: 111, 8 Haziran 2026, Ermenistan'da Düzenlenen Parlamento Seçimleri Hk.***
>
> *Ermenistan'da 7 Haziran 2026 tarihinde düzenlenen Parlamento seçimlerinin barış ve huzur ortamında tamamlanmış olmasından memnuniyet duyuyoruz.*
>
> *Seçim sonrası dönemde Ermenistan'ın bölgede barış ve normalleşme yönünde daha cesur adımlar atmasını temenni ediyoruz.*
>
> *Türkiye, bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da, bölge ülkelerinin ortak çıkarları temelinde, bölgesel istikrar ve refaha katkı sağlamaya devam edecektir."*[137]

7 Haziran seçimleri yönetim karşıtı militan muhalefetin Türkiye karşıtlığını istismara da olanak vermiştir. Basında, bu seçimlerin Ermenistan olarak kalmak veya Türkiye'nin bir vilayeti olmak arasında tercih olacağı yolunda haber çıkmıştır.

---

135 "FM Lauds Armenia–Türkiye Business Meeting Outcomes," *ArmenPress*, 8 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1252395.

136 "Dışişleri Bakanı Sayın Hakan Fidan'ın Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Üçlü Dışişleri Bakanları Onuncu Toplantısı Sonrası Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ve Gürcistan Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Maka Botchorishvili ile Ortak Basın Toplantısı, 8 Haziran 2026," *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 8 Haziran 2026, https://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-gurcistan-uclu-disisleri-bakanlari-onuncu-toplantisi-sonrasi-ortak-basin-toplantisi--8-haziran-2026.tr.mfa.

137 "No: 111, 8 Haziran 2026, Ermenistan'da Düzenlenen Parlamento Seçimleri Hk.," *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 8 Haziran 2026, https://www.mfa.gov.tr/no_-111_-ermenistan-da-duzenlenen-parlamento-secimleri-hk.tr.mfa.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Paşinyan'a seçim zaferi dolayısıyla kutlama mesajı gönderdiği basında ön planda yer almıştır. Başbakanlık ofisince 11 Haziran'da yayınlanan mesaj aşağıdadır:

> "*Halkım ve kendi adıma sizi, sizin liderliğinizdeki Sivil Sözleşme Partisinin Ermenistan Cumhuriyetinde 7 Haziran 2026'da yapılan seçimlerde sağladığı başarıyı kalpten kutlarım ve üçüncü defa kuracağınız hükümete başarılar dilerim.*
>
> *Bölgede uzun vadeli barış ve istikrarın tesisine ilişkin stratejik vizyonunuza ve bu yönde gerekli işbirliğini temin edeceğinize, bunun başarıyla sonuçlanacağına inanıyorum.*
>
> *Bu vesileyle, size tekrar sağlık ve iyilikler, Ermenistan halkına refah ve mutluluk dilerim*"[138]

Ermenistan Alican sınır kapısından geçerek Lübnan'a 12-22 Haziran tarihleri arasında insani yardım ulaştırmıştır.[139]

Dışişleri Bakanı Fidan'ın Türkiye gazetesine verdiği mülakat Ermeni basınında haber olarak 18 Haziran'da yayınlanmıştır. Fidan, Paşinyan yönetiminin iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi yönünde attığı "çok önemli" adımları övmüş, Türkiye'nin gerekli "koşullar" sağlanınca normalleşmeye hazır olduğunu belirtmiştir.[140]

Keza 18 Haziran'da "Türk Dışişleri Bakanı tahakküm hevesleri yerine bölgesel iş birliği çağrısı yapıyor" başlığıyla ve "Fidan 3+3 Formatını Bölge Ülkeleri Arasında İş Birliğinin Derinleştirilmesi İçin 'Çok Önemli' Bir Mekanizma Olarak Nitelendirmiştir" alt başlığıyla yayınlanan haberde, Fidan'ın "Bölge ülkeleri olarak tahakküm hevesleri veya rekabet yerine işbirliğine öncelik vermeliyiz… 3+3 formülü Kafkaslarda ciddi iş birliğini kolaylaştırmaya hizmet edecektir. Elbette engeller vardır, Bazı ülkeler arasındaki karşılıklı güvensizlik ciddi düzeye ulaşmıştır. Diğer taraftan, ortak bir heves de vardır."

138 "President of Türkiye Congratulates Nikol Pashinyan on Election Victory," *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 11 Haziran 2026, https://www.primeminister.am/en/congratulatory/item/2026/06/11/Nikol-Pashinyan-Congratulations-3.

139 "Ermenistan-Türkiye Sınır Kapısı Lübnan'a Yardım İçin Açıldı," *Agos*, 13 Haziran 2026, https://www.agos.com.tr/tr/haber/ermenistan-turkiye-sinir-kapisi-lubnan-a-yardim-icin-acildi-40825.

140 "Turkish FM Hails "Very Important" Steps Toward Normalization with Armenia," *ArmenPress*, 18 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1253371.

beyanı yer almıştır.[141] Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü bir açıklama yaparak, Rusya'nın gelecek 3+3 toplantısı için ev sahipliği konusunda Ermenistan ile Azerbaycan arasında dönüşümlü olacak şekilde bir anlaşma beklediklerini duyurmuştur.[142] Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 15 Ekim'de ilk toplantının Azerbaycan'da yapılmasını önermiş, daha sonrakinin de Ermenistan'da yapılabileceğini söylemiştir.[143]

19 Haziran'da basında Türkiye Milli Güvenlik Konseyi toplantısında Güney Kafkaslarda barışın, iş birliğinin ve istikrarın güçlendirilmesine ilişkin son gelişmelerin de görüşüldüğü yer almıştır.[144]

Türkiye Ulaştırma ve Altyapı Bakanı Brüksel'de "Bağlantı Gündemi Platformu" toplantısı marjında 23 Haziran'da basına yaptığı açıklamada, Ermeni mevkidaşıyla yakın dönemde birkaç kez görüştüğünü, tarafların giderek iş birliğini derinleştirdiğini, daha önce kullanılan kara ve demir yolunun yeniden işler hale gelmesi yönünde çalışmalar bulunduğunu belirtilmiştir.[145] 28 Nisan'da Gümrü-Kars demir yolunun restorasyonu ve yeniden açılmasını görüşen Türkiye-Ermenistan Ortak Çalışma Grubu Kars'ta toplanmıştır.[146]

Amerika Ermeni Ulusal Konseyi (ANCA) Rum örgütleriyle ortak biçimde Türkiye'nin yeniden F-35 programına alınmasına karşı Kongre nezdinde ortak girişimde bulunmuştur.[147]

---

141 "Turkish FM Urges Regional Cooperation Over Ambitions of Dominance," *ArmenPress*, 18 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1253376.

142 "Russia Awaits Agreement Between Yerevan and Baku on the Rotation of Future 3+3 Format Meetings, Zakharova Says," *ArmenPress*, 15 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1255656.

143 "Lavrov Proposes Azerbaijan Host Next '3+3' Meeting, Followed by Yerevan," *ArmenPress*, 15 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262895.

144 "South Caucasus Discussed at Turkish National Security Council Meeting," *ArmenPress*, 19 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1253516.

145 "Turkish Minister Highlights Progress on Reopening Transport Links with Armenia," *ArmenPress*, 23 Haziran 2026, https://armenpress.am/en/article/1253799.

146 "No: 78, 28 Nisan 2026, Kars-Gümrü Demiryolunun Rehabilitasyonu ve Faaliyete Geçirilmesi Amacıyla Oluşturulan Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Ortak Çalışma Grubu'nun Toplantısı Hk.," *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 28 Nisan 2026, https://www.mfa.gov.tr/no_-78_-kars-gumru-demiryolunun-rehabilitasyonu-ve-faaliyete-gecirilmesi-amaciyla-olusturulan-turkiye-ile-ermenistan-arasindaki-ortak-calisma-grubu-nun-toplantisi-hk.tr.mfa.

147 "ANCA Joins Hellenic Allies, Bipartisan Congressional Call to Block $700 Million Turkey Jet Engine Sale," *Armenian National Committee of America*, 28 Haziran 2026, https://anca.org/press-release/anca-joins-hellenic-allies-bipartisan-congressional-call-to-block-700-million-turkey-jet-engine-sale/.

Ermenistan Sağlık Bakanı 1-2 Temmuz'da İstanbul'da düzenlenen Dünya Sağlık Örgütü Bakanlar Konferansı'na katılmıştır.[148]

Parlamento başkanlığına seçilen Rubinyan, doğal olarak normalleşme sürecindeki özel temsilcilik görevi ve sıfatının sona erdiğini, esasen bu sürecin niteliğinin de değişmekte olduğunu, zaman aşımına uğradığını, belki kurumun devam edeceğini ancak bunun bir formalite olacağını, artık bu sürecin gerçek temsilcilerinin muhtemelen von der Leyen, Kos, Kallas ve diğer AB yetkililerinin olacağını, nitekim von der Leyen'in 1 Temmuz'da Bakü ve Erivan'ı ziyaretinden önce 30 Haziran'da Kos ve Kallas'ın müzakerelerde bulunmak üzere Ankara'ya gittiklerini ifade etmiştir.[149] Paşinyan 30 Temmuz'da yaptığı açıklamada: "Henüz özel temsilci konusunda bir karar almadık. Konuya ilişkin karar verebilmek için, Türkiye ile haberleşme formatı itibarıyla, bu süreci nasıl devam ettireceğimize, nasıl bir yaklaşım ve format izleyeceğimize karar vermek gerekiyor. Bu konudaki görüşmelerimiz halen devam ediyor." demiştir.[150]

5 Mayıs'ta Erivan'da düzenlenen AB-Ermenistan zirvesinde imzalanan "Halktan Halka Bağlantı İşbirliği" belgesi uyarınca altı Ermeni örgütüyle imzalanan ve bir ilk oluşturan niyet belgesinin taraflarından biri olan, önde gelen ve Türkiye hakkında ön yargılı olduğu bilinen bir diaspora kuruluşu olan Ermeni Genel Hayır Birliği (AGBU)'nin yetkili bir temsilcisi verdiği bir mülakatta, İstanbul'daki Ermenilerin durumu hakkındaki bir soruya cevaben şunları söylemiştir: "İstanbul'u iki veya üç yıl kadar önce ziyaret ettim. Gittim ve diyebilirim ki, hayran kalmış ve hoşlanmış olarak döndüm. Çünkü çevresine sıkıca sarılmış, kendisini klasik anlamda diaspora değil, evinde hisseden bir toplum gördüm. Ama aynı zamanda kalbim sızladı çünkü biz AGBU da dâhil millet olarak ve Ermenistan hükümeti de İstanbul'daki Ermeni toplumu ile iş birliği yapmak ve ilişki kurmak için ciddi bir strateji geliştirememiştir."[151]

148 "Armenia Health Minister in Turkey, Attending Istanbul Conference on Healthcare Systems' Preparedness for Earthquakes," *News.am*, 2 Temmuz 2026, https://news.am/en/news/1047421.

149 Mary Lazarian, "EU Bureaucrats Will Become Real Envoys of the Armenian-Turkish Process," *Armenian Club*, 4 Temmuz 2026, https://www.armenianclub.com/2026/07/04/eu-bureaucrats-will-become-real-envoys-of-the-armenian-turkish-process/.

150 "Armenia Weighs New Envoy for Normalization Talks with Türkiye," *ArmenPress*, 30 Temmuz 2026, https://armenpress.am/en/article/1256758.

151 Harut Sassounian, "EU Signs Letters of Intent with Six Armenian Organizations," *Armenian Weekly*, 14 Temmuz 2026, https://armenianweekly.com/2026/07/14/eu-signs-letters-of-intent-with-six-armenian-organizations/.

AGİT'in Genel Sekreterinin kendisini telefonda Paşinyan olarak tanıtan bir şahısla Katolikos'un görevden alınması konusunu görüşmesi muhalefet tarafından kullanılmıştır.[152]

Parlamentoda bir muhalefet milletvekilinin, Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecinin ön koşulsuz yapılacağı ifade edilmişken, Türkiye'nin bunu Ermenistan-Azerbaycan ilişkileriyle koşullamasına ilişkin sorusuna cevaben Başkan Rubinyan, 2 Ağustos'ta: "Haklısınız, Türkiye ilişkilerin normalleşmesini başka süreçlere bağlayan demeçlerde bulunmuş, hala da zaman zaman bulunmaktadır." demiştir. Bu çerçevede, Ermenistan-Azerbaycan sürecinin Türkiye ile süreçten daha ilerlemiş olduğunu ileri sürmüştür. Bir başka soruya cevaben: "Ermenistan ile Türkiye'nin neden hemen yarın diplomatik ilişki kurmadığını veya neden hemen yarın sınırın açılmadığını izah edecek bir neden görmüyorum." demiş, sınırın varılmış olan anlaşma itibarıyla, üçüncü ülke vatandaşlarına ve diplomatik pasaport hamillerine açılmasını beklediğini söylemiştir.[153]

İsrail hükümetinin "soykırımı" tanıma kararına ilişkin olarak Paşinyan 24 Ağustos'ta parlamentoda hükümetin 2026-2031 programını açıklarken yaptığı konuşmada, "Ermeni soykırımını bir silah olarak kullanma süreci son bulmalıdır. Çünkü Ermeni halkı bir kere daha bu silahın kullanılmasının kurbanı olacaktır. 24 Nisan bizim 24 Nisan'ımızdır. Tsitsernakaberd Anı Tesisi bizim anı tesisimizdir. Ermenistan Cumhuriyeti tarih boyunca yaşanan katliamların, sürgünlerin ve soykırımın kurbanlarının ve onların evlatlarının bir mezarlığı olmamalı, insanların özgür, müreffeh ve güvenli yaşadığı bir vatan-devlet olmalıdır." demiştir.[154]

AB'nin karşıladığı "Ermenistan-Türkiye İlişkilerine Destek: Sınır Ötesi Bağların Güçlendirilmesi" programı çerçevesinde 3-4 Eylül'de Erivan'da, Ermenistan Expo 2026 ile eş zamanlı, Türk ve Ermeni iş çevrelerinin temsilcilerinin katıldığı bir forum düzenlenmiştir. Forumun açılışında konuşan Ermenistan nezdindeki Yunan asıllı AB Büyükelçisi AB'nin Türkiye-

152 Marianna Mkrtchyan, "OSCE Secretary General Promises Assistance to Armenian Authorities in Removing Catholicos of All Armenians," *Arminfo*, 8 Temmuz 2026, https://arminfo.info/full_news.php?id=102527&lang=3.

153 "Armenia Awaiting Implementation of Agreement to Open Border with Türkiye, Rubinyan Says," *ArmenPress*, 2 Ağustos 2026, https://armenpress.am/en/article/1256973.

154 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Speech at the Discussion of the Government's 2026-2031 Program at the National Assembly," *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 Ağustos 2026, https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2026/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/.

Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine desteğini vurgulamıştır. Forumda konuşan Van Sanayi ve Ticaret Odası Başkanı, Van'da bir Ermeni temsilcilik bürosu tahsis etmeye hazır olduğunu söylemiştir.[155]

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan Çek Cumhuriyeti'ni ziyaretinde düzenlenen basın toplantısında 5 Eylül'de Türkiye ile ilişkiler konusunda kapsamlı açıklamada bulunmuş, "Türkiye 1993 yılında tek taraflı olarak kara sınırını kapattı. Son yıllarda iki ülke normalleşme çabalarını artırdılar. Ermenistan sınırı her an açmaya hazır olduğunu söylemiştir. Sınır kapıları düzenlenmiştir ve işletmeye hazırdır." demiştir.[156]

14 Eylül'de bir ekonomi haberinde, Türkiye'nin ilk kez Ermenistan'a yapılan ihracat konusunda resmi veri yayınladığı, buna göre Ocak-Ağustos döneminde Türkiye'nin Ermenistan'a 1,336,000 dolarlık ihracatta bulunduğu belirtilmiştir.[157]

Karadeniz Yayın Düzenleme Yetkilileri Forumunun (BRAF) Sofya'da düzenlenen 13.üncü toplantısı marjında RTÜK Başkan Yardımcısı'nın 18 Eylül'de Ermeni karşıtı ile yayıncılık konusundaki gelişmeleri ve sorunları görüştüğü belirtilmiştir.[158]

Güvenlik Konseyi Sekreteri Simonyan 24 Eylül'de, Ermenistan-Türkiye sınırının açılması sürecinin durduğu iddialarını yalanlamış, sürecin durmadığını, yavaşladığını söylemiştir.[159] Bir basın toplantısında konuşan Simonyan ayrıca, Ermenistan Cumhuriyetinin egemenliğine karşı 8 Ağustos 2025'ten beri hiçbir tehdit görmediğini, Türkiye'den bir tehdit bulunmadığını ifade etmiştir.[160]

25 Eylül'de BMGK konuşmasında Paşinyan, yönetiminin Türkiye ile üst düzey diyalog sürdürdüğünü ve tarafların normalleşme gayretlerini

155 "Türkiye's Van Chamber of Commerce and Industry Ready to Host Representative Office for Armenia Ties," *ArmenPress*, 3 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1259567.

156 "President Khachaturyan Says Armenia Ready at Any Time for Türkiye to Open Border," *ArmenPress*, 5 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1259759.

157 "Türkiye'den Ermenistan'a 1 Milyon 336 Bin Dolarlık İhracat Yapıldı," *Ermeni Haber Ajansı*, 14 Eylül 2026, https://ermenihaber.am/economy/43706/.

158 "Armenia, Türkiye Broadcasting Regulators Discuss Cooperation," *ArmenPress*, 18 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1260797.

159 "Armenian Official Rejects Suggestions Armenia-Türkiye Border Opening Has Stalled," *ArmenPress*, 24 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1261211.

160 "Armenian Official Sees No Threat to Sovereignty from Türkiye," *ArmenPress*, 24 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1261215.

kararlılıkla ilerlettiklerini belirtmiştir.[161] Paşinyan New York'ta Türk Evinde Cumhurbaşkanı Erdoğan ile de görüşmüştür.[162]

Türkiye Elektrik Nakil Şirketi (TEİAŞ) Başkanı 5 Ekim'de Ermenistan'ı ziyaretle, Ermenistan Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanı ile görüşmüştür. Taraflar ilişkilerin normalleşmesi kapsamında, iki komşu ülke arasında elektrik ikmali konusunu ele almıştır.[163]

9 Ekim'de Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları bir telefon görüşmesi yapmış, ikili ve bölgesel konularda görüş alışverişinde bulunmuştur.[164]

COP17 Konferansı vesilesiyle Ermenistan'da bulunan AGİT Dönem Başkanı İsviçre Dışişleri Bakanı ile ortak basın toplantısında konuşan Mirzoyan, 15 Ekim'de, kısa süre önce Güvenlik Forumu'na katılmak üzere gittiği Varşova'daki beyanını tekrarlar nitelikte, Ermenistan-Türkiye sürecinin, nihai normalleşmenin herhangi bir gün sağlanabileceği noktaya kadar olgunlaştığını söylemiştir.[165]

16 Ekim'de başlayan COP17 liderler zirvesine Türkiye'den Tarım ve Orman Bakanı katılmıştır.[166]

161 "UNGA81: Pashinyan Says Armenia-Türkiye Normalization 'Resolutely Advancing'," *ArmenPress*, 25 Eylül 2026, https://armenpress.am/en/article/1261309.

162 "President Erdoğan Meets with Prime Minister Pashinyan of Armenia," *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 23 Eylül 2026, https://www.iletisim.gov.tr/English/haberler/detay/president-erdogan-meets-with-prime-minister-pashinyan-of-armenia.

163 "Armenian Infrastructure Minister and Turkish Delegation Discuss Restoration of Gyumri–Kars Power Transmission Line," *ArmenPress*, 5 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262046.

164 "Armenian and Turkish FMs Hold Phone Call," *ArmenPress*, 9 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262433.

165 "Armenia-Türkiye Process Has Matured to the Point Where Final Normalization Could be Achieved Any Day: FM," *ArmenPress*, 15 Ekim 2026, https://armenpress.am/en/article/1262866.

166 "Bakan Yumaklı, Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi 17. Taraflar Konferansı'na Katıldı," *Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Orman Bakanlığı*, 16 Ekim 2026, https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/7327/Bakan-Yumakli-Birlesmis-Milletler-Biyolojik-Cesitlilik-Sozlesmesi-17-Taraflar-Konferansina-Katildi.

KAYNAKÇA

"Adoption of new Constitution is Part of Our Election Commitments, Pashinyan Says." *ArmenPress*. 9 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1255152.

"After Foreign Minister's Hot-Mic Comment on Türkiye, Pashinyan Reveals Export Procedure Changes." *ArmenPress.* 12 Mayıs 2026. https://armenpress.am/en/article/1249979.

"Alen Simonyan, Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Olarak Atandı." *ArmenPress*. 13 Ağustos 2026. https://armenpress.am/tr/article/1257897.

Alexandr Avanesov. "Vahe Hovhannisyan: Economic Processes Taking Place in Armenia Correspond to the RA Government's Forecasts." *Finport.* 9 Eylül 2026. https://mail.finport.info/full_news.php?id=57492&lang=3.

"ANCA Joins Hellenic Allies, Bipartisan Congressional Call to Block $700 Million Turkey Jet Engine Sale." *Armenian National Committee of America.* 28 Haziran 2026. https://anca.org/press-release/anca-joins-hellenic-allies-bipartisan-congressional-call-to-block-700-million-turkey-jet-engine-sale/.

"ARF Bureau Issues Statement on June 7 Parliamentary Elections." *Armenian Revolutionary Federation*. 9 Temmuz 2026. https://www.arfd.am/eng/news/8574/.

"ARF Members, Supporters and Sympathizers Will Not Be Intimidated and Will Continue Their Struggle Against the Current Regime with Determination." *Armenian Revolutionary Federation*. 22 Temmuz 2026. https://www.arfd.am/eng/news/8590/.

"Armenia and France Sign Joint Declaration on Establishing Strategic Partnership, Exchange Several Documents." *Prime Minister of the Republic of Armenia*. 5 Mayıs 2026. https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/05/05/Nikol-Pashinyan-Emmanuel-Macron-Declaration/.

"Armenia Awaiting Implementation of Agreement to Open Border with Türkiye, Rubinyan Says." *ArmenPress.* 2 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1256973.

"Armenia Declares 100% of ENA Shares to Be of Overriding Public Interest." *ArmenPress*. 15 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262848.

"Armenia Delegation Visits India Air Force Base." *News.am*. 11 Eylül 2026. https://news.am/en/news/1060934.

"Armenia Fully Understands EU and EAEU Membership Incompatibility, FM Mirzoyan Says." *ArmenPress*. 19 Mayıs 2026. https://armenpress.am/en/article/1250593.

"Armenia Health Minister in Turkey, Attending Istanbul Conference on Healthcare Systems' Preparedness for Earthquakes." *News.am.* 2 Temmuz 2026. https://news.am/en/news/1047421.

"Armenia Hosts Military Exercises With U.S., French and Greek Troops." *ArmenPress.* 17 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1253308.

"Armenia Marks 35th Anniversary of Independence Under the Theme 'Enduring State'." *ArmenPress.* 21 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1260889.

"Armenia Not Ready to Join EU at This Point, Pashinyan Says." *ArmenPress*. 12 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262580.

"Armenia to Begin Process of Applying for EU Membership, Pashinyan Says." *ArmenPress*. 24 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1258711.

"Armenia Weighs New Envoy for Normalization Talks with Türkiye." *ArmenPress*. 30 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1256758.

"Armenia, Iran Have Capacity to Expand Gas-for-Electricity Swap Programme, Khudatyan Says." *ArmenPress*. 29 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1256695.

"Armenia, Türkiye Broadcasting Regulators Discuss Cooperation." *ArmenPress.* 18 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1260797.

"Armenia, UAE Discuss Economic Cooperation and Investment Opportunities." *ArmenPress.* 8 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1259938.

"Armenia's High Court Finds TRIPP Obligations Constitutional Ahead of Ratification Vote." *ArmenPress*. 16 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1260582.

"Armenia's New Constitution Will Not Reference the Country's Declaration of Independence." *CivilNet*. 11 Ağustos 2026. https://civilnet.am/en/news/1013534.

"Armenia's Pashinyan Asks Putin to Help Resolve Russian Restrictions on Armenian Exports." *Reuters.* 27 Temmuz 2026. https://www.reuters.com/world/armenias-pashinyan-asks-putin-help-resolve-russian-restrictions-armenian-exports-2026-07-27/.

"Armenian and Turkish FMs Hold Phone Call." *ArmenPress.* 9 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262433.

"Armenian Bar Association Presents Hrant Dink Freedom Award to Dr. Edita Gzoyan for Courageous Defense of Historical Truth and Academic Independence." *Armenian Bar Association*. 14 Ekim 2026. https://armenianbar.org/2026/10/14/armenian-bar-association-presents-hrant-dink-freedom-award-to-dr-edita-gzoyan-for-courageous-defense-of-historical-truth-and-academic-independence/.

"Armenian Foreign Intelligence Chief Departs for Azerbaijan to Attend Baku Security Forum." *ArmenPress*. 22 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1261010.

"Armenian Government Outlines Foreign Policy Priorities in 2026-2031 Program." *ArmenPress*. 20 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1258443.

"Armenian Infrastructure Minister and Turkish Delegation Discuss Restoration of Gyumri–Kars Power Transmission Line." *ArmenPress.* 5 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262046.

"Armenian Lawmaker Rejects Aliyev's Mischaracterization of TRIPP as 'Zangezur Corridor'." *ArmenPress*. 12 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1257794.

"Armenian National Committees Set Priorities on Artsakh, Armenia and Diaspora Advocacy." *Armenian Revolutionary Federation*. 29 Eylül 2026. https://www.arfd.am/eng/news/8740/.

"Armenian Official Rejects Suggestions Armenia-Türkiye Border Opening Has Stalled." *ArmenPress*. 24 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1261211.

"Armenian Official Sees No Threat to Sovereignty from Türkiye." *ArmenPress.* 24 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1261215.

"Armenian Opposition Leader Charged With Fraud to Be Held for Two Months." *Reuters.* 7 Temmuz 2026. https://www.reuters.com/world/armenian-opposition-leader-charged-with-fraud-be-held-two-months-2026-07-07.

"Armenian Parliament Adopts New Voting Eligibility Requirements." *ArmenPress.* 4 Haziran 2026. https://enlargement.ec.europa.eu/news/read-out-president-von-der-leyen-following-her-phone-call-prime-minister-armenia-nikol-pashinyan-2026-06-04_en.

"Armenian Political Parties Unite Behind Swiss Peace Initiative for Nagorno Karabakh." *Christian Solidarity International*. 5 Mayıs 2026. https://csi-usa.org/armenian-political-parties-unite-behind-swiss-peace-initiative-for-nagorno-karabakh/.

"Armenian Railway Must Become Competitive: PM." *ArmenPress.* 15 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262863.

"Armenian Top General Meets India's NDC Commandant." *ArmenPress.* 1 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1259323.

"Armenian, Azerbaijani Deputy Foreign Ministers and U.S. Under Secretary of State Hold Trilateral Meeting in Washington." *ArmenPress.* 11 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1257753.

"Armenia-Türkiye Joint Working Group Holds Second Meeting on Ani Bridge Restoration in Yerevan." *ArmenPress.* 5 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1257225.

"Armenia-Türkiye Process Has Matured to the Point Where Final Normalization Could be Achieved Any Day: FM." *ArmenPress.* 15 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262866.

"Azerbaijan Has Completed Its Part of Work on Peace Agreement with Armenia, Bayramov Says." *ArmenPress*. 9 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1255128.

Bagirova, Nailia. "Azerbaijan at 'Real Peace' with Armenia but Wants It to Change Constitution." *Reuters*. 16 Temmuz 2026. https://www.reuters.com/world/azerbaijan-real-peace-with-armenia-wants-it-change-constitution-2026-07-16/.

"Bakan Yumaklı, Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi 17. Taraflar Konferansı'na Katıldı*." Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Orman Bakanlığı.* 16 Ekim 2026. https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/7327/Bakan-Yumakli-Birlesmis-Milletler-Biyolojik-Cesitlilik-Sozlesmesi-17-Taraflar-Konferansina-Katildi.

Bedevian, Astghik. "Why Did U.S. Chargé d'Affaires in Yerevan Travel to Baku? Embassy Provides Some Details." *Azatutyun Radiokayan*. 9 Eylül 2026. https://www.azatutyun.am/amp/33851197.html.

"Building Will Come Under Armenia's Control, There Is No Point Beating Around the Bush – Pashinyan on Karabakh Representative Office." *ArmenPress.* 16 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1260601.

"CEC Announces Seat Allocation for New Parliament." *ArmenPress*. 15 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1252983.

"Comment by Foreign Ministry Spokeswoman Maria Zakharova on Parliamentary elections in Armenia." *GlobalSecurity.* 8 Haziran 2026. https://www.globalsecurity.org/military/library/news/2026/06/mil-260608-russia-mfa01.htm.

"Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev Görüşmesine İlişkin Açıklama." *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı.* 1 Eylül 2026. https://www.iletisim.gov.tr/turkce/Haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-ile-gorustu-01-09-26.

Çeliker, Gökhan. Çelik, Cüneyt. "«Türkiye-Ermenistan İş İnsanları Toplantısı» Kars›ta Düzenlendi." *Anadolu Ajansı*. 2 Haziran 2026. https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-ermenistan-is-insanlari-toplantisi-karsta-duzenlendi/3954483.

"Defence Secretary Concludes Two-Day Armenia Visit to Strengthen Defence Cooperation." *Akashvani News.* 20 Ağustos 2026. https://newsonair.gov.in/defence-secretary-concludes-two-day-armenia-visit-to-strengthen-defence-cooperation/.

Demir, Emirhan. "Paşinyan, Türkiye ve Azerbaycan ile İlişkilerin Ermenistan İçin Fırsatlar Doğuracağını Söyledi." *Anadolu Ajansı.* 1 Haziran 2026. https://aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-turkiye-ve-azerbaycan-ile-iliskilerin-ermenistan-icin-firsatlar-doguracagini-soyledi/3952998.

"Dışişleri Bakanı Sayın Hakan Fidan'ın Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Üçlü Dışişleri Bakanları Onuncu Toplantısı Sonrası Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ve Gürcistan Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Maka Botchorishvili ile Ortak Basın Toplantısı, 8 Haziran 2026." *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı.* 8 Haziran 2026. https://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-gurcistan-uclu-disisleri-bakanlari-onuncu-toplantisi-sonrasi-ortak-basin-toplantisi--8-haziran-2026.tr.mfa.

"Donald Trump Congratulates Prime Minister Pashinyan on Election Victory." *Prime Minister of the Republic of Armenia*. 10 Haziran 2026. https://www.primeminister.am/en/congratulatory/item/2026/06/10/Nikol-Pashinyan-Congratulations/.

"Draft of new Constitution Expected to be Published by end of Year." *ArmenPress.* 16 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1260594.

"EAEU Leaders Call for Armenia Referendum on EU or Bloc Membership." *ArmenPres*s. 29 Mayıs 2026. https://armenpress.am/en/article/1251541.

"Erivan Diyalog 2026 Forumunda "Dönüm Noktasındaki Güney Kafkasya" Paneli Düzenlendi." *Haberler.* 5 Mayıs 2026. https://www.haberler.com/guncel/erivan-diyalog-2026-forumunda-donum-noktasindaki-19804577-haberi/.

"Ermenistan-Türkiye Sınır Kapısı Lübnan'a Yardım İçin Açıldı." *Agos.* 13 Haziran 2026. https://www.agos.com.tr/tr/haber/ermenistan-turkiye-sinir-kapisi-lubnan-a-yardim-icin-acildi-40825.

Eruygur, Burc. "Trump Highlights Peace in South Caucasus Region Together with Aliyev, Pashinyan." *Anadolu Ajansı.* 8 Ağustos 2026. https://www.aa.com.tr/en/americas/trump-highlights-peace-in-south-caucasus-region-together-with-aliyev-pashinyan/4022131

"EU and Armenia Strengthen Their Partnership, Boosting Resilience, Trade and Connectivity." *European Commission.* 2 Temmuz 2026. https://enlargement.ec.europa.eu/news/eu-and-armenia-strengthen-their-partnership-boosting-resilience-trade-and-connectivity-2026-07-02_en.

"EU Membership Referendum in Armenia Not possible at This Stage, Pashinyan Says." *ArmenPress.* 7 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1257451.

"Exit From EAEU Not On Armenia's Agenda – Armenian FM." *Interfax.* 21 Mayıs 2026. https://interfax.com/newsroom/top-stories/117687/.

"FM Lauds Armenia–Türkiye Business Meeting Outcomes." *ArmenPress.* 8 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1252395.

"FM: Armenia–Türkiye Dialogue 'Excellent,' Matured for Positive Outcomes." *ArmenPress.* 6 Mayıs 2026. https://armenpress.am/en/article/1249443.

"Follow-Up Online Meeting of the Diaspora Mobilization Conference Held." *Spyurk Conference.* 18 Temmuz 2026. https://spyurkconference.org/hy/online-2026-press-releases/.

Galstian, Shoghik. "Pashinian Allies Walk Out Of Parliament Meeting On Karabakh Refugees." *Azatutyun Radiokayan*. 23 Eylül 2026. https://www.azatutyun.am/a/33862929.html.

Galstian, Shoghik. "Pashinian Signals Support For Russian Nuclear Proposal." *Azatutyun Radiokayan.* 1 Ekim 2026. https://www.azatutyun.am/amp/33868579.html.

Ghazanchyan, Siranush. "Armenia, US Initial Framework Agreement on Strategic Cooperation Concerning TRIPP." *Public Radio of Armenia.* 26 Mayıs 2026. https://en.armradio.am/2026/05/26/armenia-us-initial-framework-agreement-on-strategic-cooperation-concerning-tripp/.

Ghazanchyan, Siranush. "Armenian, French Leaders Exchange Highest State Honors." *Public Radio of Armenia*. 4 Mayıs 2026. https://en.armradio.am/2026/05/04/armenian-french-leaders-exchange-highest-state-honors/

"If Pashinyan Says Armenia Will 'Get Rich,' Let Him Ensure It – Sergey Lavrov." *Aysor.* 28 Mayıs 2026. https://www.aysor.am/en/news/2026/05/28/%D5%AC%D5%A1%D5%BE%D6%80%D5%B8%D5%B2/2423506..

Inayatullah, Saim Dusan. "Russia Recalls Armenia Ambassador Over EU Ties." *Deutsche Welle.* 30 Mayıs 2026. https://amp.dw.com/en/russia-recalls-armenia-ambassador-over-eu-ties/a-77354081.

"Iran will not Object to TRIPP Project Implementation if 2 Conditions are Met, Ambassador to Armenia Says." *News.am*. 17 Eylül 2026. https://news.am/en/news/1062355.

"Joint Declaration Following the First Armenia–EU Summit." *Council of the European Union.* 5 Mayıs 2026. https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2026/05/05/joint-declaration-following-the-first-armenia-eu-summit/

Jonathan Landay, Alexandra Ulmer, Maria Tsvetkova. "Trump Donor Leading Caucasus Fund Has Major Armenia Holdings, Russia Business History." *Reuters.* 15 Ekim 2026. https://www.reuters.com/business/media-telecom/trump-donor-leading-caucasus-fund-has-major-armenia-holdings-russia-business-2026-10-15/.

"Karekin II Meets White House Faith Adviser." *PAN.am*. 5 Ekim 2026. https://www.pan.am/en/625936.

Kutbe, Harun. "Ani Köprüsü'nün Ortak Restorasyonuna İlişkin Ermenistan ile Mutabakat Zaptı İmzalandı." *Anadolu Ajansı.* 4 Mayıs 2026. https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ani-koprusunun-ortak-restorasyonuna-iliskin-ermenistan-ile-mutabakat-zapti-imzalandi/3926601.

Lannoo, Benoit. "Armenian Church Ready for New Clashes with PM Pashinyan." *IDN-InDepthNews*. 23 Temmuz 2026. https://indepthnews.net/armenian-church-ready-for-new-clashes-with-pm-pashinyan.

"Lavrov Proposes Azerbaijan Host Next '3+3' Meeting, Followed by Yerevan." *ArmenPress*. 15 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262895.

Lazarian, Mary. "EU Bureaucrats Will Become Real Envoys of the Armenian-Turkish Process." *Armenian Club*. 4 Temmuz 2026. https://www.armenianclub.com/2026/07/04/eu-bureaucrats-will-become-real-envoys-of-the-armenian-turkish-process/.

"Lieutenant General Edvard Asryan met with Andrew Loomis, Deputy Assistant Secretary of War." *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*. 17 Eylül 2026. https://www.mil.am/en/news/13444.

"Lieutenant General Edvard Asryan Received a Delegation Led by Commander of the Kansas National Guard." *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*. 15 Eylül 2026. https://www.mil.am/en/news/13439.

"Meeting of the European Political Community, 4 May 2026." *European Council*. 4 Mayıs 2026. https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2026/05/04/epc/.

"Meeting of the Minister of Foreign Affairs and International Trade of Armenia with the Foreign Minister of Iran." *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*. 5 Ekim 2026. https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/10/05/Mirzoyan_Araghchi/14168.

Message of His Holiness Karekin II, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, on the Occasion of Araratian Week." *Mother See of Holy Etchmiadzin*. 31 Mayıs 2026. https://www.armenianchurch.org/en/news/e-31-05-2026/12210.

Mkrtchyan, Marianna. "OSCE Secretary General Promises Assistance to Armenian Authorities in Removing Catholicos of All Armenians." *Arminfo*. 8 Temmuz 2026. https://arminfo.info/full_news.php?id=102527&lang=3.

"More Than 45,000 People Displaced from Karabakh Have Obtained Armenian Citizenship, Deputy Minister Says." *ArmenPress*. 13 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262665.

"Moscow Ready to Provide Venue for Armenia-Azerbaijan Peace Treaty, Galuzin Says." *ArmenPress*. 4 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1252003.

"Moscow Ready to Support Full Normalization of Armenia-Azerbaijan Relations, Russian Foreign Ministry Says." *ArmenPress*. 16 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1255696.

"Moscow Renews Call for Armenia EAEU/EU Referendum Despite Pashinyan's Rejection." *ArmenPress*. 11 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1257664.

Nazaryan, Hrayr. "Amulsar Gold Mine Begins Operations, Expected to Boost Armenia's Economy." *ArmenPress*. 13 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262623.

"Nikol Pashinyan and Emmanuel Macron Discuss Issues Related to Armenia-France Cooperation in Various Directions." *The Prime Minister of the Republic of Armenia*. 9

Eylül 2026. https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/09/09/Prime-Minister-Nikol-Pashinyan-meeting-with-the-President-of-France.

"Nikol Pashinyan Appointed Prime Minister of Armenia." *ArmenPress*. 2 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1256985.

"No Reference to Declaration of Independence Should be Made in New Constitution, Pashinyan Says." *ArmenPress.* 24 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1258690.

"No: 111, 8 Haziran 2026, Ermenistan'da Düzenlenen Parlamento Seçimleri Hk.." *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*. 8 Haziran 2026. https://www.mfa.gov.tr/no_-111_-ermenistan-da-duzenlenen-parlamento-secimleri-hk.tr.mfa.

"No: 78, 28 Nisan 2026, Kars-Gümrü Demiryolunun Rehabilitasyonu ve Faaliyete Geçirilmesi Amacıyla Oluşturulan Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Ortak Çalışma Grubu'nun Toplantısı Hk.." *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı.* 28 Nisan 2026. https://www.mfa.gov.tr/no_-78_-kars-gumru-demiryolunun-rehabilitasyonu-ve-faaliyete-gecirilmesi-amaciyla-olusturulan-turkiye-ile-ermenistan-arasindaki-ortak-calisma-grubu-nun-toplantisi-hk.tr.mfa.

"Number of Tourists Visiting Armenia Rises 14.8% in First Half of 2026." *ArmenPress.* 7 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1257506.

Oktay, Mücahit. "Trump, Ermenistan Başbakanı Paşinyan'a hazirandaki seçimlerde desteğini açıkladı." *Anadolu Ajansı.* 28 Mayıs 2026. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/trump-ermenistan-basbakani-pasinyana-hazirandaki-secimlerde-destegini-acikladi/3950072.

"Pashinyan Admitted to Making $2 Billion Financial Demands on Russia in the Context of the South Caucasus Railway Issue." *Arka News Agency*. 30 Temmuz 2026. https://arka.am/en/news/economy/pashinyan-admitted-to-making-2-billion-financial-demands-on-russia-in-the-context-of-the-south-cauca/.

"Pashinyan Aims to Achieve Signing of Initialed Peace Agreement with Azerbaijan by 2031." *ArmenPress.* 15 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262853.

"Pashinyan Comments on Meeting with Mishustin in Yekaterinburg." *ArmenPress*. 9 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1255142.

"Pashinyan Disagrees with Putin's 'Divorce' Formulation." *Mediamax*. 11 Mayıs 2026. https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/60805/.

"Pashinyan Explains Expanded Mandates of Ministries as Cabinet Approves Renaming." *ArmenPress*. 20 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1258455.

"Pashinyan Highlights TRIPP and Removal of Trade Barriers at EAEU Meeting." *ArmenPress.* 2 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1261891.

Pashinyan, Nikol. "Prime Minister Nikol Pashinyan's Speech at the Discussion of the Government's 2026–2031 Program at the National Assembly." *Prime Minister of the Republic of Armenia*. 24 Ağustos 2026. https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2026/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/.

"Pashinyan Outlines Future of Artsakh Representation Building." *PAN*.am. 17 Eylül 2026. https://www.pan.am/en/625228.

"Pashinyan Outlines New Model of Armenia-Diaspora Relations." *ArmenPress.* 11 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1260222.

"Pashinyan Outlines Vision for Resolving Enclave-Exclave Issue Between Armenia and Azerbaijan." *ArmenPress*. 14 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262730.

"Pashinyan Proposed that Russia Sell the Concession for Armenia's Railways to A Third Country." *Arka News Agency.* 24 Ağustos 2026. https://arka.am/en/news/business/pashinyan-proposed-that-russia-sell-the-concession-for-armenia-s-railways-to-a-third-country/.

"Pashinyan Pushes Back Against Medvedev's 'New Ukraine' Remarks." *ArmenPress.* 8 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1262283.

"Pashinyan Reiterates Armenia Is Not an Ally of Russia on Ukraine Issue." *ArmenPress*. 7 Mayıs 2026. https://armenpress.am/en/article/1249569.

"Pashinyan Says Armenia–Russia Relations Are 'Open and Sincere'." *ArmenPress*. 1 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1251620.

"Pashinyan Vows to Halt Attempts to Revive "Karabakh Movement", Slams Opposition Rhetoric." *ArmenPress*. 25 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1253985.

"Pashinyan Warns of Security Challenges from 'Western Azerbaijan' Discourse, Parallel Narratives in Armenia." *ArmenPress*. 17 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1260655.

"Pashinyan: 2026-2031 Government Program Based on 'Real Armenia,' 'Fourth Republic' Vision." *ArmenPress.* 20 Ağustos 2026. https://armenpress.am/en/article/1258448/amp.

"Pashinyan: Armenia Will Not Object If Russia Decides to Pull Out Military Base." *ArmenPress*. 3 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1259565.

"PM Pashinyan Compares Political Opponents to Azerbaijani Soldier Who Shot Armenian Woman." *News.am*. 8 Ekim 2026. https://news.am/en/news/1066622.

"PM Pashinyan Hosts UN Secretary-General António Guterres at the Government." *The Prime Minister of the Republic of Armenia.* 15 Ekim 2026. https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/10/15/Nikol-Pashinyan-Antonio-Guterres.

"President Erdoğan Meets with Prime Minister Pashinyan of Armenia*." Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı.* 23 Eylül 2026. https://www.iletisim.gov.tr/English/haberler/detay/president-erdogan-meets-with-prime-minister-pashinyan-of-armenia.

"President Khachaturyan Says Armenia Ready at Any Time for Türkiye to Open Border." *ArmenPress.* 5 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1259759.

"President of Türkiye Congratulates Nikol Pashinyan on Election Victory." *The Prime Minister of the Republic of Armenia*. 11 Haziran 2026. https://www.primeminister.am/en/congratulatory/item/2026/06/11/Nikol-Pashinyan-Congratulations-3.

"President Vahagn Khachaturyan to Pay Official Visit to the Czech Republic." *The President of the Republic of Armenia*. 1 Eylül 2026. https://www.president.am/en/press-release/item/2026/09/01/President-Vahagn-Khachaturyan-.

"Prime Minister Nikol Pashinyan's Speech at the Discussion of the Government's 2026-2031 Program at the National Assembly." *The Prime Minister of the Republic of Armenia.* 24 Ağustos 2026. https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2026/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/.

"Prime Minister Nikol Pashinyan's Speech at the Discussion of the Government's 2026-2031 Program at the National Assembly." *The Prime Minister of the Republic of Armenia.* 24 Ağustos 2026. https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2026/08/24/Nikol-Pashinyan-Speech/.

"Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to Turkmenistan." *The Prime Minister of the Republic of Armenia.* 8-9 Ekim 2026. https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2026/10/08/Nikol-Pashinyan-visiting-Turkmenistan.

"Putin: Russia Ready to Pull Armenia Base "Even Tomorrow." *ArmenPress.* 2 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1259442.

"Read-out by President von der Leyen following Her Phone Call with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan." *European Commision*. 4 Haziran 2026. https://enlargement.ec.europa.eu/news/read-out-president-von-der-leyen-following-her-phone-call-prime-minister-armenia-nikol-pashinyan-2026-06-04_en.

Rehimov, Ruslan. "Ermenistan Başbakanı Paşinyan, Azerbaycan'la Barış Sürecini Değerlendirdi." *Anadolu Ajansı.* 9 Ekim 2026. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-basbakani-pasinyan-azerbaycanla-baris-surecini-degerlendirdi/4083360.

"Ruben Rubinyan: Incomplete Peace with Azerbaijan is a Threat." *Modern*. 5 Ağustos 2026. https://modern.az/en/aktual/724924/ruben-rubinyan-incomplete-peace-with-azerbaijan-is-a-threat/.

"Ruben Vardanyan Slams Pashinian, Warns Armenians*." Azatutyun Radiokayan*. 25 Mayıs 2026. https://www.azatutyun.am/amp/33764613.html.

"Russia Again Refuses To Give Up Management Of Armenian Railway." *Azatutyun Radiokayan*. 26 Ağustos 2026. https://www.azatutyun.am/a/33840511.html.

"Russia Awaits Agreement Between Yerevan and Baku on the Rotation of Future 3+3 Format Meetings, Zakharova Says." *ArmenPress.* 15 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1255656.

"Russia MFA Official: Armenia Will Have to Give Up Preferential Terms for Russian Natural Gas Also in Case of Reviewing Relations With Moscow." *News.am.* 7 Ekim 2026. https://news.am/en/news/1066206.

"Russia MFA: Armenia's Citizens Must Make a Choice in Favor of Their Country." *News.am.* 3 Haziran 2026. https://news.am/en/news/1040596.

"Russia Says Armenia Cannot 'Dance At Two Weddings'." *Eurasia Review*. 21 Mayıs 2026. https://www.eurasiareview.com/21052026-russia-says-armenia-cannot-dance-at-two-weddings/.

"Russia Security Council Deputy Chair Warns Armenia About Risk of Becoming "New Ukraine." *News.am*. 4 Ekim 2026. https://news.am/en/news/1065648.

"Russia Slams New EU Mission to Armenia*." Azatutyun Radiokayan*. 24 Nisan 2026. https://www.azatutyun.am/a/33741757.html.

"Russian Minister Warns Armenia About EAEU Membership Benefits and Gas Prices." *MassisPost*. 31 Temmuz 2026. https://mass ispost.com/2026/07/russian-minister-warns-armenia-about-eaeu-membership-benefits-and-gas-prices/ .

Sassounian, Harut. "EU Signs Letters of Intent with Six Armenian Organizations." *Armenian Weekly.* 14 Temmuz 2026. https://armenianweekly.com/2026/07/14/eu-signs-letters-of-intent-with-six-armenian-organizations/.

"SC-6, 13 Mayıs 2026, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Öncü Keçeli'nin Ülkemiz ile Ermenistan Arasında Doğrudan Ticaretin Başlatılması Hakkındaki Soruya Cevabı." *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*. 13 Mayıs 2026. https://www.mfa.gov.tr/sc_-6_-disisleri-bakanligi-sozcusu-oncu-keceli-nin-ulkemiz-ile-ermenistan-arasinda-dogrudan-ticaretin-baslatilmasi-hk-sc.tr.mfa.

"South Caucasus Discussed at Turkish National Security Council Meeting." *ArmenPress.* 19 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1253516.

Tekin, Esra. "Turkish President Erdogan, Armenian Premier Discuss Normalization Process." *Anadolu Ajansı.* 2 Haziran 2026. https://www.aa.com.tr/en/turkiye/turkish-president-erdogan-armenian-premier-discuss-normalization-process/3954628.

Teslova, Elena. "Armenian Government Resigns as Newly Elected Parliament Convenes for 1st Session." *Anadolu Ajansı*. 2 Ağustos 2026. https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-government-resigns-as-newly-elected-parliament-convenes-for-1st-session/4016124.

Teslova, Elena. "Armenian Premier Calls Movement for Karabakh's Unification with Armenia 'Fatal Mistake'." *Anadolu Ajansı*. 10 Mayıs 2026. https://m.aa.com.tr/en/eurasia/armenian-premier-calls-movement-for-karabakh-s-unification-with-armenia-fatal-mistake/3932924.

Teslova, Elena. "Armenian Parliament Elects Ruben Rubinyan as Speaker." *Anadolu Ajansı*. 3 Ağustos 2026. https://www.aa.com.tr/en/eurasia/armenian-parliament-elects-ruben-rubinyan-as-speaker/4017155.

"The Meeting Between Prime Minister of Armenia and President of Azerbaijan Takes Place." *The Prime Minister of the Republic of Armenia.* 31 Ağustos 2026. https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/08/31/Nikol-Pashinyan-met-with-Ilham-Aliyev.

"The Members of the Armenia-Azerbaijan Strategic Expert Platform Issue Statement Outlining Next Steps." *Commonspace.* 30 Eylül 2026. https://www.commonspace.eu/index.php/event/members-armenia-azerbaijan-strategic-expert-platform-issue-statement-outlining-next-steps.

"The Minister of Defense of the Republic of Armenia Suren Papikyan Met with the Minister of National Defense of the People's Republic of China." *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*. 15 Eylül 2026. https://www.mil.am/en/news/13437.

"The Minister of Foreign Affairs of Armenia Received the Deputy Foreign Minister for Economic Diplomacy of Iran." *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*. 30 Temmuz 2026. https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/07/30/Mirzoyan_Ghanbari/14051.

"The Prime Minister Leaves for Germany on a Working Visit." *The Prime Minister of the Republic of Armenia*. 18 Eylül 2026. https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2026/09/18/Nikol-Pashinyan-Anons.

"'Today's Armenia Is an Expression of Our Christian Identity': Prime Minister Attends Morning Session of Prayer Breakfast 2026 Forum." *ArmenPress*. 3 Ekim 2026. https://armenpress.am/en/article/1261927.

"TRIPP Project Also Serves Iran's Interests, Pashinyan Says." *ArmenPress*. 9 Temmuz 2026. https://armenpress.am/en/article/1255161.

"Turkish FM Hails "Very Important" Steps Toward Normalization with Armenia." *ArmenPress*. 18 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1253371.

"Turkish FM Urges Regional Cooperation Over Ambitions of Dominance." *ArmenPress.* 18 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1253376.

"Turkish Minister Highlights Progress on Reopening Transport Links with Armenia." *ArmenPress.* 23 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1253799.

"Türkiye Supports Armenia–Azerbaijan Peace Process, Says Speaker." *ArmenPress*. 24 Haziran 2026. https://armenpress.am/en/article/1253899.

"Türkiye'den Ermenistan'a 1 Milyon 336 Bin Dolarlık İhracat Yapıldı." *Ermeni Haber Ajansı.* 14 Eylül 2026. https://ermenihaber.am/economy/43706/.

"Türkiye's Van Chamber of Commerce and Industry Ready to Host Representative Office for Armenia Ties." *ArmenPress.* 3 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1259567.

"UNGA81: Pashinyan Says Armenia-Türkiye Normalization 'Resolutely Advancing'." *ArmenPress*. 25 Eylül 2026. https://armenpress.am/en/article/1261309.

Vardanyan, Lusine, "European Parliament Backs Safe, Unimpeded, and Dignified Return of Nagorno-Karabakh Armenians." *CivilNet*. 30 Nisan 2026. https://civilnet.am/en/news/1011603.

"Yerevan Hosts Meeting of Armenia-Turkey Commissions on Joint Use of Akhuryan, Araks Rivers' Waters." *News.am*. 21 Mayıs 2026. https://news.am/en/news/1037131.

"WCC Expresses Deep Concern on Current Situation Affecting Armenian Apostolic Church." *World Council of Churches.* 7 Ağustos 2026. https://www.oikoumene.org/news/wcc-expresses-deep-concern-on-current-situation-affecting-armenian-apostolic-church.

"Working Meeting Held Between Assistant to the President Hikmet Hajiyev and Armenia's Secretary of the Security Council Armen Grigoryan." *Azerbaijan*. 14 Haziran 2026. https://azerbaijan.az/en/news/19505.

"Հայաստանում ծնելիության ցուցանիշները շարունակում են նվազել. ԱՄՀ նախապարպ." *ArmenPress*. 14 Temmuz 2026. https://armenpress.am/hy/article/1255514.

"8th Congress of New Azerbaijan Party Held." *President of the Republic of Azerbaijan.* 2 Ekim 2026. https://president.az/en/articles/view/73619.

Yayına Geliş Tarihi: 09.02.2026
Yayına Kabul Tarihi: 03.06.2026
Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)
Çelebi, Ercan. "Kastamonu Vilayetinde Sakin Ermenilerin Statüsü ve Nüfus Durumlarına İlişkin Tespitler." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 65-86.

Araştırma Makalesi

KASTAMONU VİLAYETİNDE SAKİN ERMENİLERİN STATÜSÜ VE NÜFUS DURUMLARINA İLİŞKİN TESPİTLER

(THE ARMENIANS OF KASTAMONU: STATUS, DEMOGRAPHY, EXILE, DEPORTATION, AND RELIGIOUS CONVERSION)

Ercan ÇELEBİ*

Öz: *Kastamonu vilayeti genelinde sakin Ermenilere ait ruhanî işler, uzun süre Amasya Murahhasalığı tarafından yürütülmüş, ancak zamanla mesafenin uzaklığından kaynaklanan idarî güçlükler nedeniyle bu yetkiler, mahallî ruhanilere devredilmiştir. Bununla birlikte Ermeni Patrikliği'nin Kastamonu vilayetinde müstakil bir murahhasalık kurulması yönündeki ısrarlı talepleri, bölgedeki Ermeni ahalinin statüsü meselesinin uzun süre sürüncemede kalmasına sebep olmuştur. Bu mesele, beraberinde vilayet genelindeki Ermeni nüfusunun miktarı konusunu da tartışmaya açmıştır. Bu çalışmada, Kastamonu vilayetinde yaşayan Ermeni ahaliye ait ruhanî işlerin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümü ile bu sürece eşlik eden nüfus meselesini ele alınmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Kastamonu Vilayeti, Kastamonu Ermenileri, Statü, Nüfus*.

* ORCID: 0000-0003-0524-2757
Prof. Dr., İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu Üniversitesi
ecelebi@kastamonu.edu.tr
DOI: 10.36542/erma.1884890

Abstract: *The ecclesiastical affairs of the Armenian population residing in the province of Kastamonu were, for a prolonged period, administered by the Amasya Prelacy. However, over time, these authorities were transferred to local clergy due to administrative difficulties arising from geographical distance. Nevertheless, the persistent demands of the Armenian Patriarchate for the establishment of an independent prelacy in the province of Kastamonu caused the issue of the status of the Armenian population in the region to remain unresolved for an extended period. This issue also brought into question the size of the Armenian population throughout the province. This study examines the transformation of the ecclesiastical administration of the Armenian community in Kastamonu province within its historical context, along with the accompanying issue of population.*

Keywords: *Kastamonu Province, Armenians of Kastamonu, Status, Population.*

Giriş

Bilindiği üzere Ermeni Kilisesi hiyerarşisinde en yüksek ruhânî otorite, tarihsel olarak Erivan sınırları içerisinde konumlanan Eçmiyazin Katoğikosluğu olarak kabul edilmektedir. XV. yüzyılda vuku bulan Moğol istilalarının yarattığı güvenlik sorunları neticesinde söz konusu merkezin Anadolu coğrafyasına intikâli, kurumsal yapılanmada yeni teşekküllerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede daha sonra Van civarındaki Ahtamar'da ve Adana vilayeti sınırları içerisinde Sis'te müstakil katoğikosluk merkezleri ihdas edilmiştir. İstila sonrası süreçte ana katoğikosluk makamı yeniden Eçmiyazin'e nakledilmesine rağmen, Ahtamar ve Sis'te teşekkül eden merkezler, varlıklarını muhafaza etmeye devam etmiştir. Ardından İstanbul ve Kudüs'te yeni patriklik merkezlerinin tesis edilmesiyle birlikte Ermeni kilise teşkilatı çok merkezli bir hüviyet kazanmıştır.[1] Böylece özellikle Yavuz Sultan Selim devrinde Ermenilerin meskûn bulunduğu sahaların büyük ölçüde Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle, söz konusu geniş coğrafyada Eçmiyazin Katoğikosluğu, Kudüs Ermeni Patrikliği, Ahtamar Katoğikosluğu, Sis (Kilikya) Katoğikosluğu ve İstanbul Ermeni Patrikliği olmak üzere toplam beş ruhanî merkez teşekkül etmiştir. Bu merkezler yalnızca dinî otoriteyi değil, aynı zamanda cemaatin sivil idaresini de deruhte eden yapılar olarak işlev görmüştür.[2]

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin resmî teşekkülü, Fatih Sultan Mehmed dönemine tekâbül eder. İstanbul'un fethinden sonra Samatya, Langa, Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Hasköy olmak üzere altı semte iskân edilen Ermeni nüfusa, dinî vecibelerini ifa edebilmeleri amacıyla daha önce Rum cemaatine ait olan kiliseler tahsis edilmiştir. Böylece *"Altı Cemaat"* olarak anılan ve belirli bir demografik yoğunluğa ulaşan bu topluluğun patriklik makamı etrafında kurumsallaşması mümkün hâle gelmiş; nihayet 1461 yılında Hovagim'in patrik olarak intihabı ile birlikte İstanbul Ermeni Patrikliği resmen tesis edilmiştir.[3] Osmanlı Devleti Eçmiyazin, Ahtamar ve Sis Katoğikoslukları ile Kudüs Patrikliği hiyerarşi bakımından daha üst bir konumda bulunmasına rağmen

1 Ramazan Erhan Güllü, "1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları", *Ermeni Araştırmaları*, 53 (2016): 195-196.

2 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, 2/2 (2005): 135-136.

3 Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Anakara, I (2003): 373-374. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşu ile ilgili detaylı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Kevork B. Bardakjian, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Doğuşu (Hayk Berberian'ın Anısına)", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Bursa, (2000): 89-105.

İstanbul Ermeni Patrikliği'ni muhatap olarak kabul etmiş; devlet ile Ermeni cemaatine ait diğer ruhanî merkezler arasındaki ilişkilerin yürütülmesinde İstanbul Ermeni Patrikliği aracı ve temsilci olarak kabul edilmiştir.[4] Böylece zamanla İstanbul Ermeni Patriği, Osmanlı tebaası olan Ermenilerin siyasî lideri olarak tanınmış, diğer ruhanî merkezler her ne kadar idarî bakımdan belirli bir özerkliğe sahip olmakla birlikte, patrik ve katoğikos seçimlerinin padişah tarafından tasdiki süreci ile resmî yazışmaların yürütülmesi İstanbul Ermeni Patrikliği aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.[5]

Konu itibarıyla sıkça temas edilecek olan *"murahhasa"* terimi anlam olarak: belirli bir coğrafî sahada meskûn Ermeni cemaatinin ruhânî idaresinden sorumlu dinî otoriteyi ifade eder. Murahhasalıkların başında genellikle başpiskopos, piskopos yahut rahipler bulunmakta, bu makamda meydana gelen değişiklikler, ilgili merkezin idarî statüsünde de dönüşümlere yol açabilmekteydi.[6]

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin sivil ve ruhânî idaresi altında bulunan murahhasalıkların yanı sıra, Eçmiyazin, Sis ve Ahtamar Katoğikoslukları ile Kudüs Ermeni Patrikhanesi ve bunlara ruhanî bakımdan bağlı tüm alt birimler de sivil açıdan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tâbi idi. 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ile Erivan ve Eçmiyazin'in Rus hâkimiyetine geçmesinden sonra, 1844 yılında gerçekleştirilen resmî düzenlemeler sonrasında, Osmanlı sınırları içerisinde kalan Eçmiyazin'e bağlı ruhanî bölgelerin idaresi de doğrudan doğruya İstanbul Ermeni Patrikliği'ne devredilmiş ve bu bölgeler Patrikliğe bağlı birer murahhasalık hâline getirilmiştir.[7]

23 Mart 1863 tarihinde Sultan Abdülaziz'in tasdikiyle yürürlüğe giren *"Ermeni Patrikliği Nizâmâtı"*, murahhasaların görev ve yetkilerini açıkça belirtmiştir. Nizamnâmeye göre murahhasa seçimi, patrik seçimlerinde olduğu gibi ilgili bölgedeki umumî meclis tarafından gerçekleştirilmekte; düzenlenen mazbata patrikliğe arz edilmekte ve nihaî atama, İstanbul'daki muhtelit meclisin onayını müteakip patrik tarafından yapılmakta ve yapılan atamanın Bab-ı Âli'ye bildirilmesiyle resmî süreç tamamlanmaktaydı. Murahhasalar, görev yaptıkları bölgelerde millî meclislere riyaset etmek, alınan kararların

4 Güllü, 1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi, 196.
5 Canan Seyfeli, "Osmanlı Ermenileri: Kilise, Kültür, Yenileşme ve Siyasallaşma", *Misyonerlik-Azınlık ve Yabancı Okullar 2*, (Ed. İbrahim Yılmazçelik-Mehmet Deri), İstanbul, (2024): 169.
6 Seyfeli, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu, 374.
7 Seyfeli, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı, 140-141, 146.

uygulanmasını sağlamak ve nizamnâme hükümlerini tatbik etmekle mükellef kılınmışlardır. İdarî faaliyetlerin icrasında manastırlardan ziyade murahhasa konakları merkez alınmış; bununla birlikte bazı durumlarda murahhasaların manastır idaresiyle eş zamanlı görev yürütmelerine belirli şartlar dâhilinde izin verilmiştir. Taşra teşkilatında her kilise cemaatine ait bir cemiyet, mali sandık ve idarî büro (kalem) oluşturulması; ayrıca her murahhasalık bünyesinde biri ruhanî, diğeri cismanî olmak üzere iki ayrı meclisin teşkili öngörülmüştür.[8]

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Sultan II. Abdülhamid ile Ermeni Patrikliği arasında 1863 tarihli Nizamnâme'nin uygulanması hususunda ihtilaflar ortaya çıkmış; Padişah, Nizamnâme'nin bazı hükümlerini devlet egemenliğine müdahale olarak değerlendirirken, Patrikhane bu yaklaşımı tarihî haklarına yönelik bir ihlâl olarak yorumlamıştır. Bu çerçevede Anadolu'daki ruhban sınıfına mensup kişilerin-papaz ve murahhasaların-suç isnadıyla, patrikhaneye bilgi verilmeden görevden uzaklaştırılmaları veya sürgüne gönderilmeleri meselesi de Patrikhane'nin itiraz ettiği konular arasında yer almıştır. Taraflar arasında yürütülen müzakereler ve oluşturulan komisyonun çalışmaları neticesinde alınan kararlar, daha sonra Sadrazam Kâmil Paşa tarafından vilayetlere tebliğ edilmiştir. Bu kararlara göre murahhasa ve episkoposların azil veya sürgünlerinde Patrikhane'nin görüşünün alınması esası benimsenmiş; suçüstü hâlleri dışında önceki uygulamaların devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer taraftan ruhban sınıfına mensup şahısların adlî süreçlerinde ise bağlı bulundukları patrikhane veya murahhasahanelerde muhafaza edilmeleri, yargılama süreçlerinin bu kurumlar aracılığıyla yürütülmesi ve hafif suçlarda cezaların ruhbanlık sıfatı kaldırılmaksızın yine bu kurumlar bünyesinde infaz edilmesi öngörülmüştür. Aile hukukuna ilişkin davaların da Patrikhane ve taşrada murahhasalar tarafından görülmeye devam etmesi kabul edilmiştir.[9]

Kastamonu vilayetinde sakin Ermeniler başlangıçta Amasya Murahhasalığı'na bağlı iken, coğrafî mesafenin doğurduğu idarî güçlükler nedeniyle vilayet genelindeki ruhanî hizmetlerin mahallî ruhbanlar tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür. Bununla birlikte XX. yüzyılın başlarında Ermeni

8 Ramazan Erhan Güllü, "Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İlânı ve İçeriği", *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, Bursa, (2016): 36.

9 Ramazan Erhan Güllü, "İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyâzlar (1890-1891)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 38 (2016): 35-47.

Patrikhanesi, Kastamonu'da müstakil bir murahhasa vekâleti ihdas edilmesi yönünde girişimlerde bulunmuş; ancak bu teşebbüs, 1918 yılına kadar sonuçsuz kalmıştır. Patrikhane'nin bu yöndeki talebinin temel gerekçesi, vilayet genelindeki Ermeni nüfusundaki artış olarak ifade edilmiş; dolayısıyla murahhasalık meselesi, aynı zamanda bölgedeki demografik yapı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Kastamonu'da Bir Ermeni Murahhasalığı Teşkili Meselesi

Kastamonu vilayetindeki Ermeni kiliseleri ve Ermeni cemaati, 1858 yılına kadar Amasya, Sinop ve Samsun sancakları ile Bafra, Niksar ve Zile kazalarını da kapsayan ve başında Piskopos Agob'un bulunduğu Tokat Murahhasalığı'na bağlıydı.[10] 1858 yılında Amasya'nın Tokat Murahhasalığı'ndan ayrılarak müstakil bir murahhasalık hâline getirilmesinden sonra da Kastamonu vilayetinde sakin Ermenilerin Tokat Murahhasalığı'na olan bağlılığı devam etmiştir.[11] Ancak 1859 yılında Tokat Murahhasalığı'na bağlı Kastamonu, Sinop ve Canik sancakları ile Bafra kazası, başında Piskopos Kigork'un bulunduğu Amasya Murahhasalığı'na bağlanmıştır.[12] Kastamonu vilayetinde sakin Ermenilerin bu idarî statüsü, 1875 yılına kadar devam etmiştir.

Bu süreçte Amasya Murahhasalığı'nın idaresi 1859-1867 yılları arasında Piskopos Kigork,[13] 1868-1873 yılları arasında ise Piskopos Ohannes[14] tarafından yürütülmüştür. 1874-1878 yılları arasında Kastamonu vilayetinde meskûn Ermeniler, Piskopos Arisdaksi'nin idaresi altında bulunan Ankara, Çankırı, Bolu, Konya, Bozok, Sarıoğlan, Cibalu, Amasya, Sinop, Bafra, Samsun, Tokat, Niksar ve Zile'yi kapsayan geniş bir idarî yapı içerisinde yer almıştır.[15] 1878 yılında bu mahaller Muradyan Meleken Efendi'nin idaresine verilmiş;[16] 1879-1880 yıllarında ise bu gruba İzmir, Saruhan, Muğla, Aydın,

10 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (SDAO)*, Def'a 2, (1264/1848): 97.
11 *SDAO*, Def'a 12, (1274/1858): 155.
12 *SDAO*, Def'a 13, (1275/1859): 149.
13 *SDAO*, Def'a 13, (1275/1859): 149; *SDAO*, Def'a 14, (1276/1860): 87; *SDAO*, Def'a 15, (1277/1861): 95; *SDAO*, Def'a 16, (1278/1861): 65; *SDAO*, Def'a 17, (1279/1862): 979; *SDAO*, Def'a 18, (1280/1863): 107; *SDAO*, Def'a 19, (1281/1864): 109; *SDAO*, Def'a 20, (1282/1865): 98; *SDAO*, Def'a 21, (1283/1866): 109; *SDAO*, Def'a 22, (1284/1867): 129.
14 *SDAO*, Def'a 23, (1285/1868): 134; *SDAO*, Def'a 24, (1286/1869): 163; *SDAO*, Def'a 26, (1288/1871): 198; *SDAO*, Def'a 27, (1289/1872): 186; *SDAO*, Def'a 28, (1289/1873): 181.
15 *SDAO*, Def'a 29, (1291/1874): 88; *SDAO*, Def'a 30, (1292/1875): 213; *SDAO*, Def'a 31, (1293/1876): 213; *SDAO*, Def'a 32, (1294/1877): 590.
16 *SDAO*, Def'a 33, (1295/1878): 481.

Menteşe, Denizli ve Karaağaç da dâhil edilmiştir.[17] 1881 yılında yapılan yeni düzenleme ile Kastamonu yeniden, başında Rahip Anisyan'ın bulunduğu Amasya Murahhasalığı'na bağlanmıştır. Amasya Murahhasalığı'na ayrıca Merzifon, Lâdik, Bafra, Samsun ve Boyabat Ermeni cemaatleri bağlı bulunmaktaydı.[18]

Bu bilgilerden, bir murahhasalığa bağlı olan bir mahallin zaman içerisinde başka bir murahhasalığa bağlanabildiği ya da mevcut bir murahhasalığın lağvedilerek bağlı cemaatin ruhanî idaresinin farklı bir merkez tarafından yürütülebildiği anlaşılmaktadır.[19] Ruhanî, mezhebî ve ayin işlerinin Amasya Murahhasalığı tarafından yürütüldüğü Kastamonu'nun bu merkeze olan bağlılığı, mesafesinin uzaklığı gerekçesiyle daha sonra kaldırılmış; Kastamonu vilayetindeki Ermeni cemaatine ait işler, mahallî başrahip Asador Efendi tarafından yürütülmeye başlanmıştır.[20]

Kastamonu'da yaşanan temel sorun, Ermeni Patrikliği tarafından Amasya Murahhasalığı'ndan ayrıldığı belirtilen Kastamonu'da, yeni bir murahhasa vekâletinin resmen tesis edilmek istenmesiyle ortaya çıkmış; bu mesele, 1918 yılına kadar Osmanlı idarî makamlarının gündeminde kalmaya devam etmiştir.

Bu hususta ilk teşebbüs Ermeni Patrikliği ve Ruhanî Meclisi tarafından müşterek kaleme alınan 8 Ekim 1900 tarihli tezkire ile olmuştur. Tezkire ile Kastamonu vilayetindeki Ermeni cemaatine ait işleri yürüten Başrahip Asador Efendi'ye murahhasa vekâleti emr-i âlisinin verilmesi talep edilmiştir. Divan-ı Hümayun'da yapılan müzakerede, eski kayıtlar üzerinden yürütülen incelemeler sonrasında, Kastamonu'da müstakil bir murahhasalığın tesisini gerekli kılacak ölçüde Ermeni nüfusun bulunmadığı gerekçesiyle bu talep uygun görülmemiştir. Ayrıca Ermeni Patrikliği'ne verilen beratlarla her ne kadar murahhasa, papaz ve karabaşların atanma ve azil yetkisi patriklere bırakılmış olmakla birlikte, teamüller gereği yeni bir murahhasalık ya da murahhasa vekâleti ihdasının hükümetin tasdik ve onayına tabi olduğu vurgulanmıştır. Bu çerçevede Patrikliğe, mevcut statünün korunarak işlerin bu şekilde yürütülmesi yönünde bir cevap verilmiştir.[21] Şura-yı Devlet tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Temmuz 1902 tarihli yazıda

17 *SDAO*, Def'a 34, (1296/1879): 257.
18 *SDAO*, Def'a 36, (1298/1881): 311.
19 *BOA*, ŞD.2742.16.
20 *BOA*, BEO.1583.118673.
21 *BOA*, BEO.1583.118673.

ise Kastamonu vilayetine bağlı kazalardaki Ermeni nüfusun miktarı ile bu kazaların vilayet merkezine olan mesafelerinin bildirilmesi istenilmiştir. Aynı doğrultuda Tesri-i Muamelât Komisyonu tarafından da Kastamonu vilayetine bir yazı gönderilmiştir.[22]

1904 yılında İstanbul'dan Kastamonu'ya gelen bir kişi, Patrikhane tarafından murahhasa olarak tayin edildiğini ve buna dair emrin postaya verildiğini beyan etmiştir. Kastamonu Valiliği, söz konusu kişinin resmî bir sıfat taşıyıp taşımadığı hususunu Dâhiliye Nezareti'nden sormuştur.[23] Vali Enis Bey'in 1 Şubat 1904 tarihli ikinci telgrafında, gelen kişiye dair herhangi bir resmî emrin ulaşmadığını, buna rağmen söz konusu kişinin murahhasa sıfatıyla Kastamonu vilayetinde papaz tayin ve azilleri gerçekleştirdiğini belirtilerek nasıl bir muamele yapılması gerektiğini sormuştur.[24]

28 Aralık 1904 tarihli kayıtlardan, Şura-yı Devlet'in Ermeni Patrikliği tarafından bu konuda sunulan takrirleri yeniden müzakere ettiği anlaşılmaktadır. Patrikhane'ye göre Kastamonu vilayetinde 1.431 hanede 7.000'i aşkın Ermeni nüfus bulunmakta ve bu nüfusa ait hukukî ve ruhanî işlerin vilayet merkezinden yürütülmesi gerektiğinden, bir murahhasa vekili atanması zarurî görülmekteydi. Yine aynı belgelerde murahhasa vekâletine Balakyan Krikoris Efendi'nin atandığı belirtilmekteydi. Buradan daha önce Kastamonu'ya geldiği belirtilen kişinin Balakyan Krikoris olduğu anlaşılmaktadır. Adliye ve Mezahib Nezareti ise Kastamonu, Bolu, Hamidiye ve Bartın'da sınırlı sayıda Ermeni kilisesi olduğunu belirterek, bu kadar küçük bir cemaat için murahhasalık teşkiline izin verilip verilmemesi kararının Şura-yı Devlet'e ait olduğunu bildirmiştir.[25] 28 Aralık 1905 tarihli Şura-yı Devlet müzakerelerinde ise Ermeni Patrikliği'nin Kastamonu'da murahhasa vekâleti teşkili ve Balakyan Krikoris Efendi'ye bu görevin verilmesine dair ısrarlı talepleri yeniden değerlendirilmiş; vilayet genelinde Ermeni nüfusun ve ruhanî müesseselerin yeterli bir yekûn teşkil etmediği, dolayısıyla Kastamonu'da yeni bir murahhasalık ya da murahhasa vekâleti ihdasının usule aykırı olduğu belirtilmiştir.[26] Balakyan Krikoris Efendi yaklaşık iki yıl Kastamonu'da kalmış, 1905 yılı sonlarında ise Patrikhane tarafından geri çağrılmıştır.[27]

22 *BOA*, DH.TMIK.M.129.5.
23 *BOA*, DH.ŞFR.320.33.
24 *BOA*, DH.ŞFR.327.60.
25 *BOA*, BEO.2471.185282; *BOA*, BEO.2741.205535.
26 *BOA*, BEO.3323.249212.
27 *BOA*, DH.ŞFR.356.107.

1908-1909 yıllarında yapılan yazışmalar, Kastamonu'da bir murahhasa vekâleti teşkili meselesinin gündemde kalmaya devam ettiğini göstermektedir. Kastamonu Valiliği'nin 23 Temmuz ve 17 Ağustos 1908 tarihli yazılarında, Ermeni nüfusun vilayet genelinde az ve dağınık olduğu belirtilerek, bir murahhasalığın tesisine gerek bulunmadığı vurgulanmıştır.[28] Bununla birlikte 1910 yılında Patrikhane tarafından Amodini Ağişe Efendi'nin patrik vekili sıfatıyla Kastamonu'ya gönderilmesi, vilayet makamlarında tereddütlere yol açmıştır. Kastamonu Valiliği'nin 19 Nisan 1910 tarihli yazısında, Kastamonu merkez sancağında 90 hane Ermeni nüfus bulunduğu, Patrikhane Nizamnâmesi'nde patrik vekili adı altında ayrı bir memuriyete dair açık bir hüküm yer almadığı ifade edilerek, nasıl hareket edilmesi gerektiği sorulmuştur. Verilen cevapta, söz konusu şahsın memuriyetinin Bâb-ı Âli tarafından tasdik edilmediği ve herhangi bir resmî sıfat taşımadığı, ancak dinî ayinleri icra ettirmesine de engel olunmaması gerektiği bildirilmiştir.[29]

Ermeni Patrikhanesi tarafından Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunulan 22 Mart 1910, 2 Nisan 1912 ve 25 Eylül 1913 tarihli yazılar, Kastamonu'da Ermeni murahhasalığı meselesinin 1913 yılına kadar sürüncemede kaldığını göstermektedir. Söz konusu yazıların ilkinde, Kastamonu vilayeti genelinde Ermeni nüfusun arttığı belirtilerek, bu durumun Ermeni cemaatine ait idarî ve ruhanî işlerin yürütülmesinde aksamalara yol açtığı ifade edilmiş; bu nedenle, müstakil bir murahhasa seçimi gerçekleştirilinceye kadar murahhasa vekili olarak tayin edilen Rahip Dragobyan Vahan Efendi'ye vekâlet emr-i şerifinin verilmesi talep edilmiştir. Daha sonraki yazılarda ise Kastamonu'nun yanı sıra Konya ve Adana vilayetinin Haçin kazasında usulüne uygun şekilde seçilmiş bulunan murahhasa vekillerine berat-ı âlilerinin tevcih edilmesi istenilmiştir.[30]

1910-1913 yılları arasında Ermeni Patrikhanesi'nin Kastamonu'da bir Ermeni murahhasalığı teşkili yönündeki ısrarlı taleplerine rağmen Dâhiliye, Adliye ve Mezahip Nezaretleri ile Sadaret arasında gerçekleştirilen yazışmalar, bu talebe idarî makamlar nezdinde olumlu yaklaşılmadığını göstermektedir. Bu konuda nihaî karar mercinin Şura-yı Devlet olduğu anlaşılmaktadır. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi ise aynı konumda bulunan Konya vilayeti için bir değerlendirmede bulunmuş, Konya vilayeti için alınan kararı da Kastamonu vilayeti için emsal kabul etmiştir. Emsal kararda Konya vilayet merkezinde 150

28 *BOA*, ŞD.2775.9.
29 *BOA*, DH.MUİ.80.53.
30 *BOA*, BEO.4218.316317.

haneden ibaret olan Ermeni nüfusunun, Kayseri ve çevre bölgelerden gelenlerle birlikte 439 hanede toplam 2.140 kişiye ulaştığı belirtilmiştir. Ancak vilayet genelinde yaklaşık 9.000 kişiden oluşan Ermeni nüfusun, vilayetin coğrafi büyüklüğü ve toplam nüfusu ile mukayese edildiğinde dağınık bir yerleşim arz ettiği ve müstakil bir murahhasalık teşkilini gerektirecek yeterlilikte olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca Konya vilayeti dâhilindeki Ermeni cemaatine ait dinî, idarî ve hukukî işlerin mahallî ruhani reisler tarafından düzenli biçimde yürütüldüğü vurgulanmıştır.[31] Aynı tespitin Kastamonu vilayeti için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Kastamonu vilayet makamlarının değerlendirmelerine göre de vilayet genelindeki Ermeni cemaatine ait kilise ve mektep işleri iyi bir şekilde yürütülmekte ve Vilayet Meclisi ile mahkemelerde Ermeni cemaatini temsilen yeterli sayıda aza bulunmaktadır. Bu gerekçeler doğrultusunda Kastamonu'da müstakil bir Ermeni murahhasalığı teşkiline ihtiyaç bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Evraka düşülen derkenarlarda ise ilgili idarî birimler tarafından bir murahhasalık tesisine ihtiyaç görülmediği durumlarda, Divan-ı Hümayun Kalemi'nin bu konuda ayrıca bir görüş beyan etme yetkisinin bulunmadığı belirtilmiştir.[32]

Kastamonu Vilayeti'ndeki Ermeni Nüfusun Miktarı Meselesi

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim nüfusun tespiti, başta Tapu Tahrir Defterleri, Ceride Odası Defterleri, Nüfus Defterleri ve Temettuat Defterleri olmak üzere çeşitli resmî kayıtlar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.[33] Bunlara ilave olarak patrikhane kayıtları, resmî nüfus sayımları, uluslararası raporlar, dönemin gazeteleri, hatıratlar ve seyyah anlatıları da nüfus araştırmalarında başvurulan önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Osmanlı nüfus kayıtlarının belirli bir sistematik yapı ve süreklilik arz etmesi ve çok sayıda araştırmacı tarafından temel kaynak olarak kullanılması, bu kayıtların diğer kaynaklara kıyasla daha güvenilir kabul edilmesini sağlamıştır.[34]

Bununla birlikte, nüfus tahrirlerinde zaman zaman hata ve suistimallerin meydana geldiği de bilinmektedir. Bir cemaatin nüfusunun olduğundan fazla ya da eksik gösterilmesi gibi uygulamalar istisnaî olmakla birlikte,

31 *BOA*, BEO.4218.316317.

32 *BOA*, DH.İD.116.78.

33 Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 8/15 (2014): 221-240.

34 Mehmet Okur, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Karadeniz Bölgesi'nde Türk, Rum ve Ermeni Nüfusu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik)*, VIII (2014): 1-2.

tahrir komisyonlarında görev alan gayrimüslim azaların bu tür şüpheleri üzerlerine çektiği görülmektedir. Bu türden muhtemel usulsüzlüklerin önüne geçilmesi amacıyla vilayetlere, nüfus tahrirlerinin *"sıhhat ve hakikât üzere"* gerçekleştirilmesi ve ilgili nizamnamelere titizlikle uyulması yönünde zaman zaman uyarılar yapılmıştır.[35] Ayrıca Ermeni cemaatine mensup bazı kişilerin tahrir sırasında kendilerini bir mahalde misafir, başka bir mahalde ise mütemekkin göstererek birden fazla nüfus tezkiresi temin etmeye çalıştıkları tespit edilen durumlardandır.[36] Ermenilerin bu yolla Anadolu'nun bazı bölgelerinde nüfuslarını olduğundan fazla göstermeye çalıştıkları yönündeki iddialar da resmî yazışmalara yansımıştır. Bu tür uygulamaların önüne geçmek amacıyla, iki farklı mahalde kaydı bulunan Ermenilerin, mensup oldukları mahalle veya köyün imam ve muhtarları ya da papaz, haham ve muhtarları tarafından düzenlenen ilmühaberler ile nüfus idarelerinden alınacak müzekkereleri ibraz etmeleri şart koşulmuştur. Ermenilerin söz konusu belgeleri taşrada meclis-i idarelere, Dersaadet'te ise şehir emaneti meclisine sunarak şahitleri vasıtasıyla ispat-ı vücut etmeleri ve daha sonra sicill-i nüfusa kayıtlarını yaptırmaları istenilmiştir.[37] Uygulamada karşılaşılan hatalardan bir diğeri ise Ermeni ahaliden kimilerinin doğum yerlerinin yanlış kaydedilmesidir. Nitekim Dersaadet Ferhat Mahallesi Havuzlu Hamam Sokağı'nda ikamet eden Ermeni cemaatinden Ardaş veled-i Agob'un doğum yerinin Kayseri olarak kaydedildiğinin anlaşılması üzerine, kendisinin bu kaydın düzeltilmesi amacıyla bir arzuhal verdiği bilinmektedir.[38] Ayrıca ihtida vakaları da nüfus kayıtlarında karışıklıklara yol açan diğer bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimi Ermenilerin bir yıl içerisinde 3-4 kez mezhep veya din değiştirmesi, nüfus istatistiklerinin sağlıklı tutulmasını zorlaştırmıştır.[39]

Kastamonu vilayeti dâhilindeki Ermeni nüfusun miktarına ilişkin, genel itibarıyla ciddi bir belirsizlik ya da tartışma söz konusu değildir. Nüfus istatistikleri ve vilayet salnameleri incelendiğinde, Ermeni nüfusun en fazla % 2-3 oranında eksik ya da fazla kayda geçmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Kastamonu vilayetinde de eksik tahrir veya suistimaller sonrasında bazı şüphelerin ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim 1893 yılında Kastamonu'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmek üzere hazırlanan vilayet dâhilindeki Ermeni nüfusuna ilişkin istatistikler hakkında

35 *BOA*, Y.A.RES.110.22.
36 *BOA*, A.}MKT.MHM.614.43.
37 *BOA*, DH.HMŞ.29.28.
38 *BOA*, DH.MKT.2441.118.
39 *BOA*, ŞD.2630.5.

Vali Faik Bey: *"Ermeni nüfus kayıtlarının doğruluğu ve bu kayıtlara ne ölçüde güvenilebileceği"* hususundaki tereddütlerini dile getirmiştir. Kastamonu Nüfus İdaresi tarafından ise Ermeni cemaatine mensup birçok kişinin *"nakl-i mekân etmesi sebebiyle kayıtlı oldukları mahalde fiilen bulunmadıkları"* belirtilmiş; hazırlanan istatistiklerin *"tam manasıyla sahih sayılması güç olmakla birlikte, yanlış kabul edilmesi hâlinde de içinden çıkılamayacak bir durumun ortaya çıkacağı"* ifade edilmiştir.[40] 5 Kasım 1895 tarihli bir belgede ise vilayet, liva, kaza ve köyler itibarıyla İslâm ve Ermeni nüfusa dair salnamelerde yeterli açıklamanın bulunmadığına dikkat çekilmiş; Ermenilerin meskûn oldukları yerlerde nüfus defterlerinin düzenli bir şekilde tutulması gerektiği ifade edilmiştir.[41]

Osmanlı mülkî idare teşkilâtında bir eyalet olan Kastamonu, 1867 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile vilâyet haline getirilmiş; Sinop, Çankırı ve Bolu sancakları da kendisine bağlanmıştır.[42] XIX. asrın sonlarında Kastamonu vilâyeti doğuda Sivas ve Trabzon, güney batıdan Ankara ve Hüdavendigar vilâyetleri, batıda İzmit sancağı ve kuzeyde Karadeniz ile sınırlı bulunmaktadır.[43]

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Kastamonu merkez sancağında bir Ermeni nüfusun varlığından söz etmek mümkün değildir. 1844-1845'lerde ilk defa 18 haneden ibaret bulunan Ermeni ahalinin şehrin Püre (8 hane), Arız (1 hane), Akmescit (7 hane) ve Küpcüler (1 hane) mahallesinde yaşadıkları kaynaklara yansımıştır.[44] Diğer yandan bir kısım Ermeni ahalinin Çankırı, önemli bir kısmının ise Bolu sancaklarında meskûn oldukları görülmektedir.

1869 yılı itibarıyla Kastamonu vilayeti genelindeki Ermeni nüfus 1.833 kişi olarak kaydedilmiştir. Aynı tarihte Kastamonu merkez kazasında, Budamıç nahiyesi dâhil olmak üzere, 66 nüfus Ermeni bulunmaktadır. Bolu sancağındaki toplam Ermeni nüfus 1.697 olup; bunun 277'si Bolu merkez kazasında, 1.270'i Göynük'te, 133'ü Devrek'te ve 17'si Bartın'da sakindir. Çankırı sancağı merkez kazasında ise 70 Ermeni nüfus tespit edilmiştir. 1869 yılında Sinop sancağında ise Ermeni nüfusa rastlanmamıştır.[45]

40 *BOA*, Y..PRK.DH.6.84.
41 *BOA*, A.}MKT.MHM.535.16.
42 Cemal Avcı, "19. Yüzyıl Sonlarında Kastamonu Vilâyeti", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2012): 19-20.
43 *Kastamonu Vilayet Salnamesi (KVS),* Def'a 21, Kastamonu Vilayet Matbaası, (1321/1903): 305.
44 Caner Yücel, "Temettuat Defterlerine Göre Kastamonu Şehri", *Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, (2011): 93-220.
45 *KVS*, Def'a 1, (1286-1869): 105-113.

1873 yılında vilayet genelindeki Ermeni nüfus 2.139'a yükselmiştir. Bu artışın temel nedeni, 1869-1872 yılları arasında Ermeni nüfusun bulunmadığı Çankırı sancağına bağlı Kalecik kazasında 314 kişilik bir Ermeni nüfusun tespit edilmesidir.[46] 1875 yılına gelindiğinde ise vilayet genelindeki Ermeni nüfus 2.451'e ulaşmıştır. Bu tarihte Kastamonu merkez kazasında 59, Taşköprü'de 19, Safranbolu'da 3, Bolu merkez kazasında 277, Ereğli'de 137, Bartın'da 45, Göynük'te 1.249, Çankırı merkez kazasında 70, Kalecik'te 314 ve Sinop merkez kazasında 278 Ermeni nüfus bulunmaktadır.[47] Daha önce Ermeni nüfusun kaydedilmediği Sinop merkezinde, 1875 yılında ilk kez 86 hanede 278 Ermeni nüfusun tespit edilmesi, fazlasıyla düşündürücüdür. Yine 1876'da Sinop'taki Ermeni nüfusun 3 kişiye, hane sayısının ise 1'e düştüğü gözlerden kaçmamaktadır.[48]

1889 yılına gelindiğinde Kastamonu vilayeti genelindeki Ermeni nüfusunda belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu tarihte vilayet dâhilindeki toplam Ermeni nüfus 4.918 olarak kaydedilmiştir. Ticaret ve benzeri nedenlerle vilayet sınırlarına dâhil olan, ancak nüfus kaydı Kastamonu vilayetinde olmayan yabancı statüsündeki Ermeni nüfus da dâhil edildiğinde, bu sayı 5.872'ye ulaşmaktadır. Bu duruma göre Kastamonu sancağında yerli ve yabancı 1.430; Bolu sancağında 1.459; Sinop sancağında 2.146 ve Çankırı sancağında ise 837 nüfus Ermeni bulunmaktadır.[49]

1875-1889 yılları arasında Kastamonu vilayeti genelindeki Ermeni nüfusa ait veriler değerlendirildiğinde, nüfusun mekânsal dağılımı ve zaman içerisindeki değişimi bakımından dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 1875 yılı itibarıyla Göynük, 1.249 kişilik Ermeni nüfusuyla vilayet genelinde en yoğun Ermeni yerleşiminin bulunduğu merkez konumundadır. Kalecik'te 314, Bolu merkez kazasında 277 ve Sinop merkezde 278 kişilik Ermeni nüfus, bu yerleşimleri orta ölçekli yoğunluğa sahip alanlar hâline getirmektedir. Özellikle Sinop merkezinde, 1875 yılına kadar Ermeni nüfusa dair herhangi bir kaydın bulunmamasına karşın, aynı yıl içerisinde 278 kişilik bir Ermeni nüfusun tespit edilmiş olması dikkat çekici bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Sinop'taki Ermeni nüfusuna ilişkin verilerdeki dalgalanma, istatistiksel açıdan olağan dışı bir görünüm arz etmektedir. Nitekim 1876 yılında Sinop'ta Ermeni nüfusun 278'den 3 kişiye, hane sayısının ise 1'e düşmesi; kayıt hatası, geçici

46 *KVS*, Def'a 5, (1290/1873): 158-160.
47 *KVS*, Def'a 7, (1292/1875): 175-177.
48 *KVS*, Def'a 8, (1293/1876): 147-149.
49 *KVS*, Def'a 15, (1306/1889): 535-536.

nüfus hareketliliği ya da tahrir uygulamalarındaki farklılıklar gibi çeşitli ihtimalleri gündeme getirmektedir. Buna karşılık, 1889 yılına gelindiğinde Sinop sancağındaki Ermeni nüfusunun 2.115 kişiye yükselmesi, söz konusu dalgalanmanın geçici bir durum olmadığını ve ayrıca izah edilmesi gereken bir nüfus hareketliliğine işaret etmektedir. Genel nüfus değişimi dikkate alındığında, 1889 yılında Ermeni nüfusunun 1875 yılına nazaran Kastamonu sancağında 662, Çankırı sancağında 370 ve Sinop sancağında 1.887 kişi arttığı görülmektedir. Buna karşılık Bolu sancağında aynı dönem içerisinde 405 kişilik bir nüfus azalışı söz konusudur.

1893 yılı itibarıyla Kastamonu vilayeti dâhilindeki Ermeni nüfusunda, 1889 yılına nazaran 988 kişilik bir artış meydana gelmiş; bu artışla birlikte vilayet genelindeki Ermeni nüfusu 5.906'ya ulaşmıştır. Aynı tarihte Kastamonu merkez kazasında 916, İnebolu'da 656, Tosya'da 39 ve Daday'da 189 Ermeni nüfus tespit edilmiştir. Bu verilere göre Kastamonu sancağı genelindeki Ermeni nüfus 1.821 kişi olarak kaydedilmiştir. Buna karşılık, Kastamonu sancağına bağlı Safranbolu, Araç ve Cide kazalarında herhangi bir Ermeni nüfusa rastlanmamıştır. Bolu sancağında ise 1893 yılı itibarıyla toplam Ermeni nüfus, 1.693 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun kazalara göre dağılımı; Bolu merkez kazasında 845, Bartın'da 274, Hamidiye'de 370, Düzce'de 80 ve Gerede'de 124 şeklindedir. Aynı yıl Bolu sancağına bağlı Ereğli, Mudurnu ve Göynük kazalarında Ermeni nüfusun bulunmadığı kayıtlara yansımıştır. 1875'te Göynük'te 1.249 olarak belirtilen Ermeni nüfusundan 1893'e gelindiğinde hiç bahsedilmemesi, nüfus kayıtlarında karşılaşılan tutarsızlıkları göstermektedir. Sinop sancağında ise Ermeni nüfusun merkez kazada 345, Boyabat'ta 1.674 olduğu; Ayancık kazasında ise Ermeni nüfusun bulunmadığı anlaşılmaktadır. Çankırı sancağındaki toplam Ermeni nüfus 373 kişi olup, bunun 333'ü Çankırı merkez kazasında, 20'si Çerkeş'te ve 20'si ise İskilip kazasında meskûn bulunmaktadır.[50] Kastamonu vilayetinden 19 Ağustos 1893 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen Kastamonu sancağına ait nüfus istatistikleri ile 1893 tarihli ve 17 numaralı Kastamonu Vilayet Salnâmesi'nde yer alan Ermeni nüfus verileri arasında 41 kişilik bir fark bulunduğu tespit edilmiştir.[51] Bahse konu salnâmeye göre Tosya kazasında kadın ve erkek toplam 39 Ermeni nüfus kaydedilmişken, aynı tarihli nüfus istatistiklerinde Tosya kazasında Ermeni nüfusun bulunmadığı görülmektedir. Benzer şekilde Daday kazasındaki kadın Ermeni nüfusunun da salnâmede iki kişi fazla gösterildiği anlaşılmaktadır.

50 *KVS*, Def'a 17, (1311/1893): 287-289.
51 *BOA*, Y..PRK.DH.6.84.

1895 yılına gelindiğinde Kastamonu vilayetinin toplam nüfusu 969.183 olarak kaydedilmiştir. Toplam nüfus içerisinde Ermeni nüfusun miktarı 5.875 olup, bunun 2.995'i erkek ve 2.880'i kadındır.[52] 1899 yılında ise vilayet genelindeki Ermeni nüfus 6.785'e yükselmiş; böylece 1895 yılına nazaran 910 kişilik bir artış meydana gelmiştir.[53]

Kastamonu vilayetinden gönderilerek Şura-yı Devlet Riyaseti'ne arz edilen bir nüfus istatistiği, 1902 yılı itibarıyla vilayetin genel nüfus yapısına ilişkin ayrıntılı ve karşılaştırmalı bilgiler sunmaktadır. Bu belge, XX. yüzyılın başlarında Kastamonu vilayetindeki Ermeni nüfusun nicelik olarak gelişimini ve idarî birimler arasındaki dağılımını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Aşağıdaki tabloda 1902 yılı itibarıyla Kastamonu vilayeti dâhilindeki İslâm ahali birlikte Ermeni ve Rum cemaatlerine ait nüfus dağılımları gösterilmiştir.[54]

Kazalar	**İcmal-i Umumi**	**Yekûn**		**İslam**		**Rum**		**Ermeni**	
		Zukur	**İnas**	**Zukur**	**İnas**	**Zu-kur**	**İnas**	**Zu-kur**	**İnas**
Kastamonu Merkez Kazası	64.756	32.564	32.192	31.236	30.850	906	899	426	443
İnebolu kazası	65.559	32.197	33.362	30.989	32.108	1.187	1.235	17	19
Safranbolu kazası	58.479	29.757	28.722	28.018	26.980	1.739	1.742	.	.
Taşköprü kazası	45.484	23.133	22.351	22.711	21.956	42	20	380	375
Araç kazası	37.793	18.892	18.901	18880	18.896	5	4	7	1
Daday kazası	42.932	21.379	21553	21.254	21455	3	4	122	94
Cide kazası	41.416	20.577	20.839	20560	20.822	17	17	-	-
Tosya kazası	25.298	12.627	12.671	12.307	12.363	285	281	35	27
Kastamonu Sancağı	381.717	191.126	190.591	185.955	185.430	4.184	4.202	987	959
Bolu Sancağı	336.051	171.621	164.440	169.621	162.529	1002	960	998	941
Çankırı Sancağı	152.363	76.621	75.742	75.907	75.089	525	458	189	195
Sinop Sancağı	141.936	72.278	69.658	67.429	64.988	3.411	3.295	1.438	1.375
Yekûn-i Vilayet Kastamonu	**1.012.067**	**511.646**	**500.431**	**498.912**	**488.036**	**9.122**	**8.915**	**3.612**	**3.470**

Tablo 1: 1902 Yılı İtibarıyla Kastamonu Vilayeti'nde Nüfusun Genel Dağılımı

52 *BOA*, DH.ŞFR.172.32.
53 *KVS*, Def'a 20, (1317/1899): 344-345.
54 *BOA*, ŞD.2742.16.

Tablodaki verilerden hareketle, Kastamonu merkez kazasında 869, İnebolu'da 36, Taşköprü'de 755, Araç'ta 8, Daday'da 216 ve Tosya'da 62 olmak üzere Kastamonu sancağı genelinde toplam 1.946 Ermeni nüfusun bulunduğu görülmektedir. Safranbolu ve Cide kazasında ise bu dönemde Ermeni nüfusa rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra Bolu sancağında 1.939, Sinop sancağında 2.813 ve Çankırı sancağında 384 Ermeni nüfusun bulunduğu tespit edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda Kastamonu vilayetinin toplam nüfusu 1.012.067 olarak kaydedilmiş; vilayet genelindeki Ermeni nüfus ise 3.612'si erkek ve 3.470'i kadın olmak üzere toplam 7.082 kişi olarak belirlenmiştir.

Kastamonu vilayetinden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 24 Mart 1904 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre, vilayet genelindeki Ermeni nüfusun miktarı 3.689'u erkek ve 3.586'sı kadın olmak üzere toplam 7.275'tir. Bu veriler, 1902-1904 yılları arasında Ermeni nüfusunda kısmî bir artış yaşandığını göstermektedir. Söz konusu dönemde nüfus artışı, Kastamonu merkez kazasında 56, Taşköprü'de 21, Daday'da 5, Tosya'da 9, Bolu'da 43, Çankırı'da 11 ve Sinop'ta 48 kişi olarak kaydedilmiş; vilayet genelinde toplam artış 193 kişi olmuştur.[55]

1913 yılı itibarıyla Kastamonu vilayeti dâhilindeki yerli Ermeni nüfusun 3.397'si kadın ve 3.674'ü erkek olmak üzere toplam 7.071 kişi olduğu görülmektedir. Yabancı statüsündeki 1.205 Ermeni nüfusun da ilâvesiyle vilayet genelindeki toplam Ermeni nüfus 8.276'ya yükselmektedir. 1904-1913 yılları arasındaki değişim incelendiğinde, yerli Ermeni nüfus Kastamonu merkez kazasında 301, İnebolu'da 20, Taşköprü'de 456, Daday'da 22, Araç'ta 3, Tosya'da 11 ve Sinop sancağında 994 kişi artmış; buna karşılık Çankırı sancağında 19 kişi azalmıştır.[56] Bolu 1908 yılı itibarıyla müstakil liva hâline getirildiğinden;[57] Bolu'daki Ermeni nüfus, 1913 yılı itibarıyla vilayeti genelindeki toplam Ermeni nüfusuna dâhil edilmemiştir.

Kastamonu'da suça karışan Ermeni erkeklerinin Zor sancağına tebidi uygulamasının 1916 yılı Şubat ayında başladığı kabul edildiğinde, 1916 yılı Ocak ayı itibarıyla vilayet genelindeki Ermeni nüfusun 4.682'si erkek

55 *BOA*, ŞD.2742.16.

56 *BOA*, BEO.4218.316317.

57 Ercan Çelebi, "Millî Mücadele Yıllarında Kastamonu'da Genel Durum", *Kastamonu Tarihi Araştırmaları (Şehir, Toplum ve Ekonomi)*, Ed. Şerif Demir-Orçun Nalezen, (Ankara: Berikan Yayınevi), Ankara, (2023): 463; Ercan Çelebi, "Millî Mücadele Döneminde Kastamonu", *Millî Mücadele'nin Yerel Tarihi 1918-1923 (Kastamonu-Sinop-Karabük-Bolu-Düzce-Zonguldak-Bartın)*, 7, Ankara, (2023), 9.

ve 4.365'i kadın olmak üzere toplam 9.047 kişi olduğu anlaşılmaktadır.[58] Tebid işleminin gerçekleştirilmesinden sonra, Ermeni nüfusunda belirgin bir azalma gözlenmiştir. Bu dönemde Çankırı ve Sinop'taki Ermeni nüfus vilayet toplamına dâhil edilmemiştir. 20 Şubat 1917 tarihi itibarıyla Kastamonu'da kalan yerli Ermeni nüfus, 1.143'ü erkek ve 1.114'ü kadın olmak üzere toplam 2.257 olarak kaydedilmiştir.[59] 11 Haziran 1917 tarihi itibarıyla Sinop dâhil olmak üzere Kastamonu vilayeti genelindeki toplam Ermeni nüfusu 3.612 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 3.424'ü yerli, 188'i ise yabancı statüsünde kayıtlıdır.

Aşağıdaki tabloda 11 Haziran 1917 tarihi itibarıyla Kastamonu vilayeti dâhilinde bulunan yerli ve yabancı Ermeni nüfus gösterilmiştir.[60]

Sakin Oldukları Mahal	**Yerli Ermenilerin Miktarı**		**Yabancı Ermenilerin Miktarı**	
	Zukur	**İnas**	**Zukur**	**İnas**
Kastamonu Merkez Kaza	39	114	20	143
Devrekani kazası	24	22	-	-
Taşköprü kazası	163	398	-	-
Daday kazası	217	480	-	-
Cide kazası	1		-	-
Tosya kazası	31	73	-	-
Safranbolu kazası	3		-	-
Araç kazası	257	420	-	-
Sinop Merkez Kaza	93	168	-	-
Ayancık kazası	1	2	-	-
Gerze kazası	68	118	6	15
Boyabat kazası	275	457	3	1
Yekûn	1.172	2.252	29	159

Tablo 2: 1917 Yılı Haziran Ayı İtibarıyla Ermeni Nüfusun Dağılımı

Tabloda da görüleceği üzere 1917 yılına gelindiğinde Vilayet genelindeki Ermeni nüfusun hayli azaldığı görülmektedir. Bahse konu tarihte toplam Ermeni nüfus 3.612 olarak kayda geçmiştir. Bu miktarın 1.201'i erkek, 2.411'i ise kadındır. Yine toplam nüfus içerinde yer alan 188 nüfus, yabancı statüsünde bulunan Ermenilerden oluşmaktadır. 1916 yılında başlayan ve suça

58 *BOA*, DH.ŞFR.504.57; *BOA*, DH.EUM.2.Şb.73.71.
59 *BOA*, DH.ŞFR.546.33.
60 *BOA*, DH.EUM.2.Şb.74.66

karışan Ermeni erkeklerinin Zor sancağına tebidi süreciyle birlikte, Ermeni nüfusunda keskin bir düşüş yaşanmış ve vilayetteki Ermeni varlığı, sayısal ve mekânsal açıdan büyük ölçüde tasfiye edilmiş görünmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Kastamonu vilayetinde sakin Ermeni cemaatinin idarî ve demografik yapısını, özellikle Murahhasalık teşkili meselesi çerçevesinde ele alarak, Osmanlı taşra idaresi ile Ermeni Patrikhanesi arasındaki ilişkilerin çok boyutlu niteliğini ortaya koymuştur.

Kastamonu'da müstakil bir Ermeni murahhasalığı veya murahhasa vekâleti kurulması yönündeki girişimlerin uzun yıllar boyunca sonuçsuz kalması, yalnızca idarî bir tercih değil; aynı zamanda demografik, coğrafî ve siyasî faktörlerin birlikte değerlendirilmesiyle alınmış bir karar olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı idarî makamları, bir bölgede murahhasalık teşkilini gerekli kılacak temel ölçütler arasında nüfus yoğunluğu, cemaatin kurumsal yapısı ve idarî ihtiyaçları dikkate almış; Kastamonu vilayetinde Ermeni nüfusunun dağınık yerleşimi ve sınırlı büyüklüğü sebebiyle bu yönde bir teşkilatlanmayı uygun görmemiştir. Buna karşılık Ermeni Patrikhanesi'nin aynı konudaki ısrarlı talepleri, merkezî ruhanî otoritenin taşra üzerindeki denetimini artırma ve cemaatin idarî işleyişini daha düzenli hâle getirme çabası olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, Patrikhane ile Osmanlı bürokrasisi arasında yetki ve temsil alanlarına ilişkin gizli bir rekabetinde varlığına işaret etmektedir.

Demografik veriler Kastamonu vilayetindeki Ermeni nüfusunun XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınırlı fakat genel olarak artış eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte nüfusun vilayet geneline homojen biçimde dağılmadığı, nüfusun belirli sancak ve kazalarda artarken, bazı bölgelerde ise neredeyse hiç bulunmadığını ortaya koymuştur. Özellikle Sinop, Göynük ve Kalecik gibi merkezlerde gözlemlenen ani nüfus dalgalanmaları, yalnızca demografik hareketlilikle değil; aynı zamanda kayıt sistemindeki aksaklıklar, geçici yer değiştirmeler ve tahrir uygulamalarındaki farklılıklarla da ilişkilendirilmelidir. Bu bağlamda Osmanlı nüfus verilerinin genel olarak, güvenilir bir çerçeve sunduğu kabul edilmekle birlikte, yer yer ortaya çıkan tutarsızlıkların dikkatle değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

Diğer yandan, Kastamonu'da Ermeni cemaatine ait dinî, idarî ve hukukî işlerin büyük ölçüde mahallî ruhani liderler aracılığıyla yürütülmeye devam etmesi, merkezî bir murahhasalığın yokluğunda dahi cemaatin işleyişinde ciddi bir aksama yaşanmadığını göstermektedir. Dolayısıyla murahhasalık teşkilinin yokluğu, tek başına idarî bir eksiklikten ziyade, mevcut yapının yerel ihtiyaçları karşılayabildiği yönünde bir kanaatin idarî makamlarca benimsendiğini düşündürmektedir.

Son olarak, Kastamonu vilayetinde suça karışan Ermeni erkeklerinin 1916 yılında tebidi, Ermeni nüfusunun demografik yapısında köklü bir kırılmaya yol açmış; daha önce sınırlı fakat süreklilik arz eden artış eğilimi, yerini ani ve dramatik bir düşüşe bırakmıştır. Bu gelişme, yalnızca nüfus miktarını değil, aynı zamanda cemaatin mekânsal dağılımını da derinden etkilemiştir. Netice itibarıyla Kastamonu örneği, Osmanlı taşrasında Ermeni cemaatinin idarî örgütlenmesi ile demografik gerçeklik arasındaki ilişkiyi somut bir biçimde ortaya koymakta; merkez-taşra ilişkileri, nüfus politikaları ve cemaat yapıları arasındaki etkileşimin tarihsel analizine katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT.MHM).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube, (DH.EUM.2Şb.).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İdare (İD).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUİ).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR).

Devlet Arşivi Başbakanlığı Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet (ŞD).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Dâhiliye Nezareti Marûzatı (Y.PRK.DH).

Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Resmî Marûzat (Y.A.RES).

Resmî Yayınlar

Kastamonu Vilayet Salnamesi (KVS).

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (SDAO).

İnceleme ve Araştırma Eserler

Avcı, Cemal, "19. Yüzyıl Sonlarında Kastamonu Vilâyeti", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2012): 17-34.

Bardakjian, Kevork B., "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Doğuşu (Hayk Berberian'ın Anısına)", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Bursa, (2000): 89-105.

Çelebi, Ercan, "Millî Mücadele Yıllarında Kastamonu'da Genel Durum", *Kastamonu Tarihi Araştırmaları (Şehir, Toplum ve Ekonomi)*, Ed. Şerif Demir-Orçun Nalezen, (Ankara: Berikan Yayınevi), Ankara, (2023): 457-494.

Çelebi, Ercan, "Millî Mücadele Döneminde Kastamonu", *Millî Mücadele'nin Yerel Tarihi 1918-1923 (Kastamonu-Sinop-Karabük-Bolu-Düzce-Zonguldak-Bartın)*, 7, Ankara, (2023): 1-207.

Güllü, Ramazan Erhan, "1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları", *Ermeni Araştırmaları*, 53 (2016): 193-238.

Güllü, Ramazan Erhan, "Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İlânı ve İçeriği", *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, Bursa, (2016): 25-40.

Güllü, Ramazan Erhan, "İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyâzlar (1890-1891)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 38 (2016): 31-53.

Güneş, Mehmet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 8/15 (2014): 221-240.

Seyfeli, Canan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, 2/2 (2005): 125-156.

Seyfeli, Canan, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, Anakara, I (2003): 361-377.

Seyfeli, Canan, "Osmanlı Ermenileri: Kilise, Kültür, Yenileşme ve Siyasallaşma", Misyonerlik-Azınlık ve Yabancı Okullar 2, (Ed. İbrahim Yılmazçelik-Mehmet Deri), İstanbul, (2024): 161-186.

Okur, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Karadeniz Bölgesi'nde Türk, Rum ve Ermeni Nüfusu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik)*, VIII (2014): 1-31.

Tezler

Yücel, Caner, "Temettuat Defterlerine Göre Kastamonu Şehri", *Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, (2011).

Yayına Geliş Tarihi: 17.02.2026
Yayına Kabul Tarihi: 05.06.2026
Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)
Kayalı, Yalçın, "Babür (Hint-Türk-İslam) İmparatorluğu'nda Ermeni Asıllı Saray Mensupları." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 87-114.

Araştırma Makalesi

BABÜR (HİNT-TÜRK-İSLAM) İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ ASILLI SARAY MENSUPLARI*

(ARMENIAN ORIGIN COURT OFFICIALS IN THE MUGHAL [INDO-TURKIC-ISLAMIC] EMPİRE)

Yalçın KAYALI**

Öz: *Ermeniler ile Hint coğrafyası arasındaki ilk temasların, bazı kaynaklara göre Büyük İskender'in Hindistan seferine kadar uzandığı ileri sürülmektedir. Ancak Ermenilerin Hint alt kıtasına topluluklar hâlinde yerleşmeleri, genel kabule göre, esas olarak XVII. yüzyılda Babür İmparatorluğu döneminde gerçekleşmiştir. Orta Çağ'dan itibaren özellikle ticari faaliyetleriyle tanınan Ermeniler, erken modern dönemde Güney Asya'daki ekonomik ve diplomatik ağların önemli aktörleri hâline gelmişlerdir. Bu tarihsel arka plan çerçevesinde, Ermeni–Hint ilişkilerinin Babürlüler çağındaki görünümünün incelenmesi, iki toplum arasındaki etkileşimin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışma, köklü bir geçmişe sahip olan Ermeni–Hint münasebetlerini Babür (Hint-Türk-İslam) İmparatorluğu bağlamında ele almayı amaçlamakta ve*

* Bu makale, yazarın 2024 yılında Ankara Üniversitesi Doğu Dilleri Dergisi'nde İngilizce olarak yayımlanan "Historical Figures of Armenian Descent in the Mughal (Indo-Turkic Islamic Empire) Palace" başlıklı çalışmasının; genişletilmiş, gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş Türkçe çevirisidir.

** ORCID: 0000-0002-4917-3530
Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Hindoloji Anabilim Dalı, ykayali@ankara.edu.tr
DOI: 10.36542/erma.1891655

söz konusu dönemi betimleyici bir yöntemle incelemektedir. Araştırmanın odağında, Babür sarayında üst düzey görevler üstlenmiş ya da imparatorluk nezdinde önemli unvanlara layık görülmüş Ermeni asıllı tarihî şahsiyetler yer almaktadır. Bu kapsamda Prens John Philip Bourbon, Kaptan William Hawkins, Domingo Pires, Mirza Zulkarneyn ile Mariam (Meryem) Zamani Begum'un biyografileri ve saray içindeki konumları değerlendirilmiştir. Hindistan'a sürgün edilen Ermeni kökenli Fransız kraliyet ailesi mensubu Prens John Philip Bourbon, Ekber döneminde Babür Hanedanlığına hizmet etmiş ve sarayda yüksek mevkilerde bulunmuştur. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi temsilcilerinden biri olan William Hawkins de Surat limanına ulaşan ilk İngiliz gemisinin kaptanı olarak dikkat çekmektedir. Ekber'in sarayında tercümanlık yapan Domingo Pires ise Goa'daki Portekizlilerle yürütülen diplomatik temaslarda görevlendirilmiştir. Mirza Zulkarneyn ve Mariam Zamani Begum'un saraydaki konumları ise diğer isimlere kıyasla daha etkili ve belirleyici olmuştur. Haremde yetişmiş bir divan üyesi olan Zulkarneyn, faujdar ve vali olarak görev yapmış; Mariam Zamani Begum ise Ekber'in baş kraliçesi olarak tanınmıştır. Soyu ve dini kimliği hakkında farklı görüşler bulunsa da bu çalışma, literatürde onun Ermeni soylu olduğuna işaret eden yaklaşımlara odaklanmaktadır. Sonuç olarak bu makale, Babürlüler çağında Ermeni asıllı şahsiyetlerin imparatorluk yapısı içindeki rollerini ortaya koyarak, günümüz Hindistan–Ermenistan ilişkilerinin tarihsel arka planına alan çalışmaları perspektifinden katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Babür İmparatorluğu, Ermeni Asıllı Saray Mensupları, Hint-Ermeni İlişkileri, Hindistan, Alan Çalışmaları.*

Abstract: *Some historical sources suggest that the earliest contacts between Armenians and the Indian subcontinent may be traced back to Alexander the Great's campaign in India. Nevertheless, it is generally acknowledged that the large-scale arrival of Armenians in the Indian subcontinent as organized communities took place much later, predominantly during the seventeenth century under the rule of the Mughal Empire. By the early modern period, Armenians had already gained prominence in long-distance trade networks and had established a distinct presence in various regions of South Asia. This study aims to examine the nature of Armenian–Indian interactions during the Mughal (Indo-Turkic Islamic) period through a descriptive historical approach. Focusing specifically on the Mughal imperial court, the article analyzes the roles and positions occupied by individuals of Armenian origin who attained*

high-ranking offices or were granted imperial titles. Within this framework, particular attention is given to several notable figures, including Prince John Philip Bourbon, Captain William Hawkins, the interpreter Domingo Pires, Mirza Zulkarneyn, and Mariam (Maryam) Zamani Begum. Prince John Philip Bourbon, a member of a French royal lineage of Armenian descent who had been exiled to India, served the Mughal dynasty in senior positions at the court of Emperor Akbar. William Hawkins, known as a representative of the English East India Company, was the captain of the first English ship to anchor at the port city of Surat. Domingo Pires, who held the position of court interpreter, was appointed by Akbar to participate in diplomatic negotiations with the Portuguese authorities in Goa. Compared to these figures, Mirza Zulkarneyn and Mariam Zamani Begum occupied particularly influential positions within the Mughal court. While Zulkarneyn served as a divan member, faujdar, and provincial governor after being raised within the imperial harem, Mariam Zamani Begum is widely recognized as Akbar's chief consort. Despite ongoing debates in the literature regarding her lineage and religious affiliation, this study foregrounds scholarly arguments emphasizing her Armenian origin. By presenting a historical snapshot of Armenian involvement in the Mughal imperial structure, this article seeks to contribute to the field of Area Studies by providing a deeper historical background for contemporary India–Armenia relations.

Keywords: *Mughal Empire, Armenian-Origin Court Members, Indo-Armenian Relations, India, Area Studies.*

Giriş

Tarihsel kaynaklar, Ermeniler ile Hint coğrafyası arasındaki temasların, Ermenilerin Hindistan'a yerleşmelerinden çok daha önceki dönemlere uzandığını göstermektedir. Bu erken dönem ilişkilerinin kökenine dair anlatılar, kimi zaman efsanevi unsurlar içermekle birlikte, Ermenilerin Yakın Doğu ve Güney Asya arasındaki hareketlilik içinde yer aldıklarına işaret etmektedir. Nitekim bazı tarihçiler, Ermenilerin MÖ I. binyılın ilk yarısında Asur müttefikleriyle birlikte, efsanevi Asur Kraliçesi Semiramis'in Hindistan seferine katılmış olabileceklerini ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra, Büyük İskender'in Asya seferleri sırasında da bazı Ermeni grupların Hint topraklarına ulaşmış olabileceği kabul edilmektedir.[1] Her ne kadar bu erken dönem temasları kesin tarihsel verilerle sınırlı ölçüde doğrulanabilse de Ermeni–Hint ilişkilerinin oldukça kadim bir geçmişe sahip olduğu yönündeki genel kanaati desteklemektedir.

Doğrudan ve sürekli ilişkilerin başlangıcına dair yaygın görüş ise VIII. yüzyılı işaret etmektedir. Bu dönemde Ermeniler, özellikle yabancı tüccarlar olarak Hindistan'ın geniş kesimleri tarafından tanınır hâle gelmişlerdir. Kara ticaret yollarını kullanarak İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a ulaşan Ermeni tüccarlar, zamanla bölgesel ticaret ağlarının önemli aktörleri arasında yer almışlardır. Bu süreç, Ermenilerin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel etkileşimler yoluyla Hint toplumuyla temas kurmalarına da imkân tanımıştır. Nitekim Ermeniler, Hindistan tarihinin antik, orta çağ ve modern dönemleri boyunca ticari faaliyetlerin yanı sıra diplomatik, siyasal ve kültürel alanlarda da dikkate değer roller üstlenmişlerdir.[2]

Bu tarihsel arka plan çerçevesinde ele alındığında, Babür (Hint-Türk-İslam) İmparatorluğu dönemi, Ermeni–Hint ilişkilerinin kurumsal ve siyasal düzeyde daha görünür hâle geldiği bir evreyi temsil etmektedir. Özellikle Babür sarayı, farklı etnik ve dini kökenlerden gelen bireylerin imparatorluk yönetimi içinde çeşitli görevler üstlenebildiği çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bu çalışma, Ermeni asıllı tarihî şahsiyetlerin Babür Hanedanlığı üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamakta ve söz konusu etkileşimi imparatorluk sarayı bağlamında değerlendirmektedir.

1 J. Sircar, *"Armenians: Merchant-Princes of the Past", The Sunday Telegraph*, 1983.

2 Fatma Jale Gül Çoruk, *"Indian Armenians from the Past to the Present", Review of Armenian Studies 48* (2023), 88.; इरफ़ान हबीब, मुग़ल भारत की आर्थिक व्यवस्था, (नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन, 2001), 119-120.

Araştırmanın yöntemi ise nitel bir karşılaştırmalı analiz yaklaşımına dayandırılmaktadır. Bu doğrultuda, Ermeni kökenli şahsiyetlerin Babür sarayındaki konumları, görev alanları ve imparatorluk yapısı içindeki rolleri tarihsel kaynaklar ışığında ele alınmıştır. Bu çalışma, ele aldığı döneme ilişkin kapsamlı bir literatür değerlendirmesi sunmakta ve günümüzde Hindistan–Ermenistan ikili ilişkileri üzerine yapılacak araştırmalar için tarihsel bir zemin oluşturmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, hem İngilizce hem de Hindî literatürde "Hindistan'daki Ermeniler" konusunu doğrudan ve kapsamlı biçimde ele alan müstakil çalışmaların sınırlı olması nedeniyle, Mesrovb Jacob Seth'in *Armenians in India* adlı eseri bu araştırmada temel başvuru kaynağı olarak benimsenmiştir. Türkiye'de ise bu konuya doğrudan odaklanan çalışmaların son derece sınırlı olması, literatürde belirgin bir boşluğa işaret etmektedir. Bu yönüyle çalışma, alan çalışmaları disiplini çerçevesinde, Güney Asya merkezli bir bakışla Hint coğrafyası ile Ermeni tarihi arasındaki etkileşimi daha geniş bir bağlam içinde tartışmayı amaçlamakta ve söz konusu boşluğun doldurulmasına katkı sunmayı hedeflemektedir.

İlk Temaslar: Ermenilerin Hint Alt Kıtasına Gelişi

Ermeniler, 1375 yılında Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılmasının ardından bağımsız bir devlet yapısından yoksun kalmalarına rağmen, Orta Çağ boyunca özellikle ticari yetkinlikleri sayesinde uluslararası ticaret ağları içerisinde dikkate değer bir konum elde etmişlerdir.[3] Bu bağlamda Safevî hâkimiyeti altındaki Culfa (Julfa) şehri, dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Culfa; Avrupa, Hindistan ve Uzak Doğu'ya uzanan ticaret ağlarının önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir.

Hindistan ile daha önce ticari temaslar kurmuş olan Ermeni tüccarlar, zamanla çeşitli siyasal ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle bu coğrafyada kalıcı olarak yerleşmeye başlamışlardır. Ermenilerin Hint alt kıtasına yerleşim sürecini hızlandıran ilk önemli etken, Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın (1571–1629) uygulamaya koyduğu iskân ve ticaret politikalarıdır. Şah Abbas, başkent İsfahan'ın ekonomik canlılığını artırmak amacıyla Ermeni nüfusunu buraya nakletmiş ve Yeni Culfa'da zorunlu iskâna tabi tutulan Ermeni tüccarlara

3 Ruquia K. Hussain, *Armenian, Iranian and Turkish Merchants in India, 1550–1800* (PhD diss., Aligarh Muslim University, Department of History, 2005).

ülkenin ipek ticaretinin kontrolünü vermiştir.[4] Bu sayede Ermeniler, yalnızca ipek ticaretiyle sınırlı kalmayarak gül suyu, halı, Hint ve Uzak Doğu menşeli kumaşlar, çay, baharat ve mücevher gibi pek çok ürünü ticari dolaşıma dâhil etmiş; buna karşılık Avrupa'dan ayna, cam eşya, saat, yünlü kumaşlar ile altın ve gümüş sikkeleri Doğu pazarlarına taşımışlardır.

Ermenilerin Hindistan'da kalıcı olarak yerleşmelerini hızlandıran ikinci önemli unsur ise Babür İmparatoru Ekber Şah'ın (1542–1605) izlediği ticaret ve ekonomi politikalarıdır. Ekber Şah, ekonomik ve ticari politikaları doğrultusunda Ermeni tüccarların Hindistan'a yerleşmesini teşvik etmiş ve onları imparatorluk ekonomisinin önemli aktörlerinden biri hâline getirmiştir.[5] Babür yönetimi, özellikle yerli ve yabancı ticaret grupları arasında denge kurmaya çalışmış; Gucaratlılar, Araplar ve İranlılardan oluşan tüccar gruplar karşısında Ermeni tüccarları alternatif bir ekonomik aktör olarak değerlendirmiştir. Zenginlikleri ve uluslararası ticaret ağlarındaki tecrübeleriyle bilinen Ermeniler, bu bağlamda Babür sarayının ekonomik stratejileri açısından önemli bir unsur hâline gelmiştir.[6] Ayrıca Ekber'in açık iradesiyle 1562 yılında Agra'da bir Ermeni kilisesinin inşa edilmesi ise, bu yerleşimin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda dinî ve toplumsal bir kurumsallaşma sürecine işaret ettiğini göstermektedir.

Ermeni nüfusunun özellikle Hindistan'ın kıyı bölgelerinde artış göstermesine rağmen, Ermeni cemaatinin kurumsal ve toplumsal yapısının esasen XVII. ve XVIII. yüzyıllarda belirginlik kazandığı görülmektedir. Bu süreçte Ermenilerin Hindistan'daki varlığını hızlandıran önemli gelişmelerden biri, 1688 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile imzalanan ticaret anlaşması olmuştur. Bu anlaşma, Ermeni ticari faaliyetlerini genişleterek cemaatin büyümesini hızlandırmıştır. Bu dönemde Ermeniler, Hindistan'da istikrarlı bir azınlık hayatı kurarak yalnızca ticari değil, aynı zamanda siyasal ve diplomatik alanlarda da görünür hâle gelmişlerdir. Babür yönetimiyle yakın ilişkiler geliştiren Ermeniler, çoğu zaman yerel yöneticiler ile Avrupalı temsilciler arasında aracı ve tercüman olarak görev yapmışlardır. Bu gelişmeler neticesinde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dünya ticaretinin ağırlık merkezi Yeni Culfa'dan Hindistan'a kaymıştır.[7]

4 George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People* (California: Mazda Publishers, 2006), 63-64.

5 Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, 64.

6 Çoruk, *"Indian Armenians from the Past to the Present",* 91.; सतीश चंद्र, मध्यकालीन भारत: मुग़ल साम्राज्य *(1526–1748)*, (नई दिल्ली: हर-आनंद पब्लिकेशन्स, 2005), 96-97.

7 Fatma Jale Gül Çoruk, "Geçmişten Günümüze Hindistan Ermenileri", *Türkiye'de Hindistan Çalışmaları II* içinde, ed. Yalçın Kayalı, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.,2023), 110.

Her ne kadar sayısal olarak sınırlı bir topluluk olsalar da, Ermeniler sahip oldukları ekonomik güç, ticari ağlar ve uzmanlık alanları sayesinde Hindistan'da önemli bir nüfuz elde etmişlerdir. Ermeni tüccar ve zanaatkârlar, Britanya sömürge yönetimi öncesinde Hindistan'ın yönetici elitleriyle yakın ilişkiler kurmuş; Hint mallarının Batı pazarlarına taşınmasında etkin roller üstlenmişlerdir. Aynı zamanda Ermeniler, ortak çıkarlar temelinde Hint halkıyla dayanışma içerisinde olmuş ve çeşitli siyasal-militer mücadelelere aktif biçimde katılmışlardır.[8] Nitekim Ermeniler, 1662 yılında Malabar'da Portekizlilere karşı Hintlilerle birlikte savaşmış; 1760–1764 yılları arasında Bengal'de Britanya güçlerine karşı yürütülen mücadelede Hint tarafında yer almışlardır. Bu süreçte Ermeni tüccarlar mali destek sağlamış, Ermeni silah ustaları silah üretimine katkıda bulunmuş ve Ermeni askerler Hint ordusu saflarında savaşmıştır.[9]

Ermeniler; Agra, Delhi, Bengal, Bombay, Surat, Kalküta, Chinsura ve Madras gibi Hindistan'ın önemli şehirlerinde yaşamışlardır. Bununla birlikte, tek bir merkezde yoğunlaşmak yerine farklı şehirlerde dağınık bir yerleşim modeli benimsemişlerdir. Ticaretle uğraşanların yanı sıra kuyumcu, terzi, nakkaş, demirci ve silah ustası gibi zanaatkârlar ile devlet memurları, askerî yöneticiler, tercümanlar ve entelektüeller de Ermeni cemaatinin mesleki çeşitliliğini oluşturmuştur.[10]

Bu tarihsel bağlam içerisinde, çalışmanın odağını oluşturan Ermeni asıllı şahsiyetler; Prens John Philip Bourbon, Kaptan William Hawkins, saray tercümanı Domingo Pires, Mirza Zulkarneyn ve Mariam (Meryem) Zamani Begum'dur. Hindistan'a sürgün edilen Ermeni kökenli Fransız kraliyet ailesi mensubu Prens John Philip Bourbon, Ekber'in sarayında yüksek görevler üstlenmiş ve Babür Hanedanlığına hizmet etmiştir. Soyunun Orta Hindistan'da devam ettiği, hatta günümüzde Bhopal olarak bilinen şehrin adının Bourbon unvanının Hintçe telaffuzundan türediği yönünde iddialar ileri sürülmektedir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin temsilcilerinden biri olan William Hawkins ise Surat limanına yanaşan ilk İngiliz gemisinin kaptanı olarak kayıtlara geçmiş; Agra'ya giderek bir ticaret merkezi açmak

8 Çoruk, *"Indian Armenians from the Past to the Present",* 91.

9 Naira Mkrtchyan, "Indian Settlement in Armenia and Armenian Settlements in India and South Asia", *Indian Historical Review 32* (2005), 73-74.

10 Çoruk, "Ermeni Aydınlanma Hareketlerinde Hindistan Ermenilerinin Yeri ve Madras Grubu'nun Faaliyetleri", *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023* içinde, (Ankara: Terazi Publishing, 2024), 9-10.

amacıyla Babür İmparatoru Cihangir ile görüşmelerde bulunmuştur. Babür sarayında tercüman olarak görev yapan Domingo Pires, İmparator Ekber tarafından şahsen görevlendirilerek Goa'daki Portekizli yetkililerle yürütülen müzakerelere katılmıştır. Bu durum, Pires'in yalnızca dilsel yeterliliğiyle değil, aynı zamanda diplomatik güvenilirliğiyle de öne çıktığını göstermektedir. Babür yönetiminin Avrupalı güçlerle kurduğu ilişkilerde aracı konumunda bulunan bu tür şahsiyetler, imparatorluk diplomasisinin işleyişinde önemli roller üstlenmişlerdir. Mirza Zulkarneyn ve Mariam (Meryem) Zamani Begum ise Babür sarayı içerisindeki konumları bakımından diğer Ermeni asıllı şahsiyetlere kıyasla daha üst düzey ve etkili mevkilerde yer almışlardır. Saray hareminde yetişmiş bir divan üyesi olan Mirza Zulkarneyn, Babür idari yapısı içinde faujdar (askerî-idarî yetkilerle donatılmış bölge komutanı) ve vali olarak görev yapmış; bu yönüyle hem askerî hem de idarî yetkilerle donatılmış seçkin bir saray mensubu olarak öne çıkmıştır. Zulkarneyn'in kariyeri, Babür İmparatorluğu'nda etnik ve dinî kökenin, bireysel liyakat ve saraya bağlılıkla birleştiğinde yüksek devlet görevlerine erişimin önünde mutlak bir engel teşkil etmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mariam Zamani Begum, Babür İmparatoru Ekber'in baş kraliçesi olarak imparatorluk haremindeki en nüfuzlu figürlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Soyu ve dini kimliği hakkında literatürde farklı görüşler bulunsa da, bu çalışmada onun Ermeni kökenine işaret eden yaklaşımlar dikkate alınmıştır. Bu çerçeve, söz konusu şahsiyetin Babür sarayındaki konumunun Ermeni tarihi ve diasporik varlık bağlamında yeniden değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Prens John (Jean) Philip Bourbon

Babür İmparatoru Ekber döneminde, 1557–1559 yılları arasında, Fransa kraliyet hanedanına mensup bir soylu olan Prens John (Jean) Philip Bourbon de Navarre, Babür sarayına ulaşmıştır. Kaynaklarda aktarıldığı üzere Bourbon, ailesinin din adamı ve aynı zamanda hocası olan bir rahiple birlikte gerçekleştirdiği deniz yolculuğu sırasında Türk korsanları tarafından esir alınmış ve Mısır'a götürülmüştür. Mısır'da bulunduğu süre zarfında, genç yaşına rağmen sergilediği zarafet, uyumlu kişiliği ve sosyal yetkinliği sayesinde ülkenin yöneticisinin takdirini kazanmış; kısa süre içinde onun hizmetine girerek orduda bir komuta görevi üstlenmiştir.

Daha sonra Habeşlilerle yapılan bir savaş sırasında yeniden esir düşen Bourbon, bu kez Hristiyan bir yönetim altında yüksek bir konuma erişmeyi başarmış

ve bu statüsü sayesinde Hint Okyanusu üzerinden Hindistan'a geçme imkânı elde etmiştir. Hindistan'a vardığında Broach (Bharuch)[11] limanına çıkan Bourbon, Babür sarayının ihtişamı ve Ekber'in yabancı soylulara gösterdiği ilgi hakkında duydukları üzerine Habeş donanmasından ayrılarak Agra'ya yönelmiştir. Yabancı ve seçkin şahsiyetleri sarayında ağırlamayı bir devlet politikası hâline getiren Ekber, Bourbon'un asil duruşundan, nezaketinden ve zekâsından etkilenmiş; onu kısa sürede imparatorluk hizmetine kabul etmiştir.

Ekber, Prens Bourbon'a önce orduda bir komuta görevi vermiş, ardından onu topçu birliklerinin başına getirerek "mansabdar"[12] unvanıyla taltif etmiştir. Bu görevlendirme, Bourbon'un Babür askeri-idari hiyerarşisi içerisinde resmî ve kalıcı bir konum elde ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. İmparator, Bourbon'u sarayda sürekli olarak tutma arzusunun bir göstergesi olarak, Ermeni asıllı bir kadın olan Juliana ile evlendirmiştir. Dönemin kaynaklarında Juliana'nın sarayda hekim olarak görev yaptığı ve imparatorluk hareminin sağlık işlerinden sorumlu olduğu belirtilmektedir. Bazı anlatılara göre Juliana, Ekber'in Hristiyan eşiyle de akrabalık bağına sahiptir.

Juliana, Babür sarayındaki nüfuzunu yalnızca tıbbi alanda değil, dini ve kültürel sahada da kullanmış; Agra'da bilinen ilk Hristiyan kilisesinin inşasını gerçekleştirmiştir. Prens John Philip Bourbon'un kariyeri, Babür sarayının çok

11 XVII. yüzyılda Babür İmparatorluğu'nun en yoğun kentleşmiş ve ticari bakımdan en gelişmiş bölgelerinden biri olan Gucarat, Hint Okyanusu ticaretine açılan limanları sayesinde imparatorluğun küresel ekonomik ağlara eklemlenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Broach (Bharuch), nüfus, vergi gelirleri ve ticari kapasite açısından yalnızca Surat ve Ahmadabad'ın gerisinde yer almakta; buna karşılık yerel ve yabancı tüccarların yoğunlaştığı kozmopolit bir ticaret merkezi olarak öne çıkmaktadır. Ermeni, İranlı, Arap ve Avrupalı tüccarların bir arada faaliyet gösterdiği Broach, Babür şehirlerinin çeşitlilikli yapısını yansıtan ve özellikle Ermeni tüccarların Hindistan'daki varlığını anlamak açısından dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Basharat Hassan, "Mughal City: An Economic Profile of Broach." *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences* 23 (2018), 94–99.

12 Babür İmparatorluğu'nun askerî ve idarî yapısının temel unsurlarından biri olan mansabdar sistemi, İmparator Ekber'in doğrudan gözetimi altında geliştirilmiş ve kısa sürede kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Ekber, genişleyen imparatorluğun idarî ve askerî ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla, merkeze bağlı, etkin ve sadık bir hizmetkârlar sınıfı oluşturmayı hedeflemiş; bu doğrultuda mansabdar sistemini imparatorluk yönetiminin belkemiği hâline getirmiştir. Sistem, askerî rütbeler ile sivil-idarî görevleri tek bir hiyerarşik yapı içinde birleştirerek, hem merkezî otoritenin güçlendirilmesine hem de taşra yönetiminin denetlenmesine imkân tanımıştır.
Ekber döneminde mansabdarlar, doğrudan imparatora bağlı bir statüye sahip olmuş; atama, görevden alma ve terfi mekanizmaları büyük ölçüde merkezî otoritenin kontrolü altında tutulmuştur. Bu durum, mansabdar sisteminin Ekber'in saltanatı boyunca istikrarlı bir şekilde işlemesini sağlamış ve imparatorluğun siyasî bütünlüğüne önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammad Bilal, Fakhar Muhammad, Ahmad Mujeeb ve Yasmin Robina, "Mansabdari System and Downfall of the Mughal Empire." *Journal of Historical Studies* 6 (2020), 199-218.

kültürlü yapısını ve Ermeni kökenli şahsiyetlerin imparatorluk merkezinde üstlenebildikleri rolleri somut biçimde ortaya koyması bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Bazı yazarlara göre Ekber'in Hristiyan eşinin kız kardeşi olan Juliana, Agra'da inşa ettirdiği kilise ile Babür başkentinde Hristiyan varlığının kurumsal olarak görünür hâle gelmesini sağlamıştır. Aile kayıtlarına dayanan yerleşik bir geleneğe göre, Agra'da inşa edilen bu ilk Hristiyan kilisesi, aynı zamanda Juliana ile eşi Prens John (Jean) Philip Bourbon'un defnedildiği mekân olmuştur.[13] Bu anlatı, yalnızca bireysel bir biyografik ayrıntı olmanın ötesinde, Babür sarayındaki Ermeni kökenli Hristiyan çevrelerin dinî ve toplumsal hayattaki konumuna ışık tutmaktadır.

Prens Bourbon'un Hindistan tarihindeki yeri hakkında, Hindistan Siyasi Hizmetleri mensubu Albay W. Kincaid, Asiatic Quarterly Review'in Ocak 1887 sayısında dikkat çekici değerlendirmelerde bulunmuştur. Kincaid'in aktardığı bu anlatı, Bourbon'un Hindistan'a gelişine ilişkin literatürde yer alan farklı rivayetlerden yalnızca birini yansıtmaktadır. Buna göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında, yaklaşık 1560 yılı civarında, Fransa kraliyet ailesine yan akraba olan John Philip Bourbon de Navarre, geleneksel anlatılara göre yüksek rütbeli bir aile üyesini düelloda öldürmesi nedeniyle Fransa'yı terk etmek zorunda kalmış ve Hindistan'a doğru yelken açmıştır. Bengal'e ulaşan Bourbon, buradan Delhi'ye geçmiş ve Babür İmparatoru Ekber ile görüşme talebinde bulunmuştur. Bourbon'un soylu kökeni hakkında bilgi edinen Ekber, onu saraya davet etmiş; sürgündeki prense hikâyesi nedeniyle ilgi göstermiş ve kendisine büyük bir itibarla muamele etmiştir.[14]

Bu yakınlığın bir sonucu olarak Ekber, Bourbon'u saray hizmetine almış ve ona resmî bir görev tevdi etmiştir. Ayrıca Juliana'nın, Ekber'in Hristiyan eşinin kız kardeşi olması sebebiyle Prens Bourbon'a "Navab"[15] unvanının verildiği

13 M. Jacob Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, (Calcutta, 1937), 92.

14 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 94.

15 Navab, Babür idarî hiyerarşisi içerisinde siyasî yetki ve statüyü ifade eden bir unvan olarak kullanılmaktaydı. Bu unvan, Babür Devleti döneminde askerî ve idarî yetkilerle donatılmış yüksek rütbeli görevlilere verilmiş olup, imparatorluk bürokrasisi içinde belirli bir güç ve nüfuz alanını temsil etmekteydi. Terimin kökeni Arapça nāʾib (vekîl, temsilci) sözcüğüne dayanmakta olup, her ne kadar dilbilgisel olarak çoğul bir formdan türemiş olsa da tarihsel kullanımda tekil anlamda yerleşmiştir. Britanya hâkimiyeti döneminde ise Navab unvanının anlam ve işlevinde belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu süreçte terim, idarî veya askerî bir göreve bağlı olmaksızın, devlet tarafından tevcih edilen onursal bir rütbe ve statü göstergesi hâline gelmiştir. Dolayısıyla Navab unvanı, Babür dönemindeki fiilî yetki ve sorumluluk içeren konumundan uzaklaşarak, sembolik ve protokol temelli bir anlam kazanmıştır. Bkz. Sirajul Islam, "Nawab." In *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh*. (Dhaka: Asiatic Society of Bangladesh, 2012).

belirtilmektedir.[16] Söz konusu unvan, Bourbon'un Babür idari ve toplumsal hiyerarşisi içinde meşruiyet kazandığını ve yerel elit statüsüne dâhil edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Prens Bourbon'a ve ailesine bahşedilen bu imtiyazlı konum, 1737 yılında Nadir Şah'ın Delhi'yi yağmalamasına kadar soy hattı içerisinde korunmuştur. Babür İmparatorluğu'nun çözülme döneminde yaşanan siyasal çalkantılar ve zorlayıcı koşullara rağmen, John Philip Bourbon'un torunlarının Orta Hindistan'da, özellikle Bhopal çevresinde varlıklarını sürdürdükleri belirtilmektedir. Ailenin bazı üyeleri Agra'da yaşamış ve burada hayatlarını kaybetmiş; mezarlarının ise günümüzde dahi Agra'daki eski Ermeni mezarlığında görülebileceği kaydedilmiştir.[17] Bu durum, Ermeni asıllı Bourbon ailesinin Babür İmparatorluğu'nun merkezî coğrafyasında bıraktığı tarihsel izlerin somut göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Kaptan William Hawkins

Ermeni kökenli olmamakla birlikte, Babür sarayındaki Ermeni varlığıyla kurduğu ilişkiler bakımından dikkat çeken Kaptan William Hawkins, İngiltere Kralı I. James'in elçisi sıfatıyla Babür İmparatoru Cihangir'in huzuruna çıkmıştır. Hawkins, Hector adlı gemisiyle 24 Ağustos 1608 tarihinde Surat Limanı'na ulaşmış; burada geçirdiği sürenin ardından 1 Şubat 1609'da imparatorluğun başkenti Agra'ya doğru yola çıkmış ve yaklaşık kırk gün süren zorlu bir kara yolculuğunun ardından 16 Nisan 1609'da Cihangir'in sarayına varmıştır. Hawkins'in, saray çevresindeki Ermeni unsurlarla ilişkisi ve bir Ermeni kadınla evliliği, onun bu çalışma kapsamında değerlendirilmesinin başlıca gerekçelerinden biridir. Surat–Agra hattındaki bu yolculuk, yalnızca coğrafi koşulların güçlüğü nedeniyle değil, aynı zamanda yerel idarecilerin keyfî uygulamaları sebebiyle de ciddi engellerle karşılaşmıştır.

Hawkins'in aktardığına göre, Surat'taki yerel vali, İngiliz denizcilerin mallarına el koymuş ve özellikle imparatora sunulmak üzere getirilen hediyeleri yağmalamıştır. Hawkins, anılarında bu durumu, valinin "üç kez evine gelerek değerli olan her şeyi süpürüp götürdüğü" ifadeleriyle dile

16 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 94.
17 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 94-95.

getirmektedir.[18] Söz konusu eşyalar, Hawkins'in Babür sarayındaki diplomatik temaslarını kolaylaştırmak ve imparatorun himayesini kazanmak amacıyla beraberinde getirdiği kıymetli armağanlardan oluşmaktaydı. Bu olay, Babür İmparatorluğu'nun liman şehirlerinde görev yapan yerel yöneticilerin, zaman zaman merkezî otoriteden bağımsız ve keyfî davranabildiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Hawkins'in Agra'ya ulaşarak Cihangir'in huzuruna çıkabilmesi, İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin Babür Devleti ile doğrudan diplomatik ve ticari ilişkiler kurma çabaları açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Hawkins'in saray çevresindeki faaliyetleri ve karşılaştığı güçlükler, Avrupalı temsilcilerin Babür bürokrasisi içindeki konumlarını ve imparatorluk merkezine erişim süreçlerini anlamak bakımından önemli veriler sunmaktadır.

Kaptan William Hawkins, İngiltere Kralı I. James'in mührünü taşıyan mektubu Babür İmparatoru Cihangir'e bizzat takdim etmiş; imparator mektubu uzun süre dikkatle incelemiştir. Mektubun içeriği, sarayda bulunan yaşlı bir Portekizli Cizvit rahip tarafından tercüme edilerek Cihangir'e aktarılmıştır. Görüşmenin ardından imparator, Hawkins'i saraya her gün davet etmiş ve onunla Türkçe olarak İngiltere ve Avrupa ülkeleri hakkında uzun sohbetler gerçekleştirmiştir. Cihangir, Hawkins'ten yalnızca Agra'da kalmasını istemekle yetinmemiş; kendisi İngiltere'ye bir elçilik heyeti gönderebilene kadar onun Babür başkentinde ikamet etmesini talep etmiş, ayrıca çeşitli kıymetli hediyeler sunmuş ve evlenmesini teşvik etmiştir.[19]

Hawkins, bu dikkat çekici olayı günlüğünde ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Anlatısına göre Cihangir, sarayından "beyaz bir genç kızı" kendisine eş olarak vermekte ısrar etmiş; kadının tüm ihtiyaçlarının karşılanacağını ve Hristiyan olarak kalmasının teminat altına alınacağını belirtmiştir. Hawkins, başlangıçta sarayda Hristiyan bir kadının bulunabileceğini düşünmediğini ifade etmekte; ancak bunun üzerine imparatorun, Hristiyan ve Ermeni kökenli olan Mübarek Şah'ın kızını çağırttığını kaydetmektedir. Mübarek Şah, Ekber döneminde büyük itibar görmüş bir askerî yetkiliydi ve vefatının ardından kızı sarayda himaye altına alınmıştı. Hawkins, verdiği sözü hatırlatarak bu genç Ermeni

18 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 96.; हबीब, मुग़ल भारत की आर्थिक व्यवस्था, 97.

19 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 97.

kadınla evlendiğini belirtmektedir.[20] Bu evlilik, Ermeni asıllı kadınların Babür sarayındaki varlığını ve Avrupalı temsilcilerle kurulan ailevi bağları göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Cihangir, Hawkins'i Hindistan'da kalmaya ikna etmek amacıyla ona 400 atlık bir mansabdar rütbesi ve yıllık yaklaşık 3.200 sterlinlik bir maaş tahsis etmeyi teklif etmiştir. Ayrıca İngilizlerin Surat'ta bir ticaret merkezi kurmasına ilkin izin verilmiş, ancak Portekiz genel valisinin baskıları sonucu bu izin geri çekilmiştir. İngilizlerin Hindistan'da ticaret yapabilmesi için yaklaşık dört yıl süren girişimlerde bulunan Hawkins, nihayetinde Portekiz entrikaları nedeniyle başarısızlığa uğramış ve imparatorun kendisine duyduğu sempatiye rağmen İngiltere'ye dönmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Hawkins'in Agra'ya yolculuğu ve Babür sarayındaki ikameti, İngiltere ile Hindistan arasındaki ilişkilerin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Zira Hawkins, İngiltere Kralı'nın resmî temsilcisi sıfatıyla Babür imparatoru tarafından kabul edilen ilk İngiliz olmuştur.[21]

Purchas his Pilgrims adlı eserde Hawkins'in; eşi, annesi, erkek kardeşi ve diğer akrabalarıyla birlikte Agra'da yaşadığı kaydedilmiştir. Çift, 2 Kasım 1611 tarihinde Agra'dan ayrılmış; Ocak 1612'de Sir Henry Middleton'ın gemisiyle güvenli biçimde Bantam'a ulaşmış ve buradan İngiltere'ye doğru yola çıkmıştır. Ancak Hawkins, Ümit Burnu açıklarında denizde hayatını kaybetmiş; naaşı İrlanda'ya götürülerek orada defnedilmiştir. 1614 yılında Ermeni asıllı dul eşi, 1609'da Hawkins'i Hindistan'a getiren Hector adlı gemisini İngiltere'ye geri götüren Gabriel Towerson ile evlenmiştir. Çift, 1617 yılında yeniden Hindistan'a gitmiş ve Agra'yı ziyaret etmiş; Ermeni kadın bu sırada şehirde yaşayan akrabalarının yanında kalmıştır.[22] Bu gelişmeler, Ermeni kökenli ailelerin Babür başkentindeki sürekliliğini ve Avrupa–Hindistan bağlantılarındaki aracı rollerini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Hawkins'in 1609 yılında Agra doğumlu Ermeni asıllı bir kadınla evlenmesi, Hindistan bağlamında Anglo-Ermeni evliliklerinin bilinen en erken örneği olarak değerlendirilebilir. Nitekim sonraki dönemlerde, Hindistan'da bulunan birçok Britanyalı soylu ve yüksek rütbeli yetkilinin Ermeni kadınlarla

20 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 97.

21 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 97-98.

22 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 98.; ए. आर कुलकर्णी, मध्यकालीन भारत का इतिहास, *(*नई दिल्ली*:* मैकमिलन इंडिया*, 2010), 36.*

evlilikler gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bu durum, Ermeni cemaatinin Babür Hindistanı'nda Avrupalı yerleşimciler ve temsilciler açısından önemli bir toplumsal ve kültürel aracı rol üstlendiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, söz konusu Ermeni kadının Agra'da doğup büyümüş olması ve Hawkins ile birlikte İngiltere'ye seyahat etmesi, onu Babürler döneminde Hindistan'dan İngiltere'ye giden ilk kişi konumuna yerleştirmektedir. Bu yönüyle evlilik, yalnızca bireysel bir birliktelik değil; aynı zamanda erken modern dönemde Hindistan, Avrupa ve Ermeni diasporası arasındaki çok yönlü temasların somut bir tezahürü olarak da değerlendirilebilir. Ermeni kökenli bireylerin bu tür temaslar aracılığıyla kültürel, toplumsal ve diplomatik etkileşim alanlarını genişlettikleri anlaşılmaktadır.

Babür sarayı, farklı etnik ve dinî kökenlerden bireylerin imparatorluk yapısına dâhil olabildiği çok katmanlı bir toplumsal ve siyasal alan sunarken, Ermeni asıllı kadınlar bu yapı içerisinde özellikle evlilik ve mesleki uzmanlık yoluyla dikkat çekici bir entegrasyon süreci yaşamışlardır. Juliana örneğinde görüldüğü üzere, saray çevresinde tıbbi bilgi ve hizmet sunan Ermeni kadınlar yalnızca özel alanda değil, aynı zamanda saray hiyerarşisi içinde kamusal ve işlevsel roller üstlenmişlerdir. Bu tür evlilikler, bireysel birlikteliklerin ötesinde, Babür sarayı ile Avrupalı temsilciler arasında kültürel uyum, karşılıklı güven ve siyasal meşruiyet üretimine katkı sağlayan araçlar hâline gelmiştir. Nitekim Kaptan William Hawkins'in Agra doğumlu Ermeni asıllı bir kadınla evlenmesi, Hindistan bağlamında Anglo-Ermeni evliliklerinin erken ve sembolik bir örneği olarak değerlendirilebilir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda benzer evliliklerin artış göstermesi, Ermeni cemaatinin Babür Hindistanı'nda Avrupalı aktörler açısından önemli bir toplumsal aracı rol üstlendiğini göstermektedir. Ermeni kadınlar, dilsel yetkinlikleri, çok kültürlü şehir yaşamına aşinalıkları ve dinî esneklikleri sayesinde yalnızca ailevi bağlar kurmakla kalmamış; aynı zamanda Babür sarayı, Avrupalı elçiler ve ticari çevreler arasında kültürel ve toplumsal arabulucular olarak işlev görmüşlerdir. Bu bağlamda Anglo-Ermeni evlilikleri ve Ermeni kadınların üstlendiği roller, erken modern dönemde Babür Hindistanı'nda şekillenen kozmopolit yapının ve çok yönlü ilişki ağlarının anlaşılması açısından önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Tercüman Domingo Pires

Babür İmparatoru Ekber'in sarayında Portekizce tercümanı olarak görev yapan Domingo Pires hakkında tarihsel kaynaklarda son derece sınırlı bilgi bulunmakla birlikte, üstlendiği rol Babür diplomasisi açısından oldukça dikkate değerdir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Portekizce, Hindistan'da kullanılan tek Avrupa dili konumundadır ve bu durum, Portekizce bilen şahsiyetleri Babür sarayı için vazgeçilmez hâle getirmiştir. Domingo ve Pires adlarının Ermenice kökenli olmaması, bu ismin kendisi tarafından sonradan benimsendiğini düşündürmektedir. Büyük olasılıkla Pires, Portekiz hâkimiyetindeki Goa ya da Madras yakınlarında bulunan Mylapur'da yaşamış; bu merkezlerde hem dili öğrenmiş hem de ticaretle uğraşan Ermeni cemaatleriyle temas hâlinde bulunmuştur. Nitekim Ekber ve selefleri döneminde her iki bölgede de aktif Ermeni tüccar topluluklarının varlığı bilinmektedir.

Domingo Pires, Eylül 1579'da Ekber tarafından Goa'ya gönderilen ve Cizvit rahipleri Babür sarayına davet etmeyi amaçlayan elçilik heyetinde resmî tercüman olarak görevlendirilmiştir. Heyet, 1–7 Kasım 1579 tarihleri arasında Goa'dan yola çıkarak Surat'a ulaşmış; üç ayı aşkın zorlu bir yolculuğun ardından 28 Şubat 1580'de Ekber'in ikametgâhı olan Fetihpur Sikri'ye varmıştır. Cizvit rahipler, saraya ulaşmalarının hemen ardından imparator tarafından kabul edilmiş; ertesi gün ise Fetihpur Sikri'de yer alan ve günümüzde de ayakta olan Divan-i Has'ta tekrar huzura çıkmışlardır. Bu görüşmede rahipler, İspanya Kralı II. Felipe için Plantin matbaasında 1569–1572 yılları arasında basılan, yedi cilt hâlinde ve özenle ciltlenmiş *Royal Polyglot Bible*'ı (Çok Dilli Kraliyet İncil'i) Ekber'e hediye olarak sunmuşlardır. Kaynaklara göre Ekber, bu kıymetli eseri büyük bir saygıyla karşılamış; sarığını çıkararak kutsal ciltleri tek tek öpmüş ve özellikle İncil metinlerini içeren bölümlere ayrı bir hürmet göstermiştir.[23]

Babür tarih yazımının en önemli isimlerinden biri olan ve *Ain-i Akbari'nin* yazarı Abdül Fazl, *Akbarnâme*'de Hristiyan misyonerlerin saraya ilk gelişine dair dikkat çekici bilgiler aktarmaktadır. Abdül Fazl'a göre 1580 yılı civarında Goa'dan gelen Padree Farmatiun adlı rahip, imparatorluk sarayında büyük bir itibarla karşılanmış; ilmî birikimi ve hitabet gücüyle dikkat çekmiştir. Ekber,

23 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 89.; S. Singh, "The Jesuits and Their Activities in the City of Lahore", In *Proceedings of the Indian History Congress* 49 (1988), 252-253.

Yunan yazarların eserlerinin tercüme edilmesi ve bilginin yaygınlaştırılması amacıyla bazı zeki gençlerin bu rahibin eğitimine verilmesini sağlamıştır. Abdül Fazl ayrıca, bu heyetle birlikte Avrupalıların ve Ermenilerin de saraya geldiklerini; Çin ipekleri ve çeşitli değerli mallar getirerek imparatorun huzuruna çıktıklarını kaydetmektedir.[24] Bu aktarım, Ermeni kökenli bireylerin yalnızca ticari değil, aynı zamanda kültürel ve entelektüel etkileşim süreçlerinde de Babür sarayında etkin bir rol oynadıklarını bir kez daha ortaya koymaktadır. Öyle ki bu durum XVI. yüzyılın son çeyreğinde Goa'da Çin ipeği ve "diğer ülkelerin malları" ile ticaret yapan Ermeni tüccarların varlığını açık bir biçimde kanıtlaması bakımından son derece önemlidir. Bu bağlamda Domingo Pires'in, yalnızca diplomatik görevlerle sınırlı olmayan, aynı zamanda ticari ağlarla da bağlantılı bir Ermeni çevreye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Pires, Cizvit rahiplerin Babür sarayındaki ilk dönemlerinde Farsça bilgileri yeterli seviyeye ulaşıncaya kadar, Ekber'in huzurunda tercümanlık görevini sürdürmüştür. Bu durum, Ermeni kökenli dilsel aracıların Babür sarayında süreklilik arz eden bir işlev üstlendiklerini göstermektedir. Döneme ait Cizvit mektuplarında yer alan bilgiler, Domingo Pires'in Ekber nezdinde büyük bir itibar gördüğünü ortaya koymaktadır. Kaynaklara göre imparator, Pires'in evlilik törenine bizzat katılmış ve bu evlilik, dönemin Ermeni cemaatinde hâkim olan katı gelenekler açısından dikkat çekici bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Zira Pires, yaygın Ermeni teamüllerinin aksine, Hintli bir kadınla evlenmiş; bu durum, Ermeni kimliğinin Babür Hindistanı'ndaki esnek ve uyarlanabilir yönlerine işaret etmiştir. Söz konusu evlilik, 24 Eylül 1582 tarihinde gerçekleştirilmiş; tören sırasında Ekber, Cizvit rahiplerden Rudolf Aquaviva'nın Farsça vaazını Hintli geline bizzat tercüme etmiştir. Bu sembolik jest, imparatorun hem dinler arası diyaloğa hem de kültürel arabuluculuğa verdiği önemi göstermesi bakımından da oldukça anlamlıdır.

Babür saray kayıtlarına göre Domingo Pires, 1595 yılında Goa'dan Lahor'a gönderilen Üçüncü Cizvit Misyonu'na da eşlik etmiştir. Bu misyonun üyeleri Farsça bilmediklerinden, Pires imparatorun huzurunda yeniden tercümanlık görevini üstlenmiştir.[25] Bu durum, Pires'in Babür sarayında yalnızca geçici bir aracı değil, uzun yıllar boyunca güven duyulan ve başvurulan bir dilsel ve kültürel aktör olarak konumlandığını göstermektedir. Dolayısıyla Domingo

24 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 89-90.

25 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 90.; चंद्र, मध्यकालीन भारत: मुग़ल साम्राज्य *(1526–1748)*, 112.

Pires'in faaliyetleri, Ermeni asıllı bireylerin Babür İmparatorluğu'nda diplomasi, dinler arası temas ve kültürel etkileşim süreçlerindeki belirleyici rollerini ortaya koyan önemli bir örnek teşkil etmektedir. Domingo Pires örneğinde açıkça görüldüğü üzere, Ermeni kökenli tercümanlar yalnızca teknik bir çeviri işlevi üstlenmemiş; aynı zamanda Babür yöneticileri ile Hristiyan misyonerler arasında güven tesis eden kültürel aktörler olarak öne çıkmışlardır. Ekber'in dinler arası tartışmalara verdiği önem ve farklı inanç sistemlerine yönelik kapsayıcı yaklaşımı, Ermeni cemaatinin bu süreçlerde etkin bir rol üstlenmesini mümkün kılmıştır. Ermeni bireylerin Cizvit misyonlarıyla kurdukları ilişkiler, sarayda gerçekleştirilen dinî müzakerelerin sürdürülebilirliğini sağlarken, Hristiyanlıkla ilgili metinlerin, vaazların ve sembollerin Babür entelektüel dünyasına aktarılmasında da belirleyici olmuştur. Bu yönüyle Ermeni cemaatinin Babür Hindistanı'ndaki varlığı, yalnızca ticaret ve diplomasi alanlarıyla sınırlı kalmamış; dil, din ve kültür ekseninde şekillenen çok yönlü bir arabuluculuk pratiği olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla Ermeniler, Babür sarayında dinler arası diyaloğun kurumsallaşmasına katkı sunan ve imparatorluğun kozmopolit yapısını pekiştiren başlıca aktörlerin arasında yer aldığı ifade edilebilir.

Mirza Zulkarneyn

Babür İmparatorluğu sarayında Ermeni kökenli şahsiyetlerin varlığı, yalnızca ticaret ve tercümanlık gibi alanlarla sınırlı kalmamış; yüksek yargı, tıp ve idarî görevler aracılığıyla imparatorluk merkezinde daha kurumsal bir görünüm kazanmıştır. Nitekim *Ain-i Akbari*'ye göre, Babür Devleti'nin baş kadısı (Mir-i ʿAdl) olarak görev yapan Abdül Hay'ın Ermeni asıllı olması, bu varlığın yalnızca çevresel ya da aracı rollerle sınırlı kalmadığını, doğrudan devletin merkezi kurumlarına da uzandığını göstermektedir. Aynı şekilde, saray hekimi olarak görev yapan ve Juliana adıyla bilinen bir başka Ermeni kadın da imparatorluk çevresinde önemli bir konuma sahiptir. Juliana, 1560 yılı civarında Babür sarayına gelen Fransız kraliyet hanedanına mensup Prens Jean (John) Philippe de Bourbon de Navarre ile Ekber tarafından evlendirilmiştir. Ayrıca Abdül Hay'ın bir kızı, 1590 yılında yine saray çevresindeki Ermeni bir şahsiyetle Ekber'in doğrudan müdahalesiyle evlendirilmiştir. Bu evlilikler, Ermeni kökenli ailelerin Babür sarayında hem yatay (cemaat içi) hem de dikey (imparatorluk elitleriyle) bağlar kurduklarını göstermektedir.

Bu çevre içerisinde öne çıkan isimlerden biri de Mirza Zulkarneyn'dir. Aslen Halep'ten Agra'ya tüccar olarak gelen ve daha sonra Ekber'in hizmetine giren İskender adlı bir Ermeni'nin oğlu olan Mirza Zulkarneyn, 1592 yılında dünyaya gelmiştir. Ekber tarafından kendisine verilen "Zulkarneyn" unvanı, "iki boynuzlu" anlamına gelmekte olup, Büyük İskender'e (Alexander the Great) atıfla kullanılan sembolik bir lakaptır. Bu isimlendirme, Ekber'in söz konusu çocuğa atfettiği tarihsel ve simgesel önemi yansıtmaktadır. Mirza Zulkarneyn, çocuk yaşlardan itibaren Babür sarayında yetişmiş; Ekber'in Ermeni asıllı kraliçesinin himayesinde, adeta evlatlık statüsünde büyütülmüştür. Bu süreçte, ileride imparator olacak Şah Cihan ile birlikte sarayda yetişmiş ve onunla yakın bir arkadaşlık ilişkisi kurmuştur. Kaynaklara göre bu dostluk, Şah Cihan'ın ilerleyen yıllarda Mirza Zulkarneyn'e diğer saray mensuplarına tanımadığı ayrıcalıkları tanımasına neden olmuştur.[26] Liyakati ve saray terbiyesi sayesinde Mirza Zulkarneyn, Cihangir ve Şah Cihan dönemlerinde Babür sarayının önde gelen ileri gelenleri (amir) arasına yükselmiş; askerî ve idarî görevlerde bulunmuştur. Onun yükselişi, Babür İmparatorluğu'nda etnik ve dinî kökenin tek başına belirleyici olmadığını; sarayda yetişme, imparatorluk ailesiyle kurulan yakın ilişkiler ve bireysel yetkinliğin yüksek makamlara erişimde belirleyici olabildiğini göstermektedir. Bu yönüyle Mirza Zulkarneyn, Ermeni asıllı şahsiyetlerin Babür imparatorluk yapısı içerisindeki en üst düzey temsil örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Babür İmparatoru ve aynı zamanda dönemin en önemli saray tarihçilerinden biri olan Cihangir, *Tuzuk-i Cihangiri* adlı hatıratında Mirza Zulkarneyn hakkında ayrıntılı ve dikkat çekici bilgiler vermektedir. Cihangir'e göre Mirza Zulkarneyn, Sambhar bölgesinin faujdarlığına atanmış; bu göreve gelmeden önce ise, imparatorluk için büyük ekonomik öneme sahip olan Sambhar Tuz Gölü'ndeki devlet tuz işletmelerinin idaresi kendisine tevdi edilmiştir. Ermeni asıllı İskender'in oğlu olan Zulkarneyn'in babası, Ekber döneminde imparatorluk hizmetinde bulunmuş ve Abdül Hay adlı Ermeni bir saray mensubunun kızıyla evlendirilmiştir. Bu evlilikten dünyaya gelen iki oğuldan biri olan Mirza Zulkarneyn, Cihangir'in ifadesiyle zeki, çalışkan ve idarecilik kabiliyeti yüksek bir şahsiyet olarak yetişmiştir. Tuz işletmelerinin yönetimini başarıyla yürütmesi, onun Sambhar faujdarlığına atanmasında belirleyici olmuştur.[27]

26 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 17.; A. Kocharian, "Armenia–India Relations Through History", *Himalayan and Central Asian Studies* 12 (2008), 10.

27 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 20.; कुलकर्णी, मध्यकालीन भारत का इतिहास, *42-43.*

Cihangir, Mirza Zulkarneyn'in yalnızca idarî yetkinlikleriyle değil, aynı zamanda sanatsal ve entelektüel yönleriyle de öne çıktığını vurgulamaktadır. Kaynaklara göre Zulkarneyn, Hindî dilinde besteler yapan yetkin bir musikişinas olup, eserleri sık sık imparatorun huzuruna sunulmuş ve takdir görmüştür. Bunun yanı sıra, iyi bir hanende ve Farsça şiirler kaleme alan güçlü bir şair olarak da tanınmıştır. Farsçanın Babür sarayının resmî ve edebî dili olduğu göz önüne alındığında, Zulkarneyn'in bu alandaki yetkinliği, onun saray çevresindeki saygınlığını daha da artırmıştır. Rivayete göre, Bengal'den saraya gelerek Şah Cihan'ın tahta çıkışı münasebetiyle onun adına yazdığı şiirleri takdim etmiş ve bu vesileyle dört bin rupi değerinde bir ihsanla ödüllendirilmiştir.[28]

Mirza Zulkarneyn'in hayat hikâyesi, Ermeni kökenli bir şahsiyetin Babür Hindistanı'nda ulaşabileceği en yüksek statü örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bazı kaynaklarda, onun yükselişinin ve başarılarının Hindistan'da yaşayan diğer Ermenilerle kıyaslandığında istisnai bir nitelik taşıdığı ifade edilmektedir. Babası İskender, aynı zamanda bir cagir[29] sahibidir. Cihangir'in 1605 yılındaki tahta çıkışından kısa bir süre sonra İskender, Sambhar'dan Agra'ya gelerek imparatora bağlılığını sunmuş ve idaresi hakkında hesap vermiştir. Bu görüşme sırasında Cihangir'in, Ekber'in yakınında bulunmuş ve oğullarını sarayda imparatorun yeğenleriyle birlikte yetiştirmiş olan bu "seçkin Ermeni beyefendiyi" İslam'a davet ettiği; ancak İskender'in dinî kimliğini muhafaza etmekte kararlı olduğu belirtilmektedir.[30]

1613 yılında vefat eden İskender, ölüm anında Sambhar Tuz Gölü'ndeki devlet işletmelerini kapsayan, yıllık geliri beş ila altı lakh (yaklaşık 500.000–600.000) rupi arasında değişen önemli bir jagir bırakmıştır. Henüz on sekiz yaşında olan Mirza Zulkarneyn, babasının ardından bu görev ve mülklerin idaresini

28 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 20-21.

29 Cagir, Hint alt kıtasında ortaya çıkan ve cagirdar (zamindar) sistemiyle ilişkili olan bir tür feodal arazi tahsis biçimini ifade etmektedir. Bu uygulama, Hint alt kıtasının İslamî döneminde, özellikle XIII. yüzyılın başlarından itibaren gelişmiş; devlet tarafından atanan bir kişiye belirli bir arazi üzerinde yönetim yetkisi ve vergi toplama hakkı tanınmasını esas almıştır. Cagir sistemi çerçevesinde, söz konusu toprakların mülkiyeti devlete ait kalmaya devam ederken, cagirdar yalnızca bu araziden elde edilen gelirleri toplama ve bölgenin idarî düzenini sağlama yetkisine sahip olmuştur. Bu yönüyle cagir, maaş veya nakdî ödeme yerine verilen, hizmet karşılığı geçici bir gelir kaynağı niteliği taşımaktadır. Babür İmparatorluğu döneminde cagir sistemi, merkezî otoritenin taşra üzerindeki denetimini sürdürmesinde ve askerî–idarî elitlerin imparatorluk yapısına bağlanmasında temel araçlardan biri olarak işlev görmüştür. Bkz. Claude Markovits, *A History of Modern India, 1480–1950*. (London: Anthem Press, 2004).

30 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 18.

devralmış; kısa sürede yetkin, becerikli ve güvenilir bir yönetici olduğunu kanıtlamıştır. Bu durum, Ermeni asıllı elitlerin Babür İmparatorluğu'nda yalnızca saray çevresinde değil, imparatorluğun ekonomik ve idarî yapısının merkezinde de etkin roller üstlenebildiklerini ortaya koymaktadır.

1620 yılında Babür İmparatoru Cihangir, Mirza Zulkarneyn'in idarî faaliyetlerini övgüyle anmış ve onu Oudh (Awadh) bölgesine bağlı Bahraich'in faujdarlığına tayin etmiştir. Ancak Ekber döneminde birlikte sarayda yetiştiği çocukluk arkadaşı Şah Cihan'ın iktidara gelmesiyle birlikte, imparatorluğun dinî politikalarında belirgin bir sertleşme yaşanmıştır. Şah Cihan'ın gayrimüslimlere yönelik hoşgörüsünün azalması, Mirza Zulkarneyn'in konumunu da doğrudan etkilemiş; 1633 yılında Bahraich'ten geri çağrılan Zulkarneyn, önemli miktarda mal varlığından mahrum bırakılmıştır. Bu gelişme, Babür İmparatorluğu'nda bireysel yakınlıkların dahi değişen ideolojik tercihler karşısında kırılgan hâle gelebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Mirza Zulkarneyn'in kariyeri tamamen sona ermemiştir. Yaklaşık 1640 yılı civarında yeniden imparatorluk nezdinde itibar kazanmış; 1645 yılında Şah Cihan'ın oğlu Sultan Şuca ile birlikte Bengal'de görev yapmıştır. Bu sırada Sambhar'daki cagirinin idaresini amcası Jani Beg'e bırakmıştır. 1649 yılında yeniden Sambhar'daki mülküne dönen Zulkarneyn, 1651'de Keşmir'de, 1652'de ise Lahor'da imparator Şah Cihan'ın maiyetinde bulunmuştur. Bu görev değişiklikleri, onun Babür idarî yapısı içinde dalgalı fakat süreklilik arz eden bir kariyere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[31]

Mirza Zulkarneyn'in Ermeni kökeni ve Hristiyan kimliği, dönemin Avrupalı kaynaklarında da açık biçimde kayıt altına alınmıştır. Michel Angelo Lualdi'nin 1619 tarihli kayıtlarında, Zulkarneyn'in "Ermeni asıllı ve doğuştan Hristiyan" olduğu özellikle vurgulanmakta; Mogor (Babür) topraklarının bir eyaletinde vali unvanıyla görev yaptığı belirtilmektedir. Aynı kaynaklarda, Zulkarneyn'in Cizvit misyonlarına maddi destek sağladığı; Bombay yakınlarındaki Salsette'de arazi satın alınmasına katkıda bulunduğu ve Tibet'te kurulmaya çalışılan bir misyonu finanse ettiği ifade edilmektedir. Her ne kadar Tibet'teki misyon 1640 yılında tahrip edilmiş olsa da, bu faaliyetler Zulkarneyn'in Hristiyan kurumlarla olan ilişkilerinin sürekliliğini göstermektedir.[32]

31 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 10-11.

32 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 34.; H. E. Richardson, "Armenians in India and Tibet", *The Journal of the Tibet Society* 1 (1981), 65.

1654 yılında Mirza Zulkarneyn, cagirinden feragat ederek Delhi'ye çekilmiş ve günlük yüz rupi maaşla emekli olmuştur. Eşi Helena'nın 1638 yılında vefat ederek Lahor'daki bahçesine defnedildiği bilinmektedir. Helena, ardında üç erkek çocuk ve Clara adlı bir kız evlat bırakmıştır. Clara'nın iyi bir evlilik yaptığı, erkek çocukların ise "Mirza" unvanını taşıdıkları ve farklı Hristiyan adlarıyla anıldıkları kaydedilmektedir. Mirza Zulkarneyn'in kesin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte, 1656 yılı civarında, yaklaşık altmış dört yaşındayken hayatını kaybettiği kabul edilmektedir.[33] Bu uzun ve çok yönlü hayat hikâyesi, Ermeni kökenli bir şahsiyetin Babür Hindistan'ında ulaşabildiği en yüksek idarî, kültürel ve toplumsal konumları göstermesi bakımından istisnai bir örnek teşkil etmektedir.

Mariam (Meryem) Zamani Begum (Jodha Bai)

Babür İmparatoru Ekber'in eşleri arasında yer alan Mariam (Meryem) Zamani Begum'un kökeni ve kimliği, tarih yazımında uzun süredir tartışılan konular arasında yer almaktadır. M. J. Seth, Ekber'in kraliçelerinden birinin Ermeni asıllı olduğunu ve bu şahsiyetin Mariam Zamani Begum adıyla tanındığını, tarihsel bir olgu olarak değerlendirmektedir. Seth'e göre Mariam ismi, Ermenice'de Meryem karşılığı olarak kullanılan yerleşik bir adlandırma olup, bu durum söz konusu kraliçenin Hristiyan ve Ermeni kökenine işaret etmektedir.[34]

Hint tarih yazımının önde gelen isimlerinden Henry George Keane de *Sketch of the History of Hindustan* adlı eserinde, Ekber'in en az iki yabancı kadınla evlendiğini; bunlardan birinin Ermeni, diğerinin ise Marwar prensesi olduğunu belirtmektedir. Keane, bu kadınların sarayda kendi ibadethanelerini ve din adamlarını serbestçe bulundurabilmiş olmalarının, Ekber'in zihinsel dünyasında dinî hoşgörünün gelişmesine katkı sağladığını ve imparatorun hem Hindulara hem de Hristiyanlara karşı daha müsamahakâr bir tutum benimsemesinde etkili olduğunu ifade etmektedir.[35] Bu değerlendirme, Babür sarayında dinî çoğulculuğun yalnızca siyasî bir tercih değil, aynı zamanda saray içi sosyal ilişkiler aracılığıyla beslenen bir süreç olduğunu göstermektedir.

33 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 53-54.; Guenther, A. M. "Christians and Muslims in Mughal India", *In Routledge Handbook on Christian-Muslim Relations*, (London: Routledge, 2017), 237-238.

34 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 151.

35 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 151-152.

Benzer biçimde Fanthome, *Reminiscences of Agra* adlı eserinde, Ekber'in Mariam adında Hristiyan bir eşi bulunduğu yönündeki iddianın kayda değer ölçüde doğruluk payı taşıdığını düşündüren bilgilere sahip olduğunu ileri sürmektedir.[36] Bu görüşler, Mariam Zamani Begum'un yalnızca saray içindeki sembolik bir figür değil, aynı zamanda Babür İmparatorluğu'nda Hristiyan varlığının meşruiyet kazanmasında dolaylı bir rol oynayan bir aktör olarak değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Her ne kadar Mariam Zamani Begum'un kimliği konusunda literatürde farklı yaklaşımlar bulunsa da, Ermeni kökenli ve Hristiyan bir kraliçe olduğu yönündeki değerlendirmeler, Ekber dönemindeki dinler arası hoşgörü politikaları ve sarayın kozmopolit yapısı bağlamında karşımıza çıkan diğer bir kayda değer örnektir. Hatta Mariam Zamani Begum, Babür sarayında Ermeni asıllı şahsiyetlerin en üst düzey temsil örneklerinden biri olarak ele alınabilir.

M. J. Seth, Ekber'in Hristiyan eşinin Ermeni kökenli olduğu hususunda herhangi bir tereddüt taşımadığını açıkça ifade etmekte; söz konusu kraliçenin Aras Nehri havzasından gelen bir Ermeni kadın olduğunu ve adının Ermenicede Meryem karşılığı olarak kullanılan Mariam olduğunu vurgulamaktadır.[37] Seth, bu iddiasını yalnızca yazılı kaynaklara değil, aynı zamanda ikonografik unsurlara da dayandırmaktadır. Buna göre, Ekber ile Ermeni eşini birlikte tasvir eden renkli ve yüksek sanatsal değere sahip bir minyatürde, kraliçe ne Hindu ne de Müslüman kraliçelere özgü, gösterişli baş süsleri, taçla resmedilmiştir. Bunun yerine yarı Asyatik, yarı Avrupai bir kıyafet tercih edilmiş; boynunda ise ortasında elmas bulunan sade bir Ermeni altın haçıyla süslenmiş çift sıra inci kolye yer almaktadır. Kraliçenin taktığı sembolün bir "haç" olması, fakat "çarmıh" olmaması özellikle vurgulanmaktadır. Zira Ortodoks Ermeni geleneğinde çarmıh figürü takı veya muska olarak kullanılmamış; bunun yerine sade altın ya da gümüş bir haç tercih edilmiştir. Bu ikonografik ayrıntılar, Seth'e göre kraliçenin Ermeni kimliğini destekleyen güçlü göstergeler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte Seth, bu tür görsel kanıtların tek başına kesin bir ispat olarak değerlendirilmemesi gerektiğini de kabul etmektedir. Ancak bu noktada, *Ain-i Akbari*'nin çevirmeni olan Prof. Blochmann'ın dipnotlarına atıfla, Ekber'in Ermeni bir eşi bulunduğu hususunda "en ufak bir şüphe bulunmadığını" belirtmesi, söz konusu iddiayı historiografik açıdan güçlendirmektedir. Ayrıca Müslüman tarihçilerin eserlerinde Ekber'in eşleri

36 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 178.

37 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 159.; हबीब, मुग़ल भारत की आर्थिक व्यवस्था, 77-78.

arasında "Mariam" adında bir kadına yapılan göndermeler ile Sekandra'da bulunan ve "Bibi Mariam ka Rauza" olarak bilinen, Mariam Zamani Begum'a atfedilen anıt mezar da bu tartışmanın maddi ve metinsel dayanakları arasında yer almaktadır. Eğer İslam tarih yazımında geçen bu Mariam'ın, Ekber'in Hristiyan eşi olduğu kabul edilirse, Ekber'in yalnızca bir Hristiyan eşe sahip olduğu bilgisiyle birlikte düşünüldüğünde, onun Ermeni kökenli olduğu sonucuna da ulaşılabileceği ileri sürülmektedir.[38]

Bu noktada şu soru önem kazanmaktadır: Uzak bir coğrafyadan gelen Ermeni bir kadın, Ekber'in sarayına nasıl dâhil olabilmiştir? Bu sorunun yanıtı, Ermenilerin Babür Hindistan'ındaki tarihsel varlığı ve sarayla kurdukları ilişkilerde aranmalıdır. Ermeniler, uzun süredir Hindistan'da özellikle tüccar kimlikleriyle tanınmakta; ancak Ekber döneminde bu varlık yalnızca ticaretle sınırlı kalmayarak idarî ve yargısal alanlara da yayılmaktadır. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere; imparatorluk seferlerinde görev yapan baş kadı/yargıç Hâce Mir Ebu'l-Hay'ın Ermeni asıllı olduğu bilinmektedir. "Hay" adlandırması da, kaynaklarda Ermeni kökenine işaret eden bir tanımlama ya da unvan olarak kullanılmaktadır. Benzer biçimde; Ekber, Cihangir ve Şah Cihan dönemlerinde Babür sarayının önde gelen ileri gelenlerinden biri olan Mirza Zulkarneyn'in de Ermeni asıllı olduğu açıkça belirtilmektedir.[39] Bu örnekler, Mariam Zamani Begum'un saraya dâhil oluşunun istisnai bir durumdan ziyade, Ermeni cemaatinin Babür iktidar yapısı içerisindeki güçlü ve süreklilik arz eden konumuyla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Mariam (Meryem) Zamani Begum'un kökeni etrafında şekillenen tarih yazımına ilişkin tartışma, Babür sarayında Ermeni asıllı şahsiyetlerin varlığının münferit örneklerle sınırlı olmadığını; aksine idarî, kültürel ve sembolik düzeylerde süreklilik arz eden bir yapıya işaret ettiğini göstermektedir. Mariam Zamani Begum'un Ermeni kökenli bir Hristiyan kraliçe olarak sarayda temsil edilmesi ihtimali, daha önce de ifade edildiği üzere Ermeni cemaatinin Babür iktidar yapısıyla kurduğu çok yönlü ilişkilerin en üst düzey yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Mirza Zulkarneyn, Domingo Pires ve diğer Ermeni asıllı aktörlerle birlikte ele alındığında, bu örnekler Babür İmparatorluğu'nun kozmopolit yönetim anlayışı içerisinde Ermeni kökenli bireylerin yalnızca aracı ya da ikincil roller üstlenmediğini; bilakis imparatorluk merkezinde

38 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 160.
39 Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, 2-3.

siyasî, idarî ve kültürel alanlarda etkin biçimde temsil edildiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Babür sarayındaki Ermeni varlığı, erken modern dönemde Hint alt kıtasında şekillenen çok kültürlü imparatorluk pratiğinin anlaşılması açısından temel bir analitik anahtar sunmakta ve günümüz Hindistan–Ermenistan ilişkilerinin tarihsel arka planını anlamlandırmada önemli bir referans noktası oluşturmaktadır.

Sonuç

Hindistan'daki Ermeni varlığının tarihi, gerek kapsamı gerekse etkileri bakımından uzun süre sınırlı bir farkındalıkla ele alınmış; Ermenilerin bu coğrafyadaki toplumsal konumları, gelenekleri ve faaliyet alanları çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Oysa tarihsel veriler, Ermenilerin Hindistan ile olan ilişkilerinin son derece erken dönemlere uzandığını ve bu ilişkilerin özellikle ticaret yoluyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ermeni tüccarlar, Persya, Baktriya (Afganistan) ve Tibet üzerinden uzanan kara ticaret yollarını kullanarak Hint alt kıtasına ulaşmış; Avrupalı tüccarların bölgeye gelişinden çok önce, Hindistan'ın başlıca ticaret merkezlerinde etkin bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. Bununla birlikte, erken dönem Ermeni tüccarlarının Hindistan'daki varlığı daha çok geçici ikametler ve dolaşım esasına dayalı olmuş; bu dönemde kalıcı yerleşimler ya da müstakil koloniler oluşturulmamıştır. Bu durum, Babür İmparatoru Ekber'in izlediği siyasî ve ekonomik politikalarla önemli ölçüde değişmiştir. Ekber, Ermeni tüccarları yalnızca geçici ziyaretçiler olarak değil, imparatorluk sınırları içerisinde kalıcı olarak yerleşebilecek aktörler olarak değerlendirmiş ve onları topraklarına yerleşmeye teşvik etmiştir. İmparatorun bu daveti, beklenen etkiyi yaratmış; kısa süre içinde Agra'da canlı ve örgütlü bir Ermeni cemaati teşekkül etmiştir. Ekber'in izniyle 1562 yılında Agra'da bir Ermeni kilisesinin inşa edilmesi, bu yerleşimin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda dinî ve toplumsal bir boyut kazandığını göstermektedir. Bu gelişme, Babür İmparatorluğu'nda Ermeni varlığının kurumsallaşmasında ve Ermenilerin imparatorluk merkezindeki görünürlüğünün artmasında belirleyici bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.

İncelenen örnekler, Ermeni asıllı şahsiyetlerin Babür sarayında yalnızca bireysel başarılarıyla değil, imparatorluğun çok katmanlı ve kozmopolit yapısının sunduğu imkânlar çerçevesinde görünür hâle geldiklerini ortaya

koymaktadır. Bu bağlamda Prens John (Jean) Philip Bourbon, Kaptan William Hawkins, Domingo Pires, Mirza Zulkarneyn ve Mariam (Meryem) Zamani Begum örnekleri, Ermeni kökenli ya da Ermeni kökeniyle ilişkilendirilen bireylerin saray çevresinde üstlendikleri farklı fakat birbirini tamamlayan rolleri temsil etmektedir. Söz konusu şahsiyetler birlikte değerlendirildiğinde, Babür sarayında öne çıkan üç temel unsur belirginleşmektedir: uluslararası ticaret ağlarıyla kurulan bağlantılar, çok dillilik ve kültürlerarası aracılık kapasitesi ile saray himayesine erişim. Bu çerçevede Bourbon, Hawkins ve Pires örnekleri, söz konusu şahsiyetlerin özellikle diplomatik temas, ticari ilişkiler ve kültürlerarası aracılık işlevleri üzerinden saray nezdinde önem kazandığını göstermektedir. Buna karşılık Mirza Zulkarneyn ve Mariam Zamani Begum, yalnızca aracı roller üstlenen figürler değil, doğrudan doğruya saray hiyerarşisi içinde yükselerek imparatorluk iktidarının merkezine yaklaşabilen örnekler olarak öne çıkmaktadır. Bu ayrım, Ermeni asıllı bireylerin Babür sarayındaki varlığının tek tip bir rol dağılımına indirgenemeyeceğini; aksine farklı düzeylerde ve işlevlerde kurumsallaşmış bir görünürlük sergilediğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Ermeni varlığı, Babür sarayında münferit ve istisnai örneklerle açıklanabilecek bir durumdan ziyade, imparatorluğun ticaret, diplomasi ve saray himayesi ekseninde şekillenen kozmopolit yapısının mümkün kıldığı tarihsel bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle söz konusu şahsiyetler, yalnızca bireysel başarı hikâyeleri değil, aynı zamanda Babür İmparatorluğu'nun çok kültürlü yapısı içinde farklı etnik ve dinî unsurlara açılan sınırlı fakat işlevsel yükselme alanlarının da göstergesi niteliğindedir.

Bu durum, Ermeni varlığının Babür sarayında yalnızca münferit ve istisnai biyografilerle açıklanamayacağını göstermektedir. Aksine, söz konusu örnekler Babür İmparatorluğu'nun ticaret, diplomasi ve saray himayesi ekseninde şekillenen kozmopolit yapısının, belirli yabancı veya gayrimüslim unsurlara kontrollü bir yükselme alanı açabildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Ermeni asıllı şahsiyetlerin saraydaki görünürlüğü, bireysel liyakat kadar imparatorluğun çoğul toplumsal unsurları işleyebilen siyasal esnekliğiyle de ilişkilidir. Bu bakımdan çalışma, Hint–Ermeni ilişkilerini yalnızca tarihsel temaslar düzeyinde değil, erken modern Güney Asya'da çok kültürlü iktidar pratiklerinin ve saray kozmopolitizminin bir örneği olarak değerlendirmeye katkı sunmaktadır. Ayrıca Babürler çağında şekillenen bu etkileşim zemini, günümüz Hindistan–Ermenistan ilişkilerinin tarihsel arka planını anlamlandırmak açısından da önemli bir referans noktası

oluşturmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, Babür İmparatorluğu bağlamında Ermeni asıllı şahsiyetlerin imparatorluk merkezindeki konumlarını ve işlevlerini karşılaştırmalı bir çerçevede ortaya koyarak, Hint–Ermeni ilişkilerini erken modern Güney Asya'da çok kültürlü iktidar pratikleri ve saray kozmopolitizmi bağlamında yeniden değerlendirmeye imkân sunmaktadır. Bu yönüyle Babürler döneminde şekillenen etkileşimler, günümüz Hindistan–Ermenistan ilişkilerinin tarihsel arka planını anlamlandırmak açısından da analitik bir referans noktası oluşturmaktadır.

Kaynakça

Bilal, Muhammad, Muhammad Fakhar, Mujeeb Ahmad ve Robina Yasmin. "Mansabdari System and Downfall of the Mughal Empire." *Journal of Historical Studies* 6 (2020): 199–218.

Bournoutian, George A. *A Concise History of the Armenian People*. California: Mazda Publishers, 2006.

चंद्र, सतीश. मध्यकालीन भारत: मुग़ल साम्राज्य *(1526–1748)*. नई दल्ली: हर-आनंद पब्लकिशन्स, 2005.

Çoruk, Fatma Jale Gül. "Indian Armenians from the Past to the Present." *Review of Armenian Studies* 48 (2023): 85–108.

Çoruk, Fatma Jale Gül. "Geçmişten Günümüze Hindistan Ermenileri." *Türkiye'de Hindistan Çalışmaları II* içinde, ed. Yalçın Kayalı, 109–121. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023.

Çoruk, Fatma Jale Gül. "Ermeni Aydınlanma Hareketlerinde Hindistan Ermenilerinin Yeri ve Madras Grubu'nun Faaliyetleri." *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023* içinde, 1–16. Ankara: Terazi Publishing, 2024.

Guenther, A. M. "Christians and Muslims in Mughal India." In *Routledge Handbook on Christian-Muslim Relations*, 227–238. London: Routledge, 2017.

हबीब, इरफ़ान. मुग़ल भारत की आर्थकि व्यवस्था. नई दल्ली: राजकमल प्रकाशन, 2001.

Hassan, Basharat. "Mughal City: An Economic Profile of Broach." *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences* 23 (2018): 94–99.

Hussain, Ruquia K. "Armenian, Iranian and Turkish Merchants in India, 1550–1800." Unpublished PhD diss., Aligarh Muslim University, Department of History, 2005.

Islam, Sirajul. "Nawab." In *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh*. Dhaka: Asiatic Society of Bangladesh, 2012.

Kocharian, A. "Armenia–India Relations Through History." *Himalayan and Central Asian Studies* 12, nu. 2 (2008): 3-20.

कुलकर्णी, ए. आर. मध्यकालीन भारत का इतिहास. नई दिल्ली: मैकमलिन इंडिया, 2010.

Malcolm, John. *A Memoir of Central India*. London, 1823.

Markovits, Claude. *A History of Modern India, 1480–1950*. London: Anthem Press, 2004.

Mkrtchyan, Naira. "Indian Settlement in Armenia and Armenian Settlements in India and South Asia." *Indian Historical Review 32*, nu. 2 (2005): 64–87.

Seth, M. Jacob. *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*. Calcutta, 1937.

Sircar, J. "Armenians: Merchant-Princes of the Past." *The Sunday Telegraph*, 1983.

Singh, S. "The Jesuits and Their Activities in the City of Lahore." *In Proceedings of the Indian History Congress*, 49 (1988): 249–256.

Richardson, H. E. "Armenians in India and Tibet.", *The Journal of the Tibet Society* 1, (1981): 63-67.

Wortman, Miles L. "The Indian under the Later Bourbons." In *Government and Society in Central America 1680–1840*, 172–183. New York–Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 1982.

Yayına Geliş Tarihi: 26.03.2026
Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2026

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Şahinoğlu, Muhammet Cemal. "Türkiye-Ermenistan Normalleşmesinde Kimlik ve Söylem: Paşinyan Dönemi Ermenistan Dış Politikasında Düşmanlık Kültürünün Dönüşümü ve Sınırları." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 115-144.

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE-ERMENİSTAN NORMALLEŞMESİNDE KİMLİK VE SÖYLEM: PAŞİNYAN DÖNEMİ ERMENİSTAN DIŞ POLİTİKASINDA DÜŞMANLIK KÜLTÜRÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ VE SINIRLARI

(IDENTITY AND DISCOURSE IN TÜRKİYE-ARMENIA NORMALIZATION: THE TRANSFORMATION OF THE CULTURE OF ENMITY AND ITS LIMITS IN ARMENIA'S FOREIGN POLICY UNDER PASHINYAN)

Muhammet Cemal ŞAHİNOĞLU*

Öz: *Bu makale, Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini konstrüktivist bir çerçevede kimlik, söylem ve anarşi kültürü ekseninde analiz etmektedir. Literatürde sıklıkla maddi güç dengeleri ve jeopolitik kısıtlar öne çıkarılmaktadır. Buna karşın mevcut çalışma, düşmanlık kalıplarının söylemsel repertuvarlar aracılığıyla nasıl yeniden inşa edildiğini ve bu kalıpların Paşinyan döneminde hangi koşullarda esneyebildiğini incelemektedir. Makale, Nikol Paşinyan'ın "Tarihsel Ermenistan/Gerçek Ermenistan" ayrımını temel almaktadır. Bu ayrımın Ermenistan'ın devlet kimliğini ve tehdit algısını Hobbesçu bir düşmanlık kültüründen Lockeçu bir rekabet/komşuluk ufkuna taşıma potansiyeli incelenmektedir.*

2020-2025 dönemine ait siyasal söylemler, sembolik uygulamalar ve kurumsal hamleler temelinde yapılan analiz, (i) sınır tahayyülü, (ii)

* ORCID: 0000-0001-6374-7986
Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mcsahinoglu@gmail.com
DOI: 10.36542/erma.1916704

kurumsal yönelim ve (iii) "öteki"nin inşası boyutlarında Ermenistan tarafında önemli bir değişime işaret etmektedir. Erivan'ın Türkiye'yi "varoluşsal tehdit" olarak kurgulayan geleneksel söyleminde belirgin bir esneme gözlenmektedir. Bu doğrultuda Paşinyan yönetiminin, diaspora kaynaklı tarihsel öncelikler yerine devlet-merkezli pragmatik bir kimlik inşasına yöneldiği görülmektedir. Bununla birlikte diaspora ağlarının normatif direnci, iç siyasal meşruiyet krizleri ve Azerbaycan bağlantılı jeopolitik koşullar, bu Lockeçu geçişin kurumsallaşmasını sınırlandırmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Anarşi Kültürleri, Ermenistan, Konstrüktivizm, Nikol Paşinyan, Türkiye.*

Abstract: *This article analyzes the Türkiye-Armenia normalization process through a constructivist framework, with a particular focus on identity, discourse, and cultures of anarchy. While the existing literature often emphasizes material power balances and geopolitical constraints, this study examines how patterns of enmity are reconstructed through discursive repertoires and under what conditions these patterns may become more flexible during the Pashinyan period. The article takes Nikol Pashinyan's distinction between "Historical Armenia" and "Real Armenia" as its central analytical point of departure. It explores whether and to what extent this distinction can shift Armenia's state identity and threat perception from a Hobbesian culture of enmity toward a Lockean framework of rivalry and neighborhood.*

Drawing on an analysis of political discourse, symbolic practices, and institutional moves between 2020 and 2025, the article identifies a significant transformation on the Armenian side across three dimensions: (i) territorial imagination, (ii) institutional orientation, and (iii) the construction of the "other." Yerevan's traditional discourse, which has long framed Türkiye as an existential threat, shows a marked degree of softening. In this context, the Pashinyan administration appears to be moving toward a state-centered and pragmatic construction of identity, rather than one shaped by diaspora-driven historical priorities. Nevertheless, the normative resistance of diaspora networks, crises of domestic political legitimacy, and geopolitical constraints associated with Azerbaijan continue to limit the institutionalization of this Lockean transition.

Keywords: *Armenia, Constructivism, Cultures of Anarchy, Nikol Pashinyan, Türkiye.*

Giriş

Uluslararası İlişkiler disiplininde sınırlar çoğu zaman haritalar üzerindeki fiziksel çizgiler olarak ele alınır. Ancak Türkiye ve Ermenistan örneğinde sınır, yalnızca coğrafi bir hat değildir. Aksine tarihsel travmaların, kolektif hafızanın ve kimlik anlatılarının zihinlerde ürettiği görünmez bir duvar işlevi de görür. İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmaması ve sınırın otuz yılı aşkın süredir kapalı kalması, salt maddi güç dengeleri ya da ekonomik rasyonaliteyle tam olarak açıklanamaz. Bu nedenle Türkiye-Ermenistan ilişkileri, kimlik, söylem ve tehdit algısının dış politika üzerindeki kurucu etkisini incelemek bakımından elverişli bir vaka sunmaktadır.

Wendt'in de vurguladığı gibi, "Anarşi, devletlerin ondan ne anladığıdır."[1] Bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1991-2020 döneminde resmi söylem, sınır rejimi ve güvenlik anlatıları üzerinden karşılıklı güvensizliği yeniden üretmiştir. Bu süreç, ikili ilişkileri büyük ölçüde Hobbesçu bir anarşi kültürü içinde sabitlemiştir. 2020 İkinci Karabağ Savaşı ve 2023'te Karabağ'ın dağlık kesiminde yaşanan gelişmeler, Ermenistan'ın ontolojik güvenliğini sarsmıştır. Ontolojik güvenlik, aktörün "ben kimim?" sorusuna istikrarlı bir cevap verebilme ihtiyacını ifade eder. Devletler açısından bu, kimlik ve süreklilik anlatısının korunması anlamına gelir.[2] Bu açıdan söz konusu gelişmeler, Ermenistan'ın yerleşik güvenlik anlatılarını ve kimlik kodlarını sorgulatan bir kırılma üretmiştir. Bu kırılma ortamında Başbakan Nikol Paşinyan'ın "Tarihsel Ermenistan" ile "Gerçek Ermenistan" ayrımı, yalnızca taktiksel bir söylem değişikliği değildir. Bu ayrım, Ermenistan'ın devlet kimliğini, çıkar önceliklerini ve tehdit algısını yeniden tanımlamaya dönük konstrüktivist bir girişim olarak okunabilir.

Bu makalenin temel araştırma sorusu, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yerleşik düşmanlık kodlarının Wendt'in devlet kimliği ve anarşi kültürü yaklaşımı çerçevesinde nasıl inşa edildiği ve Paşinyan döneminde bu kalıpların ne ölçüde dönüştüğüdür.[3] Çalışmanın hipotezi, Paşinyan döneminde

1 Alexander Wendt, "Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics," *International Organization* 46, no. 2 (1992): 395, https://doi.org/10.1017/S0020818300027764

2 Jennifer Mitzen, "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma," *European Journal of International Relations* 12, no. 3 (2006): 342–43, https://doi.org/10.1177/1354066106067346. Ayrıca bkz. Helin Sarı Ertem, "Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: 'Kimliğin Güvenliği' ve 'Güvenliğin Kimliği,'" *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 8, no. 16 (2012): 177–237, https://izlik.org/JA64HZ25XG

3 Alexander Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, 3. baskı, çev. Suna Gülfen Ihlamur Öner ve Helin Sarı Ertem (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 305–320.

kimliğin yeniden inşasına yönelik girişimlerin, Türkiye'nin "öteki" olarak konumlandırılmasına dayalı düşmanlık kültürünü kısmen gevşettiği yönündedir. Bu dönüşüm, Wendt'in anarşi kültürleri yaklaşımı açısından Hobbesçu düşmanlık kodlarından Lockeçu rekabet/komşuluk mantığına doğru sınırlı fakat gözlenebilir bir kayma olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu kayma üç pratik gösterge üzerinden incelenmektedir: (i) karşı tarafın devlet olarak meşruiyetinin ve sınır rejiminin daha açık biçimde tanınması, (ii) temas ve iş birliğini mümkün kılan pratik/kurumsal düzeneklerin genişlemesi, (iii) "öteki"nin varoluşsal tehdit olarak kodlandığı söylem tonunda göreli bir düşüş.

Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine odaklanan mevcut literatür üç ana yaklaşımda toplanmaktadır. İlk yaklaşım, süreci realist ve jeopolitik bir çerçeveden okuyarak tıkanıklığı maddi güç dengeleri ve Karabağ Sorunu üzerinden açıklamaktadır.[4] İkinci yaklaşım, liberal bir perspektifle ilişkilerin işlevselci ve kurumsal yönetilebilirliğine odaklanmaktadır.[5] Üçüncü yaklaşım ise kimlik, kolektif hafıza ve söylemsel temsil süreçlerini merkeze almaktadır.[6]

Ancak bu çalışma, mevcut kimlik odaklı açıklamalardan ayrışarak süreci yalnızca bir hafıza sorunu olarak değil, Wendt'in anarşi kültürleri çerçevesinde

4 Esengül Ayaz Avan, "Karabağ Meselesi ve Türkiye–Ermenistan İlişkilerine Etkisi," *Ermeni Araştırmaları*, no. 78 (2025): 57–95, https://doi.org/10.36542/erma.1649526; Yıldız Deveci Bozkuş, "Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri," *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 5, no. 8 (2022): 127–54, https://izlik.org/JA54CE22HR; Çağlar Özer, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Normalleşme Süreci: Tarihsel Arka Plan ve Güncel Gelişmeler," *Genç Mütefekkirler Dergisi* 6, no. 3 (2025): 732–72, https://doi.org/10.5281/zenodo.17141360; Jeremy Salt, "'Real Armenia' or 'Historic Armenia'?," *Review of Armenian Studies*, no. 51 (2025): 75–83.

5 Ebru Çoban Öztürk, "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi," *Ermeni Araştırmaları*, no. 73 (2023): 53–69; Ahmet Içduygu et al., "Armenia and Türkiye between Conflict and Cooperation: Explaining (with) Disaster Diplomacy," *Disasters* 49, no. 2 (2025): e12674, https://doi.org/10.1111/disa.12674; Dikran M. Zenginkuzucu and Sait Yılmaz, "Türkiye–Ermenistan İlişkilerinin İyileşmesinde Ekonomik Potansiyeller," *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 16, no. 31 (2024): 493–510, https://doi.org/10.38155/ksbd.1470432.

6 Philip Gamaghelyan, "Fluid Narratives, Evolving Discourses: Armenian-Turkish Dialogue in a Changing Political Context," in *Education and the Politics of Memory in Russia and Eastern Europe: Infested with History*, ed. Sergey Rumyantsev (Oxon: Routledge, 2025), 272–88; Fatma Kılınç Hatipoğlu, "Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan'a Yansımaları," *Tezkire*, no. 83 (2023): 221–36; Hrag Papazian, "Turkey and 'Turks' in Postwar Armenia: Anxieties, Meanings, and Politics After the 2020 Karabakh War," *Ethnopolitics* 23, no. 3 (2024): 317–38, https://doi.org/10.1080/17449057.2023.2176587; Vahram Ter-Matevosyan, "Deadlocked in History and Geopolitics: Revisiting Armenia–Turkey Relations," *Digest of Middle East Studies* 30 (2021): 155–69, https://doi.org/10.1111/dome.12242.

Hobbesçu düşmanlık kodlarının söylemsel ve kurumsal dönüşüm imkânı bağlamında tartışmaktadır. Bu doğrultuda Paşinyan'ın "Tarihsel Ermenistan/Gerçek Ermenistan" ayrımı, yalnızca bir retorik değişim olarak değil, devlet kimliğini daha pragmatik bir komşuluk ufkuna doğru yeniden çerçeveleme girişimi olarak ele alınmaktadır.

Bu makalenin literatüre temel katkısı, Paşinyan dönemindeki "Tarihsel Ermenistan/Gerçek Ermenistan" ayrımını Türkiye-Ermenistan normalleşmesi bağlamında kimlik, söylem ve anarşi kültürü ilişkisi üzerinden sistematik biçimde analiz etmesidir.

Kapsam ve sınırlılıklar bakımından bu çalışma, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tüm tarihsel seyrini ayrıntılı ve bütüncül biçimde incelememektedir. Makale, Paşinyan döneminde görünür hâle gelen söylemsel kırılmanın yakın tarihsel arka planını ortaya koyabilmek amacıyla 1991 sonrası devletlerarası ilişki seyrini sınırlı bir tarihsel perspektifle ele almakta ve özellikle 2020-2025 dönemine odaklanmaktadır. Bu nedenle araştırma, toplumsal algının tüm katmanlarını ya da diaspora içindeki bütün farklılaşmaları ayrıntılı biçimde incelemek yerine, analitik odağını siyasal elit söylemi, sembolik pratikler ve kurumsal yönelimler aracılığıyla izlenebilen devlet kimliğindeki dönüşüm imkânıyla sınırlandırmaktadır.

Çalışmada öncelikle kimlik, söylem ve norm ekseninde konstrüktivist kuramsal çerçeve ortaya konulmaktadır. Ardından vaka analizinde, Paşinyan dönemindeki söylemsel kırılmayı anlamlandırmak amacıyla 1991-2020 döneminde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yerleşik Hobbesçu düşmanlık kültürünün söylemsel ve pratik düzeyde nasıl kurumsallaştığı seçici biçimde ele alınmaktadır. Devamında Paşinyan döneminde "Tarihsel Ermenistan"dan "Gerçek Ermenistan"a geçişin işaret ettiği söylemsel kırılma ve bu dönüşümün normalleşme sürecine etkileri incelenmektedir. Son olarak, söz konusu Lockeçu geçişin önündeki normatif ve jeopolitik sınırlar tartışılmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu makale, Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini konstrüktivist bir çerçevede açıklamak için nitel ve yorumlayıcı bir yaklaşım benimsemektedir. Konstrüktivizm, dış politika davranışlarını maddi güç dağılımı ya da

maliyet-fayda hesaplarına indirgemek yerine kimlik, normlar ve söylemsel repertuvarların çıkar ve tehdit tanımlarını nasıl inşa ettiğine odaklanmaktadır.[7] Çalışma, ilişkilerin uzun süre Hobbesçu bir düşmanlık kültürü içinde nasıl sabitlendiğini incelemekte ve Paşinyan döneminde bu kalıpların hangi dinamiklerle dönüşebildiğini tarihsel-analitik bir perspektifle ele almaktadır.

Vaka analizi, Campbell'in kimliğin dış politika söylemi içerisinde performatif, yani söylemsel pratiklerle sürekli yeniden inşa edilen bir nitelik taşıdığı yönündeki yaklaşımından hareketle, Paşinyan döneminde görünür hâle gelen söylemsel kırılmaya odaklanmaktadır.[8] Bu kapsamda, 2020-2025 dönemine ait başbakan düzeyindeki resmi beyanatlar, seçilmiş politika metinleri ve sembolik uygulamalar analiz edilmektedir. Veri seçimi, 2023 sonrası konjonktürde normalleşme gündemini en açık biçimde yansıtan örnekler üzerinden amaçlı örnekleme yöntemiyle yapılmıştır.

Giriş bölümünde sunulan pratik göstergeler (i, ii, iii), Wendt'in anarşi kültürleri tipolojisindeki[9] kaymayı, yani Hobbesçu kültürden Lockeçu kültüre yönelişi, şu üç analitik boyut üzerinden değerlendirmek için kullanılmaktadır:

1. Sınır ve Egemenlik Tahayyülü (i): "Tarihsel Ermenistan"dan "Gerçek Ermenistan"a geçişin sınır rejimi üzerindeki etkisi.

2. Kurumsal Yönelim (ii): Diaspora merkezli "Ermeni Davası" (Hay Dat) anlatısından devlet-merkezli kurumsal meşruiyet vurgusuna ve pratik düzeneklerin genişlemesine yöneliş.

3. "Öteki"nin İnşası (iii): Türkiye'nin varoluşsal tehdit kategorisinden "meşru muhatap/komşu" kategorisine geçişiyle söylem tonunda ortaya çıkan değişim.

Söz konusu boyutlar, Paşinyan dönemindeki söylemsel kırılmanın sahadaki pratik yansımalarını analiz etmek için temel bir çerçeve sunmaktadır.

7 Nicholas Onuf, "Constructivism: A User's Manual," in *International Relations in a Constructed World*, ed. Vendulka Kubálková, Nicholas Onuf, and Paul Kowert (London: Routledge, 2015); Wendt, "Anarchy Is What States Make of It."

8 David Campbell, *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992), 78.

9 Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, 305–320.

Kuramsal Çerçeve: Konstrüktivizm, Kimlik ve Anarşi

Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplininde konstrüktivizm, uluslararası siyaseti maddi güç dağılımı ve stratejik etkileşim dinamiklerine indirgeyen ana akım yaklaşımlardan ayrışmaktadır. Bu yaklaşım, maddi yapıların ötesinde uluslararası alanı toplumsal inşa süreçleri üzerinden kavrayan ontolojik bir çerçeve sunmaktadır.[10] Konstrüktivizme göre uluslararası sistem, durağan ve yalnızca askeri ya da ekonomik kapasitelerle belirlenen bir yapı değildir. Bunun yerine sistem, öznelerarası (intersubjektif) anlamlar, paylaşılan fikirler ve normatif çerçeveler aracılığıyla sürekli yeniden inşa edilen dinamik bir süreçtir.[11] Dolayısıyla uluslararası siyaseti yapılandıran temel dinamikler, aktörlerin kimliklerini, çıkar tanımlarını ve karşılıklı beklentilerini şekillendiren ortak anlam dünyalarıdır.

Bu ontolojik çerçeve, devlet davranışını açıklarken yalnızca "sonuçsallık mantığı" (*logic of consequentiality*) temelindeki maliyet-fayda hesaplarına odaklanmaz. Aynı zamanda "uygunluk mantığı" (*logic of appropriateness*) ve meşruiyet ölçütlerine de dikkat çeker. Aktörler, neyin "çıkar" ya da "tehdit" olarak tanımlanacağını belirlerken kimlik anlatıları ve normatif çerçeveler içerisinde hareket ederler. Bu nedenle dilsel pratikler ve söylemsel temsil süreçleri, "ben" ve "öteki" ayrımının kurulmasında kurucu (*constitutive*) bir işleve sahiptir. Bu kurucu işlev, güvenlik tahayyüllerinin şekillenmesini de mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla dış politika, yalnızca maddi koşulların doğrusal bir sonucu değildir. Aksine aktörlerin kendilerini ve karşı tarafı bu koşullar içerisinde nasıl konumlandırdıklarının bir ürünüdür.[12]

10 Emanuel Adler, "Constructivism in International Relations: Sources, Contributions, and Debates," in *Handbook of International Relations*, ed. Walter Carlsnaes, Thomas Risse, and Beth A. Simmons (London: SAGE Publications, 2002); Jeffrey T. Checkel, "The Constructive Turn in International Relations Theory," *World Politics* 50, no. 2 (1998): 324, doi:10.1017/S0043887100008133; Stefano Guzzini, "A Reconstruction of Constructivism in International Relations," *European Journal of International Relations* 6, no. 2 (2000): 147–82, https://doi.org/10.1177/1354066100006002000.

11 John G. Ruggie, "What Makes the World Hang Together? Neo-Utilitarianism and the Social Constructivist Challenge," *International Organization* 52, no. 4 (1998): 855–85, https://doi.org/10.1162/002081898550770; Wendt, "Anarchy Is What States Make of It."

12 Henning Boekle et al., "Norms and Foreign Policy: Constructivist Foreign Policy Theory" (Report No. 34a, Center for International Relations/Peace and Conflict Studies, 1999); James G. March and Johan P. Olsen, "The Institutional Dynamics of International Political Orders," *International Organization* 52, no. 4 (1998): 943–69, https://doi.org/10.1162/002081898550699; Onuf, "Constructivism: A User's Manual."

Wendt'in klasikleşmiş ifadesiyle, "Anarşi, devletlerin ondan ne anladığıdır."[13] Bu argüman, anarşinin tek başına davranışı otomatik biçimde belirleyen değişmez bir yapısal zorunluluk olmadığını gösterir. Anarşinin anlamı, aktörler arası etkileşim ve ortak anlamlandırmalar üzerinden inşa edilir. Bu süreç, farklı ilişki kültürlerinin oluşmasına imkân tanır. Wendt'in Hobbesçu, Lockeçu ve Kantçı anarşi tipolojisi, bu noktayı şu parametrelerle açıklamaktadır:

- Hobbesçu kültürde "öteki", potansiyel bir düşman ve varoluşsal bir tehdit olarak kodlanır.
- Lockeçu kültürde taraflar birbirlerinin egemenliğini ve varlık hakkını tanıyan meşru rakipler olarak görülür.
- Kantçı kültürde ise yoğun iş birliği ve dostluk beklentisi kurumsallaşır.[14]

Aynı maddi koşullar altında dahi farklı kimlik eşleştirmelerinin taban tabana zıt güvenlik kültürleri üretebilmesi, anarşinin sosyal inşa niteliğini görünür kılmaktadır. İzleyen alt bölümlerde kimlik-çıkar ilişkisi, söylemin kurucu etkisi ve normatif uygunluk mantığı kavramsal olarak derinleştirilecektir.

Kimlik ve Çıkarın Karşılıklı İnşası

Konstrüktivist yaklaşıma göre devlet davranışı açıklanırken kimlik ve çıkarlar birbirinden bağımsız değişkenler olarak ele alınamaz. Aksine bunlar, karşılıklı olarak birbirini inşa eden yapılardır. Devletlerin "ne istedikleri" (çıkarları), büyük ölçüde "kim oldukları" (kimlikleri) üzerinden şekillenir. Bu perspektifte anarşi de davranışı otomatik biçimde belirleyen sabit bir yapısal zorunluluk olmaktan ziyade, aktörler arası tarihsel etkileşimlerle anlam kazanan öznelerarası bir bağlamdır. Bu nedenle "kendine yardım" (*self-help*) ya da "güç politikası" gibi kalıplar, anarşinin doğal bir sonucu değildir. Söz konusu kalıplar, zaman içinde yerleşmiş etkileşim pratiklerinin bir ürünü olarak değerlendirilmelidir.[15]

Kimlik, yalnızca aktörün kendine dair öz tanımlarından ibaret değildir; tarih, kültür ve siyasal bağlamla iç içe geçmiş bir yapıdır. Aynı zamanda başkalarının

13 Wendt, "Anarchy Is What States Make of It," 395.
14 Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, 305–320.
15 Wendt, "Anarchy Is What States Make of It," 410–412.

o aktörü nasıl gördüğünü de içeren ilişkisel bir kategoridir.[16] Bu nedenle devlet kimliği sabit ve verili değildir. Aksine diğer aktörlerin algıları ve uluslararası düzenin normları içerisinde sürekli yeniden şekillenmeye açıktır.[17] Dolayısıyla dostluk ve düşmanlık durumları da verili kabul edilemez; sosyal etkileşim ve ortak geçmişin yorumlanması süreciyle kurulur. Aynı maddi kapasite, farklı kimlik eşleştirmeleri içerisinde taban tabana zıt anlamlar kazanabilir. Wendt'in klasik örneğinde vurguladığı üzere ABD'nin askeri gücü Kanada için bir "güvence" teşkil ederken, Küba için "varoluşsal bir tehlike" olarak kodlanmaktadır.[18] Bu örnek, maddi gücün ancak kimliksel bir çerçeve içinde "tehdit" ya da "güvence"ye dönüşebildiğini göstermektedir.[19]

Bu bağlamda dış politika pratikleri genellikle bir kimlik-çıkar-eylem zinciri üzerinden işlemektedir. Önce kimlik tanımlanır, ardından bu kimliğe uygun çıkarlar belirlenir ve son aşamada bu çıkarları hayata geçirecek siyasal eylemler seçilir.[20] Dolayısıyla kimlik ve çıkarlar, toplumsal etkileşim yoluyla sürekli yeniden inşa edilen dinamik süreçlerdir.[21] Konstrüktivist açıdan bu inşa süreci tek taraflı bir irade beyanı değil, karşılıklı bir etkileşim döngüsüdür. Örneğin, Paşinyan'ın "Gerçek Ermenistan" çıkışı, ancak Ankara'nın Erivan'ı "meşru muhatap" olarak yeniden kodlamasıyla bir normalleşme zeminine dönüşebilmektedir. Bu doğrultuda çalışma, söz konusu karşılıklı etkileşimin Ermenistan tarafındaki söylemsel dönüşümünü analiz etmektedir.

Söylemsel İnşa: Dilin Kurucu Gücü ve Tehdit Algısı

Konstrüktivizm, uluslararası siyasette tehditlerin nesnel ve verili gerçeklikler olmadığını savunmaktadır. Aksine tehditler, aktörlerin maddi olgulara atfettikleri anlamlar üzerinden dil ve söylem aracılığıyla sosyal olarak inşa edilmektedir.[22] Onuf'un "söylemek bir eylemdir" (*saying is doing*)

16 E. Fuat Keyman, "Kimlik ve Demokrasi," içinde *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, 8. baskı, ed. Atila Eralp (İstanbul: İletişim, 2014), 217.

17 Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, 392.

18 Wendt, "Anarchy Is What States Make of It," 397.

19 Bahar Rumelili, "İnşacılık/Konstrüktivizm," içinde *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, ed. Evren Balta (İstanbul: İletişim, 2014).

20 Birgül Demirtaş, "İnşacılık," içinde *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, 10. baskı, ed. Şaban Kardaş and Ali Balcı (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 172.

21 Christian Reus-Smit, "Konstrüktivizm," içinde *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, çev. Ali Aslan ve Muhammed Ali Ağcan, ed. Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak, Jack Donnelly, Terry Nardin, Christian Reus-Smit ve Jacqui True (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 291.

22 Mustafa Küçük, "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık," içinde *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, ed. Ramazan Gözen (İstanbul: İletişim, ٢٠١٤); Michael G. Roskin ve Nicholas O. Berry, *Uluslararası İlişkiler: Uİ'nin Yeni Dünyası*, çev. Özlem Şimşek (Ankara: Adres Yayınları, 2014).

önermesi, dilin yalnızca mevcut durumu betimleyen pasif bir araç olmadığını göstermektedir. Dil, aynı zamanda toplumsal gerçekliği kuran performatif bir mekanizmadır.[23] Bu nedenle silahlanma, sınır rejimi ya da diplomatik kopuş gibi olgular ancak belirli bir kimliksel bağlam içinde "tehdit" olarak adlandırıldıklarında güvenlik meselesine dönüşür.[24]

Bu çerçevede "biz" ve "öteki" ayrımı da verili değildir. Bu ayrım, temsil pratikleri ve anlatılar yoluyla sürekli olarak yeniden üretilir. Milliyetçi söylemlerde tarih ve coğrafya tasavvurları da bu yeniden üretimin başlıca araçları arasında yer alır. Bu tür anlatılar yalnızca kolektif benliği tanımlamakla kalmaz, tarihsel yurt ile kimlik arasında kurucu bir bağ da tesis eder. Böylece "öteki"nin siyasal ve tarihsel konumu da yeniden belirlenir.[25] Campbell, dış politikayı yalnızca dış tehditlere verilen rasyonel tepkiler olarak değil, kimliğin performatif biçimde kurulduğu bir alan olarak ele alır.[26] Fierke'nin "temsil siyaseti" vurgusu ise olayların kendi başlarına sabit bir anlam taşımadığı fikrini güçlendirir. Ona göre olayları "tehdit" ya da "güvence" yapan unsur, bunların siyasi söylem içinde nasıl adlandırıldıkları ve hangi anlatıya eklemlendikleridir.[27] Böylece ötekinin tehdit olarak inşası, güvenlik gündemi kadar kimlik tanımını ve çıkarların öncelik sırasını da yeniden şekillendirir.[28]

Söylem-tehdit ilişkisi, güvenlikleştirme (*securitization*) yaklaşımıyla daha da somutlaşır. Buzan, Wæver ve de Wilde'a göre bir konuyu "güvenlik" meselesi olarak sunmak, olağanüstü önlemleri meşrulaştıran söylemsel bir eylemdir.[29] Bu süreç yalnızca kelimelerle değil, imgeler, tarihsel anlatılar ve sembolik tekrarlarla da işler.[30] Buna ek olarak "pratik dönüş" (*practice turn*) literatürü, söylemi yalnızca metin ve beyanlarla sınırlamaz. Aksine söylem, diplomatik temaslar, jestler ve kurumsal düzenlemeler gibi tekrar eden pratikler içinde

23 Onuf, "Constructivism: A User's Manual," 59.

24 K. M. Fierke, *Critical Approaches to International Security*, 2. baskı (Cambridge: Polity Press, 2015); Mahdi Mohammad Nia, "Discourse and Identity in Iran's Foreign Policy," *Iranian Review of Foreign Affairs* 3, no. 3 (2012): 29–64.

25 Barış Özdal ve Meşdi İsmayilov, "Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği," *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 31–70, https://izlik.org/JA24WU72KZ.

26 Campbell, *Writing Security*, 77–78.

27 Fierke, *Critical Approaches to International Security*, 244–45.

28 Nia, "Discourse and Identity in Iran's Foreign Policy," 33.

29 Barry Buzan, Ole Wæver ve Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1998).

30 Gabi Schlag, "Imaging Security: A Visual Methodology for Security Studies," içinde *Transformations of Security Studies: Dialogues, Diversity and Discipline*, ed. Gabi Schlag, Julian Junk ve Christopher Daase (London: Routledge, 2016), 175–76.

üretilir ve istikrar kazanır.[31] Bu perspektif, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde "dost/düşman" ayrımının tarihsel anlatılarla nasıl kemikleştiğini açıklamaya yardımcı olur. Aynı zamanda Paşinyan'ın kolektif hafıza repertuvarına yönelik söylemsel müdahalelerinin yerleşik tehdit algısını ne ölçüde esnetebildiğini görünür kılar.

Normatif Yapı: Uygunluk Mantığı ve Meşruiyet Arayışı

Konstrüktivizm, dış politika davranışını yalnızca sonuçsallık mantığı (*logic of consequentiality*) üzerinden değil, uygunluk mantığı (*logic of appropriateness*) ve meşruiyet arayışı üzerinden de açıklamaktadır. Bu çerçevede normlar, hangi davranışın "doğru", "meşru" ve "uygun" sayılacağına ilişkin kolektif beklentilerdir. Bu beklentiler, aktörlerin kimliklerini ve çıkar tanımlarını şekillendirmektedir.[32] Konstrüktivist literatürde düzenleyici normlar ile kurucu normlar arasında yapılan ayrım, normların yalnızca davranışı sınırlamadığını göstermektedir. Aksine normlar, siyasal alanın sınırlarını, rollerini ve meşruiyet ölçütlerini kurucu biçimde tanımlar.[33]

Normların etkisi, sosyalleşme ve meşruiyet süreçleri içinde derinleşir. Devletler uluslararası toplumda "meşru" bir aktör olarak görülme hedefi taşırken, normlar karar vericiler için uygun bir davranış repertuvarı sunar.[34] Bununla birlikte normlar tek yönlü aktarılmaz. Aksine aktörler bu normları yerel bağlamda yorumlar, dönüştürür ve içselleştirir.[35] Bu nedenle normatif mücadele, yalnızca "ne yapılabilir?" sorusunu değil, "ne meşrudur veya normaldir?" sorusunu da belirler.[36]

Normların yerel bağlamda yeniden üretimi, Acharya'nın "norm yerelleştirme" (*norm localization*) yaklaşımıyla açıklanabilir. Bu yaklaşıma göre dış normlar,

31 Emanuel Adler ve Vincent Pouliot, "International Practices," *International Theory* 3, no. 1 (2011): 1–36, https://doi.org/10.1017/S175297191000031X.

32 Boekle et al., "Norms and Foreign Policy," 8–9; March and Olsen, "The Institutional Dynamics of International Political Orders," 943–45.

33 Martin Griffiths, Terry O'Callaghan ve Steven C. Roach, *International Relations: The Key Concepts*, 2nd ed. (London: Routledge, 2008), 51.

34 Trine Flockhart, "İnşacılık ve Dış Politika," içinde *Dış Politika: Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar*, çev. Nasuh Uslu, ed. Amelia Hadfield, Tim Dunne ve Steve Smith (İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2016), 84.

35 Boekle et al., "Norms and Foreign Policy: Constructivist Foreign Policy Theory," 8–9.

36 John M. Hobson, *The State and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 146.

yerel kimlik ve çıkarlarla uyumlu olacak biçimde eklemlenebilir (*grafting*) ya da uyumsuz öğeleri ayıklanarak yeniden çerçevelenebilir (*pruning*). Böylece normatif yönelimler, evrensel bir kalıbın aynen benimsenmesine değil, tarihsel hafıza ve yerel değerlerle uyumlu biçimde yeniden çerçevelemeye dayanır.[37]

Bu normatif mücadele zemininde diasporalar ve ulusötesi sivil toplum ağları, birer "norm girişimcisi" (*norm entrepreneur*) olarak hareket eder. Söz konusu aktörler, belirli kimlik ve çıkar tanımlarını meşrulaştırabilir ve devletlerin manevra alanını daraltabilir.[38] Türkiye-Ermenistan ilişkileri bağlamında bu durum, normalleşmenin yalnızca jeopolitik bir tercih olmadığını, aynı zamanda "meşru/uygun" kimlik tanımları üzerinden yürüyen bir normatif çekişme olduğunu gösterir.

Bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde kimlik, tarihsel hafızanın hangi unsurlarının öne çıkarılacağını ve hangi tarafın "öteki" konumuna yerleştirileceğini belirleyen temel bir değişkendir. Dolayısıyla söylem ve normlar, kimlik inşasının tehdit algılarını nasıl biçimlendirdiğini anlamak bakımından bu çalışma için tamamlayıcı analitik boyutlar sunmaktadır.

Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Hobbesçu Miras (1991-2020)

Wendt'in kavramsallaştırdığı Hobbesçu anarşi kültürü, ötekinin potansiyel bir düşman olarak kodlandığı ve güvenliğin sıfır-toplamlı okunduğu etkileşim biçimlerine işaret etmektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1991 sonrasında tarihsel hafıza, sınır rejimi ve güvenlik söylemleri üzerinden karşılıklı güvensizliği yeniden üretmiştir. Bu mantık çerçevesinde ilişkiler şekillenmiş, taraflar ise birbirlerini jeopolitik rekabetin ötesinde "düşman öteki" olarak konumlandırmıştır.[39] Paşinyan öncesi dönemde bu miras, siyasal ve sembolik kodlar üzerinden kurumsallaşmıştır.

37 Amitav Acharya, "How Ideas Spread: Whose Norms Matter? Norm Localization and Institutional Change in Asian Regionalism," *International Organization* 58, no. 2 (2004): 239–45, https://doi.org/10.1017/S0020818304582024.

38 Martha Finnemore ve Kathryn Sikkink, "International Norm Dynamics and Political Change," *International Organization* 52, no. 4 (1998): 887–917, https://doi.org/10.1162/002081898550789.

39 Özer, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Normalleşme Süreci: Tarihsel Arka Plan ve Güncel Gelişmeler," 725–37.

Ter-Petrosyan Döneminde "Beyaz Sayfa" Arayışı ve Kimliksel Gerilim

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde ve Ter-Petrosyan döneminin ilk yıllarında Türkiye, tarihsel travmalara rağmen yeni bağımsızlığını kazanan Ermenistan devletiyle ilişkilerde "beyaz bir sayfa" açma stratejisini benimsemiştir.[40] Bu yaklaşımın bir tezahürü olarak Türkiye, 16 Aralık 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını resmen tanıyan ilk devletlerden biri olmuştur. Bunun yanı sıra Ermenistan'ı Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (KEİ) kurucu üye olarak davet etmiştir. Ayrıca 1988 Gümrü Depremi ve Sovyet sisteminin çöküşüyle derinleşen ekonomik krizi hafifletmek için Ermenistan'a doğrudan buğday ve elektrik yardımı sağlamıştır.[41]

Ter-Petrosyan yönetimi, dış ilişkilerin normalleşmesi, Rusya'ya bağımlılığın azaltılması ve Karabağ Sorunu'na çözüm bulunması gibi görece pragmatik hedefler doğrultusunda hareket etmiştir. Bununla birlikte SSCB'nin dağılmasının ardından diaspora aktörlerinin Ermenistan üzerindeki etkisinin artması ve milliyetçi siyasal yapıların güçlenmesi, bu pragmatik yönelimin sınırlarını belirleyen önemli bir faktör olmuştur. Söz konusu gelişme, Ermenistan'ın iç ve dış politika söyleminde kimlik temelli unsurların giderek daha belirgin hâle gelmesine yol açmıştır.[42]

Bu bağlamda Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesinde Sevk ve İskân Kanunu ve uygulamalarına ilişkin olarak "Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da işlenen soykırım" ifadesine yer verilmesi, ilişkilerde söylemsel bir gerilim üretmiştir. Bu ifadenin anayasal metinlere taşınması ve Kars Antlaşması ile çizilen sınırların Erivan tarafından açık biçimde teyit edilmemesi, Ankara'da Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sorgulayan irredentist bir yaklaşıma sahip olduğu algısını güçlendirmiştir. Söz konusu tutum, Doğu Anadolu'yu tarihsel hak iddiasının parçası olarak kodlayan bir söylemsel çerçeveyi de beslemiştir.[43]

40 Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu," *Ermeni Araştırmaları*, no. 50 (2015): 235.

41 Ömer Göksel İşyar, *Türk Dış Politikası* (Bursa: Dora, 2017), 305–6; Melek Kaymaz Mert, "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme," *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 13, no. 1 (2021): 68–70.

42 Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermenistan," içinde *21. Yüzyılda Kafkasya*, ed. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2022), 77–79.

43 Araz Aslanlı, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası," içinde *2023'e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası*, ed. Konur Alp Koçak (TASAV, 2020), 249–50; Kaymaz Mert, "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme," 71.

Düşmanlık kültürü, yalnızca siyasi metinlerde değil, sembolik düzlemde de yeniden üretilmiştir. Ermenistan'ın Türkiye sınırları içindeki Ağrı Dağı'nı (Ararat) devlet armasının merkezine yerleştirmesi, coğrafyayı ulusal kimliğin ayrılmaz bir parçası olarak kurgulayan bir sembolik repertuvar oluşturmuştur.[44] Bu sembolik tercih, coğrafyanın yalnızca fiziksel bir mekân olmadığını göstermektedir. Coğrafya, aynı zamanda tarihsel aidiyetin, kolektif hafızanın ve ulusal kimliğin taşıyıcısı olarak işlev görmektedir.[45] Bu sembolik çerçeve, pragmatik bir komşuluk zeminini zorlaştıran kimliksel ve psikolojik bariyerlerden biri hâline gelmiştir. Bu nedenle Türkiye, diplomatik ilişkilerin tesisi ve sınırın açılması için Erivan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü açık ve tartışmasız biçimde tanımasını ön koşul olarak görmüştür. Ankara, ayrıca 1915 anlatısının uluslararası alanda Türkiye'ye karşı siyasal baskı aracı olarak kullanılmasına dayanan yaklaşımın gözden geçirilmesini talep etmiştir.[46]

İlişkilerdeki asıl pratik kırılma ve mekânsal kopuş ise 1993'te, Azerbaycan'ın Karabağ çevresindeki Kelbecer rayonunun Ermeni güçleri tarafından işgal edilmesiyle yaşanmıştır.[47] Ankara, bu işgali bölgesel statükoyu bozan bir meydan okuma olarak değerlendirmiş ve kara sınırını kapatmıştır.[48] Bu karar, Türk kamuoyundaki "Karabağ'la dayanışma" beklentisini karşılarken Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde "tek millet, iki devlet" söylemi üzerinden stratejik ortaklığın kurumsallaşmasını da pekiştirmiştir.[49] Sınırın kapatılması, iki toplum arasındaki fiziksel teması keserek tarihsel husumeti mekânsal olarak somutlaştıran bir "ayrılık rejimi" üretmiştir. Bu sınır, zamanla salt jeopolitik bir hat olmaktan çıkarak zihinlerde karşılıklı kuşku ve önyargıları yeniden üreten sembolik bir "Soğuk Savaş" perdesine dönüşmüştür.[50]

Bu süreçte Ankara'nın Ermenistan politikasını "işgal sonlanmadan normalleşme olmaz" ilkesine bağlayan koşulluluğu ile Erivan'ın Türkiye'yi "taraflı ve hasmane aktör"[51] olarak konumlandıran algısı karşılıklı etkileşime

44 Bülent Karaatlı, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1991-2019)," içinde *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*, ed. Esma Özdaşlı ve Hatem Cabbarlı (Ankara: Nobel, 2020), 93–94.

45 Özdal ve İsmayilov, "Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği."

46 Zenginkuzucu ve Yılmaz, "Türkiye–Ermenistan İlişkilerinin İyileşmesinde Ekonomik Potansiyeller," 497.

47 Ayaz Avan, "Karabağ Meselesi ve Türkiye–Ermenistan İlişkilerine Etkisi," 65.

48 Kaymaz Mert, "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme," 71.

49 Yalçın Sarıkaya, "Giriş," içinde *2023'e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası* (TASAV, 2020), 14–15.

50 Ter-Matevosyan, "Deadlocked in History and Geopolitics," 155–56.

51 Kaymaz Mert, "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme," 71.

girmiştir. Bu etkileşim, Hobbesçu güvenlik kodlarını her iki tarafta da katılaştırmıştır. Aynı dönemde diasporanın lobi faaliyetleri ve 24 Nisan anmaları, 1915 anlatısını uluslararası düzeyde kurumsallaştırmıştır.[52] Bu gelişmeler, Erivan'ın resmi güvenlik söylemi ile diasporanın hafıza siyasetinin eklemlenmesine yol açmıştır. Sonuç olarak Türkiye, Ermenistan kimliğinde hem "tarihsel fail" hem de "güncel tehdit" olarak kodlanmıştır.[53] Böylece 1990'ların sonuna gelindiğinde taraflar, ilişkileri rasyonel bir "sorun çözümü" ekseninden ziyade kalıcı güvensizlik varsayımı üzerinden okuyan Hobbesçu bir etkileşim zeminine hapsolmuştur.

Koçaryan Dönemi ve Kimliksel Kilitlenme

1998'de Robert Koçaryan'ın iktidara gelmesi, düşmanlık anlatısının daha katı ve kurumsal bir aşamaya geçişini simgelemiştir. Koçaryan, selefi Ter-Petrosyan'ın görece pragmatik çizgisinden ayrılarak 1915 anlatısının uluslararası alanda tanınmasını hükümet programının merkezine yerleştirmiştir.[54] Bu dönemin kimliksel kilitlenmesini gösteren en somut örnek, Türkiye'nin 2005'teki "Ortak Tarihçiler Komisyonu" önerisinin Erivan tarafından "siyasi tanıma" ön koşuluyla reddedilmesidir. Türkiye söz konusu öneriyi bilimsel ve arşiv temelli bir çerçevede sunmuştur. Buna karşılık Erivan ve diaspora, 1915'i tartışmaya açık bir tarihsel mesele değil, kurucu bir kimlik kodu olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle öneri fiilen "siyasi tanıma" ön koşuluna bağlanarak geri çevrilmiştir.[55]

2000'li yıllarda Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyelik süreci ve "komşularla sıfır sorun" vizyonu, ilişkilerde sınırlı bir yumuşama zemini oluşturmuştur.[56] 5 Aralık 2003'te Brüksel'de yapılan dışişleri bakanları düzeyindeki görüşme ise normalleşme beklentisini güçlendirmiştir. Ancak Erivan'dan gelen iyimser mesajların Bakü'de yarattığı endişe, Türkiye'nin koşulluluk politikasını yeniden hatırlatmasına yol açmıştır. Nitekim Ankara, dönemin Dışişleri

52 Ayşenur Demir, "ABD'de Bulunan Ermeni Diasporasının Türkiye'ye Karşı Yürüttüğü Faaliyetler (1880–2024)," *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 11, no. 25 (2025): 355, https://doi.org/10.59304/ijhe.1724640

53 Kılınç Hatipoğlu, "Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan'a Yansımaları," 221–36.

54 Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu," 240.

55 Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu," 242–43.

56 Bülent Aras and Pınar Akpınar, "The Relations between Turkey and the Caucasus," *Perceptions* 16, no. 3 (2011): 54–61.

Bakanı Abdullah Gül'ün 2004'teki Bakü ziyareti sırasında Karabağ Sorunu'na ilişkin kırmızı çizgilerini yeniden vurgulamıştır. İzleyen yıllarda Türkiye, Akdamar Kilisesi'nin restorasyonu ve Erivan-Antalya uçuşları gibi güven artırıcı jestler gerçekleştirmiştir. Buna rağmen Koçaryan yönetimi kurumsal sertliğini korumuş ve kimliksel kodlar arasındaki uyumsuzluk kalıcı bir normalleşmenin önünü tıkamıştır.[57]

Bu dönemde Türkiye'nin Ermenistan politikası, güvenlik ve koşulluluk ekseninde şekillenmiştir. 1993'te sınırın kapatılmasıyla normalleşme fiilen Karabağ Sorunu'ndaki gelişmelere bağlanmıştır. Bu bağlamda "Karabağ'da ilerleme olmadan sınır açılmaz" yaklaşımı, Türkiye-Azerbaycan stratejik ortaklığını "tek millet, iki devlet" söylemi üzerinden pekiştirmiştir.[58] Bu koşulluluk, Ermenistan'ı Ankara'nın güvenlik tahayyülünde yalnızca tarihsel gerilimlerin bir öznesi değil, aynı zamanda bölgesel statükoyu tehdit eden temel bir aktör olarak konumlandırmıştır. Sınırın kapalı kalmasıyla somutlaşan bu ayrılık rejimi, zamanla karşılıklı kuşku ve önyargıların sistematik olarak yeniden üretildiği Hobbesçu bir zemini daha da pekiştirmiştir.[59] Böylece Koçaryan dönemi, Ter-Petrosyan dönemindeki sınırlı pragmatik arayışların yerini kimliksel sertleşmeye ve kurumsallaşmış güvensizliğe bıraktığı bir aşama olarak öne çıkmıştır.

Futbol Diplomasisinden Zürih Protokolleri'ne: Lockeçu Geçiş Denemesi

2008'de literatüre "Futbol Diplomasisi" olarak geçen süreç, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın daveti üzerine Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 6 Eylül 2008'de Erivan'a giderek Dünya Kupası eleme maçını izlemesiyle sembolik bir kırılma anı üretmiştir. Wendt'in anarşi kültürleri tipolojisiyle[60] analiz edildiğinde bu süreç, tarafların birbirlerini "varoluşsal düşman" yerine "meşru muhatap" olarak görmeye başladığı Lockeçu bir geçiş denemesi olarak okunabilir. Ziyareti izleyen temaslar, ilişkilerde sınırlı bir normalleşme beklentisini artırmıştır. Bu dönemde Türkiye hava sahasının Ermenistan uçaklarına açılması ve diplomatik görüşmelerin yoğunlaşması, yumuşama sinyallerini güçlendirmiştir.[61]

57 Karaatlı, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1991-2019)," 107–11.
58 Sarıkaya, "Giriş," 14–15.
59 Ter-Matevosyan, "Deadlocked in History and Geopolitics," 155.
60 Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*.
61 Ayaz Avan, "Karabağ Meselesi ve Türkiye–Ermenistan İlişkilerine Etkisi," 66–67.

Bu atmosfer, yaklaşık bir yıllık müzakere sürecinin ardından 10 Ekim 2009'da Zürih Protokolleri ile zirveye taşınmıştır. Protokoller, diplomatik ilişkilerin tesisi, sınırların açılması ve altyapının ortak kullanımı gibi maddeler içermiştir. Ayrıca geçmişe ilişkin tartışmaların bir "ortak tarih komisyonu" çerçevesinde ele alınmasını öngörerek kimliksel bir dönüşüm potansiyeli taşımıştır.[62]

Zürih Protokolleri, lider düzeyinde güçlü bir siyasi iradeyi görünür kılsa da yerleşik kimlik anlatıları ve bunlara eşlik eden koşulluluklar aşılamadığı için onay aşamasında kilitlenmiştir. Nitekim 12 Ocak 2010'da Ermenistan Anayasa Mahkemesi, protokolleri onaylarken önemli bir şerh düşmüştür. Mahkeme, 1915 anlatısından geri adım atılmayacağını ve sürecin Karabağ Sorunu'yla ilişkilendirilemeyeceğini vurgulamıştır. Mahkemenin Kars Antlaşması'yla çizilen sınır rejimine dair yorumları ise "mevcut sınırların karşılıklı tanınması" ilkesini söylemsel düzeyde yeniden tartışmalı hâle getirmiştir. Eş zamanlı olarak Bakü, Karabağ Sorunu'nda ilerleme olmaksızın sınırların açılması ihtimalini Ankara-Bakü ortaklığının temel parametreleriyle çelişen bir adım olarak değerlendirmiştir. Bakü'nün bu tepkisi, süreç üzerinde belirgin bir baskı üretmiştir.[63] Böylece Zürih Protokolleri'nde Karabağ'a dair açık bir madde yer almamasına rağmen Türkiye, sürecin ilerlemesini fiilen Karabağ Sorunu'ndaki seyre bağlamış ve koşulluluk ilkesini korumuştur. Sonuçta protokoller Ermenistan'da parlamento düzeyinde nihai olarak onaylanmamış ve Erivan yönetimi 2018'de protokolleri resmen geri çekilmiştir. Ermenistan'ın 1915 anlatısını "tartışma dışı" tutan yaklaşımı ve Mahkeme şerhiyle birleşen bu stratejik kilitlenme,[64] karşılıklı güvensizliği yeniden üreterek Lockeçu dönüşümü başarısızlığa uğratmıştır. Böylece 2010'lar boyunca kapalı sınır ve diplomatik ilişkisizlik statükosu sürmüştür. Bu yapısal sertleşme, 2020 sonrasında ortaya çıkan "söylemsel kopuşun" tarihsel arka planını oluşturmuştur.

62 Kılınç Hatipoğlu, "Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan'a Yansımaları," 230–31.

63 Nona Mikhelidze, The Turkish-Armenian Rapprochement at the Deadlock, Documenti IAI 10|05 (Istituto Affari Internazionali, 2010), 1–6, https://www.iai.it/en/publications/c04/turkish-armenian-rapprochement-deadlock.

64 Ayaz Avan, "Karabağ Meselesi ve Türkiye–Ermenistan İlişkilerine Etkisi," 59–61; Kılınç Hatipoğlu, "Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan'a Yansımaları"; Yasin Yıldırım ve Perihan Gözüm, "Türk–Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi: Şartlar, Fırsatlar ve Engeller," *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (Kafkasya Araştırmaları Özel Sayısı) (2024): 92–114, https://doi.org/10.22466/acusbd.1515335.

Paşinyan Dönemi ve Söylemsel Kırılma: "Tarihsel"den "Gerçek" Ermenistan'a

1990'ların başındaki Birinci Karabağ Savaşı'nın ardından 1994'te sağlanan ateşkes, Karabağ'ın dağlık kesimine ilişkin meseleyi yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca çözümsüz fakat görece durağan bir statüko içinde bırakmıştır. AGİT Minsk Grubu süreci ve çeşitli resmî/gayriresmî girişimlerin kalıcı bir barış üretememesi sonucu oluşan birikimli gerilim, 2020'de yıkıcı bir savaşa dönüşerek bölgesel güç dengesini kökten değiştirmiştir. Türkiye'nin desteğiyle Azerbaycan, 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'ndan galip çıkmış ve uzun süredir Ermeni kontrolünde bulunan geniş alanlarda yeniden hâkimiyet kurmuştur. 19-20 Eylül 2023'te Azerbaycan tarafından Karabağ'ın dağlık kesiminde başlatılan askeri harekât ve bunu izleyen gelişmeler, bölgede 1994'ten beri süregelen fiili statükonun sona ermesine yol açmıştır. Ankara, bu süreci Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün pekişmesi olarak okurken, Karabağ Sorunu'nun Türkiye-Ermenistan diyaloğunu koşullandıran bir engel üretme kapasitesinin zayıflamasını normalleşme açısından stratejik bir fırsat penceresi olarak görmüştür. Erivan açısından ise 2020 yenilgisi ve 2023'te Karabağ'ın dağlık kesimindeki fiili statükonun sona ermesi, güvenliği Karabağ/Miatsum ufkunda sabitleyen yerleşik anlatının sürdürülemezliğini görünür kılmıştır. Bu kırılma, Ermenistan içinde hem dış politika yönelimlerini hem de kimlik anlatılarını hedef alan çok katmanlı bir sorgulamayı tetiklemiştir.[65] Özellikle Moskova'dan beklenen desteğin gelmemesi, "koruyucu Rusya" algısını Ermenistan'da aşındırmıştır. Buna karşılık Paşinyan yönetimi, Türkiye'ye karşı düşmanlık eksenli mirasın artık "fayda" değil "maliyet" ürettiğini vurgulayan bir iyi komşuluk ve bölgesel entegrasyon söylemi geliştirmiştir. "Barış Kavşağı" projesi, bu yönelimin en somut diplomatik yansıması olmuştur.[66]

Bu dönüşüm zemininde Başbakan Nikol Paşinyan, Ermeni siyasal söyleminde belirleyici bir ayrım ortaya koymuştur: "Tarihsel Ermenistan" ve "Gerçek Ermenistan". Paşinyan'ın çerçevesinde "Tarihsel Ermenistan", Karabağ/

65 Margarita Tadevosyan, "Toward Functional Coexistence in Armenia-Turkey Relations: A Critical Analysis of the Normalization Process," içinde *Functional Coexistence in Socio-Political Conflict: Enabling Social Change Across Decades*, ed. Tatsushi Arai ve Margarita Tadevosyan (London: Routledge, 2025); Turgut Kerem Tuncel, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: 'Gerçek Ermenistan' 'Tarihsel Ermenistan'a Galip Gelebilecek mi?'" *Fikir Turu*, 25 Haziran 2025, https://fikirturu.com/jeo-politika/turkiye-ermenistan-iliskileri-gercek/

66 Tuncel, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: 'Gerçek Ermenistan' 'Tarihsel Ermenistan'a Galip Gelebilecek mi?'"

Miatsum ufkuna bağlanan ve uluslararası hukukla gerilimli bir irredentist tahayyül olarak resmedilmektedir. Buna karşılık "Gerçek Ermenistan", uluslararası alanda tanınmış sınırlar, egemenlik ve kurumsal meşruiyet vurgusu üzerinden kurulan daha rasyonel ve devletçi bir yönelimi işaret etmektedir.[67] Bu bağlamda askeri yenilgi, yalnızca fiziksel bir kayıp değil, stratejik kimliğin ve ona eşlik eden süreklilik mitlerinin aşınmasıyla ortaya çıkan derin bir kimlik kırılmasıdır.[68] Paşinyan'ın bu ayrımı, çalışmanın ilk analitik boyutu olan Sınır ve Egemenlik Tahayyülü (i) açısından kurucu bir öneme sahiptir. Bu ayrım, karşı tarafın devlet olarak meşruiyetinin ve sınır rejiminin tanınması göstergesiyle örtüşmektedir.

Paşinyan, bu zihniyet değişiminin görünür bir parçası olarak ulusal hafızada dokunulmaz kabul edilen sembolleri kamusal tartışmaya açmıştır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, Ağrı Dağı (Ararat) mitine ilişkin eleştirisidir. Paşinyan, bir basın toplantısında çocukların "Ermenistan'ın en yüksek dağı" sorusuna sıklıkla "Ağrı Dağı" yanıtı vermesini, eğitim yoluyla üretilen bir güvenlik açmazı olarak yorumlamıştır. Bu tür sembollerin komşuların tehdit algılarını besleyebileceğini vurgulayan Paşinyan; "Ermenistan'ın en yüksek dağı hangisidir? Cevap Aragats'tır" diyerek "devlet coğrafyası" vurgusunu öne çıkarmıştır.[69] Söz konusu müdahale, "tarihsel coğrafya" merkezli bir tahayyülden "sınırları belirli devlet" merkezli bir anlayışa yönelişin sembolik bir göstergesidir. Bu söylemsel müdahaleler, çalışmanın üçüncü analitik boyutu olan "Öteki"nin İnşası (iii) süreciyle doğrudan ilişkilidir. Nitekim bu süreç, Türkiye'yi "varoluşsal tehdit" kategorisinden çıkarıp "meşru muhatap" kategorisine yaklaştırarak söylem tonunda göreli bir düşüşe zemin hazırlamıştır.

Bu coğrafi gerçekçilik çağrısını siyasal bir düzleme taşıyan Paşinyan, 1 Şubat 2024'teki mülakatında "Tarihsel Ermenistan" tahayyülünü "kırmızı elbise/kırmızı kumaş" (red cloth) alegorisiyle eleştirmiştir. Ermenistan'ı saldırgan komşuların, yani "boğaların" bulunduğu bir yolda "kırmızı elbiseyle" yürümeye benzeterek, bu tür sembollerin güvenlik maliyeti

67 Nikol Pashinyan, "The Ideology of the Real Armenia: The Statement of the Prime Minister in Address to the Nation," The Office to the Prime Minister of the Republic of Armenia, 19 February 2025, https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/02/19/Nikol-Pashinyan-Speech/.

68 Tuncel, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: 'Gerçek Ermenistan' 'Tarihsel Ermenistan'a Galip Gelebilecek mi?'"

69 ARKA News Agency, "Calling Ararat the Highest Mountain in Armenia: Pashinyan Voices Possible Threats from Turkey," arka.am, 22 Mayıs 2023, https://arka.am/en/news/politics/calling_ararat_the_highest_mountain_in_armenia_pashinyan_voices_possible_threats_from_turkey/.

ürettiğini belirtmiştir. "O kırmızı kumaş ne kadar değerli ve kutsal olursa olsun, onu dolaşımdan ve kullanımdan çıkarmak gerekir." ifadesi, kimlik repertuvarındaki bazı sembollerin pratikte geri çekilmesine işaret etmektedir.[70] Benzer biçimde ordunun "Ermeni Ordusu" yerine "Ermenistan Cumhuriyeti Ordusu" olarak adlandırılması gerektiğini savunması,[71] "ulus-aşırı dava" vurgusundan "sınırları belirli devlet" vurgusuna doğru geçişin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Paşinyan yönetimi "Gerçek Ermenistan"ı, uluslararası alanda tanınmış sınırlara sahip ve uluslararası toplumla rasyonel bir ilişki kurmayı hedefleyen bir devlet olarak tanımlamaktadır.[72] Bu zihniyet değişiminin en kritik alanı ise anayasal düzendir. Azerbaycan, Ermenistan Anayasası'nın Bağımsızlık Bildirgesi'ne yaptığı atfın Karabağ'ın dağlık kesimine ilişkin anayasal göndermeleri tamamen dışlamadığını ileri sürerek, barış sürecini anayasal bir değişikliğe endekslemektedir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan'ın barış anlaşmasını "Ermenistan'ın, içinden çıkmazsa batıp gömüleceği derin bir bataklıktan kurtuluş" olarak nitelemesi,[73] tarihsel anlatılara tutunmanın artık resmî söylemde bir risk alanı olarak yeniden çerçevelendiğini göstermektedir.

Bu bağlamda anayasa tartışması, Bağımsızlık Bildirgesi'yle kurulan irredentist bağı koparma arayışı olarak okunabilir. Bu süreç, 24 Nisan 2024'teki "Vatan arayışını bırakmalıyız; çünkü o vatanı bulduk..."[74] ifadesi, Eylül 2025'te sınır geçiş damgalarından Ağrı Dağı silüetinin kaldırılması[75] ve "Ermeni Tarihi" ders adının "Ermenistan Tarihi" olarak değiştirilmesi[76] gibi kurumsal hamlelerle somutlaşmıştır. Bu adımlar, çalışmanın ikinci analitik boyutu olan Kurumsal Yönelim (ii) kapsamında diaspora merkezli "Ermeni Davası" anlatısından

70 Nikol Pashinyan, "Prime Minister Pashinyan's Interview to the 'Security Environment' Program of the Public Radio of Armenia," interview by Public Radio of Armenia, 1 February 2024, https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2024/02/01/Nikol-Pashinyan-Interview-Armradio/.

71 Pashinyan, "Prime Minister Pashinyan's Interview to the 'Security Environment' Program of the Public Radio of Armenia."

72 Salt, "'Real Armenia' or 'Historic Armenia'?", 81.

73 Salt, "'Real Armenia' or 'Historic Armenia'?," 79–83.

74 Nikol Pashinyan, "Prime Minister Nikol Pashinyan's Message on the Occasion of the 109th Anniversary of the Armenian Genocide," The Prime Minister of the Republic of Armenia, 24 Nisan 2024, https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2024/04/24/Nikol-Pashinyan-April-24/.

75 CivilNet, "Armenia to Remove Image of Mt Ararat from Its Border-Crossing Stamps," CivilNet, 15 Eylül 2025, https://www.civilnet.am/en/news/974305/armenia-to-remove-image-of-mt-ararat-from-its-border-crossing-stamps/.

76 Armenpress, "Education Minister Dismisses 'Absurd' Controversies around Renaming History Subject in Schools," *Armenpress*, 6 Şubat 2024, https://armenpress.am/en/article/1129646.

devlet-merkezli kurumsal meşruiyete ve pratik düzeneklerin genişlemesine yönelişin göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak bu dönüşüm, Acharya'nın norm yerelleştirme yaklaşımı bağlamında, ulus-aşırı kimliği besleyen unsurların seçici biçimde ayıklanması (*pruning*) ve devlet-merkezli bir "uygunluk çerçevesinin" güçlendirilmesi olarak okunabilir.[77] Paşinyan'ın hamleleri, konstrüktivist açıdan dilin kimlik ve çıkar tanımlarını kurucu biçimde yeniden üretebildiğine dair somut bir örnek sunmaktadır. "Tarihsel Ermenistan" anlatısını problemleştiren bu söylemsel hat, Hobbesçu düşmanlık kodlarından Lockeçu komşuluk ufkuna doğru bir geçiş denemesi olarak değerlendirilebilir.[78]

Normatif Çatışma ve Lockeçu Geçişin Kırılganlığı

Türkiye-Ermenistan hattında 2020 sonrasında beliren kademeli ve alan bazlı adımlar, ilişkileri Hobbesçu düşmanlık kodundan çıkarıp yönetilebilir rekabet ve karşılıklı tanımaya dayalı Lockeçu bir zemine yaklaştırmıştır. Bununla birlikte bu geçiş, yalnızca ikili diplomasiye indirgenemeyen normatif ve jeopolitik direnç dinamikleri nedeniyle kırılganlığını korumaktadır. Özellikle 2020 İkinci Karabağ Savaşı'nın yarattığı yeni jeopolitik gerçeklik, Erivan yönetimini zorunlu bir pragmatizme yöneltmiştir. Paşinyan'ın "Gerçek Ermenistan" olarak kavramsallaştırdığı zihniyetin ilk pratik izdüşümleri, söylemsel formülasyondan önce sahada belirmeye başlamıştır. Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde yaşanan gelişmelerin uluslararası düzeyde soykırım olarak tanınmasını ön koşul hâline getirmeyen bir hattın benimsenmesi, Ankara ile temas kanallarını açmıştır. Aralık 2021'de özel temsilcilerin atanması, Paşinyan'ın "komşularla barışık devlet" arayışının sahadaki ilk kurumsal tezahürlerinden biri olmuştur.[79] Bu normalleşme süreci, doğrudan uçuşların başlaması ve kargo taşımacılığının açılması gibi teknik alanlarda somut çıktılar üretmiştir.[80] Bunun yanı sıra Türkiye'de Şubat 2023'te meydana

77 Acharya, "How Ideas Spread: Whose Norms Matter? Norm Localization and Institutional Change in Asian Regionalism."

78 Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*.

79 Aslı Aydıntaşbaş ve Richard Giragosian, *Acts of Normality: The Potential for Turkey-Armenia Rapprochement*, Policy Brief ECFR/439 (European Council on Foreign Relations, 2022), 3–8, https://ecfr.eu/publication/acts-of-normality-the-potential-for-turkey-armenia-rapprochement/; Tadevosyan, "Toward Functional Coexistence in Armenia–Turkey Relations," 138–40.

80 T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri," erişim 16 Aralık 2025, https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa.

gelen depremlerin ardından sergilenen "felaket dayanışması" ve sınırın insani yardımlara açılması,[81] pratik etkileşimlerin Lockeçu zemine geçişi mümkün kılabildiğini gösteren önemli bir eşik oluşturmuştur.

Bununla birlikte sahada normalleşme hattı genişlerken diaspora ve radikal muhalefet tarafından bu sürece karşı sert bir normatif direnç üretilmektedir. Finnemore ve Sikkink'in "norm girişimcileri" yaklaşımıyla[82] okunduğunda, diaspora ağlarının 1915 anlatısı ve "tarihsel adalet" temasını dış politika için bir uygunluk ölçütüne dönüştürdüğü görülmektedir. Diaspora ve Taşnak (ARF) çizgisi açısından Ermeni kimliği "devletin sınırları" ile değil, tarihsel "Ermeni Davası" ile tanımlanmaktadır. Bu nedenle Paşinyan'ın hamleleri diplomatik birer kazanım değil, "silah zoruyla dayatılan bir teslimiyet" olarak kodlanmaktadır.[83] Söz konusu meşruiyet reddi, Ermenistan iç siyasetinde de güçlü bir söylemsel baskı üretmektedir. Paşinyan'ın "Türk Nikol" etiketiyle damgalanması, normalleşmenin iç meşruiyetini aşındırmaktadır.[84] Bu noktada çatışma, teknik bir dış politika tercihi olmaktan çıkıp, "sınırları olan devlet" ile "sınırları olmayan ulus tahayyülü" arasında kimlik temelli bir çekişmeye dönüşmektedir.

Söz konusu kırılganlık, yalnızca Ermenistan iç siyasetindeki kimliksel sertlikten değil, aynı zamanda 2009 Zürih Protokolleri'nden miras kalan jeopolitik kısıtlardan da beslenmektedir. Azerbaycan faktörü ve Türkiye'nin normalleşmeyi Karabağ Sorunu'ndaki nihai seyre bağlayan stratejik çerçevesi,[85] Lockeçu yönelimi test etmeye devam etmektedir. Konstrüktivist açıdan bu "koşulluluk" durumu, Türkiye-Azerbaycan arasındaki "tek millet, iki devlet" kimliğinin dış politikadaki yansımasıdır.

Dolayısıyla Paşinyan söylemsel düzeyde "Gerçek Ermenistan"ı inşa etse de bu inşanın bölgesel bir meşruiyet kazanması, Ankara-Erivan-Bakü hattındaki hassas dengelere endekslenmiştir. Mikhelidze'nin analiziyle[86] paralel biçimde, Azerbaycan'ın Türkiye üzerindeki stratejik etkisi bugün hâlâ sürecin

81 Yıldırım ve Gözüm, "Türk–Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi," 101–2.

82 Finnemore ve Sikkink, "International Norm Dynamics and Political Change."

83 Gamaghelyan, "Fluid Narratives, Evolving Discourses," 274; Salt, "'Real Armenia' or 'Historic Armenia'?," 79.

84 Papazian, "Turkey and 'Turks' in Postwar Armenia," 330–31.

85 Ayaz Avan, "Karabağ Meselesi ve Türkiye–Ermenistan İlişkilerine Etkisi"; Yıldırım ve Gözüm, "Türk–Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi."

86 Mikhelidze, *The Turkish-Armenian Rapprochement at the Deadlock*, 1–6.

hızı üzerinde belirleyici bir yapısal sınır olarak durmaktadır. Sonuç olarak Paşinyan'ın başlattığı söylemsel dönüşüm Lockeçu bir yönelim ortaya çıkarsa da bu geçiş, Zürih Protokolleri'nden miras kalan güvensizlik ve güncel jeopolitik koşullar nedeniyle yüksek bir kırılganlık barındırmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin yalnızca teknik bir dış politika süreci olmadığını göstermektedir. Aksine normalleşme, Wendtçi perspektiften devlet kimliğinin yeniden çerçevelenmesiyle birlikte ilerleyen bir dönüşüm olarak değerlendirilebilir. Çalışmanın temel hipotezi, Paşinyan döneminde kimliğin yeniden inşasına dönük girişimlerin Türkiye'ye yönelik düşmanlık kültürünü kısmen gevşettiği yönündedir. Bu gevşeme, Wendt'in anarşi kültürleri yaklaşımı açısından Hobbesçu düşmanlık kodlarından Lockeçu rekabet/komşuluk mantığına doğru sınırlı fakat gözlenebilir bir kaymaya işaret etmektedir. İncelenen bulgular, bu hipotezin önemli ölçüde desteklendiğini göstermektedir.

Nitekim Paşinyan yönetiminin "Tarihsel Ermenistan/Gerçek Ermenistan" ayrımı, Ermenistan'ın devlet kimliğini sınırları daha belirgin, egemenlik merkezli ve pragmatik bir çerçevede yeniden tanımlama girişimi olarak öne çıkmıştır. Bu dönüşümün en belirgin sonucu, Türkiye'nin Ermeni siyasal söyleminde mutlak bir "varoluşsal düşman" olarak konumlandırılmasında gözlenen esnemedir. "Gerçek Ermenistan" vurgusu, tarihsel yurt tahayyülünden uluslararası alanda tanınmış sınırlar içinde hareket eden devlet anlayışına yönelişi temsil etmektedir.

Buna paralel olarak özel temsilcilerin atanması, doğrudan uçuşların başlaması, kargo taşımacılığının açılması ve 6 Şubat 2023 depremleri sonrasında Alican/Margara sınır kapısının insani yardım amacıyla kullanılması, söylemsel dönüşümün pratik ve kurumsal düzeyde de karşılık bulduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak, 1 Ocak 2026'dan itibaren diplomatik, hizmet ve hususi pasaport hamillerine yönelik ücretsiz e-vize uygulamasına geçilmesi, normalleşmenin düşük siyaset alanlarında rutinleşme potansiyelini güçlendiren güncel bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler, taraflar arasındaki dost/düşman ayrımının sınırlı da olsa esneyebildiği bir alanın oluşmasına imkân tanımıştır.

Bununla birlikte elde edilen bulgular, Lockeçu yönelimin henüz kurumsallaşmış ve geri döndürülemez bir dönüşüm niteliği taşımadığını da ortaya koymaktadır. Diaspora ağlarının ve Ermenistan iç siyasetindeki radikal muhalefetin ürettiği normatif direnç, Paşinyan'ın kimliksel yeniden çerçeveleme girişimini kırılganlaştırmaktadır. "Türk Nikol" yaftası ve "ihanet" söylemleri, Hobbesçu tehdit dilinin Ermenistan siyasal alanında hâlâ güçlü bir mobilizasyon aracı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Azerbaycan bağlantılı jeopolitik koşullar ve Ermenistan Anayasası/Bağımsızlık Bildirgesi etrafındaki tartışmalar, normalleşmenin kurumsallaşmasını sınırlandıran temel faktörler olarak varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle gözlenen değişim, henüz geniş toplumsal kesimlere yayılmış bir kimlik dönüşümünden ziyade elit düzeyde şekillenen ve pratik alanlarda sınanan bir yönelim olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Türkiye-Ermenistan normalleşmesi, bugün itibarıyla konstrüktivist açıdan mümkün fakat kırılgan bir Lockeçu geçiş olarak değerlendirilebilir. Sürecin geleceği, düşük siyaset alanlarında gelişen iş birliği pratiklerinin kalıcı kurumsal rutinlere dönüşüp dönüşemeyeceğine bağlıdır. Bu pratiklerin iç siyasal meşruiyet üretebilmesi ve Ankara-Erivan-Bakü hattındaki koşullulukların yönetilebilir düzeyde tutulabilmesi hâlinde normalleşmenin daha istikrarlı bir zemine taşınması mümkündür. Buna karşılık diaspora kaynaklı normatif baskının güçlenmesi, anayasal tartışmaların derinleşmesi veya Azerbaycan bağlantılı jeopolitik gerilimlerin yeniden tırmanması ihtimali, mevcut Lockeçu yönelimin yeniden Hobbesçu güvenlik kodlarına çekilmesi riskini canlı tutmaktadır.

Kaynakça

Acharya, Amitav. "How Ideas Spread: Whose Norms Matter? Norm Localization and Institutional Change in Asian Regionalism." *International Organization* 58, no. 2 (2004): 239–74. https://doi.org/10.1017/S0020818304582024.

Adler, Emanuel. "Constructivism in International Relations: Sources, Contributions, and Debates." In *Handbook of International Relations*, edited by Walter Carlsnaes, Thomas Risse, and Beth A. Simmons. London: SAGE Publications, 2002.

Adler, Emanuel and Vincent Pouliot. "International Practices." *International Theory* 3, no. 1 (2011): 1–36. https://doi.org/10.1017/S175297191000031X.

Aras, Bülent and Pınar Akpınar. "The Relations between Turkey and the Caucasus." *Perceptions* 16, no. 3 (2011): 53–68.

ARKA News Agency. "Calling Ararat the Highest Mountain in Armenia: Pashinyan Voices Possible Threats from Turkey." *arka.am*, 22 Mayıs 2023. https://arka.am/en/news/politics/calling_ararat_the_highest_mountain_in_armenia_pashinyan_voices_possible_threats_from_turkey/.

Armenpress. "Education Minister Dismisses 'Absurd' Controversies around Renaming History Subject in Schools." *Armenpress*, 6 Şubat 2024. https://armenpress.am/en/article/1129646.

Aslanlı, Araz. "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası." İçinde *2023'e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası*, ed. Konur Alp Koçak. TASAV, 2020.

Ayaz Avan, Esengül. "Karabağ Meselesi ve Türkiye–Ermenistan İlişkilerine Etkisi." *Ermeni Araştırmaları*, no. 78 (2025): 57–95. https://doi.org/10.36542/erma.1649526.

Aydıntaşbaş, Aslı and Richard Giragosian. *Acts of Normality: The Potential for Turkey-Armenia Rapprochement*. Policy Brief ECFR/439. European Council on Foreign Relations, 2022. https://ecfr.eu/publication/acts-of-normality-the-potential-for-turkey-armenia-rapprochement/.

Boekle, Henning, Volker Rittberger and Wolfgang Wagner. "Norms and Foreign Policy: Constructivist Foreign Policy Theory." Report No. 34a. Center for International Relations/Peace and Conflict Studies, 1999.

Buzan, Barry, Ole Wæver and Jaap de Wilde. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1998.

Campbell, David. *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992.

Checkel, Jeffrey T. "The Constructive Turn in International Relations Theory." *World Politics* 50, no. 2 (1998): 324–48. https://doi.org/10.1017/S0043887100008133.

CivilNet. "Armenia to Remove Image of Mt Ararat from Its Border-Crossing Stamps." 15 Eylül 2025. *CivilNet*. https://www.civilnet.am/en/news/974305/armenia-to-remove-image-of-mt-ararat-from-its-border-crossing-stamps/.

Çoban Öztürk, Ebru. "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi." *Ermeni Araştırmaları*, no. 73 (2023): 53–69.

Demir, Ayşenur. "ABD'de Bulunan Ermeni Diasporasının Türkiye'ye Karşı Yürüttüğü Faaliyetler (1880–2024)." *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 11, no. 25 (2025): 355–69. https://doi.org/10.59304/ijhe.1724640.

Demirtaş, Birgül. "İnşacılık." İçinde *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, 10. baskı, ed. Şaban Kardaş ve Ali Balcı. Küre Yayınları, 2020.

Deveci Bozkuş, Yıldız. "Ermenistan." İçinde *21. Yüzyılda Kafkasya*, editör Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, 65–96. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2022.

Deveci Bozkuş, Yıldız. "Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri." *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 5, no. 8 (2022): 127–54. https://izlik.org/JA54CE22HR.

Ertem, Helin Sarı. 2012. "Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: "Kimliğin Güvenliği" ve 'Güvenliğin Kimliği'". *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 8 (16): 177-237. https://izlik.org/JA64HZ25XG.

Fierke, K. M. *Critical Approaches to International Security*. 2nd ed. Cambridge: Polity Press, 2015.

Finnemore, Martha, and Kathryn Sikkink. "International Norm Dynamics and Political Change." *International Organization* 52, no. 4 (1998): 887–917. http://www.jstor.org/stable/2601361.

Flockhart, Trine. "İnşacılık ve Dış Politika." İçinde *Dış Politika: Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar*, çev. Nasuh Uslu, ed. Amelia Hadfield, Tim Dunne ve Steve Smith. İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2016.

Gamaghelyan, Philip. "Fluid Narratives, Evolving Discourses: Armenian-Turkish Dialogue in a Changing Political Context." In *Education and the Politics of Memory in Russia and Eastern Europe: Infested with History*, edited by Sergey Rumyantsev, 272–88. Oxon: Routledge, 2025.

Griffiths, Martin, Terry O'Callaghan, and Steven C. Roach. *International Relations: The Key Concepts*. 2nd ed. London: Routledge, 2008.

Guzzini, Stefano. "A Reconstruction of Constructivism in International Relations." *European Journal of International Relations* 6, no. 2 (2000): 147–82.

Hobson, John M. *The State and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Içduygu, Ahmet, Irena Grigoryan, and Gülşen Dogan. "Armenia and Türkiye between Conflict and Cooperation: Explaining (with) Disaster Diplomacy." *Disasters* 49, no. 2 (2025): e12674. https://doi.org/10.1111/disa.12674.

İşyar, Ömer Göksel. *Türk Dış Politikası*. Bursa: Dora, 2017.

Karaatlı, Bülent. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1991–2019)." İçinde *Ermenistan Dış Politikası (1991–2019)*, ed. Esma Özdaşlı ve Hatem Cabbarlı. Nobel, 2020.

Kaymaz Mert, Melek. "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme." *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 13, no. 1 (2021): 64–86.

Keyman, E. Fuat. "Kimlik ve Demokrasi." İçinde *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, 8. baskı, ed. Atila Eralp. İstanbul: İletişim, 2014.

Kılınç Hatipoğlu, Fatma. "Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan'a Yansımaları." *Tezkire*, no. 83 (2023): 221–36.

Küçük, Mustafa. "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık." İçinde *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, ed. Ramazan Gözen. İletişim, 2014.

Lütem, Ömer Engin. "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu." *Ermeni Araştırmaları*, no. 50 (2015): 231–373.

March, James G., and Johan P. Olsen. "The Institutional Dynamics of International Political Orders." *International Organization* 52, no. 4 (1998): 943–69. https://doi.org/10.1162/002081898550699.

Mikhelidze, Nona. *The Turkish-Armenian Rapprochement at the Deadlock*. Documenti IAI 10|05. Istituto Affari Internazionali, 2010. https://www.iai.it/en/publications/c04/turkish-armenian-rapprochement-deadlock.

Mitzen, Jennifer. "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma." *European Journal of International Relations* 12 no. 3 (2006): 341–370. https://doi.org/10.1177/1354066106067346.

Nia, Mahdi Mohammad. "Discourse and Identity in Iran's Foreign Policy." *Iranian Review of Foreign Affairs* 3, no. 3 (2012): 29–64.

Onuf, Nicholas. "Constructivism: A User's Manual." In *International Relations in a Constructed World*, edited by Vendulka Kubálková, Nicholas Onuf, and Paul Kowert. London: Routledge, 2015.

Özer, Çağlar. "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Normalleşme Süreci: Tarihsel Arka Plan ve Güncel Gelişmeler." *Genç Mütefekkirler Dergisi* 6, no. 3 (2025): 732–72. https://doi.org/10.5281/zenodo.17141360.

Özdal, Barış ve Meşdi İsmayilov. "Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği." *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 31–70. https://izlik.org/JA24WU72KZ.

Papazian, Hrag. "Turkey and 'Turks' in Postwar Armenia: Anxieties, Meanings, and Politics After the 2020 Karabakh War." *Ethnopolitics* 23, no. 3 (2024): 317–38. https://doi.org/10.1080/17449057.2023.2176587.

Pashinyan, Nikol. "Prime Minister Nikol Pashinyan's Interview to the 'Security Environment' Program of the Public Radio of Armenia." 1 April 2024.

https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2024/02/01/Nikol-Pashinyan-Interview-Armradio/.

Pashinyan, Nikol. "Prime Minister Nikol Pashinyan's Message on the Occasion of the 109th Anniversary of the Armenian Genocide." *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 24 April 2024. https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2024/04/24/Nikol-Pashinyan-April-24/.

Pashinyan, Nikol. "The Ideology of the Real Armenia: The Statement of the Prime Minister in Address to the Nation." *The Office to the Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 February 2025. https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/02/19/Nikol-Pashinyan-Speech/.

Reus-Smit, Christian. "Konstrüktivizm." İçinde *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, çev. Ali Aslan ve Muhammed Ali Ağcan, ed. Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak, Jack Donnelly, Terry Nardin, Christian Reus-Smit ve Jacqui True. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Roskin, Michael G., ve Nicholas O. Berry. *Uluslararası İlişkiler: Uİ'nin Yeni Dünyası*. Çev. Özlem Şimşek. Ankara: Adres Yayınları, 2014.

Ruggie, John G. "What Makes the World Hang Together? Neo-Utilitarianism and the Social Constructivist Challenge." *International Organization* 52, no. 4 (1998): 855–85. https://doi.org/10.1162/002081898550770.

Rumelili, Bahar. "İnşacılık/Konstrüktivizm." İçinde *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, ed. Evren Balta. İstanbul: İletişim, 2014.

Salt, Jeremy. "'Real Armenia' or 'Historic Armenia'?" *Review of Armenian Studies*, no. 51 (2025): 75–83. https://izlik.org/JA36MN24NB.

Sarıkaya, Yalçın. "Giriş." İçinde *2023'e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası*. TASAV, 2020.

Schlag, Gabi. "Imaging Security: A Visual Methodology for Security Studies." In *Transformations of Security Studies: Dialogues, Diversity and Discipline*, edited by Gabi Schlag, Julian Junk, and Christopher Daase. London: Routledge, 2016.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri." Erişim 16 Aralık 2025. https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa.

Tadevosyan, Margarita. "Toward Functional Coexistence in Armenia-Turkey Relations: A Critical Analysis of the Normalization Process." In *Functional Coexistence in Socio-Political Conflict: Enabling Social Change Across Decades*, edited by Tatsushi Arai and Margarita Tadevosyan. London: Routledge, 2025.

Ter-Matevosyan, Vahram. "Deadlocked in History and Geopolitics: Revisiting Armenia–Turkey Relations." *Digest of Middle East Studies* 30 (2021): 155–69. https://doi.org/10.1111/dome.12242.

Tuncel, Turgut Kerem. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: 'Gerçek Ermenistan' 'Tarihsel Ermenistan'a Galip Gelebilecek mi?'" *Fikir Turu*, 25 Haziran 2025. https://fikirturu.com/jeo-politika/turkiye-ermenistan-iliskileri-gercek/.

Wendt, Alexander. "Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics." *International Organization* 46, no. 2 (1992): 391–425. https://doi.org/10.1017/S0020818300027764.

Wendt, Alexander. *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*. 3. baskı. Çev. Suna Gülfen Ihlamur Öner ve Helin Sarı Ertem. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.

Yıldırım, Yasin ve Perihan Gözüm. "Türk–Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi: Şartlar, Fırsatlar ve Engeller." *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (Kafkasya Araştırmaları Özel Sayısı) (2024): 92–114. https://doi.org/10.22466/acusbd.1515335.

Zenginkuzucu, Dikran M., ve Sait Yılmaz. "Türkiye–Ermenistan İlişkilerinin İyileşmesinde Ekonomik Potansiyeller." *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 16, no. 31 (2024): 493–510. https://doi.org/10.38155/ksbd.1470432.

Yayına Geliş Tarihi: 05.03.2026
Yayına Kabul Tarihi: 29.07.2026
Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)
Hasanoğlu, Ergün. "Komitacılar Arası İş Birliği ve Osmanlı Karşıtı Propaganda: The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia Gazetesi Örneği (1903)." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 145-194.

Araştırma Makalesi

KOMİTACILAR ARASI İŞ BİRLİĞİ VE OSMANLI KARŞITI PROPAGANDA: THE STRUGGLE FOR LIBERTY OF ARMENIA AND MACEDONIA GAZETESİ ÖRNEĞİ (1903)

(INTER-KOMITADJIS COOPERATION AND ANTI-OTTOMAN PROPAGANDA: THE CASE OF THE NEWSPAPER THE STRUGGLE FOR LIBERTY OF ARMENIA AND MACEDONIA (1903))

Ergün HASANOĞLU*

Öz: *Bu çalışma, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyet gösteren Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki iş birliğini 1903 yılında ABD'nin Şikago kentinde yayımlanan "The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia" gazetesi üzerinden incelemektedir. Komitacı örgütlerin lider ve silahlı eylem merkezli anlatılarını tamamlamayı amaçlayan bu çalışma, iki hareket arasındaki ilişkinin söylemsel, ideolojik ve propaganda boyutuna odaklanmaktadır. Çalışma, gazetenin mevcut beş sayısını tahlil ederek Osmanlı idaresi ve Sultan II. Abdülhamid algısı, reform tartışmaları, terör eylemlerinin meşrulaştırılma biçimleri, komitacılara yönelik bakış ve ABD'ye atfedilen rol gibi temaları ele almaktadır. İşbu gazete, ABD'de İngilizce yayımlanan ilk Bulgar gazetesi olma özelliğine sahiptir. Gazetenin İngilizce yayımlanması, yerel*

* ORCID: 0000-0002-0583-734X
Dr., İstanbul/Türkiye, ergunhasanoglu39@gmail.com
DOI: 10.36542/erma.1903295

sorunları Batı ve Amerikan kamuoyuna evrensel kavramlarla sunarak küresel meşruiyet kazanma stratejisinin bir parçasıdır. Sonuç olarak çalışma, ihtilalci ağın Osmanlı karşıtı müşterek bir siyasi dil inşa ederek meseleleri nasıl ve ne şekilde uluslararası bir güvenlik problemine dönüştürdüğünü gösterme hedefindedir.

Anahtar Kelimeler: *Algı, İhtilalci Ağlar, Kamuoyu, Söylem, Meşruiyet*

Abstract: *This study examines the collaboration between Armenian and Macedonian komitadjis who were active against the Ottoman Empire in the late 19th and early 20th centuries, as reflected in the newspaper "The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia", published in Chicago, USA, in 1903. This study, which aims to complement the narratives of militant organizations centered on their leaders and armed actions, focuses on the discursive, ideological, and propaganda dimensions of the relationship between the two movements. By analyzing the newspaper's five existing issues, this study discusses themes such as perceptions of the Ottoman administration and Sultan Abdulhamid II, debates on reform, ways in which terrorist acts were legitimized, attitudes toward komitadjis, and the role attributed to United States. This newspaper holds the distinction of being the first Bulgarian newspaper published in English in the USA. The newspaper's publication in English is part of a strategy to gain global legitimacy by presenting local issues to the Western and American public through universal concepts. Consequently, the study aims to demonstrate how the revolutionary network transformed these issues into an international security problem by constructing a common anti-Ottoman political discourse.*

Keywords: *Discourse, Legitimacy, Perception, Public Opinion, Revolutionary Networks*

Giriş

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başı itibarıyla Osmanlı Devleti'ndeki ihtilalci hareketler yerel odaklı olmaktan çıkıp kapsamlı bir siyasi yapıya evrildi. Merkezî idareyle yaşanan kronikleşmiş sorunlar, farklı bölgelerdeki örgütlerin söylemlerinde bir yakınlaşma meydana getirdi. Bu değişimle birlikte mahalli meseleler, "özgürlük", "reform" ve "güvenlik" gibi evrensel kavramlarla yeniden harmanlanarak uluslararası platformlara taşındı. İnşa edilen bu yeni politik dil, yerel sorunların küresel ölçekte meşruiyet kazanmasına ve sınırları aşan bir görünürlük elde etmesine zemin hazırladı.

Kısaca değinilen bu genel tablo içerisinde Makedonya ve Ermeni komitacıları, farklı tarihî arka plan ve hedeflere sahip olmalarına rağmen Osmanlı otoritesine karşı pragmatik ve taktiksel bir iş birliği arayışına girdi. Bu yakınlaşma ideolojik bir bütünleşmeden ziyade, talepleri uluslararası kamuoyunda daha görünür kılma ve dönemin büyük devletlerinin[1] diplomatik ilgisini çekme gayesi taşıyordu. Gözetilen temel amaç, askerî kapasiteyi artırmaktan çok, Avrupa kamuoyuna hitap edecek ortak bir söylem üretmekti. Bu bağlamda komitacılığı sadece milliyetçi taleplerin örgütsel bir yansıması şeklinde ele almak bu olgunun beslendiği toplumsal ve siyasi ortamı açıklamakta yetersiz kalabilir. Mehmet Arısan'ın da işaret ettiği üzere komitacılık yalnızca Balkanlardaki milliyetçiliğin ortaya çıkışını açıklayan bir olgu olarak değerlendirilmemelidir. Aksine bu olgu, kargaşa, belirsizlik, etnik ve dinî gerilimler, askerî müdahaleler ve çatışmalarla bir araya getirilmiş bir şiddet kültürüne karşılık geliyordu.[2] Bu tespit, Makedonya ve Ermeni komitacıları arasındaki temasların salt ideolojik saiklerle gerçekleşmediğini, dönemin gerilim yüklü siyasi atmosferinin yarattığı gelişmelerle şekillendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Komitacıların bölgeler arası siyasi ve propaganda amaçlı girişimlerinin uluslararası düzlemde karşılık bulmasını mümkün kılan hukuki dayanak ise 1878 Berlin Antlaşması idi. Antlaşmanın 23. maddesi, Makedonya ve Rumeli vilayetlerinde idari düzenlemeleri gündeme getirdi. Osmanlı egemenliğini hukuken korumakla beraber, fiiliyatta Avrupa devletlerinin

1 Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya.

2 Mehmet Arısan, "Violence as a Means of Nation-Building: The Case of the Balkans (1890-1913)," *Journal of Muslim Minority Affairs* 39, no. 3 (2019): 5.

bölge üzerindeki nüfuzunu artırabilecek bir alan açtı.[3] Benzer biçimde 61. madde de Ermeni nüfusun yoğun olduğu vilayetlerde ıslahat yapılmasını ve ahalinin güvenliğinin sağlanmasını Osmanlı Devleti'nin sorumluluğu olarak tanımlıyordu. Alınan tedbirlerin imzacı devletlere bildirilmesini öngörerek süreci uluslararası denetime açıyordu.[4] Bu iki madde, yerel meseleleri eş zamanlı bir dış müdahale alanına dönüştürdü. Basın yoluyla Batı kamuoyuna taşınan bu süreçler, Makedonya ve Ermeni meselelerini Osmanlı Devleti için müzmin birer uluslararası güvenlik problemi olarak öne çıkardı.[5]

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Londra'dan Paris'e, Viyana'dan Şikago'ya uzanan basın ağı, Doğu Anadolu'daki bir köyü ya da Makedonya'daki küçük bir kasabayı kısa süre içinde dünya gündemine taşıyabilecek bir potansiyele ulaştı. Taha Niyazi Karaca'ya göre XIX. yüzyıl diplomasisindeki en etkin güç, basın ve propagandaydı.[6] Ermeni ve Makedonya komitacıları bu gücü erken dönemde fark ederek mücadelelerini kamuoyu oluşturma ve algı yönetimi sahasına da taşımaya yöneldi. Silahlı eylemler ile yayım faaliyetleri, birbirini tamamlayan araçlar olarak işlev gördü.[7] William E. Gladstone'un "Kan dökülmez ise biz müdahale edemeyiz. Kan dökün ki işler karışsın." şiarıyla hareket edilerek bir yandan teröre başvuruluyor, diğer yandan süreli yayınlar aracılığıyla açık propaganda icra ediliyordu.[8]

3 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 95; Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi," *Bilig*, no. 69 (2014): 5; Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair," *Osmanlı Araştırmaları* IX, no. 9 (1989): 81; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* (TTK Yayınları, 1953), 413; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 40-52; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)* (AFA Yayıncılık, 1996), 31-40.

4 M. Sıtkı Bilgin ve Yıldız Deveci Bozkuş, *1000. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri* (Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019), 255-256; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* (TTK Yayınları, 1953), 423; Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)* (TTK Yayınları, 2015), 72-73; Ramazan Erhan Güllü, "II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Sorunu," içinde *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler, Cilt I (1023-1037)* (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2019), 1024-1025; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986), 1-15; Bülent Yıldırım, "XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Unsurlar ve Ayrılıkçı Ermeni Faaliyetleri," *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 4, 7 (2016): 81.

5 İlkay Yılmaz, "Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)," *Journal of Historical Sociology*, (2019): 3.

6 Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun. İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı* (Timaş Yayınları, 2018), 328.

7 Fikrettin Yavuz, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları," içinde *Tarihte Ermeniler ve Ermeni* Meselesi, ed. Prof. Dr. B. Kocaoğlu (İkdam Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 92; Tuba Çınar ve Tolga Akay, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siyasi Propaganda Aracı Olarak Sigara Paketleri ve Kâğıtların Kullanımı", *Belleten* 89, 315 (2025): 649.

8 Karaca, *Büyük Oyun. İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, 274.

Basın ağının ulaştığı bu kapasite, teorik düzeyde mücadele yöntemlerinin pratik ve ortak bir eylem planına dönüşmesinin yolunu açtı. Komitacılar arasındaki fiilî ve söylemsel düzeyde var olan yakınlaşmanın somut bir görünüm kazanabileceği olanağı sundu. İlinden-Preobrajenie Ayaklanması (1903) arifesine denk gelen bu süreç, kadro, silah veya lojistik temaslarla sınırlı kalmayarak Osmanlı idaresine karşı yürütülen eylemlerin uluslararası alanda meşruiyet kazanmasını hedefleyen basın yollu yapılan propagandayla desteklendi. Komitacıların uluslararası kamuoyunu gözeten faaliyetleri karşısında Osmanlı yönetimi ise süreci kontrol altında tutabilmek için kurumsal bir savunma hattı oluşturdu. Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü aracılığıyla dış basında yer alan Osmanlı aleyhtarı gazete haberleri denetim altında tutulmaya çalışıldı.[9] Gelgelelim Osmanlı idaresinin girişimlerine rağmen Batı kamuoyundaki propaganda ağı çok daha geniş bir etki alanına ulaşmayı başardı. Batı Avrupa ve ABD'de çıkan birçok gazete, yaptığı yayımlarla bu sürece doğrudan destek verdi.[10] Konuya ilişkin olarak *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* [*Makedonya ve Ermenistan'ın Özgürlüğü İçin Mücadele*] adlı gazete, iki farklı coğrafyada faaliyet gösteren komitacıların müşterek siyasi söylemini yansıtan dikkat çekici bir örnek olarak öne çıkıyordu.

Tarih Yazımı Değerlendirmesi

Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki iş birliği Osmanlı Devleti'nin son dönem siyasi tarihine ilişkin literatürde farklı düzey ve perspektiflerden ele alınmıştır. Bu çalışmaların bir bölümü, söz konusu iş birliğini Osmanlı Devleti aleyhine yürütülen faaliyetler, örgütsel bağlantılar ve silahlı eylemler çerçevesinde değerlendirmektedir. Galip Çağ, İbrahim Kâmil ve Bülent Yıldırım gibi araştırmacılar, iki hareket arasındaki ilişkileri büyük ölçüde

9 Zekeriya Kurşun, "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdiriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1, 1 (1999): 102; Murat Ardıç, "Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), 38-40; Kasım Hızlı, "Çorluluzâde Salih Münir Bey'in Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü (1890-1891)", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2021): 48-49.

10 Yakub Ahbab, "Amerikan ve İngiliz Basınında İlinden İsyanı (1903)," *KAREN Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1, no. 1 (2015): 124-135; Recep Karacakaya, "İngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)," *Ermeni Araştırmaları* 3, 11 (2003): 49-53; Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid. Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah* (Kronik Kitap, 2018), 139-155; Zeynep İskefiyeli ve Özgür Tilbe, "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa", *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 4, 2 (2017): 31-32.

güvenlik, isyan ve terör bağlamında inceleyerek iş birliğinin operasyonel boyutlarına odaklanmışlardır.[11] Buna karşılık Agop Garabedyan, Anton Venev ve Garabet Moumdjian'ın Bulgarca ve İngilizce literatürdeki çalışmaları, bu ilişkileri ihtilalci ağlar, ideolojik etkileşimler ve karşılıklı stratejik çıkarlar doğrultusunda etüt etmekte, komitacılar arasındaki temasları daha geniş bir ulusötesi ihtilalci kontekst içinde konumlandırmaktadır.[12] Varak Ketsemanian ise Ermeni Devrimci Federasyonu'nun askerî yapılanmasını merkeze alan yaklaşımıyla Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki irtibatın milletler ve örgütler arası niteliğine dikkat çekmektedir.[13] Bu literatüre ek olarak Bulgarca yayımlanmış ve dönemin aktörlerinin tanıklıklarını içeren anı çalışmaları, komitacılar arasındaki bağlantılara, ortak faaliyetlere ve karşılıklı algılara dair birinci elden bilgiler vermektedir.[14] Ne var ki gerek akademik çalışmalar gerekse anı literatürü, büyük ölçüde örgütler, lider kadrolar ve silahlı eylemler etrafında şekillenmektedir. Siyasi mücadelenin söylemsel ve simgesel boyutları, bilhassa müşterek propaganda araçları ve ortak söylem gibi başlıklar ikinci planda kalmaktadır. Bu da önemli bir akademik boşluğa işaret etmektedir.

Doğrudan komitacılar arasındaki iş birliğini merkeze almayıp Makedonya ve Ermeni meselelerini ayrı eksenlerde değerlendiren çalışmalar da Türk tarih yazımına ciddi katkılar sunmaktadır. Fikret Adanır, Gül Tokay, Mehmet

11 Galip Çağ, "Balkanlarda Ayrılıkçı Birlik: 19. Yüzyıl Sonunda Balkan-Ermeni Komitaları," *Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Strateji Dergisi* 4, 1 (2015): 75-86; İbrahim Kâmil, "Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Abdülhamid Suikastı'na Ermeni-Bulgar İşbirliği ve Terörü (1877-1905)," *Ermeni Meselesi Özel Sayısı II,* 61 (2014): 1587-1617; Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)* (TTK Yayınları, 2014); Bülent Yıldırım, "Ermeni Komitelerinin Yurt Dışında Teşkilatlanma ve Faaliyetlerine Bulgaristan Örneği," içinde *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar, 5-7 Ocak 2015 Uluslararası Sempozyum, İstanbul, Bildiriler, 2. Cilt* (Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, 2015).

12 Agop Garabedyan, "Sıtrudniçestvo i Sıvmestni Deystviya mejdu Armenskoto i Bılgarskoto Osvoboditelno Dvıjenie v Kraya na XIX. vek i Naçaloto na XX. vek," içinde *Bılgari i Armentsi Zaedno prez Vekovete* (Tangra TanNakRa, 2001); Anton Venev, "Sıtrudniçestvoto i Vrızkite na VMORO s Armenskoto Revolyutsionno Dvijenie i Liçnostta na Kristapor Mikaelyan," *Voennoistoriçeski Sbornik*, 1 (2023): 7-20; Garabet K. Moumdjian, "Rebels with a Cause: Armenian-Macedonian Relations and Their Bulgarian Connection, 1895-1913," in *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Socipolitical Implications*, eds. M.H. Yavuz and I. Blumi (The University of Utah Press, 2013).

13 Varak Ketsemanian, "Straddling Two Empires: Cross-Revolutionary Fertilization and the Armenian Revolutionary Federation's Military Academy in 1906-07," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 4, 2 (2017): 339-363.

14 Lyubomir Miletiç, *Solunskiyat Atentat i Zatoçenitsite v Fezan, Po Spomeni na Pavel Şatev* (İzdava Makedonskiyat Nauçen İnstitut, 1927); Lyubomir Miletiç**,** *Spomeni na Damyan Gruev, Boris Sarafov i İvan Garvanov* (İzdava Makedonskiyat Nauçen İnstitut, 1927); Lyubomir Miletiç, *Spomeni na Gyorçe Petrov* (İzdava Makedonskiyat Nauçen İnstitut, 1927); Konstantin Kondov, *Spomeni, 1874-1929*. (https://www.strumski.com/books/Konstantin%20Kondov%20Spomeni.pdf, Erişim Tarihi: 13.12.2025).

Hacısalihoğlu ve Meltem Begüm Saatçi'nin Makedonya Sorununu konu alan çalışmaları, Makedonya'daki komitacı hareketin ideolojik çerçevesini, örgütsel yapılanmasını ve uluslararası kapsamını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır.[15] Benzer biçimde Bülent Yıldırım, Cevdet Küçük, Esat Uras, Fikrettin Yavuz, Haluk Selvi, İlkay Yılmaz, Ramazan Erhan Güllü ve Taha Niyazi Karaca'nın Ermeni Meselesine ilişkin çalışmaları, Ermeni örgütlerin teşkilatlanma biçimlerini, faaliyet alanlarını ve Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişkileri kapsamlı bir biçimde irdelemektedir.[16] Gelgelelim, bu iki literatür çoğu zaman birbirinden bağımsız ilerlemektedir ki iki hareket arasındaki kesişim alanları, bahusus ortak propaganda ve söylem üretimi gibi konular yeterince analiz edilmemiştir.

Bu çalışma, mevcut akademik boşluğu doldurmayı amaçlayarak Ermeni ve Makedonya komitacılarının ortak yayını niteliğindeki *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* adlı gazeteyi tahlil etme gayesindedir. Literatürde bugüne kadar göz ardı edilmiş olan bu süreli yayın, iki grup arasındaki iş birliğini yalnızca örgütsel ya da operasyonel düzeyde değil; söylemsel, ideolojik ve sembolik boyutlarıyla tetkik etme imkânı sunmaktadır. Makale, siyasi propaganda, kolektif kimlik inşası ve Osmanlı karşıtı algı gibi kavramlardan yararlanarak gazetenin ortak propaganda mecrası olarak nasıl işlev gördüğünü çözümlemektedir. Bu kapsamda gazete, teknik bir iş birliğinin ürünü ile müşterek bir siyasi dilin ve kamuoyunun yaratıldığı bir

15 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996); Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008); Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)* (AFA Yayıncılık, 1996); Meltem Begüm Saatçi, "XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler," *Yeni Türkiye* 21, 68 (2015): 2929-2940.

16 Bülent Yıldırım, "XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Unsurlar ve Ayrılıkçı Ermeni Faaliyetleri," *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 4, 7 (2016): 73-92; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986); Fikrettin Yavuz, "Armenian Question and Western Public Opinion From the Congress of Berlin to the 1890s," *British Journal of Arts and Social Sciences* 11, 1 (2012): 60-73; Fikrettin Yavuz, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları," içinde *Tarihte Ermeniler ve Ermeni* Meselesi, ed. Prof. Dr. B. Kocaoğlu (İkdam Belediyesi Kültür Yayınları, 2017); Fikrettin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü, 1896 Osmanlı Bankası Baskını* (TTK Yayınları, 2015); İlkay Yılmaz, "Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)," *Journal of Historical Sociology*, (2019): 1-16; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Belge Yayınları (Dün-Bugün-Yarın), 1987); Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)* (TTK Yayınları, 2015); Ramazan Erhan Güllü, "II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Sorunu," içinde *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler, Cilt I* (1023-1037) (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2019); Taha Niyazi Karaca, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Sorunu," içinde *Sevk ve İskânın 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri*, yay. haz. Haluk Selvi (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014).

alan olarak işlenmektedir. Çalışma, mevcut literatürün örgüt, lider ve silahlı eylem odaklı anlatısını tamamlayarak tarih yazımına komitacılar arası iş birliğini propaganda, söylem ve kamuoyu inşası boyutlarıyla inceleyen özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Makalenin ana kaynağını Mart-Temmuz 1903 tarihleri arasında ABD'nin Şikago kentinde ayda bir kez yayımlanan *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* adlı gazetenin beş sayısının tamamı oluşturmaktadır. Mevzubahis süreli yayın, ABD'de İngilizce yayımlanan ilk Bulgar gazetesidir. Günümüzde gazetenin tüm nüshaları, Bulgaristan'ın Filibe şehrinde bulunan Millî Kütüphane "İvan Vazov" bünyesinde muhafaza edilmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde gazetenin tüm nüshalarına ulaşılmış olması, çalışmanın bütüncül bir şekilde kurgulanmasını mümkün kılmıştır ki bu da söylemsel süreklilik ve tematik bütünlük açısından daha sağlıklı bir değerlendirme yapılmasına olanak tanımıştır. Çalışmada söz konusu gazete nüshaları nitel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Tahlil sürecinde metinler beş ana tematik kategoriye ayrılmıştır: (i) Osmanlı Devleti ve Sultan II. Abdülhamid algısı, (ii) reform meselesi ve uluslararası müdahale tartışmaları, (iii) terör eylemlerinin meşrulaştırılma biçimleri, (iv) Ermeni ve Makedonya komitacıları anlatısı, (v) Amerika Birleşik Devletleri'ne atfedilen rol. Bu temalar çerçevesinde haber metinleri, başyazılar ve anlatılar incelenerek tekrar eden söylem kalıpları ve meşruiyet üretme stratejileri tespit edilmiştir. Gazete çözümlemesine ek olarak çalışma, Ermeni ve Makedonya komitacılığının ortaya çıkışı ve karşılıklı temaslarına ilişkin Türkçe, Bulgarca ve İngilizce mevcut literatür ile Osmanlı arşiv belgelerine dayalı tarihsel bağlamsallaştırma yönteminden de yararlanmıştır. Böylece propaganda söylemi ile sahadaki ihtilalci pratikler arasındaki etkileşim bütüncül bir şekilde görülebilmektedir.

Çalışma, söz konusu gazete etrafında şekillenen Ermeni ile Makedonya komitacıları arasındaki iş birliğini tarihî bir kapsam içinde incelemeyi amaçlamaktadır. Gazete, bir propaganda aracı ve iki farklı coğrafyada faaliyet gösteren komitacılar arasında kurulan söylemsel ve örgütsel yakınlaşmanın bir belgesidir. Bu sebeple çalışma, gazetenin arkasındaki siyasi ağları, ortak kavramsal birlikteliği ve paylaşılan ihtilalci tahayyülü

çözümlemeye odaklanmaktadır. Buradan hareketle çalışmanın birinci bölümünde, Şikago'daki Bulgar ve Ermeni varlığından söz edilmektedir. İkinci bölümde, gazetenin ortaya çıkışını mümkün kılan tarihî arka plan irdelenmekte, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Ermeni örgütler ile Makedonya komitacılığının nasıl teşekkül ettiği, hangi hedefler doğrultusunda teşkilatlandığı ve Osmanlı idaresiyle yaşanan sorunlar karşısında nasıl benzer bir muhalefet dili geliştirdiği ana hatlarıyla anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde, 1903 İlinden-Preobrajenie Ayaklanması'na giden süreçte iki taraf arasında kurulan ilişkiler, sağlanan temaslar ve ortak propaganda faaliyetleri ele alınarak gazetenin uzun süreli bir iş birliğinin ürünü olduğu gösterilmektedir. Dördüncü bölümde, komitacılığa yönelik Osmanlı istihbarat ve diplomasi mekanizmasından kısaca bahsedilmektedir. Beşinci ve son bölümde ise doğrudan gazeteye yoğunlaşılmaktadır. Gazetenin yayın politikası, kullandığı kavramlar ve Makedonya ile Ermeni meselelerini nasıl ortak bir anlatı içinde birleştirdiği seçilmiş metinler üzerinden analiz edilmektedir. Böylece gazetenin iki farklı ihtilalci hareketi aynı siyasi ufukta buluşturan bir platform işlevi gördüğü ortaya konulmaktadır.

Çalışma şu varsayıma dayanmaktadır: *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* gazetesi, Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki ideolojik yakınlığın ötesinde, sahadaki silahlı faaliyetlerle eş zamanlı biçimde yürütülen ve bu faaliyetlerin uluslararası etkisini artırmayı hedefleyen stratejik bir iletişim aracı olarak işlev görmüştür. Gazetenin ürettiği söylem, terör eylemlerini belirli bir siyasi ve normatif çerçeve içine yerleştirerek uluslararası kamuoyu nezdinde görünürlük sağlamayı gaye edinmiştir. Bu yönüyle gazete, geç Osmanlı döneminde güvenlik sorunlarının askerî, söylemsel ve diplomatik boyutlar üzerinden şekillendiğini gösteren açıklayıcı bir örnek sunmaktadır.

Şikago'daki Bulgar ve Ermeni Varlığı

XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarını kapsayan dönem, Osmanlı Devleti'nin dâhili siyasi ve toplumsal krizlerinin denizaşırı göç ve diaspora ağları vasıtasıyla küresel arenaya taşındığı bir süreci simgeliyordu. Bu evrede ABD, özellikle sanayi altyapısı ve kozmopolit demografisiyle göze çarpan Şikago üzerinden çeşitli etnik topluluklar için bir cazibe merkezi teşkil ediyordu. Şikago, bir iş gücü havzası ve Osmanlı karşıtı diskurların üretilip Amerikan kamuoyuna aktarıldığı bir kamusal alan vazifesi

görüyordu. Bu bağlamda Şikago'daki Ermeni ve Bulgar diasporalarının kurumsallaşma çabaları ve aralarındaki iş birliği pratikleri, Osmanlı karşıtı siyasi mobilizasyonun transatlantik boyutlarını analiz etmek açısından kritik bir vaka sunuyordu.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde ivme kazanan ABD yönlü Ermeni göçü, başlangıçta Amerikan Board'un Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri ekseninde şekillendi.[17] Ekonomik beklentilerin ötesinde, bu hareketlilik kısa sürede kalıcı ve örgütlü bir diaspora yapısına büründü. Söz konusu süreçte basın ve yayın organları, ideolojik yönlendirme ile propaganda faaliyetlerinin ana üssü konumuna geldi. Nitekim bu göç hareketlerinde ekonomik saiklerden daha çok siyasi ve toplumsal gerekçelerin belirleyici olduğu anlaşılıyordu.[18] Şikago, 1890'lardan itibaren kilise ve siyasi örgütlenmeler vasıtasıyla kurumsallaşarak kolektif bir kimlik inşasına uygun bir yerdi. Bu kurumsal kapasite, sınırlı nüfusa rağmen Amerikalı aktörlerle kurulan temaslar sayesinde uluslararası kamuoyunu etkileme gücü oluşturdu. Dolayısıyla bu tablo, Osmanlı yönetimi açısından göçün demografik bir hareketten ziyade stratejik bir siyasi mesele olarak görülmesini sağladı.[19]

Benzer biçimde Bulgarların ABD'ye ve bahusus Şikago'ya yönelik göçü, XX. yüzyılın başlarında ivme kazandı. Şikago'daki ilk Bulgar varlığı 1876 yılına dayansa da kitlesel hareketlilik 1903-1913 yılları arasında gerçekleşti.[20] Bu süreçte 1903 İlinden-Preobrajenie Ayaklanması'nın yarattığı karmaşa, göçü

17 Ömer Turan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti," içinde *Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Konferansı*, ed. R. Çalık, C. Schönig, M. Çırpan, H. Muşmal (Konya Valiliği, 2010), 480-482.

18 Ayşenur Demir, "ABD'de Bulunan Ermeni Diasporasını Türkiye'ye Karşı Yürüttüğü Faaliyet (1880-2024)," *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 11, 25 (2025): 357-368; Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü," *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, VI (1995): 259-264; Şenol Katrancı, "Anadolu'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne Ermeni Göçleri," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler, X. Cilt*, ed. M.M. Hülagü & M. Şaşmaz & İ.E. Atnur & T.N. Karaca & M. Çolak & R. Karacakay (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 245-248; Nurdan Şafak, "Osmanlı Devleti'nden ABD'ye Ermeni Göçü (1860-1914) ve Ermeni Sorunu Üzerindeki Etkisi," *Türk Dünyası Araştırmaları*, 131 (2001): 91, 96-97; Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler, X. Cilt*, ed. M.M. Hülagü & M. Şaşmaz & İ.E. Atnur & T.N. Karaca & M. Çolak & R. Karacakaya (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 73-76.

19 Ahmet Akter, "Armenian Migration to the United States of America in the Last Quarter of the Nineteenth Century." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no. 65 (2019): 37-45; Ahmet Akter, "Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü" (Yayımlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 120-122.

20 D.İ. Zieske and W.F. Zieske, "Bulgarian Community in Chicago: A Model of Development," *Geosciences*, (2023): 530-531.

tetikleyen temel etmen oldu.[21] 1907 yılında zirveye ulaşan bu göç dalgası, yaklaşık 20 bin kişiyi kapsadı ki çalışma çağındaki erkek nüfusa dayalı bir işçi göçü karakteri sergiliyordu. Sanayi ve ulaşım imkânları dolayısıyla Şikago, demir yolu ve çelik sektörlerinde istihdam edilen Bulgarlar için merkezî bir yerleşim alanına dönüştü. Bu hareketliliğin hacmi, Bulgaristan'da 1907-1908 Göç Yasası'nın yürürlüğe girmesini hâliyle zorunlu kıldı.[22]

Şikago'daki Ermeni ve Bulgar göçmenler, farklı sosyoekonomik profillere rağmen Osmanlı Devleti karşıtı eleştirel bir söylem üzerinden ortak bir kamusal alan inşa etmişlerdi. Bu iş birliğinin somut bir örneği, 1903 yılında yayımlanan *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* gazetesidir. İlgili mecra vasıtasıyla Osmanlı yönetimine dair tenkitler ve reform talepleri Amerikan kamuoyuna aktarıldı. Bu yayın faaliyeti, her iki grubun dâhili dayanışmasını pekiştiriyor, ABD genelinde Osmanlı meselelerine yönelik belirli bir algı üretmeyi amaçlayan propaganda stratejilerini yansıtıyordu. Balkanlar ve Anadolu merkezli krizlerin denizaşırı ağlar üzerinden küresel bir tartışma sahasına taşınması, diasporik siyasetin etkisini ortaya koyuyordu. En nihayetinde bu tür etkileşimler, komitacılar arasındaki stratejik temasların arka planını teşkil etmesi bakımından kritik bir öneme sahiptir.

Makedonya ve Ermeni Meseleleri Bağlamında Komitacılık

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin mağlubiyetle sonuçlanması ve Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'ın prenslik statüsü elde etmesi, Osmanlı sınırları içerisindeki gayrimüslim tebaa için yeni bir siyasi evre başlattı. Bu süreç, Ermeniler arasında reform taleplerinin radikalleşmesini ve bağımsızlık meylinin artmasını tetikledi. Olaylar Osmanlı coğrafyasının ötesine taşındı ki ABD ile Batı Avrupa'daki görece hürriyetçi atmosfer, bu fikirlerin olgunlaşması adına uygun ortamı sundu.[23] Meselenin uluslararası bir hüviyet

21 Özer Özbozdağlı, "Makedonya Vilayetlerinden 1900-1908 Arası Amerika'ya Yapılan Göçler," *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXV, 2 (2020): 657.

22 Peykovska, P. İv., "Vınşna (Mejdunarodna) Migratsiya na Naselenieto v Knyajestvo / Tsarstvo Bılgariya," içinde *Migratsiite v Bılgarskata İstoriya*, ed. D. Vaçkov & K. Golev & M. Maeva & V. Muçinov & B. Nyagulov & P.İv. Peykovska & S. Pırveva & N. Filipova (İnstitut za İstoriçeski İzsledvaniya pri Bılgarskata Akademiya na Naukite, İzdatelstvo „Printing Haus" EOOD, 2022), 52; D.İ. Zieske and W.F. Zieske, "Bulgarian Community in Chicago," 531.

23 Bülent Cırık, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Fezleke (1895)," *Gazi Akademik Bakış* 15, 29 (2021): 20; Fikrettin Yavuz, "Gunboat Diplomacy of the Great Powers on the Ottoman Empire: With Particular Reference to the Salonika Incident (1876) and Armenian Reform Demands (1879-80)," *Journal of International Eastern European Studies* 2, 2 (2020): 583; Yavuz, "Armenian Question," 61-67; Yavuz, "Ermeni Propagandasını," 92-102.

kazanması, eylem merkezli bir mücadele doktrininin benimsenmesine imkân tanıdı. Bu ideolojik iklimde, 1885 yılında Van'da Mıgırdiç Portakalyan[24] liderliğinde ilk örgütlü yapı olan Armenakan Partisi kuruldu.[25]

Partinin entelektüel temeli, Marsilya'da neşredilen *Armenia* gazetesi ile atıldı. Portakalyan, bu yayın vasıtasıyla Ermeni Meselesini reformist beklentilerin ötesine geçirerek ihtilalci bir mücadele sahasına taşıdı. Osmanlı Ermenilerinin özgürlük mücadelesinde Bulgar, Rum ve Kafkas modellerini örnek gösteren bu tutum, Armenakan'ın ideolojik kimliğini belirledi. Siyasi program, "Ermeniler için kendi kendilerini yönetme hakkını devrim yoluyla kazanma" öngörüsüne dayanıyordu.[26] Bu maksatla gizli teşkilatlanma, askerî eğitim ve lojistik hazırlıklar temel faaliyetler olarak icra edildi. İran ve ABD'de şubeler açarak genişlemeye çalışan yapı, kitlesel bir hareket yaratma noktasında kısıtlı kaldı. Buna karşın Armenakan, Hınçak ve Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF-Taşnaksutyun) gibi sonraki örgütlere kurumsal ve fikrî bir miras bırakması yönüyle ihtilalci sürecin başlangıç noktasını teşkil etti.[27]

Ermeni ihtilalci hareketi bünyesindeki ilk kapsamlı siyasi teşekkül, Devrimci Hınçak Komitesi idi. 1887 yılında Cenevre'de Avadis Nazarbekyan öncülüğünde tesis edilen bu yapı, hareketi yerel bir düzlemden merkeziyetçi ve uluslararası bağlantıları bulunan bir konuma ulaştırdı. Marksist bir doktrini benimseyen komite, Doğu Anadolu'da müstakil bir Ermeni devleti kurmayı amaçladı. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi kapsamındaki reform beklentilerinden uzaklaşarak ihtilali ana yöntem ve hedef olarak kabul etti. 1890'dan itibaren propaganda, suikast ve silahlı eylemleri bütünleşik bir

24 Mıgırdiç Portakalyan (1848-1912). Osmanlı Ermeni milliyetçi düşüncesinin erken dönem ideolog ve örgütleyicileri arasında yer alan etkili bir entelektüeldir. Eğitim faaliyetleri ve Ermeni cemiyetlerindeki çalışmaları, onu İstanbul'dan Van'a ve Kafkasya'ya uzanan geniş bir siyasi ağın parçası hâline getirmiştir. 93 Harbi sonrasında Rusya Ermeni çevreleriyle kurduğu ilişkiler ve Marsilya'da yayımlandığı *Armenia* dergisi, Ermeni Meselesinin uluslararası alana taşınmasında belirleyici rol oynamıştır. 1921'deki vefatına kadar diaspora merkezli yayıncılığıyla Ermeni ihtilalcilerin fikrî ve propagandif altyapısına katkıda bulunmayı sürdürmüştür (Jean-Louis Mattei, "Mıgırdiç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi (Terörizmden Şüpheci Ilımlığa)," *Ermeni Araştırmaları*, 42 (2012): 48-74; Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü*, 57).

25 Ömer Fatih Başkan, "Ermeni Komiteleri" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013), 31-32; Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Politicial Parties through the Nineteenth Century* (University of California Press, 1963), 90-99.

26 Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41 (2012): 152; Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları*, yay. haz. Haluk Selvi (Timaş Yayınları, 2009), 4.

27 Başkan, "Ermeni Komiteleri," 31-32; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 90-99.

stratejiyle uygulayan komite, Kumkapı (1890), Erzurum (1890), Merzifon, Kayseri ve Yozgat (1892-1893), Sason (1894) ve Zeytun (1895) gibi ayaklanmalar vasıtasıyla Osmanlı idaresini sürekli bir kriz ortamında tutmayı gaye edindi. İşbu isyanlar, Ermeni meselesinin küresel arenada görünürlük kazanmasını ve yeni komitelerin filizlenmesini sağladı.[28]

EDF-Taşnaksutyun, 1890 yılında Hınçak tecrübesini müteakip Kafkasya ve Osmanlı Ermenileri arasındaki dağınık ihtilalci eğilimleri merkezî bir otorite altında birleştirme amacıyla kuruldu. Tiflis merkezli Genç Ermenistan çevresi ile çeşitli ağların birikimlerini sentezleyen yapı, *Narodnik* (halkçı) kökenli sosyalist unsurları millî kurtuluş diskuruyla bütünleştiren esnek bir ideoloji geliştirdi. Rus devrimci çevrelerinden *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi)[29] üyesi Kristapor Mikaelyan[30] öncülüğünde sistematik bir programa kavuşturulan bu oluşum, Kafkasya'daki entelektüel zümre ile Anadolu'daki silahlı unsurları bir araya getiren ilk kapsamlı örgüt niteliğini kazandı.[31] Rusya, Osmanlı, ABD ve Batı Avrupa ekseninde hücre tipi bir teşkilatlanma modeli benimseyen EDF, yerel hareketliliği uluslararası bir siyasi aktör seviyesine taşıyarak yeni bir dönem başlattı.[32]

28 Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)," *Ermeni Araştırmaları*, 43 (2012): 167; Karaca, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Sorunu," 45-53; Özger, "Ermeni Ayaklanmalarında," 55; Başkan, "Ermeni Komiteleri," 33-37; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 104-128; Uras, *Tarihte Ermeniler*, 432-442.

29 Narodnaya Volya (Halkın İradesi). 1879 yılında Zemlya i Volya örgütünün bölünmesi sonucunda ortaya çıkan, Rusya'daki devrimci halkçı hareketin en radikal kanadını temsil eden gizli bir siyasi örgüttür. Çarlık rejiminin demokratik reformlara zorlanmasını ve nihai olarak halk egemenliğine dayalı bir siyasi düzenin kurulmasını amaçlamıştır. Bu doğrultuda bireysel terörü meşru bir siyasi mücadele yöntemi olarak benimsemiş ve özellikle Rus Çarı II. Aleksandr'a yönelik suikast girişimiyle öne çıkmıştır. 1 Mart 1881'de çarın öldürülmesi, Narodnaya Volya'nın stratejisinin zirve noktasını oluşturmakla birlikte, beklenen kitlesel halk ayaklanmasını tetikleyememiştir. Aksine, bu olay devlet baskısının artmasına ve örgütün kısa süre içinde tasfiye edilmesine yol açmıştır. Buna rağmen Narodnaya Volya, Rus devrimci geleneği içinde örgütsel modeli ve siyasi şiddete yaklaşımı bakımından sonraki hareketler üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (*"Narodnaya Volya" v Dokumentah i Vospominaniyah*, ed. Yakimovskoy-Dikovskoy, A.V. & Frolenko, M.F. & Popova, İ.İ i dr. (İzdatelstvo Obştestva Politkatorjan, 1930).

30 Kristapor Mikaelyan (1859-1905). Kafkasya Ermeni ihtilalci hareketinin önde gelen isimlerinden biri olup Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF-Taşnaksutyun) kurucu kadrosunda yer almıştır. Eğitimini Tiflis'te Aleksandrov Enstitüsünde tamamlamıştır. Narodnik (halkçı) düşünce çevresiyle temas kurarak Ermeni milliyetçi-sosyalist ideolojisinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Avrupa'da yürüttüğü propaganda faaliyetleri kapsamında *Pro Armenia* gazetesinde yazılar kaleme almış ve Ermeni Meselesini uluslararası kamuoyuna taşımaya çalışmıştır. 1905 yılında Sultan II. Abdülhamid'e yönelik planlanan suikast hazırlıkları sırasında Bulgaristan'da meydana gelen bir patlama sonucu hayatını kaybetmiştir (Venev, "Sıtrudniçestvoto i Vrızkite," 10-18).

31 Afşin Burak Umar, "Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2014), 43-50.

32 Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde*, 102; Venev, "Sıtrudniçestvoto i Vrızkite," 8.

Bahsedilen ideolojik ve stratejik esneklik, EDF'nin faaliyetlerinin Ermeni Meselesi kapsamını aşarak Osmanlı coğrafyasındaki diğer ihtilalci hareketlerle metodolojik ortaklıklar kurduğunu kanıtlıyordu. Doğu vilayetlerindeki Ermeni teşekkülleri ile Balkanlardaki Makedonya merkezli komitacı hareketler arasında yapısal bir paralellik mevcuttu.[33] Öyle ki Makedonya bahse konu olduğunda birçok komite ve örgütten söz etmek mümkündü.[34] 23 Ekim 1893'te Selanik'te kurulan İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü (VMORO[35]), Hınçak ve EDF örneklerinde görüldüğü üzere, kültürel taleplerin ötesinde gizli örgütlenme ve silahlı eylem eksenli bir rota izledi.[36] Örgütün resmî söylemi özerk bir Makedonya ülküsü etrafında şekillense de bu gaye fiiliyatta Bulgaristan Prensliğinin Balkanlardaki nüfuz alanını genişletmesine hizmet eden stratejik bir çerçeve oluşturdu.[37] Bu yönüyle VMORO, merkezî otoriteyi sarsmayı ve büyük güçlerin müdahalesine imkân tanıyacak bir kriz ortamı yaratmayı hedefleyen bir "ihtilalci baskı" mekanizması vazifesi gördü.[38]

VMORO'nun hücre tipi gizli örgütlenme modeli, yerel komiteler ve silahlı çeteler aracılığıyla Osmanlı idaresinin işleyişini aksatmayı ve mahallî otoriteyi aşındırmayı maksat edindi.[39] Sabotaj, ayaklanma, insan kaçırma ve suikast gibi yöntemler, merkezî otoriteyi sarsmak adına başvurulan temel araçlar olarak öne çıktı. Benzer stratejileri benimseyen bir diğer oluşum ise 28 Mart 1895 tarihinde Sofya'da kurulan Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi

33 Jean Ganiage, "Terrorisme et guerre civile en Macédoine (1895-1903)," *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 201 (2001): 55.

34 Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri," *Osmanlı Araştırmaları* IX, no. 9 (1989): 210.

35 VMORO, örgütün adının Bulgarca kısaltmasıdır: *Вътрешната Македоно-Одринска Революционна Организация*. 1893'te kurulan örgütün adlandırılması Türk literatüründe farklı biçimde kullanılmakta olup bu durum kavramsal karışıklıklara yol açabilmektedir. Örgüt başlangıçta Makedonya coğrafyasıyla sınırlı bir özerklik hedefiyle "Makedonya İhtilal Örgütü" adıyla teşekkül etmiştir. 1896'dan itibaren Edirne-Trakya sahasını da faaliyet alanına dâhil etmiştir. Bu genişleme, siyasi hedeflerin sadece Makedonya ile sınırlı olmadığını ve Edirne-Trakya için de tam siyasi özerklik talep edildiğini göstermektedir. Bu sebeple "İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü" adlandırılması, örgütün tarihî gelişimini daha doğru biçimde yansıtmaktadır. VMORO, Jön Türk İhtilali sonrasında dağılmıştır. Örgüt, 1919'dan itibaren ise Edirne-Trakya'nın hedeften çıkarılmasıyla "İç Makedonya İhtilal Örgütü (VMRO)" adıyla yeniden yapılandırılmıştır (*Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*. çev. Ergün Hasanoğlu, ed. Mümin İsov (Selenge Yayınları, 2024), 10, 30).

36 İsmail Pehlivan, *Osmanlı ve Genelkurmay Arşivleri Işığında Osmanlı'da Terör, Bulgar Komitacıları ve Balkanlardaki İhtilal Faaliyetleri* (Karakum Yayınevi, 2019), 107-111.

37 *Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı*, 174-175.

38 İlkay Yılmaz, *Ottoman Passports, Security and Geographic Mobility, 1876-1908* (Syracuse University Press, 2023), 43.

39 Meltem Begüm Saatçi, "XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler," *Yeni Türkiye* 21, 68 (2015): 2936-2938.

(VMOK[40]) idi. Bu komite, varlığını sürdürdüğü dönem (1895-1905) boyunca VMORO ile yer yer iş birliği yaptı. Kimi zaman ise derin hizipleşmelere girdi.[41] Görüş ayrılıklarına karşın her iki yapı, Makedonya komitacılığını yönlendiren en etkili aktörler konumunda bulundu.

Netice itibarıyla Makedonya ve Ermeni komitacılığı, farklı coğrafyalarda faaliyet gösterseler dahi benzer bir siyasi mantık ekseninde hareket ederek Osmanlı Devleti'ni çok cepheli bir güvenlik sorunuyla karşı karşıya bıraktı. Osmanlı makamlarının her iki grubu tanımlamak adına başvurduğu "anarşist" ifadesi, bu yapısal benzerliğin resmî düzeydeki yansımasıydı.[42] Söz konusu çok katmanlı etkileşim, taktiksel iş birliklerini aşan ortak bir zihniyet ve stratejik yönelimin varlığını teyit ediyordu.

Ermeni ve Makedonya Komitacıları Arasındaki İş Birliğinin Tarihî Seyri

1878 yılı öncesi Balkan milliyetçiliği ve Bulgar ayaklanmaları, Osmanlı Ermenileri adına mühim bir esin kaynağı teşkil etti.[43] "Bulgar Yolu" şeklinde nitelendirilen bu model, komitacılıktan kitlesel eylemlere, propaganda faaliyetlerinden dış müdahaleye uzanan çok boyutlu bir stratejiyi kapsıyordu. 1876 Nisan Ayaklanması sonrası William E. Gladstone öncülüğünde gelişen uluslararası tepkiler ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin diplomatik neticeleri, bu yöntemin etkinliğini artırdı. 1890'dan itibaren Hınçak ve EDF kadroları, Bulgar tecrübesini bir rehber olarak benimsedi. Anadolu'daki demografik yapı ve Rusya'ya duyulan güvensizlik, bu modelin tatbikini kısıtladı. Buna karşın ilgili yöntem, fedailik, komitacılık ve dış destek beklentisi unsurlarıyla Ermeni siyasi hafızasında baki bir referans noktası kaldı.[44]

40 VMOK, örgütün adının Bulgarca kısaltmasıdır: *Върховният Македоно-Одрински Комитет*.

41 Mümin İsov, "Makedonya Hareketi'nde Savaşa Giden Liderlik Mücadelesi: *VMORO* ile *VMOK* Arasındaki İlişkilerin Bir Boyutu (1896-1903)," içinde *Balkan Tarihi Araştırmaları I*, ed. Dr. Öğr. Üyesi Bülent Akyay (Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2021), 226-248.

42 İlkay Yılmaz, "Conspiracy, International Police Cooperation and the Fight against Anarchism in the Late Ottoman Empire, 1878-1908," içinde *Age of Rogues: Rebels, Revolutionaries and Racketeers at the Frontiers of Empires*, eds. Ramazan Hakkı Öztan and Alp Yenen (Edinburgh University Press, 2021), 217-218.

43 Halit Gülşen, "19. Yüzyıl Osmanlı-Rus İlişkilerinde Ermeni Faktörü," *Ermeni Araştırmaları*, 35 (2010): 158; Gamze İme, "Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in Raporu Işığında İran'daki Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar," *Ermeni Araştırmaları*. 77 (2025): 189; Moumdjian, "Rebels with a Cause," 135.

44 Anahide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)* (Zoryan Institute, 1984), 17-19.

"Bulgar Yolu", Ermeni çevrelerinde soyut bir analoji kapsamından çıkarak Makedonya komitacılarıyla kurulan temasları meşrulaştıran müşterek bir ihtilalci dil ve pratik zemin üretti.[45] Balkanlardaki gelişmeler, ilham verici bir model olmanın ötesine geçerek doğrudan siyasi ve örgütsel ilişkilerle somutlaşan bir kaynağa dönüştü. Osmanlı karşıtı algı etrafında şekillenen bu münasebetler, geçici taktik iş birliklerini aşan sürdürülebilir bir koordinasyon anlayışı peyda etti. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki temaslar neticesinde paralel gelişen faaliyetler, mekânsal farklılıkları aşan ve devletin toprak bütünlüğünü tehdit etmeyi hedefleyen ortak bir siyasi mantığın ürünüydü. Mevzubahis iş birliği, operasyonel bir yakınlaşma ve geç Osmanlı döneminde güvenlik paradigmasını dönüştüren yapısal bir meydan okuma mahiyeti taşıyordu.[46]

İki komitacı grup arasındaki münasebetlerin başlangıcı 1895 yılına dayanıyordu. İlk temaslar, kısıtlı ve dolaylı bir düzeyde seyretti. İlişkiler, 1896 yılında icra edilen Osmanlı Bankası Baskını ve akabinde İstanbul'da vuku bulan hadiselerle yeni bir evreye girdi.[47] Banka baskını, Osmanlı dâhili siyaseti ve Osmanlı-Bulgar diplomatik ilişkileri üzerinde mühim tesirler yarattı. Hadiseler sonrası Bulgaristan'a sığınan Ermeniler, iki hükûmet arasında gerginliğe yol açtı. Babıali, Sultan II. Abdülhamid'e yönelik bir suikast planı şüphesiyle Bulgar makamlarından önlem alınmasını talep etti. Konstantin Stoilov Hükûmeti (1894-1899), bu iddiaları mesnetsiz bularak herhangi bir tedbire başvurmadı. Bulgar yönetiminin bu tutumu, İstanbul-Sofya hattındaki ilişkilerin gerginleşmesini beraberinde getirdi.[48] Söz konusu diplomatik atmosfer, iki ihtilalci yapı arasındaki koordinasyonu hızlandıran bir katalizör vazifesi gördü.

Temasların kökeni 1895 yılına kadar uzansa da Osmanlı Bankası'na yönelik mütecaviz eylem farklı bir ilişki aşamasına girilmesine neden oldu. Özellikle bankaya saldırı, Makedonya'daki komitacı çevreler üzerinde çarpıcı bir etki bırakarak Ermeni ihtilalci hareketine yönelik ilgiyi celp

45 Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin*, 54-57; Yıldırım, "Ermeni Komitelerinin Yurt Dışında," 756.
46 Çağ, "Balkanlarda Ayrılıkçı Birlik," 79-83.
47 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 541.
48 Kâmil, "Osmanlı-Rus Savaşı'ndan," 1604.

etti. Boris Sarafov[49] başta olmak üzere Makedonya komitacılığı açısından önde gelen kişiler yaşanan gelişmelerin ardından Ermeni komitacılarıyla daha sistematik ve kurumsal temaslar kurma arayışına girdi. Sarafov'un baskının fiilî aktörlerinden biri olan Bedros Paryan (Papken Suni[50]) ile bizzat görüşmesi, bu yakınlaşmanın teorik ve ideolojik düzeyde kalmadığını gösteriyordu.[51] Bu süreçte Osmanlı Bankası Baskını'nda yakalanmayan bazı Ermenilerin İstanbul'da kalmaya devam etmeleri ve akabinde şehirden gizlice çıkarılmaları da dikkat çekicidir. VMORO'ya bağlı İstanbul'daki komitenin başkanlığını yapan Dimitır Lyapov[52], Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki yakınlaşmayı sağlayanlardan biriydi.[53] Onun aracılığıyla beş Ermeni, Bulgar adlarıyla düzenlenen pasaportlarla İstanbul'dan çıkarılarak Burgaz'a getirildi. Bahsedilen kişilerin yanlarında getirdikleri bomba, silah ve fişek gibi mühimmatlar daha sonra VMORO mensuplarına dağıtıldı.[54] Bu olay, "Osmanlı Devleti'nin güvenliği açısından tehdit olarak algılanan ve kabul edilen"[55] Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki iş birliğinin temas ve fikir alışverişiyle sınırlı kalmadığını, eylemsel ve lojistik bir boyut da kazandığını teyit etmesi bakımından bilhassa önemlidir.

---

49 Boris Sarafov (1872-1907). Nevrekop Kazasına bağlı Libyahova köyü doğumlu Bulgar subayıdır. VMOK ile VMORO'nun önde gelen liderlerindendir. 1899-1901 yılları arasında VMOK'un başkanlığını yapmıştır. Bu süreçte Bulgaristan merkezli nişancı birliklerini oluşturarak Makedonya ve Edirne-Trakya'ya yönelik silahlı faaliyetleri organize ve finanse etmiştir. 1903 İlinden-Preobrajenie Ayaklanması sonrasında VMORO içinde ortaya çıkan hizipleşmenin başaktörlerinden biri olmuştur. Bulgar resmî çevreleriyle kurduğu ilişkiler sebebiyle sert eleştirilere maruz kalmıştır. Sarafov, örgüt içi güç mücadelesinin ulaştığı noktada, 28-29 Kasım 1907'de İvan Garvanov ile birlikte öldürülmüştür (*Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı*, 21-24).

50 Bedros Paryan (1872-1896). Lakabı Papken Suni'dir. 1896 Osmanlı Baskınının ilk safhalarında operasyonun fiilî liderliğini üstlenen EDF mensubu bir Ermeni komitacıdır. İstanbul'da eğitim görmüştür. Getronagan Ermeni Okulu mezunu olup Taşnak Partisi'nin İstanbul Merkez Komitesi'nde görev almıştır. Parti içi eğitimini Yusufyan Okulunda alan Paryan, özellikle gizli istihbarat toplama ve örgütlenme faaliyetleriyle tanınmıştır. 1896'daki baskın sırasında üzerinde taşıdığı bombanın patlaması sonucu ölmüştür (Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü*, 78).

51 Miletiç, *Spomeni na Damyan Gruev*, 43.

52 Dimitır Lyapov (1870-1941). VMORO ve VMOK çevrelerinde faaliyet göstermiştir. İstanbul merkezli erken dönem Bulgar ihtilalci ağlarının örgütleyici isimlerinden biridir. Gazetecidir. Bulgar Eksarhlığının sekreterliğini yapmıştır. İstanbul'daki yerel komitenin başkanlığını üstlenmiştir. Bir dönem *Reformi* gazetesinin başeditörüdür. Böylece bir yandan propaganda, diğer yandan diplomatik lobi alanında etkili olmuştur. 1896 Osmanlı Bankasına yönelik saldırının faillerinin affedilmesi için çalışmıştır. 1905'te Sultan II. Abdülhamid'e yönelik suikast planına katılmıştır. 1908 sonrası Bulgar Halkı Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü'nün kuruluşunda yer almıştır. Balkan Harbi'nde gönüllü Bulgar birliklerinde görev almıştır. Hayatının sonuna dek Makedonya Sorunu etrafında örgütlü siyasetin içinde kalmıştır.

53 Hristo Silyanov, *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya, Tom I* (İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1983), 247.

54 Garabedyan, "Sıtrudniçestvo i Sıvmestni," 343-344.

55 Yılmaz, *Ottoman Passports*, 199.

Benzer şekilde Sarafov'un EDF'nin "propaganda makinesi" olarak nitelendirilen Rosdom (Stepan Zoryan) ile kurduğu yakın ilişki, iş birliğinin örgütsel boyutunu daha da derinleştirdi. Temaslar sayesinde EDF'ye mensup kişilerin Bulgar Askerî Akademisine kabul edilmeye başlanması, ilişkilerin somut ve kurumsal sonuçlar ürettiğini ortaya koydu.[56] Dolayısıyla bu yakınlaşma, geçici bir taktik girişimden ziyade yaklaşık yirmi yıl sürecek kalıcı bir iş birliğinin başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir. Bu sürecin ilk somut ve planlı görüşmeleri 1896-1897 yıllarında Cenevre'de yapıldı. Dönemin siyasi atmosferi içerisinde Cenevre, Ermeni komitacılarının yanı sıra Bulgaristan ve Makedonya'dan gelen çok sayıda öğrenci ve ihtilalcinin de bulunduğu Osmanlı karşıtı propaganda ve provokasyonun uluslararası bir düğüm noktası hâline geldi.[57] Böylesi atmosfer, farklı gruplar arasında temas kurulmasını kolaylaştıran elverişli bir ortam sundu. Bu noktada Bulgar entelektüel Simeon Radev'in[58] söz konusu çevrede üstlendiği aktif rol, Ermeni ve Makedonya komitacıları arasında aracılık yapılmasını ve karşılıklı güven ilişkilerinin tesis edilmesini büyük ölçüde kolaylaştırdı.[59]

Cenevre'de başlayan görüşmelerin bir bölümü daha sonra İstanbul ve Bulgaristan'da devam etti. Bahusus Bulgar hükûmetinin bu gruplara tanıdığı görece serbest hareket alanı, iş birliğini teorik düzeyden operasyonel bir sahaya taşıdı.[60] Bu süreç, Balkanlarda gelişen komitacı geleneğin Anadolu'ya doğru nasıl örgütsel ve pratik biçimde taşındığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Aynı zamanda Ermeni ve Makedonya komitacılarının Osmanlı Devleti'ni müşterek bir "düşman" olarak tanımlayan sınır aşan bir mücadele ağının parçası hâline geldiğini de ispatlıyordu. Nitekim 1896 yılında yayımlanan bir ilan, bu ortak mücadele söylemini ve eş güdümlü hareket anlayışını açık biçimde doğruladı. İlgili ilanda Osmanlı Devleti'ne karşı kapsamlı ve örgütlü bir mücadelenin gerekliliği savunuluyordu. Mücadelede

56 Hratch Dasnabedian, *The History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun (1890-1924)* (Oemme Edizioni, 1990), 59-60.

57 Moumdjian, "Rebels with a Cause," 136.

58 Simeon Radev (1879-1967). Makedonya kökenli Bulgar entelektüel ve diplomat kuşağının en etkili temsilcilerinden biridir. Galatasaray Lisesi ve Cenevre Hukuk Fakültesinde aldığı eğitim, onu Balkan meselelerini Batı kamuoyuna hitap eden bir dil ve çerçeveyle sunabilen nadir isimlerden biri hâline getirmiştir. Boris Sarafov'un desteğiyle Cenevre ve Paris'te *L'Effort* ve *Mouvement Macedonien* adlı gazeteleri çıkarmıştır. Radev'in gazetecilik ve yayıncılık faaliyetleri, VMORO ve çevresindeki siyasi aktörlerin Avrupa kamuoyu nezdinde meşruiyet arayışının entelektüel ayağını temsil etmektedir (*Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı*, 102).

59 Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin*, 72; Yıldırım, "Ermeni Komitelerinin Yurt Dışında," 756-757.

60 Moumdjian, "Rebels with a Cause," 136.

Ermeniler ile Makedonyalıların öncü rol üstleneceği vurgulanıyordu. Amaçlarına ulaşmak için dış destek sağlanmasının ve Avrupa devletlerinin sürece dâhil edilmesinin önemli olduğu ifade ediliyordu.[61]

İş birliğinin askerî ve teknik boyutu, 1897 yılı itibarıyla somut ve kurumsal bir nitelik kazandı. Bu evre, örgütler arası münasebetlerin sahadaki ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden şekillenmesini simgeliyordu. VMORO'nun ilk ajitasyon ve örgütlenme çeteleri bu dönemde oluşturuldu.[62] Yapılanmaların etkinliğini artırması, teknik noksanlıkların giderilmesine bağlı görüldü. Bu kontekste VMORO liderlerinden Gyorçe (Görçe) Petrov[63], patlayıcı imalatındaki yetersizliği aşmak adına EDF üyesi Ermeni kimyager Leon ile iletişime geçti. İstanbul-Sofya hattındaki görüşmeler, ideolojik yakınlaşmanın operasyonel bir ortaklığa dönüştüğünü kanıtlıyordu. Görüşmeler neticesinde Köstendil bölgesinde[64], sınır hattına yakın stratejik bir noktada bomba imalathanesi kuruldu. Maddi kısıtlara rağmen tesiste mühim miktarda patlayıcı üretildi. İmalathane, Osmanlı'nın diplomatik baskılarıyla 1899'da kapatılsa da teknik iş birliği sona ermedi. Taraflar, müdahalelere daha gizli ve esnek kanallar geliştirerek mukabele etti. Ortak ihtilalci altyapı süreklilik arz eden bir biçimde farklı coğrafyalara yayıldı.[65]

---

61 Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da," 212.

62 Todor Petrov, *Nelegalnata Armiya na VMORO v Makedoniya i Odrinsko, 1898-1908* (İzdatelstvo na Ministerstvoto na Otbranata „Sv. Georgi Pobedonesets", 1993), 17-26.

63 Gyorçe (Görçe) Petrov (1865-1912). VMORO'nun ideologlarından ve örgütsel beyinlerinden biri olup öğretmenlik faaliyetleri üzerinden Makedonya'nın demografik, coğrafi ve toplumsal yapısına dair kapsamlı istihbarat üretmiştir. Bulgar Genelkurmayı adına hazırlanan ve 1896'da yayımlanan *Материали по изучването на Македония* (Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyallar) adlı kitabın fiilî müellifi olmasına rağmen eserde adı yer almamıştır. 1896'dan itibaren VMORO'nun Sofya'daki yurt dışı temsilciliğini yürütmüştür. Örgütün temel program ve belgelerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Bulgar Çiftçi Partisi ile kurduğu ilişkiler ve ideolojik ayrışmalar nedeniyle VMORO'nun Merkez Komitesi kararıyla 28 Haziran 1921'de öldürülmüştür (*Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı*, 28-31).

64 1896'dan itibaren Köstendil ve Dupniçe'de kurulan VMORO lojistik noktaları, örgütün Bulgaristan Prensliği ile Makedonya arasındaki silah, insan ve haber akışını kurumsallaştıran ilk sınır altyapısını oluşturmaktadır. Bu merkezler, depolama ve geçiş noktaları olmasının dışında, çetelerin hazırlanıp sevk edildiği ve VMORO'nun yurt dışı temsilciğinin talimatlarının sahaya aktarıldığı koordinasyon üsleri olarak işlev görmüştür. Sınır bölgelerinin idari ve coğrafi avantajları, bu noktaların kısa sürede örgütsel birer düğüm noktasına dönüşmesini sağlamıştır. Böylece VMORO'nun Makedonya içindeki gizli komiteleriyle süreklilik arz eden bir lojistik ve komuta hattı kurulmuştur (Georgi N. Georgiev, *Makedono-Odrinskoto Dvijenie v Kyustendilski Okrıg (1895-1903)* (Makedonski Nauçen İnstitut, 2008), 52, 60-61, 63-65, 140).

65 Miletiç, *Spomeni na Gyorçe Petrov*, 67-70.

Aynı yıl (1897) Petrov, teknik iş birliğini derinleştirmek amacıyla Naum Tüfekçiyev[66] vasıtasıyla Ermeni komitacılarıyla yeni münasebetler tesis etti.[67] Bu girişim, bireysel temasları aşan sistematik bir ortaklık arayışının tezahürüydü. Varna'daki EDF grubuyla kurulan bağlar, ilişkilerin kurumsal bir hüviyet kazanmasını sağladı.[68] İş birliği, Karadeniz ve Balkan hattına yayılan çok merkezli bir ağa evrildi. Gotse Delçev[69], Odesa'daki Ermeni çevrelerinden patlayıcı imalatına dair teknik bilgi temin etti.[70] Bu durum, VMORO kadrolarının Rusya ve Karadeniz havzasındaki ihtilalci ağları stratejik bir kaynak olarak gördüğünü ispatlıyordu. Zamanla bu çok yönlü ilişkiler ağı daha da yoğunlaşarak komitacılar arası bağlantılar her yıl giderek sıklaştı.[71] VMORO'nun emrine bir Ermeni bomba uzmanı verildi.[72] Başta silah satın alınması için olmak üzere, paraya duyulan ihtiyacın karşılanması amacıyla Gotse Delçev ve Kirşvenk adında bir Ermeni, sahte Türk lirası darp etmek için ortak çalışmalar yürüttü.[73]

66 Naum Tüfekçiyev (1864-1916). Bulgar ihtilalci hareketinin en tartışmalı figürlerinden biri olup terör eylemleri, silah ticareti ve yer altı örgütlenmeleriyle öne çıkmıştır. Belçika'da aldığı piroteknik eğitimi sayesinde patlayıcı üretiminde uzmanlaşmıştır. Bu bilgi birikimini VMORO ve Ermeni ihtilalci çeteleriyle kurduğu ilişkilerde stratejik bir araç olarak kullanmıştır. 1895 Stefan Stambolov suikastı, 1896 Osmanlı Baskını ve Sofya'daki bombalı eylemler, onun Balkanlardaki siyasi şiddetin transnasyonel karakterindeki rolünü açık biçimde göstermektedir. Ancak silah ticaretindeki spekülatif tutumu ve farklı aktörlerle kurduğu pragmatik ilişkiler, Gotse Delçev ve Gyorçe (Görçe) Petrov gibi VMORO liderleriyle kopuşuna yol açmıştır. Nihayetinde Tüfekçiyev, örgüt içi hesaplaşma sonucunda hayatını kaybetmiştir (Ramazan Hakkı Öztan, "Chemistry of Revolution: Naum Tyufekchiev and the Trajectories of Revolutionary Violence in the Late Ottoman Europe," in *Age of Rogues: Rebels, Revolutionaries and Racketeers at the Frontiers of Empires*, eds. Ramazan Hakkı Öztan and Alp Yenen (Edinburgh University Press, 2021), 263-298).

67 Duncan M. Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements 1893-1903* (Duke University Press, 1988), 64-65.

68 Öztan, "Chemistry of Revolution," 279.

69 Gotse Delçev (1872-1903). VMORO'nun askerî ve örgütsel yapılmasını şekillendiren en etkili liderlerden biri olup örgütün saha pratiği ile ideolojik hattı arasında denge kurmaya çalışan bir figürdür. Bulgaristan Prensliği-Osmanlı Devleti sınırı boyunca tesis ettiği lojistik ağlar sayesinde silah, propaganda materyali ve kuryelerin Makedonya'ya intikalini sistematik hâle getirmiştir. 1896 Selanik Kongresi'nde tüzük ve nizamnamelerin hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. 1898-1899 yıllarında VMORO'nun çete teşkilatını kurarak örgütün silahlı yapısını kurumsallaştırmıştır. 1903 İlinden-Preobrajenie Ayaklanması öncesinde erken ve kontrolsüz bir isyana karşı temkinli tutum sergileyen Delçev, 4 Mayıs 1903'te Banitsa köyü yakınlarında Osmanlı kuvvetleriyle girdiği çatışmada öldürülmüştür (*Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı*, 49).

70 Kondov, *Spomeni*, 51.

71 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.EŞA., 33/61.

72 Perry, *The Politics of Terror*, 168.

73 Garabedyan, "Sıtrudniçestvo i Sıvmestni," 346.

Bulgar radikal mahfilleri, 1899 senesinde Selanik'te kurumsal bir yapıya büründü. Yapılanma içerisinde Svetoslav Mercanov[74], VMORO-EDF ilişkilerinde merkezî bir figür olarak öne çıktı. Mercanov liderliğindeki grup, Sultan II. Abdülhamid'e suikast ve Osmanlı bankalarına baskınlar gibi kapsamlı eylemler planladı. Daha sonra suikastın uygulanabilir olmadığı sonucuna varılınca banka eylemlerine odaklanıldı.[75] Ermeni komitacıların teknik desteğiyle banka şubelerine tüneller kazıldı.[76] Osmanlı emniyetinin müdahalesi sonucunda patlayıcıların Batum üzerinden temin edilmesine engel olundu. Ermeni gönüllüler yakalandı ve silahlarına el konuldu.[77] Bu gelişmeler, Mercanov ve çevresinin sürgün edilmesine yol açtıysa da komitacılar arasında kurulan müşterek ağı çökertemedi.[78] Aksine, 1899'da Rosdom'un Filibe'ye gelişiyle münasebetler kurumsal bir mahiyet kazandı. İkili ilişkilerin gelişmesi için Boris Sarafov da ciddi bir destek verdi.[79] Rosdom ve Boris Sarafov'un çabaları neticesinde teşkil edilen Ermeni-Makedonya Birliği, sahada eylem ortaklığını pekiştirdi.[80] Bu iş birliği sayesinde Ermeni unsurlar patlayıcıya ve askerî eğitime erişim sağladı.[81] Rosdom'un Filibe başta olmak üzere birçok şehirde açıktan ve gizliden çalışmaları ve ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik çabaları, Bulgaristan'da EDF'nin Askerî Akademisinin kurulmasıyla doruk noktasına ulaştı.[82] Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki müzakereler Paris, Londra ve Milan gibi Avrupa metropollerinde kesintisiz devam etti.[83]

Gotse Delçev'in Odesa'da Ermeni komitacılarla kurduğu temaslar, Mercanov'un Selanik ve İstanbul merkezli faaliyetleri ve Rosdom'un Filibe'ye uzanan yolculuğu, bu ilişki ağının Balkanlardan başlayarak geniş bir coğrafyaya yayıldığını gösteriyordu. Bu temaslar, tekil ve geçici girişimler olmaktan çıkıp farklı merkezlerde eş zamanlı olarak ilerleyen ve birbirini

74 Svetoslav (Slavi) Mercanov (1876-1901). VMORO içinde anarşist eğilimleriyle öne çıkan ve şiddetin propaganda aracı olarak kullanılmasını savunan radikal bir figürdür. Cenevre'deki anarşist çevrelerle teması ve Selanik'teki Gemiciler grubunun düşünsel şekillenmesine katkısı, onu klasik komitacılıktan ziyade "ses getiren" terör eylemlerine yöneltmiştir. İstanbul ve Selanik'teki Osmanlı bankalarına tünel kazma teşebbüsü ile İran şahını kaçırma girişimi, Makedonya ve Ermeni komitacı ağları arasındaki iş birliğinin somut örnekleri arasındadır. 1901 yılında Edirne'de idam edilmiştir.

75 Moumdjian, "Rebels with a Cause," 137-138.

76 Miletiç, *Solunskiyat Atentat*, 19-35.

77 Perry, *The Politics of Terror*, 66-67.

78 Venev, "Sıtrudniçestvoto i Vrızkite," 17.

79 Ketsemanian, "Straddling Two Empires," 344-345.

80 Yıldırım, "Ermeni Komitelerinin Yurt Dışında," 757.

81 Bülent Yıldırım, "I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan Ordusundaki Gönüllü Ermeni Birliği," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 13 (2008): 79.

82 Ketsemanian, "Straddling Two Empires," 339.

83 Moumdjian, "Rebels with a Cause," 138.

besleyen bir örgütsel genişleme sürecine işaret ediyordu. Bu genişlemenin arkasındaki en önemli kolaylaştırıcı etmenlerden biri, Bulgar hükûmetinin söz konusu çevrelere yönelik müsamahakâr tutumuydu. Dönemin bazı tanıklarının ifadelerinde de bu toleransı okumak mümkündü.[84] İlaveten bazı Bulgar subaylarının sağladığı askerî eğitim ve lojistik destek, Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki yakınlaşmayı ideolojik bir sempati düzeyinde bırakmayarak ilişkiyi somut, pratik ve askerî bir iş birliğine dönüştürdü. Böylece Osmanlı karşıtı propaganda, algı ve provokasyon, sahadaki eylemlerle pekiştirilen müşterek bir mücadele pratiğine evrildi. Bunun siyasi ve askerî alan ile kültürel ve sembolik düzlemde karşılık bulduğu görüldü. Dönemin en tanınmış Bulgar şairlerinden ve aynı zamanda bir komitacı olan Peyo Yavorov'un[85] 1900 yılında yayımlanan "Ermeniler" adlı şiiri, bu dayanışma fikrinin edebiyattaki en çarpıcı tezahürlerinden biri olarak öne çıkıyordu.[86] Şiir, Ermeni ve Makedonya meselelerini ortak bir duygu anlatısı içinde birleştirerek ihtilalci söylemin duygusal ve ahlaki boyutunu yansıtıyordu.

Komitacılığa Karşı Osmanlı İstihbarat ve Diplomasi Mekanizmaları

Osmanlı makamları açısından bakıldığında ise bu süreç, merkezî bir güvenlik tehdidi mahiyeti taşıyordu. Karşılıklı dayanışma içerisinde hareket eden ve süreklilik arz eden koordineli bir ihtilalci ağın varlığı kabul ediliyordu. Mevzubahis ortaklık, pratik ve sembolik bir "ihtilalci kardeşlik" diskuru üretti. Bedros Semerciyan'ın[87] idam öncesi sözleri ("Yaşasın Ermenistan'ın, Makedonya'nın ve Edirne-Trakya'nın özgürlüğü!" [88]), bu kolektif mücadele bilincinin en somut nişanesiydi. Birlikte yargılanan ve idama mahkûm edilen figürler, müşterek bir hafızanın temelini oluşturuyordu. Kiliselerdeki ayinler

84 Moumdjian, "Rebels with a Cause," 139.

85 Peyo Yavorov (1878-1914). Bulgar sembolizminin kurucu isimlerinden biri olmasının yanı sıra VMORO içinde fiilen yer almış nadir entelektüel-ihtilalci figürlerdendir. Şiir, editörlük ve propaganda faaliyetlerini örgütsel görevlerle birleştirmiştir. Gotse Delçev'in yakın çevresinde bulunarak hem tanıklık hem de biyografik üretim gerçekleştirmiştir. Balkan Harbi'nde gönüllü birlik komutanlığı yapmıştır.

86 Peyo Yavorov. "Armentsi," *Misıl*. Mart i April-Knijka III i IV, 1990, 202-203.

87 Bedros Semerciyan (1872-1901). Filibe doğumlu bir EDF mensubu olup Bulgar ordusunda asteğmen rütbesiyle görev yapmıştır. 1901 yılında Ermeni ve VMORO bağlantılı unsurlarla birlikte Filibe merkezli karma bir ihtilalci çete kurmuştur. İran ve Edirne hattında silahlı eylemlere katılmıştır. Çetenin Edirne Sancağında gerçekleştirdiği adam kaçırma ve silahlı faaliyetler Osmanlı güvenlik güçleri tarafından bastırılmıştır. Semerciyan, yakalanmasının ardından Edirne Askerî Hastanesinde tedavi edilmiş ve 27 Kasım 1901'de idam edilmiştir.

88 Peyo Yavorov, *Sıçinenieya v Tri Toma, Tom 3: Proza* (Bılgarski Pisatel, 1965), 166.

ve neşredilen ilanlar, bu siyasi yakınlaşmanın toplumsal ve ritüel boyutunu güçlendiriyordu.[89]

Osmanlı Devleti adına bu gelişmeler, geç dönemde iç emniyetin yerel asayiş tedbirlerini aşan bir özellik kazandığının işaretiydi. Sınır aşan komitacı ağların yoğunlaşması, güvenlik meselesini kapsamlı istihbarat, diplomatik girişim ve merkezî koordinasyon perspektifiyle yeniden kurgulamayı zorunlu kıldı. Osmanlı makamları, komitacı iş birliğini ve eylemlerini yakından takip ederek süreci çeşitli raporlar vasıtasıyla izledi.[90] Resmî yazışmaların ötesine geçilerek faaliyetleri yerinde gözlemlemek maksadıyla hafiyeler görevlendirildi.[91] Ermeni ve Bulgar muhbir ve ajanlar kullanıldı.[92] Tahkikatlar neticesinde gizli yazışma şifreleri ele geçirildi.[93] Sultan II. Abdülhamid'in ortak hareketliliği engellemek için Bulgar hükûmeti nezdinde diplomatik girişim emri verdiği görüldü.[94] Padişahın talimatları doğrultusunda Bulgaristan Komiserliği yetkilileri tarafından gerekli incelemeler yapılarak komitacı faaliyetlerine ilişkin malumat toplanıp merkeze iletildi.[95] Bu örnekler, Osmanlı yönetiminin meseleyi küresel bir tehdit olarak algıladığını ve buna uygun olarak diplomasi ile istihbaratı harmanlayan bir politika yürüttüğünü gösteriyordu.

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia Gazetesinin Yayın Politikası ve Genel Özellikleri

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia [*Makedonya ve Ermenistan'ın Özgürlüğü İçin Mücadele*] gazetesi, ABD'de İngilizce neşredilen ilk Bulgar gazetesi olup Ermeni ve Bulgarların müşterek teşebbüsüydü. Aylık periyotlarla basılan ve toplam beş sayı süren bu mecra, ihtilalci hareketler

89 Bünyamin Çanakçı, "Filibe'de Taşnak Ermeni Komitesi ve Faaliyetleri (1898-1908)" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024), 31.

90 BOA, A.MTZ.04, 76/7; BOA, HR.SFR.04, 320/27; BOA, HR.SFR.04, 603/101; BOA, HR.SFR.04, 757/80; BOA, HR.SFR.04, 757/85; BOA, HR.SYS., 2746/49; BOA, HR.SYS., 2762/33; BOA, HR.SYS., 2764/59; BOA, HR.TH., 136/37; BOA, Y.PRK.BŞK., 47/117; BOA, Y.PRK.BŞK., 48/54; BOA, Y.PRK.BŞK., 50/68; BOA, Y.PRK.HR., 22/48; BOA, Y.PRK.ML., 15/68.

91 BOA, HR.SFR.04, 746/18.

92 Emre Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat, Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909* (Kitap Yayınevi, 2019), 247; Bilal Şimşir, "Washington'daki Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gailesi (1887-1896)," *Ermeni Araştırmaları* 1, 4 (2001/2002): 44.

93 Mustafa Yeni, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Dışişleri Teşkilatında Şifreli Haberleşme," içinde *VIII. Bilsel Uluslararası Truva Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi Kitabı, 27-28 Aralık 2025, Çanakkale/Türkiye* (Bilsel Yayıncılık, 2025), 1027.

94 BOA, İ.MTZ.04, 19/1213; BOA, A.MTZ.04, 31/58.

95 BOA, A.MTZ.04, 58/56; BOA, Y.A.HUS., 362/42.

lehine kurgulanan bir propaganda projesi mahiyetindeydi. Gazete, sıradan bir göçmen yayını olmanın ötesinde, Osmanlı karşıtı siyasi söylemin üretildiği stratejik bir platformdu. Dönemin çok dilli yayıncılık teamüllerinin aksine tek dilli fakat çok uluslu bir politika takip etti. Yayım dili olarak İngilizcenin seçilmesi, yaşandığı iddia edilen olayların ve bölgesel krizlerin Amerikan ve Batı kamuoyuna aktarılmasına yönelik bilinçli bir editoryal tercihti. Bu yaklaşım, gazetenin hedef kitlesinin yerel diasporaları aşarak Batılı karar alıcıları ve geniş halk kitlelerini etkileme gayesini yansıtıyordu.

Gazetenin editoryal kadrosu, bu ortaklığın kurumsal bir tezahürüydü. Bulgar tarafının editörlüğünü Dr. Svetoslav Şumkov[96], Ermeni tarafının editörlüğünü ise Dr. G. Magaryan üstlendi. İçerik üretiminde yerel dillerden (Bulgarca ve Ermenice) faydalanılmasına karşın metinlerin İngilizce basılması, hadiseleri yerel kapsamdan çıkarıp uluslararası boyuta taşıma gayretinin bir ürünüydü. Bu tutum, Osmanlı Devleti'ni krizlerin asli sorumlusu gösteren eleştirel bir diskurun küresel ölçekte yayılmak istendiğini teyit ediyordu.

Gazete Adı	Cilt ve Sayı Numarası	Yayın Tarihi
The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia	I/1	Mart 1903
The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia	I/2	Nisan 1903
The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia	I/3	Mayıs 1903
The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia	I/4-5	Temmuz 1903

Tablo- 1: *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* Gazetesinin Yayın Kronolojisi

Gazetenin yayın hayatına başlaması, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki gelişmelerle doğrudan bağlantılıydı. Editörler, Amerikan basınının bu bölgelerde yaşandığı iddia

96 Stanistlav Şumkov (1867-1919). Bulgar milliyetçi düşüncesini Amerika Birleşik Devletleri'nde akademik ve gazetecilik faaliyetleri yoluyla temsil eden başlıca figürlerden biridir. İlk dönem eserlerinde Makedonya'nın Bulgaristan Prensliğine ilhakını savunurken, 1903 İlinden-Preobrajenie Ayaklanması sonrasında uluslararası dengeleri gözeterek "*Makedonya Makedonyalılarındır.*" ilkesini benimsemiştir. ABD'de yayımladığı kitaplar, gazeteler ve siyasetçilerle kurduğu temaslar aracılığıyla Amerikan kamuoyunu Makedonya Sorunu konusunda etkilemeye çalışmıştır.

edilen olaylara yeterince ilgi göstermediğini savunarak mevcut medya ortamını tenkit etmişlerdi. Gazetenin ilk sayısında yer alan "Bu ülkenin gazeteleri, bu konuya dair okurlarına çok nadiren -hatta hiç- ciddi haberler sunmaktadır."[97] ifadesi, bu kritiğin açık bir göstergesiydi. Bu söylem, gazetenin kendisini tarafsız bir gözlemci olarak değil, Batı'daki bilgi boşluğunu doldurmayı ve bu boşluğu belirli bir politik perspektifle şekillendirmeyi amaçlayan bir aktör olarak konumlandırdığının belirtisiydi. Bu kapsamda gazetenin temel misyonu da tanımlanmıştı. Editörlere göre gazetenin başlıca amacı, özellikle Makedonya'daki gelişmelere dair düzenli ve sistematik bilgi akışı sağlamaktı.[98] Benimsenen gaye doğrultusunda gazete, kendi muhabirlerinin yazılarına, dönemin tirajlı Avrupa ve Bulgar gazetelerinden yapılan alıntılara ve olaylara bizzat tanıklık etmiş kişilerin gerçekliği teyide muhtaç anlatılarına yer verdi. Böylece bir yandan süreklilik arz eden bir haber akışı sağlanırken, diğer yandan Osmanlı idaresine yönelik propaganda yöntemini tercih eden ve komitacıları meşrulaştıran belgesel nitelikte bir söylem inşa edilmeye çalışıldı.

Görsel- 1: *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* Gazetesinin Manşeti

Gazetenin mühim bölümlerinden biri, Ermeni ve Makedonya komitacılığının önde gelen kişilerine ayrılan resimli biyografik yazılardı. Boris Sarafov, Bedros Semerciyan, Gotse Delçev ve Boris Sugarev[99] gibi isimler, bu metinlerde siyasi kimliklerinin ötesinde epik figürler olarak takdim ediliyorlardı. Biyografik anlatılar, okurun hafızasını belirli bir siyasi perspektifle kurgulamayı

97 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 1.
98 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 1.
99 Boris Sugarev (1878-1903). Askerî eğitim almış genç Bulgar subaylarının VMORO saflarına katılımını temsil eden tipik bir figürdür. 1902 Yukarı Cuma ve 1903 İlinden-Preobrajenie ayaklanmaları sırasında aktif rol almıştır. Kısa sürede çete hiyerarşisi içinde müfreze komutanlığına yükselmiştir. Erken ölümü, örgütün özellikle eğitimli ve disiplinli kadrolar açısından yaşadığı insan kaynağı kaybını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

amaçlıyordu. Bu türden sunumlar, Batı kamuoyuna söz konusu kişileri tanıtmayı hedefleyen Osmanlı karşıtı bir temsil stratejisinin bileşeniydi.

Gazetenin hedef kitlesi yerel bir diaspora değildi, geniş bir Amerikan kamuoyunu ve Hristiyan dünyasını kapsıyordu. Zaten gazetenin ilk sayısından itibaren doğrudan "Amerikan kamuoyuna" hitap ediliyordu.[100] Şikago ve çevresinde yaşayanlara çağrıda bulunuluyordu.[101] Belirlenen hedef kitleye mesajlarını etkin bir şekilde ulaştırmak isteyen idare, bu amaca hizmet edecek bir dağıtım ağı ve operasyonel organizasyon yapısı kurmuştu. Gazetenin dağıtım ağı, profesyonel posta hizmetleri ve gönüllü temsilciler üzerinden kurgulanmıştı. Gazete, Şikago Postanesine "ikinci sınıf posta" olarak kaydedilerek düzenli bir dağıtım imkânı elde etmişti.[102] Dağıtımı genişletmek maksadıyla her şehir ve kasabada "güvenilir yerel temsilciler" aranmış, bu kişilere gazetenin yayılması karşılığında komisyon teklif edilmişti.[103] Gazetenin en dikkat çekici politikası ise kütüphane bağışlarıydı. Gazete yönetimi, destekçilerinden ABD genelindeki yaklaşık 5.000 kütüphaneye abonelik sağlamalarını isteyerek bu kurumlar aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmayı beklemişti.[104]

İdarenin kurguladığı bu yayın erişim planı ve dağıtım kanalları, gazetenin etki kapasitesi ile fiilî tiraj verileri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi için önemliydi. Gazetenin tirajına ilişkin kesin bir sayı kaynaklarda belirtilmemekle birlikte, potansiyel erişim ve ekonomik göstergeler üzerinden bir yorum yapılabilir. Gazete idaresi, kütüphane stratejisiyle kısa sürede 250.000 okuyucuya (5.000 kütüphane X her nüshayı okuyan en az 50 kişi hesabı üzerinden) ulaşma hedefini koymuştu.[105] Gelgelelim hemen her sayıda yinelenen "Daima daha fazla aboneye ihtiyaç vardır." çağrıları, fiilî tirajın henüz arzu edilen seviyede olmadığını ve yayının sürekliliği için ciddi bir abone desteğine ihtiyaç duyulduğunu gösteriyordu.[106] Ayrıca yıllık abonelik ücretinin yayın maliyetlerindeki artış nedeniyle 25 sentten 50 sente çıkarılması,

100 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 1.
101 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 2.
102 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 2; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 2; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 4.
103 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 8.
104 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 7.
105 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 7.
106 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1-2; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 3, 7-8.

gazetenin tiraj/maliyet dengesini kurmakta zorlandığını veya operasyonlarını büyütmek için ek finansmana ihtiyaç duyduğunu kanıtlıyordu.[107]

Her ne kadar yayın hayatı kısa sürse ve gazete sadece beş sayı yayımlanmış olsa da sembolik ve politik tesiri bu zaman zarfını aşmıştı. Gazetenin 1903 İlinden-Preobrajenie Ayaklanması döneminde faaliyetlerini sonlandırması, yayının ihtilalci hareketlerle ilintili bir atmosferde değerlendirilmesini zorunlu kılıyordu. *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, klasik bir göçmen gazetesi olmasının dışında, Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki iş birliğinin Atlantik ötesindeki uzantısı olarak değerlendirilebilir. Neticede gazete, iki siyasi ortağın Osmanlı karşıtı söylemle küresel kamuoyuna sunulduğu örnekleri temsil ediyordu. İşbu yönüyle gazete, sınır aşan ağların diskur üretimi ve kamuoyu yaratma pratiklerini tahlil etmek adına mühim bir tarihî kaynak özelliği taşıyordu.

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia Gazetesinin İçerik Analizi

Osmanlı Devleti ve Sultan II. Abdülhamid Algısı

Gazetede Osmanlı, modern bir yönetim sistemi yerine çözülme sürecine girmiş ve meşruiyetini kaybetmiş bir siyasi yapı olarak resmediliyordu. İmparatorluk, sıklıkla "hasta adam" metaforu ile tanımlanıyordu.[108] Bu metafor, bir çöküşü, askerî ve idari zayıflığı ima ediyordu. Gazetede Osmanlı yönetiminin Balkanlar ve Anadolu'daki Hristiyan topluluklara karşı "sistematik baskı ve yok etme" siyaseti izlediği iddiası temel anlatı eksenini oluşturuyordu. Bu kapsamda Osmanlı idaresi, "ilkel ve barbar" bir rejim olarak tasvir ediliyor, devletin siyasi ve toplumsal düzeni bütünüyle olumsuz bir çerçeve içine yerleştiriliyordu. Nitekim gazetede geri kalmışlığın müsebbibi doğrudan doğruya İslamiyet'e bağlanıyordu. Din, toplumsal ilerlemenin önünde başlıca engel olarak gösteriliyordu. Benimsenen bakış açısının bir tezahürü olarak "Türkiye hâlâ ilkel ve barbar bir durumdadır. Bu geri kalmışlığın önemli bir sebebi de dinleridir: Muhammedîlik." ifadesine yer veriliyordu.[109] Böylece siyasi eleştiri ile dinî kimlik arasında bir nedensellik ilişkisi kuruluyordu.

107 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 1-2; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 2; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 4, 6-7.

108 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.

109 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 1.

Gazete, Osmanlı yönetimine yönelik eleştirisini idari uygulamalar ve aynı zamanda dinî temelli bir medeniyet tasavvuru üzerinden temellendiriyordu. Gazetenin bu yaklaşımı, İslam'ın şiddetle özdeşleştirilmesi yoluyla daha da keskin bir nitelik kazanıyordu. "Türk Kur'an'ında tüm kâfirleri (gavur-Hristiyanlar böyle adlandırılmakta) yargılama, mallarını alma ve Muhammed'in dinine yönelmedikleri takdirde öldürme emri yer almaktadır." ifadesi, İslam'ı doğrudan şiddet üretici bir din şeklinde kodlayan genelleyici, suçlayıcı ve indirgemeci bir dili yansıtıyordu.[110] Dinî metinler tarihî ve bağlamsal yorumlardan koparılarak ele alınıyor ve karmaşık siyasi süreçler tek bir etkene dayandırılıyordu. Osmanlı'da yaşanan olaylar, siyasi, toplumsal ya da uluslararası koşulların ürünü olarak değerlendirilmiyordu. Dinî metinlerden kaynaklanan kaçınılmaz ve değişmez bir sonuç şeklinde anlatılıyordu. Bu söylem, tarihî çözümlemeden çok ideolojik bir yargı karakteri taşıyordu.

Gazete editörleri Osmanlı Devleti aleyhine kamuoyu oluşturmak için yoğun bir propaganda dili tercih etmişlerdi. Ermenilere ilişkin "1894-1896 yıllarında kadın, çocuk ve yaşlı erkekler de dâhil olmak üzere üç yüz bin Ermeni'nin maruz kaldığı toplu katliamları unutamayız." ve Osmanlı yönetiminin "imparatorluğun tamamındaki tüm Hristiyan nüfusu ortadan kaldırmak için kararlı olduğu" iddiaları öne çıkarılarak devlet planlı şiddet uygulayan bir idare şeklinde tasvir ediliyordu.[111] Mevzubahis Makedonya olduğunda da algı değişmiyordu. Köprülü, Vodina, Murtino ve Novo Selo gibi yerlerde yaşandığı ileri sürülen olaylar, "Sokakta karşılaştıkları herkese dayak attılar.", "Yedi saat boyunca insanlar etleri parçalanıncaya kadar dövüldü.", "Annie Koomdjieva adlı 18 yaşındaki bir genç kızın namusuna leke sürüldü.", "15 yaşındaki bir kız […] tecavüze uğradı." ve "Çoğu kadın ve çocuk olmak üzere 200'den fazla kişi hayatını kaybetti." gibi ayrıntılı anlatımlarla sunuluyordu.[112] Kişilerin isimleri ve maruz kaldığı iddia edilen şiddet biçimlerinin "Makedonya'nın Kara Kitabı" namıyla tek tek sıralanması, okuyucuda güçlü bir duygusal etki oluşturmayı hedefliyordu.[113] Benimsenen bu tarz anlatım biçimi, Osmanlı askerini ve idaresine yönelik olumsuz bir algı üretiyor, seçilmiş örnekler üzerinden genelleme yapılarak Osmanlı yönetimini şiddet, baskı ve hukuksuzlukla özdeşleştiren bir propaganda söylemi yaratılıyordu.

110 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
111 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
112 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 3-4; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 6.
113 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 4; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 5-6.

Gazetede Sultan II. Abdülhamid'in şahsı ile Osmanlı bürokrasisi arasında organik bir ilişki kuruluyordu. Bu şekilde yaşananların münferit değil, merkezî bir siyasetin ürünü olduğu vurgulanıyordu. "Ortak düşmanımız -Türkiye sultanı ve onun yozlaşmış hükûmeti"[114] şeklindeki ifade, padişahı ve etrafında şekillenen idari yapıyı hedef gösterip sorumluluğu bütüncül bir iktidar mekanizmasına yüklüyordu. Benzer şekilde, Yıldız Sarayı'na atıfla "[…] İstanbul'daki Yıldız Köşkü'nde bulunan yaşlı sultanımız, kurbanlarının işkenceyle öldürüldüğünü görünce içten içe sevinç duymaktadır."[115] denilmesi, sarayın yaşananların sembolik ve fiilî merkezi olduğu yönünde algı yaratmaya hizmet ediyordu. Bununla bağlantılı olarak, hükümdar ve çevresindekiler üzerinden Osmanlı ekonomisine dair bir değerlendirmede de bulunuluyordu.[116] Böylelikle gazete, siyasi eleştirisini iktisadi boyutlarla da destekleyerek Osmanlı hükûmetine yönelik kapsamlı bir meşruiyet sorgulaması inşa ediyordu.

Gazetenin söyleminde Sultan II. Abdülhamid, aynı zamanda baskı ve şiddetin şahsileşmiş hâli olarak da lanse ediliyordu. Osmanlı hükümdarı için kullanılan "Kızıl Sultan" ve "çağın büyük suikastçısı" gibi ifadeler, kişisel bir kötüleme stratejisinin bilinçli biçimde uygulandığını gösteriyordu.[117] Sason'daki olaylar açısından ise "1896'da Ermenistan'daki Sason katliamı, sultanın doğrudan emriyle düzenli birlikler tarafından gerçekleştirildi." şeklindeki ifadelerle çok katmanlı bir kriz tek bir kişinin iradesine indirgeniyordu.[118] Bu tarz bir anlatım, yapısal sorunları, yerel dinamikleri ve uluslararası konjonktürü kasti görmezden gelerek okuyucunun tepkisini somut ve kişiselleştirilmiş bir figür etrafında yoğunlaştırıyordu. Coğrafi anlamda ise Osmanlı sınırları reddedilerek Sason'un sözde Ermenistan sınırları içinde olduğu hissettiriliyordu. Öte yandan özellikle "katliam" kelimesine yer verilmesi, olayları hukuki ve tarihî tartışmalardan bağımsız biçimde kesin hükme bağlayan yargılayıcı bir ifadedir. İlgili terim, literatürde ve siyasi söylemde farklı aktörler tarafından değişen anlam ve kapsamlarla kullanılmaktadır ki bu kullanım kelimenin içerdiği anlamın tartışmalı niteliğine işaret etmektedir. Dolayısıyla kavramın gazetede tercih edilmesi, anlatının çerçevesini belirleyen ve okuyucunun algısını yönlendiren yanlı bir dil kullanımıdır.

114 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 2.
115 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
116 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
117 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
118 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.

Padişahın yönetim tarzı, gazetede çelişkili ve tutarsız bir diplomatik üslup üzerine kurulu bir siyaset anlayışı olarak tanıtılıyordu. Avrupa devletlerine karşı sürekli vaatlerde bulunan, fakat bunları uygulamayan bir hükümdar profili çiziliyordu. Bu durumu hicveden bir şiirde Osmanlı hükümdarının ağzından şu sözler naklediliyordu: "Size söz veriyorum. Bundan böyle İslam, hiçbir Hristiyan'ın saçının tek bir teline bile zarar vermeyecektir."[119] Ancak hemen ardından yazılan dizede sultanın "Yakın, yıkın ve öldürün; nefret dolu Hristiyan kanı sel gibi aksın."[120] emrini verdiği ileri sürülüyordu. Böylece II. Abdülhamid, söz ile eylem arasındaki uçurumun sembolü hâline getiriliyordu.

Gazetenin bütününe bakıldığında Osmanlı Devleti'ne yönelik belirgin bir karşıtlık üzerinden kurgulanmış bir algı ve propaganda görülüyordu. Gazetenin inşa ettiği II. Abdülhamid portresi, tarihî bir kişilik olmaktan çok politik bir figürdü. Bu yaklaşım, tarihî olayları çok boyutlu kontekstinden koparark tek taraflı bir yorum çerçevesine yerleştiriyor ve bilhassa din unsuru üzerinden genelleyici bir açıklama modeli geliştiriyordu. Yönetim, toplum ve inanç arasında kurulan indirgemeci bağ, Osmanlı siyasi düzenini bütünüyle kötüleyen bir söyleme zemin hazırlıyordu. Bu çerçevede gazetenin dili, nesnel bir tarihî çözümlemeden uzaklaşarak Osmanlı karşıtı bir kamuoyu oluşturmayı hedefleyen ideolojik bir anlatı karakteri taşıyordu.

Reform Meselesi ve Uluslararası Müdahale Tartışmaları

Gazetede reform kavramı, Osmanlı Devleti'nin kendi dinamiklerinden kaynaklanan bir yenileşme hamlesi olarak tarif edilmiyordu. Avrupa devletlerinin baskısıyla gündeme gelen ve büyük ölçüde şeklî düzeyde kalan bir süreç olarak ele alınıyordu. Nitekim bir pasajda, ironik biçimde reform vaatlerinin gerçek olmadığı şu sözlerle dile getiriliyordu: "[…] Sultan Hamid! Büyük güçler önerdi, Kızıl Sultan kabul etti ve artık kılıç ve meşaleyle reform yapmakta serbest!"[121] Reform söylemi, metin boyunca "kâğıt üzerinde" kalan ve pratikte yeni baskı dalgalarını gizleyen bir araç şeklinde tasvir ediliyordu. Bu yaklaşım, özellikle Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın Makedonya için önerdiği reform tasarılarının Osmanlı hükümdarı tarafından kabul edilmesine rağmen sahada hiçbir iyileşme görülmediği teziyle temellendiriliyordu. Gazeteye göre "Türkiye Sultanı, Makedonya'daki reform planını kabul

119 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
120 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
121 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.

ederek aslında büyük devletlere karşı zekice bir oyun oynamış" ve bu yolla uluslararası baskıyı geçici olarak savuşturmuştu.[122] Bu bakış açısı, gazetenin Avrupalı devletlerin müdahil olduğu reform girişimlerine ihtiyatla yaklaştığına dikkat çekiyordu. "Avusturya-Macaristan ve Rusya hükûmetlerinin sultandan ülkeyi reforme etme sözü almayı başardıklarını duymak bize oldukça gülünç gelmektedir." denilerek de alaycı bir dil tercih ediliyordu.[123]

Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi, reform tartışmalarının tarihî dayanağı olarak gazetede sıkça hatırlatılıyordu. İlgili madde, Makedonya ve Edirne-Trakya'da özerk yönetim kurulmasını öngören açık bir taahhüt olarak sunuluyor, ancak Avrupa devletlerinin ekonomik çıkarları uğruna bu yükümlülüğün uygulanmasını görmezden geldikleri ileri sürülüyordu.[124] Bu düşünce, "Avrupa, Hristiyanların cılız bir isyanını bastırmak için Türklere kredi ile silah ve mühimmat vermeye her daim hazırdır." ifadesiyle somutlaştırılıyor ve reform söylemi ile büyük devletlerin fiilî politikaları arasında çelişki vurgulanıyordu.[125] Benzer biçimde, söz konusu antlaşmanın Ermenilere yönelik reformları ve güvenlik garantileri içeren 61. maddesi de Osmanlı'nın Ermeni nüfusa karşı sorumluluklarını ihlal ettiğinin kanıtı olarak işleniyordu.[126] Bu kapsamda reform söylemi, samimi bir siyasi iradenin ürünü olarak değil, aksine "Ne büyük bir fars komedisi!" şeklindeki küçümseyici ifadelerle değersizleştirilmeye çalışılan bir retorik araç olarak yorumlanıyordu.[127]

Yapılan bu değerlendirme, gazetenin reformları nasıl kavramsallaştırdığını daha da belirginleştiriyordu. Gazetenin söyleminde reformlar, Osmanlı yönetiminin Hristiyan halkları silahsızlandırmasının ve savunmasız bırakmasının bir aracı olarak işleniyordu. Padişahın siyasetinin "Bu meşum antlaşmadan[128] bu yana […] bu iki milleti [Ermeniler ve Makedonyalılar] yok etmeyi" hedeflediği iddiası üzerine tanımlanması, reform kavramının ters yüz edilerek baskıcı bir stratejiye dönüştürüldüğü anlatısını güçlendiriyordu.[129] Buna paralel olarak, reform adı altında halkın "silahlarının ve kendini savunma araçlarının ellerinden alındığı" öne sürülüyordu. Böylece reform, iyileştirici

122 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
123 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 4.
124 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
125 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
126 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
127 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
128 Kastedilen 1878 Berlin Antlaşması'dır.
129 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.

bir düzenleme olmaktan çıkarılıp denetimin ve baskının daha sistemli hâle getirilmesi anlamına gelen bir mekanizma şekline büründürülüyordu.[130] Hülasa gazete, reform söylemini uluslararası siyasetin ikiyüzlülüğü ve Osmanlı yönetiminin niyetleri üzerinden sorgulayan bütünlüklü bir tenkidî çerçeve oluşturuyordu.

Uluslararası müdahale konusu ise gazetenin en sert eleştirilerini yönelttiği alanlardan biri olarak öne çıkıyordu. Büyük devletlerin rolü ikircikli bir biçimde kurgulanıyordu. Reform taleplerinin sultanın Avrupa'daki yetkilerini fiilen sınırlandırdığı, Makedonya'nın idari ve adli yapısının yabancıların denetimine bırakılmasının öngörüldüğü belirtiliyordu. Ne var ki aynı gazete bu girişimlerin "gürültüden ibaret" kaldığını, gerçek anlamda bir yaptırım üretmediğini özellikle vurguluyordu.[131] Dolayısıyla reform projeleri hem müdahale kapasitesi yüksek hem de irade bakımından zayıf bir uluslararası siyaset anlayışının tezahürü olarak sunuluyordu. Bu hususta padişahın reformların uygulanmasına yönelik talepleri "hızlıca" kabul etmesi[132], "kurnaz" ve zaman kazanmaya" dayalı bir diplomasi anlayışının göstergesi olarak açıklanıyordu.[133] Böylelikle iç ve dış aktörler arasında karşılıklı bir taktiksel manevra ortamı tasvir ediliyordu. Avrupa devletleri ikiyüzlü ve çıkarcı aktörler olarak resmediliyordu. Gazetenin bir sayısında bu durum, "Avrupa'nın büyük güçleri, Pontius Pilatus gibi ellerini yıkayarak yaklaşan katliamın sadece seyircileri olacaklardır." benzetmesiyle çarpıcı biçimde ifade ediliyordu.[134] İşbu sözler aracılığıyla büyük devletler, yaşanacağı öne sürülen olayların dolaylı ortakları konumuna yerleştiriliyordu.

Böylesine sert eleştirilere rağmen gazetede Avrupa ve ABD'den önemli beklentiler dile getiriliyordu. "Ümidimiz" başlıklı yazıda, "Dış dünyanın ne istediğimizi artık biliyor olması nedeniyle geçmişte benzer durumlarda kendilerine nasıl yardım edildiyse onlar da bize karşı görevini yerine getirmelidir." ifadeleriyle Batılı devletlerin harekete geçmesi isteniyordu. Yazının devamında, "Biz acıma ya da merhamet dilenmiyoruz, özgürlük ve hürriyet için silah ve mühimmat istiyoruz." denilerek dış destek talebi doğrudan silah ve mühimmata dönüştürülüyordu. "Milliyet ve din ayrımı gözetmeden, Türkiye sultanının mevcut zorba yönetimi altında yaşayan

130 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
131 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 2.
132 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
133 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 2.
134 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.

herkes için özgürlük ve hürriyet talep ediyoruz." söylemiyle mücadele, evrensel özgürlük ve insan hakları diskuru etrafında sunuluyordu. Avrupa ve ABD'nin siyasi ve maddi destek sağlaması bu şekilde meşrulaştırılıyordu.[135] Tercih edilen bu tür bir söylem, Osmanlı yönetimini baskıcı bir rejim olarak tanımlayan propaganda ile dış müdahale beklentisini aynı düzlemde bir araya getirmek demekti.

Uluslararası çerçeve, gazetenin Makedonya Meselesini ele alış biçimiyle bağlantılıydı. Öyle ki Makedonya, Osmanlı egemenlik alanı içinde yer alan bir coğrafyanın, büyük devletlerin siyasi ve iktisadi çıkarlarıyla doğrudan ilişkili biçimde tartışmaya açılması üzerinden değerlendiriliyordu. "Makedonya, coğrafi konumu ve zengin doğal kaynakları ile tüm Avrupa güçlerinin arzularının hedefi konumundadır." ifadesi, sadece bölgenin etnik ve tarihî iddialar bağlamında değil, aynı zamanda uluslararası rekabetin merkezinde bulunan stratejik bir bölge olarak planlandığı anlamına geliyordu.[136] Bu şekilde mesele, yerel bir idari sorun olmaktan çıkarılarak devletler arası siyasi ve ekonomik mücadelenin kaçınılmaz bir uzantısı yapılıyordu. Böylelikle gazete, meseleyi Osmanlı iç siyasetinin ve Avrupa güç dengelerinin keşişim noktasında konumlandırarak çok boyutlu bir kriz inşa ediyordu.

Sonuç itibarıyla gazetede reform ve uluslararası müdahale tartışmaları, Makedonya ve Ermeni komitacılarının kendi güçlerine dayanma zorunluluğunu meşrulaştıran bir çerçeve içine konumlandırılıyordu. İddia edildiği üzere reform vaatlerinin boşa çıkması, dış dünyanın kayıtsızlığı ve büyük devletlerin çıkarcı tutumu, silahlı direnişi kaçınılmaz ve haklı bir yol olarak göstermeye hizmet ediyordu. Bu söylem, "herhangi bir başarı elde edebilmek için kendilerine güvenmeleri gerektiği" fikrini merkezine alan ihtilalci bir bilinç yaratmanın temel taşlarından birini oluşturuyordu.[137] *"*Türk İmparatorluğu'nda şu anda hüküm süren suç ve anarşi düzenini sona erdirmeli, ilerleme ve uygarlığın kapılarını ardına kadar açmalıyız.*"* ifadesiyle bu yapının ortadan kaldırılması, siyasi bir tercihten ziyade evrensel ve ahlaki bir zorunluluk olarak yansıtılmaya çalışılıyordu.[138]

135 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 7.
136 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
137 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 1.
138 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 3.

Terör Eylemlerinin Meşrulaştırılma Biçimleri

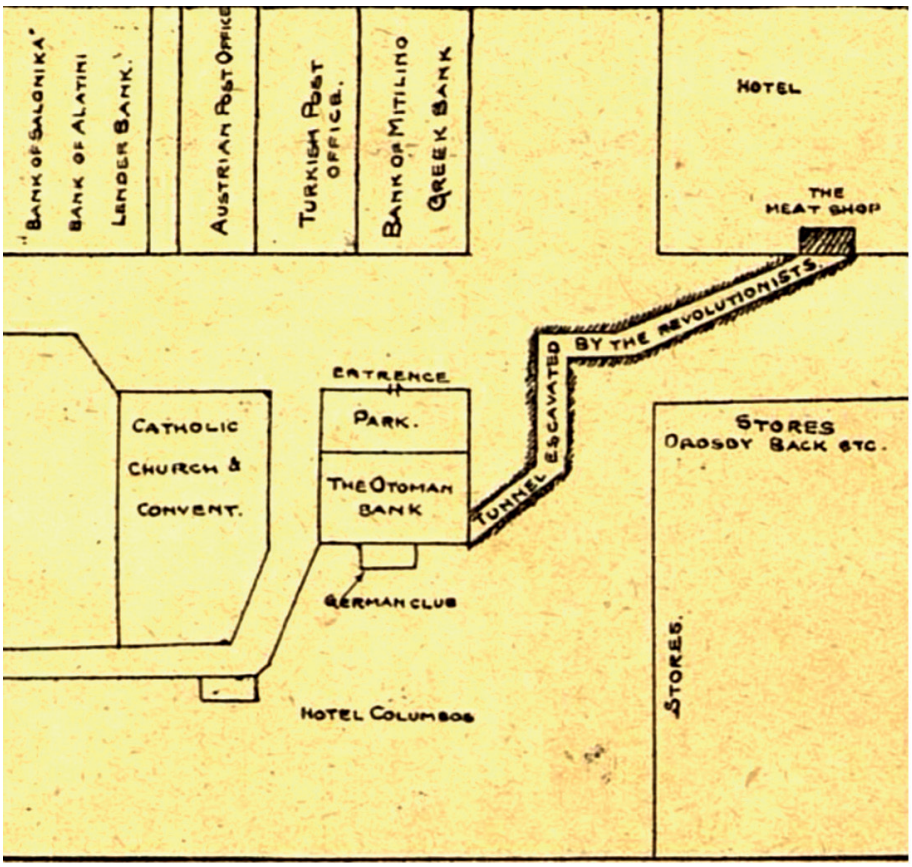
Gazetede ihtilalci şiddet, terör olarak nitelendirilmekten özellikle kaçınılan, bunun yerine zorunlu ve meşru bir direniş biçimi olarak aktarılan bir olgu mahiyeti taşıyordu. Selanik'te kamu binalarına yönelik bombalı saldırılar gibi hadiseler[139]; sıradan eylemler değil, Avrupa'nın dikkatini çekmeye yönelik işlevsel araçlar şeklinde görülüyordu. Hiçbir şekilde eleştiri süzgecinden geçirilmiyordu. Gazetede, Makedonya komitacılarının "Türk askerinin acımasız gücüne [karşılık] kendi canlarını ortaya koymaktan başka yöntem benimsemiş olmaları, Avrupa hükûmetlerini dehşete düşürmüştür." denilerek komitacıların bu teşebbüslerinin bilinçli bir strateji olduğu vurgulanıyordu.[140]

Gazetede Selanik'teki Osmanlı Bankası saldırısına katılan bir komitacının hatıralarına yer verilerek komitacı figürü mağdur ve haklı mücadele yürüten kişi olarak sunuluyordu. İlgili anlatıda, saldırının ardından "[…] Polis, karşısına çıkan her Bulgar'ı tutuklayıp kötü muameleye maruz bıraktı." denilerek Osmanlı güvenlik güçleri keyfî şiddet uygulayan bir yapı şeklinde resmediliyordu. Devamında, mahkûmların "demir çubukla dövüldüğü", "kafatası kırılan bazı hükümlülerin akıl sağlıklarını yitirdiği" ve "kendilerini aşağı atarak bu perişan yaşamlarına son verdikleri" yönündeki ifadelerle Osmanlı hapishaneleri sistematik işkence mekânları olarak betimleniyordu. "Avrupalı konsolosların gözü önünde vahşetlerini sergilemek amacıyla bizi süngülerle iteklediler." sözleriyle ise Osmanlı yönetiminin uluslararası kamuoyu önünde dahi hukuksuz davranıştan çekinmediği algısı güçlendiriliyordu.[141] Böylece bombalı saldırıya katılan bir komitacının hatıraları üzerinden saldırının niteliği geri planda bırakılıyor, anlatının odağı Osmanlı yönetiminin uyguladığı ileri sürülen baskı ve şiddete yöneltiliyordu. Bu kurgu, komitacı figürü meşrulaştıran, Osmanlı idaresini zulüm ve hukuksuzlukla bütünleştiren Osmanlı karşıtı propaganda söylemini destekleyen bir anlatı oluşturuyordu.

139 1903 yılı Nisan ayı içerisinde Selanik'te birbiriyle bağlantılı bir dizi bombalı eylem olmuştur. Bu çerçevede, 28 Nisan 1903'te Selanik Limanı'ndan hareket eden Fransız bandıralı *Guadalquivir* adlı gemi havaya uçurulmuştur. 29 Nisan akşamında ise şehirdeki elektrik ve su şebekesi patlamalar sonucu devre dışı bırakılmıştır. Bunu takiben Osmanlı Bankasının Selanik şubesine yönelik bir saldırı düzenlenmiştir. Aynı gece kentin muhtelif noktalarında bombalama eylemleri gerçekleştirilmiştir. Posta ve telgraf istasyonları ile gaz fabrikalarına yönelik sabotaj girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Selanik Valisi Hüseyin Fehmi Paşa'ya yönelik planlanan suikast teşebbüsü hayata geçirilememiştir (Pınar Şenışık, "Osmanlı Makedonyası'nda Şiddet ve Nisan 1903 Olayları," *Türkiyat Mecmuası* 27, 1 (2017): 297-300; Arzu Erman, "Selanik'te Bulgar Terörü: Gemiciler ve Terör Eylemleri," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42 (2025): 137-139; *Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı*, 151;

140 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1.

141 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 7.

Görsel- 2: Selanik'teki Osmanlı Bankasına Yönelik Saldırının Krokisi[142]

Gazetenin terörün meşrulaştırılmasındaki temel dayanağı, Osmanlı yönetiminin uyguladığı öne sürülen sistematik "zulmüydü."[143] Gazeteye göre Ermenilerin ve Makedonyalıların iddia edildiği üzere öldürülmesine karşı Avrupa'nın sessiz kalması, komitacıları radikal yöntemlere sevk etmişti ki şu soru özellikle soruluyordu: "İhtilalciler uyguladıkları taktiklerde yanlış mı yapıyorlardı?"[144] Bu retorik soru, okuyucuyu şiddeti ahlaki açıdan haklı görmeye yönlendiren bir işlev üstleniyordu.

142 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 6.
143 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 1.
144 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1.

Gazetede sıkça vurgulanan bir diğer unsur, ihtilalci şiddetin hedefinin siviller olmadığı savıydı. Buna karşılık, Osmanlı birliklerinin savunmasız halka yöneldiği ileri sürülüyor, "Türk hükûmeti ve birlikleri […] çaresizlikten evlerinde kalmış ve kendilerini koruyamayan yaşlı insanları öldürürken […] Türk birlikleri ihtilalcilerle açık çatışmaya girmeyi umursamıyor." şeklindeki ifadelerle gazetenin tezi desteklenmeye çalışılıyordu.[145] Gelgelelim bu yaklaşım, çatışmaları tek boyutlu bir anlatıya indirgemekte ve Osmanlı idaresini sistematik biçimde sivillere yönelen bir şiddet aygıtı olarak konumlandırmaktaydı. Oysaki dönemin şartları dikkate alındığında, Osmanlı idaresinin temel önceliğinin kamu düzenini tesis etmek ve isyan hareketlerini bastırmak olduğu biliniyordu. Gazetede ihtilalci hareketlerin eylemleri büyük ölçüde göz ardı edilerek ya da meşrulaştırılarak aktarılıyordu. Devlet otoritesinin güvenlik ve asayişi temin etmeye yönelik müdahaleleri ise bütünüyle gayrimeşru gösteriliyordu. Bu ikili kurgu, Osmanlı karşıtı algıyı güçlendiren ve okuyucuyu belirli bir hükme yönlendiren ideolojik bir anlatı üretiyordu.

Gazetede Avrupa basını ve diplomatları, ihtilalcileri "terörist" olarak nitelendiren "ikiyüzlü" aktörler olarak eleştiriliyordu.[146] Bombalı saldırıların hemen ardından Avusturya-Macaristan ve İtalyan savaş gemilerinin Selanik'e gelmesi anımsatılarak ancak bu tür radikal eylemlerin uluslararası müdahaleyi tetikleyebileceği savunuluyordu.[147] Böylece ihtilalci terör, bir "intikam" aracı ve aynı zamanda politik bir iletişim yöntemi olarak sunuluyordu.[148]

Gazetenin söylem kompozisyonunda şiddet, bağlamından koparılarak ahlaki bir hiyerarşi içinde yeniden tanımlanıyordu. İhtilalci eylemler bilinçli bir siyasi strateji ve uluslararası dikkat çekme yöntemi olarak olumlanırken, devlet otoritesinin müdahaleleri ve önlemleri mutlak baskı kategorisine yerleştiriliyordu. Böylece çatışmanın karşılıklı ve karmaşık niteliği arka plana itiliyor, Osmanlı idaresi tek yönlü bir şiddet öznesi yapılıyordu. Bu çerçeve, okuyucunun algısını belirli bir istikamete sevk eden ve Osmanlı karşıtı tutumu kuvvetlendiren bütünlüklü bir propaganda ve provokasyon dili yaratıyordu. Böylelikle okuyucu, komitacıların yöntemlerini sorgulamak yerine onları doğuran şartlara odaklanmaya davet ediliyordu.

145 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1.
146 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1.
147 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1.
148 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 3; *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1.

Ermeni ve Makedonya Komitacıları Anlatısı

Gazetede Ermeni ve Makedonya komitacıları, gizli ve yıkıcı örgüt mensupları olarak anlatılmıyordu. Halkın içinden çıkan, "fedakâr, özveri sahibi, yürekli ve kendini düşünmeyen" ihtilalciler olarak tanımlanıyordu. Gazetenin bir anlatısında, "Evleri yakılmış, eşleri ve kız kardeşleri haremlere sürüklenmiş, aileleri öldürülmüştü. Onlar, eve dönmek için hiçbir şeyleri kalmamış adamlardı. Onlara kalan tek seçenek, vahşi dağlar, sadık ormanlar ve sevgili silahlarıydı." denilerek abartılı bir üslupla komitacılık betimleniyordu. Böylece komitacılığın bir seçenek olmaktan çıkarılarak zorunluluk olduğu vurgusu yapılıyordu.[149]

Komitacılık yerel bir silahlı grup olmanın ötesinde politik meşruiyet taşıyan bir özgürlük hareketi şeklinde lanse ediliyordu. Boris Sarafov ve VMOK'un lideri Stoyan Mihaylovski[150] üzerinden yapılan anlatımda komitacılar "[…] Ezilen halka hürriyetleri için savaşmaları çağrısında bulunmaktadır." ifadesiyle toplumsal bir kurtuluşun temsilcisi olarak kurgulanıyordu. Bu anlatım, komitacılığı örgütlü ve ideolojik bir mücadele şeklinde görünür kılıyordu. "Kışkırtıcılar, reform programını Türk yönetimine karşı şiddetli bir Haçlı Saldırıları için bir bahane olarak kullanmışlardır." sözleri, hareketin bölgesel ve uluslararası gerilimlerle bağlantılı bir siyasi dinamik içinde değerlendirildiğini gösteriyordu. Tercih edilen diskur, komitacıları olayların yönlendirici aktörü hâline getirerek isyan eylemlerini özgürlük mücadelesi içinde anlamlandıran bir anlatı inşa ediyordu.[151]

Komitacı figürü, gazetede romantize edilmiş bir kahramandı. "Cesurca savaştılar […] çoğu artık öldü ve kemikleri karlar altında bulunuyor. Bahar, mücadeleyi sürdürmek için yeni yoksul insanlar getirene dek, onların huzurunu bozmayacağız." gibi ifadeler, komitacıların ölümünü yücelterek onları yiğit kişiler olarak idealize ediyordu. [152] Bu söylem, komitacıları geçici bir ayaklanmanın mensupları olarak göstermeyip kuşaklar boyu süren bir mücadelenin taşıyıcıları şeklinde konumlandırıyordu. Öyle ki Ermeni ve
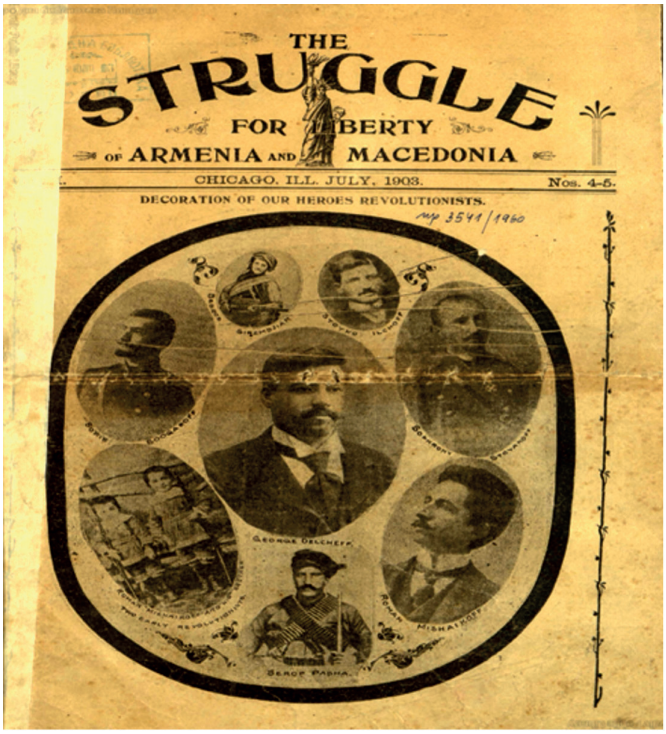
149 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 3.

150 Stoyan Mihaylovksi (1856-1927). Bulgar edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olmasının yanı sıra komitacı, siyasetçi, hukukçu ve eğitimci olarak da faaliyet göstermiştir. 1901 yılında Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi (VMOK) başkanlığına seçilmiştir. Bulgar okul marşı hâline gelen "Kiril ve Metodiy" şiirinin yazarı olan Mihaylovski, dönemin Bulgar milliyetçiliği, kültür ve siyaset hayatında önemli bir entelektüel figürü olarak kabul edilmektedir.

151 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 3.

152 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 3.

Makedonya komitacıları arasında bilinçli bir kader ortaklığı yaratılıyordu. Gazetede padişahın aynı anda iki "güçlü düşmanla" karşı karşıya gelmek zorunda kalacağı belirtiliyordu: "Makedonyalılar yalnız değildir. Sultan, Ermeniler gibi güçlü bir başka düşmanla da yüzleşmek zorunda kalacaktır. Tecrübeler, bu iki millete birleşmeyi ve aynı anda özgürlük için savaşmayı öğretti. Büyük hadise için Ermeniler, en az Makedonyalılar kadar aynı derece gayretle hazırlanıyorlar."[153] Bu sözler, iki hareketin birbirini tamamlayan ve destekleyen mücadeleler olduğu fikrini pekiştiriyordu. Bununla birlikte komitacıların faaliyetleri, belirli bir merkezden yönetilen komplolar şeklinde değil, Makedonya'nın bizzat içinden beslenen bir yapı olarak sunuluyordu. "Asıl ve hayati öneme sahip düzen Makedonya'dadır." denilerek sürece yön veren bölge net bir şekilde açıklanıyordu.[154] Böylece hareketin yabancı devletlerin oyuncağı olduğu iddiaları peşinen reddediliyordu.

Görsel- 3: Bazı Makedonya ve Ermeni Komitacıların Görselleri[155]

153 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 2.
154 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 2.
155 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, July, 1903, p. 1.

Son tahlilde gazete, komitacıları suçlu ya da kanun kaçağı ilan etmiyordu. Gazetenin tercih ettiği anlatım modeli, komitacıları tarihî bir misyonun temsilcileri olarak göstermekteydi. Gazetenin öne sürdüğüne göre komitacılar, "zulüm zincirleri kırılana ve ezilenler yaşam, özgürlük ve mutluluk peşinde koşma gibi vazgeçilmez haklarını geri kazanana kadar, ölümüne özgürlük savaşını sürdürmeye kararlı" aktörlerdi.[156] Bu tarz bir anlatının gayesi, komitacılığı kriminal bir faaliyet olmaktan çıkarıp kutsallaştırılmış bir özgürlük mücadelesi kimliğine büründürmekti.

ABD'ye Atfedilen Rol

Gazetede Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa'nın kayıtsızlığına karşı ahlaki üstünlüğü temsil eden bir güç olarak konumlandırılıyordu. İddiaya göre Amerikan kamuoyu, henüz Osmanlı coğrafyasında yaşanan olaylar hakkında yeterince bilgilendirilmemişti. Bu nedenle gazetenin temel görevlerinden biri, "Amerikan halkını, sultanın egemenlik alanlarında sürekli var olan gerçek dehşet ve anarşi hakkında aydınlatmaktı."[157] Böylece ABD, harekete geçirilmesi gereken bir otorite olarak takdim ediliyordu. Gazetede Amerikalılara yapılan çağrılar, dinî ve insani bir dil üzerine kuruluydu. İncil'den alıntılarla Hristiyan dayanışması vurgulanıyor, farklı coğrafyalarda yaşananların Amerikalıları ilgilendirdiği savunuluyordu. Nitekim "Sadece silahlarımızın gücüne inanmak zorunda kalırken, Hristiyan güçlerin düşmanlığını değil, sempatisini kazanmak haklı bir beklentidir." açıklaması, ABD'nin rolünü askerî olmaktan ziyade ahlaki ve politik baskı üretme kapasitesi üzerinden tanımlıyordu.[158]

Gazetede ABD'nin Küba müdahalesi örnek verilerek benzer bir duyarlılığın Makedonya ve Ermenistan için de gösterilmesi isteniyordu: "Amerikan halkının Kübalılara karşı gösterdiği cüretkâr sempatiye tanık olduğumuzu söyleyebiliriz ve biz de bunu hak etmiyor muyuz?"[159] Bu karşılaştırma, Amerikan kamuoyunun müdahaleci potansiyelini hatırlatma işlevi görüyordu. Amerikan resmî makamları da gazetede zaman zaman Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurabilecek merci olarak öne sürülüyordu. ABD bakanının Sultan II. Abdülhamid'den verilen sözleri tutmasını talep ettiği ve Başkan Roosevelt'in imzalı mektubunun devreye sokulduğu ileri sürülerek

156 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 1.
157 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
158 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.
159 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, March, 1903, p. 2.

Vaşington'un sözde diplomatik baskı gücüne dikkat çekiliyordu. Bu çerçevede ABD, Avrupa'dan farklı olarak çıkar hesaplarından daha çok adalet duygusuyla hareket edebilecek bir güç olarak idealize ediliyordu.[160]

Gazete editörleri, ABD'deki Makedonya örgütünü genişleyen ve etkili bir diaspora hareketi olarak sunarak Osmanlı karşıtı siyasi çalışmaların uluslararası ölçekte destek bulduğunu ima ediyorlardı. "Doğu eyaletlerinden bazı yurttaşlarımız Makedonya örgütünün bir parçası olmuş ve oldukça aktif bir faaliyet göstermektedirler." ifadesi, örgütlenmenin farklı göçmen toplulukları üzerinden güç kazandığını ortaya koyuyordu. "İyi bir iş yapmak için hiçbir zaman geç değildir." ve "Bu ülkede son üç yıldır güçlü bir Makedonya örgütü bulunmaktadır." cümleleri, hareketin süreklilik kazanan ve kurumsallaşan bir yapıya büründüğünü vurguluyordu.[161] ABD'nin bu kapsamda öne çıkması ya da çıkarılması, göçmen topluluklar üzerinden Avrupa'daki siyasi meselelerin Amerikan kamuoyuna taşınabildiğini ve propaganda ağının Atlantik ötesine yayıldığını gözler önüne seriyordu. Bu anlatım, Makedonya örgütünü ABD merkezli destekle güçlenen ve Osmanlı yönetimine karşı uluslararası kamuoyu oluşturma kapasitesine sahip bir siyasi yapı olarak konumlandırıyordu.

Son olarak gazete, ABD'yi Ermeni ve Makedonya meselelerinin uluslararası alandaki en önemli moral dayanaklarından biri hâline getirmeye çalışıyordu. ABD'ye atfedilen rol, doğrudan askerî müdahale değildi. Kamuoyu baskısı yaratma ve diplomatik girişimleri hızlandırma misyonu etrafında şekillenmekteydi. Bu söylem, gazetenin propagandist karakterini yansıtıyor, Amerikan okuyucusunu pasif bir izleyici olmaktan çıkarıp sorunun bir parçası hâline getirmeyi hedefliyordu.

Sonuç

ABD'nin Şikago kentinde yayımlanan *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia* gazetesi, Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki temas ve iş birliğinin örgütsel ya da operasyonel düzeyde kalmadığını, söylemsel ve propaganda amaçlı bir zemin üzerinde de şekillendiğini açık biçimde gösteriyordu. İlgili gazete, iki farklı coğrafyada faaliyet alanı bulunan ihtilalci hareketleri ortak bir siyasi anlatı içerisinde birleştirmeye çalışan bilinçli

160 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, May, 1903, p. 3.
161 *The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia*, April, 1903, p. 3.

bir yayım politikası izliyordu. Gazete, Makedonya ve Ermeni meselelerini birbirinden bağımsız sorunlar olarak ele almayıp Osmanlı idaresine yönelik uluslararası kamuoyunda ortak bir algı yaratmaya çalışmıştı. Böylelikle basın, komitacıların aktif bir propaganda ve provokasyon aracına dönüşmüştü.

Gazetede kullanılan dil ve kavramsal çerçeve, Osmanlı Devleti'ni sistematik biçimde olumsuz anlatan ve Sultan II. Abdülhamid yönetimini kamuoyu nezdinde gayrimeşru göstermeyi hedefleyen bir propaganda stratejisinin varlığına işaret ediyordu. Reform talepleri, güvenlik meseleleri ve ayaklanmalar, gazete metinlerinde çoğu zaman tek taraflı bir anlatı içinde sunularak Osmanlı idaresine karşı güçlü bir siyasi eleştiri üretme aygıtına tahvil ediyordu. Bu kapsamda terör eylemleri dahi belirli bir siyasi ve ahlaki söylemin içine yerleştirilerek meşrulaştırılmaya çalışılmıştı. Gazetenin bu yaklaşımı; basının haber verme işlevi görmediğini, aksine uluslararası kamuoyunu etkilemeyi gaye edinen propaganda mekanizması olarak kullanıldığını gözler önüne seriyordu.

En nihayetinde gazete, Ermeni ve Makedonya komitacıları arasındaki iş birliğinin propaganda boyutunu ifşa eden önemli bir tarihî kaynak niteliğindedir. Mevzubahis süreli yayın, ABD'nin görece sunduğu serbest siyasi ve toplumsal ortamdan istifade ederek Osmanlı karşıtı söylemi uluslararası dolaşıma sokmuştur ki böylece yerel nitelikli siyasi meselelerin Avrupa ve Amerika kamuoyunda gündeme gelmesini sağlayan bir araç işlevi görmüştür.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasi. HR.SYS. 2746/49; 2762/33; 2764/59.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti. HR.SFR.04. 320/27; 603/101; 746/18; 757/80; 757/85.

Hariciye Nezareti Tahrirat. HR.TH. 136/37.

İrade Bulgaristan. İ.MTZ.04. 19/1213.

Sadaret Bulgaristan. A.MTZ.04. 31/58; 58/56; 76/7.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı. Y.PRK.BŞK. 47/117; 48/54; 50/68.

Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik. Y.PRK.EŞA. 33/61.

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı. Y.PRK.HR. 22/48.

Yıldız Hususi Maruzat. Y.A.HUS. 362/42.

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı. Y.PRK.ML. 15/68.

Süreli Yayınlar

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia, April, 1903.

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia, March, 1903.

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia, May, 1903.

The Struggle for Liberty of Armenia and Macedonia, July, 1903.

Diğer Yayınlar

Adanır, Fikret. *Makedonya Sorunu*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Ahbab, Yakub. "Amerikan ve İngiliz Basınında İlinden İsyanı (1903)." *KAREN Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1, no. 1 (2015): 119-151.

Akter, Ahmet. "Armenian Migration to the United States of America in the Last Quarter of the Nineteenth Century." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no. 65 (2019): 31-55.

Akter, Ahmet. "Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü." Yayımlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.

Alkan, Necmettin. *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid. Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah*. Kronik Kitap, 2018.

Ardıç, Murat. "Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti." Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.

Arısan, Mehmet. "Violence as a Means of Nation-Building: The Case of the Balkans (1890-1913)." *Journal of Muslim Minority Affairs* 39, no. 3 (2019): 395-410.

Aydın, Mahir. "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri." *Osmanlı Araştırmaları* IX, no. 9 (1989): 209-234.

Başkan, Ömer Fatih. "Ermeni Komiteleri." Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013.

Bayraktar, Kaya. "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi." *Bilig*, no. 69 (2014): 1-28.

Beydilli, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair." *Osmanlı Araştırmaları* IX, no. 9 (1989): 77-99.

Bilgin, M. Sıtkı ve Bozkuş, Yıldız Deveci. *1000. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019.

Cırık, Bülent. "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Fezleke (1895)." *Gazi Akademik Bakış* 15, 29 (2021): 19-38.

Çağ, Galip. "Balkanlarda Ayrılıkçı Birlik: 19. Yüzyıl Sonunda Balkan-Ermeni Komitaları." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Strateji Dergisi* 4, 1 (2015): 75-86.

Çanakçı, Bünyamin. "Filibe'de Taşnak Ermeni Komitesi ve Faaliyetleri (1898-1908)." Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024.

Çınar, Tuba ve Akay, Tolga. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siyasi Propaganda Aracı Olarak Sigara Paketleri ve Kâğıtların Kullanımı." *Belleten* 89, 315 (2025): 641-682.

Damadyan, Mihran, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları*, yay. haz. Haluk Selvi. Timaş Yayınları, 2009.

Dasnabedian, Hratch. *The History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun (1890-1924)*. Oemme Edizioni, 1990.

Demir, Ayşenur. "ABD'de Bulunan Ermeni Diasporasını Türkiye'ye Karşı Yürüttüğü Faaliyet (1880-2024)." *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 11, 25 (2025): 355-369.

Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*. TTK Yayınları, 1953.

Erman, Arzu. "Selanik'te Bulgar Terörü: Gemiciler ve Terör Eylemleri." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42 (2025): 129-151.

Ganiage, Jean. "Terrorisme et guerre civile en Macédoine (1895-1903)." *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 201 (2001): 55-81.

Garabedyan, Agop. "Sıtrudniçestvo i Sıvmestni Deystviya mejdu Armenskoto i Bılgarskoto Osvoboditelno Dvıjenie v Kraya na XIX. vek i Naçaloto na XX. vek." içinde *Bılgari i Armentsi Zaedno prez Vekovete*. Tangra TanNakRa, 2001.

Georgiev, Georgi N. *Makedono-Odrinskoto Dvijenie v Kyustendilski Okrıg (1895-1903)*. Makedonski Nauçen İnstitut, 2008.

Gör, Emre. *Abdülhamid Döneminde İstihbarat, Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909*. Kitap Yayınevi, 2019.

Güllü, Ramazan Erhan. "II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Sorunu." içinde *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler, Cilt I* (1023-1037). Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2019.

Güllü, Ramazan Erhan. *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. TTK Yayınları, 2015.

Gülşen, Halit. "19. Yüzyıl Osmanlı-Rus İlişkilerinde Ermeni Faktörü." *Ermeni Araştırmaları*, 35 (2010): 145-175.

Hacısalihoğlu, Mehmet. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

Hızlı, Kasım. "Çorluluzâde Salih Münir Bey'in Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü (1890-1891)." *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2021): 46-56.

İme, Gamze. "Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in Raporu Işığında İran'daki Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar." *Ermeni Araştırmaları*. 77 (2025): 157-224.

İpek, Nedim. "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, VI (1995): 257-280.

İskefiyeli, Zeynep ve Tilbe, Özgür. "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa." *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 4, 2 (2017): 27-48.

İsov, Mümin. "Makedonya Hareketi'nde Savaşa Giden Liderlik Mücadelesi: *VMORO* ile *VMOK* Arasındaki İlişkilerin Bir Boyutu (1896-1903)." içinde *Balkan Tarihi Araştırmaları I*, ed. Dr. Öğr. Üyesi Bülent Akyay. Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2021.

Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları. çev. Ergün Hasanoğlu, ed. Mümin İsov. Selenge Yayınları, 2024.

Kâmil, İbrahim. "Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Abdülhamid Suikastı'na Ermeni-

Bulgar İşbirliği ve Terörü (1877-1905).” *Ermeni Meselesi Özel Sayısı II,* 61 (2014): 1587-1617.

Karaca, Taha Niyazi. *Büyük Oyun. İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*. Timaş Yayınları, 2018.

Karaca, Taha Niyazi. “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Sorunu.” içinde *Sevk ve İskânın 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri*, yay. haz. Haluk Selvi. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014.

Karacakaya, Recep. “İngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900).” *Ermeni Araştırmaları* 3, 11 (2003): 47-59.

Katrancı, Şenol. “Anadolu'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne Ermeni Göçleri.” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler, X. Cilt*, ed. M.M. Hülagü & M. Şaşmaz & İ.E. Atnur & T.N. Karaca & M. Çolak & R. Karacakaya. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Ketsemanian, Varak. “Straddling Two Empires: Cross-Revolutionary Fertilization and the Armenian Revolutionary Federation's Military Academy in 1906-07.” *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 4, 2 (2017): 339-363.

Kondov, Konstantin. *Spomeni, 1874-1929*. (https://www.strumski.com/books/Konstantin%20Kondov%20Spomeni.pdf, Erişim Tarihi: 13.12.2025).

Kurşun, Zekeriya. “II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdiriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri.” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1, 1 (1999): 101-114.

Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986.

Mattei, Jean-Louis. “Mıgırdiç Portukalyan ve “Armenia” Gazetesi (Terörizmden Şüpheci Ilımlığa).” *Ermeni Araştırmaları*, 42 (2012): 47-75.

Miletiç, Lyubomir. *Solunskiyat Atentat i Zatoçenitsite v Fezan, Po Spomeni na Pavel Şatev*. İzdava Makedonskiyat Nauçen İnstitut, 1927.

Miletiç, Lyubomir. *Spomeni na Damyan Gruev, Boris Sarafov i İvan Garvanov*. İzdava Makedonskiyat Nauçen İnstitut, 1927.

Miletiç, Lyubomir. *Spomeni na Gyorçe Petrov*. İzdava Makedonskiyat Nauçen İnstitut, 1927.

Minassian, Anahide Ter. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*. Zoryan Institute, 1984.

Moumdjian, Garabet K. "Rebels with a Cause: Armenian-Macedonian Relations and Their Bulgarian Connection, 1895-1913." In *War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Socipolitical Implications*, eds. M.H. Yavuz and I. Blumi. The University of Utah Press, 2013.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Politicial Parties through the Nineteenth Century*. University of California Press, 1963.

Özbozdağlı, Özer. "Makedonya Vilayetlerinden 1900-1908 Arası Amerika'ya Yapılan Göçler." *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXV, 2 (2020): 655-678.

Özger, Yunus. "Ermeni Ayaklanmalarında Fedailerin Uyguladığı Stratejiler." *Ermeni Araştırmaları*, 31 (2008): 53-68.

Özşavlı, Halil, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41 (2012): 141-190

Öztan, Ramazan Hakkı. "Chemistry of Revolution: Naum Tyufekchiev and the Trajectories of Revolutionary Violence in the Late Ottoman Europe." In *Age of Rogues: Rebels, Revolutionaries and Racketeers at the Frontiers of Empires*, eds. Ramazan Hakkı Öztan and Alp Yenen. Edinburgh University Press, 2021.

Pehlivan, İsmail. *Osmanlı ve Genelkurmay Arşivleri Işığında Osmanlı'da Terör, Bulgar Komitacıları ve Balkanlardaki İhtilal Faaliyetleri*. Karakum Yayınevi, 2019.

Perry, Duncan M. *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements 1893-1903*. Duke University Press, 1988.

Petrov, Todor. *Nelegalnata Armiya na VMORO v Makedoniya i Odrinsko, 1898-1908*. İzdatelstvo na Ministerstvoto na Otbranata „Sv. Georgi Pobedonesets“, 1993.

Peykovska, P. İv. “Vınşna (Mejdunarodna) Migratsiya na Naselenieto v Knyajestvo / Tsarstvo Bılgariya.” içinde *Migratsiite v Bılgarskata İstoriya*, ed. D. Vaçkov & K. Golev & M. Maeva & V. Muçinov & B. Nyagulov & P.İv. Peykovska & S. Pırveva & N. Filipova. İnstitut za İstoriçeski İzsledvaniya pri Bılgarskata Akademiya na Naukite, İzdatelstvo „Printing Haus“ EOOD, 2022.

Saatçi, Meltem Begüm. “XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya’da Kurulan Örgütler.” *Yeni Türkiye* 21, 68 (2015): 2929-2940.

Silyanov, Hristo. *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya, Tom I*. İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1983.

Şafak, Nurdan. “Osmanlı Devleti’nden ABD’ye Ermeni Göçü (1860-1914) ve Ermeni Sorunu Üzerindeki Etkisi.” *Türk Dünyası Araştırmaları*, 131 (2001): 89-98.

Şenışık, Pınar. “Osmanlı Makedonyası’nda Şiddet ve Nisan 1903 Olayları.” *Türkiyat Mecmuası* 27, 1 (2017): 289-303.

Şimşir, Bilal. “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine.” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler, X. Cilt*, ed. M.M. Hülagü & M. Şaşmaz & İ.E. Atnur & T.N. Karaca & M. Çolak & R. Karacakay. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Şimşir, Bilal. “Washington’daki Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gailesi (1887-1896).” *Ermeni Araştırmaları* 1, 4 (2001/2002): 32-54.

Tokay, Gül. *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*. AFA Yayıncılık, 1996.

Turan, Ömer. “Osmanlı’nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti.” içinde *Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Konferansı*, ed. R. Çalık, C. Schönig, M. Çırpan, H. Muşmal. Konya Valiliği, 2010.

Umar, Afşin Burak. "Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915." Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2014.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Belge Yayınları (Dün-Bugün-Yarın), 1987.

Venev, Anton. "Sıtrudniçestvoto i Vrızkite na VMORO s Armenskoto Revolyutsionno Dvijenie i Liçnostta na Kristapor Mikaelyan." *Voennoistoriçeski Sbornik*, 1 (2023): 7-20.

"Narodnaya Volya" v Dokumentah i Vospominaniyah, ed. Yakimovskoy-Dikovskoy, A.V. & Frolenko, M.F. & Popova, İ.İ i dr. İzdatelstvo Obştestva Politkatorjan, 1930.

Yavorov, Peyo. "Armentsi," *Misıl*. Mart i April-Knijka III i IV, 1990.

Yavorov, Peyo. *Sıçinenieya v Tri Toma, Tom 3: Proza*. Bılgarski Pisatel, 1965.

Yavuz, Fikrettin. "Armenian Question and Western Public Opinion From the Congress of Berlin to the 1890s." *British Journal of Arts and Social Sciences* 11, 1 (2012): 60-73.

Yavuz, Fikrettin. "Gunboat Diplomacy of the Great Powers on the Ottoman Empire: With Particular Reference to the Salonika Incident (1876) and Armenian Reform Demands (1879-80)." *Journal of International Eastern European Studies* 2, 2 (2020): 574-593.

Yavuz, Fikrettin. "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları." içinde *Tarihte Ermeniler ve Ermeni* Meselesi, ed. Prof. Dr. B. Kocaoğlu. İkdam Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Yavuz, Fikrettin. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü, 1896 Osmanlı Bankası Baskını*. TTK Yayınları, 2015.

Yeni, Mustafa. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Dışişleri Teşkilatında Şifreli Haberleşme." içinde *VIII. Bilsel Uluslararası Truva Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi Kitabı, 27-28 Aralık 2025, Çanakkale/ Türkiye*. Bilsel Yayıncılık, 2025.

Yıldırım, Bülent. "I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan Ordusundaki Gönüllü Ermeni Birliği." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 13 (2008): 77-93.

Yıldırım, Bülent. "XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Unsurlar ve Ayrılıkçı Ermeni Faaliyetleri." *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 4, 7 (2016): 73-92.

Yıldırım, Bülent. *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*. TTK Yayınları, 2014.

Yıldırım, Bülent. "Ermeni Komitelerinin Yurt Dışında Teşkilatlanma ve Faaliyetlerine Bulgaristan Örneği." içinde *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar, 5-7 Ocak 2015 Uluslararası Sempozyum, İstanbul, Bildiriler, 2. Cilt*. Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, 2015.

Yılmaz, İlkay. "Conspiracy, International Police Cooperation and the Fight against Anarchism in the Late Ottoman Empire, 1878-1908." içinde *Age of Rogues: Rebels, Revolutionaries and Racketeers at the Frontiers of Empires*, eds. Ramazan Hakkı Öztan and Alp Yenen. Edinburgh University Press, 2021.

Yılmaz, İlkay. "Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)." *Journal of Historical Sociology*, (2019): 1-16.

Yılmaz, İlkay. *Ottoman Passports, Security and Geographic Mobility, 1876-1908*. Syracuse University Press, 2023.

Yüksel, Mevlüt. "Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)." *Ermeni Araştırmaları*, 43 (2012): 165-193.

Zieske, D.İ., and Zieske W.F. "Bulgarian Community in Chicago: A Model of Development." *Geosciences*, (2023): 528-554.

Yayına Geliş Tarihi: 10.02.2026
Yayına Kabul Tarihi: 14.07.2026
Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)
Erdoğan, Celaleddin. "Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilere Verilen Madencilik İmtiyazları (1908-1914)." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 195-242.

Araştırma Makalesi

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERE VERİLEN MADENCİLİK İMTİYAZLARI (1908-1914)*

(MINING CONCESSIONS GRANTED TO ARMENIANS DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD OF THE OTTOMAN EMPIRE (1908-1914))

Celaleddin ERDOĞAN**

Öz: *Bu çalışma, 1908-1914 yılları arasında İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte madencilik alanında Ermeni tebaasına verilen imtiyazları incelemektedir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde özel girişimi teşvik eden, sermaye hareketlerini serbestleştiren ve devletin rolünü öne çıkaran ekonomi politikaları, madencilik sektöründe de etkili olmuştur. Bu yıllarda maden cevherlerinin işletilmesi için bireysel girişimler ve maden anonim şirketleri ön plana çıkmış, maden sektöründe yürürlükte bulunan 1906 Maadin Nizamnamesi ise imtiyazların verilmesinde temel hukuksal çerçeveyi oluşturmuştur.*

1908-1914 yılları arasında Ermeniler, özellikle maden cevherlerinin yoğun olduğu vilayetlerde bakır, demir, kömür, krom ve simli kurşun gibi stratejik

* Bu çalışma, Prof. Dr. Hakan Uzun danışmanlığında 2025 yılında savunulan "İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilere Verilen Madencilik İmtiyazları" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** ORCID: 0000-0001-5900-803X.
Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, erdoganc@ankara.edu.tr
DOI: 10.36542/erma.1885818

madenler için imtiyaz talebinde bulunmuş ve bu talepler büyük ölçüde kabul edilmiştir. İmtiyazların verilmesinde etnik veya dinî kimlikten ziyade sermaye, teknik bilgi ve girişimcilik kapasitesi belirleyici rol oynamıştır. Devlet, yerli sermayenin yetersizliği sebebiyle madencilikte özel ve yabancı girişimlere açık bir tutum sergilemiştir. Ermeni tebaası bu süreçte yerli ve yabancı sermaye çevrelerindeki ekonomik ilişkilerde aracılık eden bir aktör olarak görev almıştır. Bu durum Osmanlı madencilik sektöründe Ermeni girişimcilerin ekonomik faaliyetlerin ötesinde, çağdaşlaşma ve yabancı sermaye ile kurulan ekonomik ilişkilerde önemli bir rol üstlendiklerini göstermektedir.

Bu araştırma, arşiv belgelerine dayanarak İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin Ermenilere verdiği madencilik imtiyazlarını farklı maden türleri ve vilayet örnekleri üzerinden inceleyerek meselenin somut boyutlarını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *1906 Maadin Nizamnamesi, Ermeniler, Liberal ekonomi, Osmanlı maden hukuku, Osmanlı madencilik sektörü*

Abstract: *This study examines the privileges granted to Armenian subjects in the field of mining between 1908 and 1914, following the proclamation of the Second Constitutional Era. Between the proclamation of the Second Constitutional Era and the First World War, economic policies that encouraged private enterprise, liberalized capital movements, and emphasized the role of the state were also effective in the mining sector. During these years, individual initiatives and mining companies came to the forefront for the operation of mineral ores, the 1906 Mining Regulations in force in the mining sector formed the basic legal framework for granting concessions.*

Between 1908 and 1914, Armenians sought mining concessions for strategic minerals, including copper, iron, coal, chromium, and argentiferous lead, particularly in provinces rich in mineral resources, and the majority of these concession requests were granted. The allocation of concessions was determined primarily by capital resources, technical expertise, and entrepreneurial capacity rather than by ethnic or religious identity. Owing to the inadequacy of domestic capital, the state pursued a policy that was receptive to private and foreign investment in the mining industry. During this process the Armenian subjects acted as intermediaries in economic relations involving domestic and foreign capital circles. This situation demonstrates

that Armenian entrepreneurs in the Ottoman mining sector assumed a significant role beyond economic activities, particularly in the processes of modernization and the integration of foreign capital.

Based on archival documents, this study examines the concrete dimensions of the issue by analyzing the mining concessions granted to Armenians by the Ottoman Empire during the Second Constitutional Era, focusing on various types of mines and specific provinces.

Keywords: *1906 Mining Regulations, Armenians, Liberal economy, Ottoman mining law, Ottoman mining industry*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 1908-1914 yıllarını kapsayan İkinci Meşrutiyet döneminde Ermenilere verilen madencilik imtiyazları, araştırmanın temel inceleme alanını oluşturmakta ve söz konusu imtiyazlar hukuksal düzenlemeler, ekonomik etkiler ve siyasal gelişmeler bağlamında ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı ise devlet arşivlerinde bulunan ve 1908-1914 yıllarında Ermenilere verilen madencilik imtiyazlarını tespit ederek, imtiyazların Osmanlı ekonomi politikaları, siyasal dengeleri ve idarî yapısı üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Osmanlı'da İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile madencilik faaliyetlerinin ve maden hukukunun tarihsel arka planı ana hatlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca 19. yüzyılda dünya çapında yaşanan ekonomik dönüşümler, 20. yüzyıl madencilik faaliyetlerinde belirleyici etkiler yaratmış; dönemler arası süreklilik ve etkileşimlerin incelenmesi, Osmanlı madencilik tarihine yönelik sistematik analizlerin sağlıklı bir biçimde yürütülmesi açısından önem arz etmiştir.

İkinci Meşrutiyet döneminde Ermenilere verilen maden imtiyazları, Osmanlı ekonomik yapısı ve idarî düzeni içinde arka planda kalmış bir araştırma alanını oluşturmakta ve literatürde sınırlı biçimde incelenmektedir. Bu araştırma, Ermeniler üzerine yapılan çalışmaların çoğunda öne çıkan siyasal tartışmalardan farklı olarak, söz konusu imtiyazları ekonomik ve hukuksal bir bakış açısıyla değerlendirmeyi hedeflemektedir. Böylelikle Ermenilerin madencilik faaliyetleri hukuksal çerçevede de değerlendirilmektedir.

1906 Maadin Nizamnamesi; maden sahalarının işletilmesine ilişkin kuralların belirlenmesi, imtiyaz başvurularının değerlendirilmesi ve sermayedarların sisteme dâhil edilme koşullarını düzenlemesi bakımından temel dayanak oluşturmuştur. Nizamname, yöneticilerin maden cevherleri üzerindeki kontrolünü tanımlamış ve maden imtiyaz sahiplerinin hukuksal durumunu açıklığa kavuşturarak maden faaliyetlerinin yasal bir zemine oturtulmasına imkân sağlamıştır.

Çalışma kapsamında, maden imtiyazlarının Osmanlı ekonomi yapısındaki işlevi, devletin doğal kaynakları yönetme biçimi, yabancı sermayenin kullanım alanları ve maden üretim ilişkileri de ele alınmaktadır. Böylece Osmanlı madencilik faaliyetlerinde Ermenilerin siyasal, hukuksal ve ekonomik konumunun tarihsel olarak yorumlanması amaçlanmaktadır.

Araştırmada yöntem olarak, Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda tespit edilerek erişilebilen arşiv belgeleri arasından örneklem niteliği taşıyan belgeler üzerinde incelemeler yapılmıştır. Maden türleri, vilayetler, imtiyaz süreleri ve kronolojik sıra olmak üzere dört kritere göre karşılaştırmalı olarak incelenip yorumlanmıştır. Bu yöntemle Ermenilerin Osmanlı madencilik faaliyetlerindeki rollerinin tarihsel olarak ayrıntılı biçimde ortaya konulması hedeflenmiştir. Ayrıca mevcut literatürle desteklenen bilgiler tarihsel süreç içinde ele alınmıştır.

Arşiv kaynaklarında ve mevcut literatürde Osmanlı madencilik faaliyetlerine ait istatistiksel kayıtların "Müslüman", "Gayrimüslim" ve "Yabancı" tebaa şeklinde üç ayrı tasnifte tutulması, gayrimüslim tebaayı kendi içinde kıyaslamayı ve yorumlamayı mümkün kılmamıştır. Bundan dolayı arşiv araştırmalarında Ermeni isimleri üzerinden yola çıkarak tespit edilebilen belgeler incelenmiştir.

Çalışmadaki imtiyazlar, sadece madencilik sektörü ve maden hukuku çerçevesinde ele almakta olup, diğer ekonomik alanlardaki imtiyazları kapsam dışında bırakmakta ve 1908-1914 yıllarını içine alan İkinci Meşrutiyet dönemiyle sınırlı tutulmaktadır. Ayrıca konu ile ilgili telif ve tetkik eserler de çalışmanın temel sınırlılıkları arasında yer almaktadır.

Bu çalışma, İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin madencilik imtiyazlarını Ermeni tebaası özelinde ele alarak, literatürde daha çok Ermenilere dair siyasal gelişmeler bağlamında değerlendirilen bir konuyu ekonomik açıdan somut bir yaklaşımla incelemektedir. Bakır, simli kurşun, kömür, çinko gibi maden türlerine ilişkin imtiyazlar, çeşitli vilayet örnekleri üzerinden karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Arşiv belgelerine ait bilgiler, Ermeni girişimcilerinin madencilik faaliyetlerindeki yerini ve devletle kurdukları ilişkilerin işleyişini somut örnekler aracılığıyla ortaya koymaktadır. Böylece Osmanlı ekonomik yapısı ve Ermenilerin madencilik sektöründeki konumu hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme zemini sunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet, anayasal düzenin yeniden yürürlüğe girdiği; devletin yönetim ile ekonomi alanlarında değişim ve dönüşümler yaşadığı dönemi ifade etmektedir. Uygulanan politikalar halkın sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerine yön vermiş ve madencilik imtiyazları gibi konuları şekillendiren bir ortam oluşturmuştur. 23 Temmuz 1908'de İttihat

ve Terakki Cemiyeti'nin kılavuzluğunda meşrutiyet ilan edilerek siyasal, ekonomik ve idarî dönüşümler hedeflenmiştir. Cemiyet, farklı düşünceleri bir araya getiren ideolojik yapısıyla ve ekonomide benimsediği liberal[1] anlayışla Osmanlı çağdaşlaşma sürecini etkilemiştir.[2] İkinci Meşrutiyet döneminde Maliye Nazırı Cavit Bey liberal ekonomi görüşlerine bağlı kalmasına karşın, yönetici kadrolar zamanla korumacı politikalara yönelmiştir. Tarıma dayalı üretimi teşvik eden ve sınırlı koruma önlemlerini içeren bir sanayileşme anlayışı ön plana çıkmış, korumacı anlayışın dışa bağımlılığı azaltacağı düşünülmüştür. Ancak liberal ekonomi anlayışından belirgin kopuş ve "milli ekonomi" fikrinin güç kazanması, özellikle Balkan Savaşları (1912-1913) sonrasında yaşanan gelişmelerle mümkün olmuştur. 1908-1913 yılları arasında yönetime ortak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaştan sonra ekonomiyi korumacı anlayış doğrultusunda şekillendirmeyi seçmiş ve kapitülasyonlar ise Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, 9 Eylül 1914'te ilan edilerek yürürlükten kaldırılmıştır.[3]

İkinci Meşrutiyet sürecinde Osmanlı Devleti, ekonomik açıdan zayıf durumunu iyileştirmek ve yenileşme çabalarını hızlandırmak için liberal bir anlayış benimsemiş, devlet imkânlarının sınırlı olması özel girişimciliğin desteklenmesini gerekli kılmıştır. Böylece ticaret ve üretim alanlarında hareketlilik sağlanmak istenmiştir. Büyük yatırımların gerçekleştirilmesinde yabancı sermayeden yararlanılmış, bu durum özellikle ulaşım ve madencilik gibi alanlarda dış etkilerin belirginleşmesine yol açmıştır. İkinci Meşrutiyet'te

1 Ekonomide liberalizm, bireylerin ve özel girişimlerin ekonomik faaliyetlerde serbest bırakılmasını, devletin ise piyasaya mümkün olduğunca az müdahale etmesini savunan bir düşünce akımıdır. Merkantilist politikalara tepki olarak ortaya çıkmış, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine teorik zemin hazırlamıştır. Liberal anlayışta ekonomik denge, tam bir rekabet serbestliği içinde gerçekleşir; serbest rekabet, özel mülkiyet ve fiyatların serbestçe oluşması temel ilkeler olup, ekonomik düzenin doğal işleyişinin devlet müdahalesi olmadan en verimli sonucu doğuracağı kabul edilir. Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 260-261. Liberal düşünceler, Osmanlı Devleti'ne 19. yüzyıl başlarından itibaren doğrudan ideolojik aktarım yerine reform ihtiyacıyla girmiştir. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla tanınan liberalizm, Osmanlı çağdaşlaşmasına etki etmiştir. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu Gelişimi," *Liberal Düşünce* 2, no. 2 (Bahar 1996), 103. Merkantilizm için bkz.; Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 284-285. Osmanlı Devleti'nde liberal düşüncenin ekonomik boyutu, daha çok özel mülkiyet anlayışı üzerinde somutlaşmıştır. Tanzimat dönemi (1839-1876) reformunu savunanlar, ekonomik gelişmenin bireysel girişim ve sermaye birikimiyle sağlanacağına inanmıştır. Bu doğrultuda müsadere sistemini kaldırarak mülkiyet güvencesini tesis etmeye yönelmiştir. 1858 Arazi Kanunnâmesi ile mirî (devlete ait) araziden özel mülkiyete geçiş evresi başlatılmıştır. Ayrıca bu gelişmeden madencilik sektörü de etkilenmiş ve 1861 Maadin Nizamnamesi hazırlanmıştır. Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu Gelişimi", 106.

2 Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu Gelişimi", 109.

3 Nesrin Kanberoğlu ve Ramazan Erhan Güllü, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk-Amerikan Ticari İlişkileri (1908-1914)", *Gazi Akademik Bakış* 19, no. 37 (2025), 55.

Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslim tebaa, yabancı yatırımcılarla yerel ekonomi arasında bağlantı kuran bir rol üstlenmiştir. Maadin Nizamnamesi'nde yapılan düzenleme ve değişiklikler, yer altı kaynaklarının daha planlı bir şekilde işletilmesine imkân tanıyarak devlet gelirlerinin artmasına ve kaynakların daha etkin kullanılmasına katkı sağlamıştır.

"Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilere Verilen Madencilik İmtiyazları (1908-1914)" başlıklı çalışmada, kavramsal analiz doğrultusunda "imtiyaz", "ruhsat", "maden hakkı" ve "kapitülasyon" kavramları ele alınmıştır. Kavramlar, tarihsel süreç içerisinde siyasal, hukuksal ve ekonomik boyutlarıyla değerlendirilmiş, özellikle Osmanlı madencilik sistemi içinde kazandıkları anlamlar incelenmiştir. Öncelikle "imtiyaz", daha sonra "maden ruhsatı", "maden işletme hakkı" ve "kapitülasyon" kavramlarının sözlük anlamları ile hukuksal alanda kazandıkları içerikler analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında, imtiyaz ile kapitülasyon arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmuştur.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'a *göre* imtiyaz; "*başkalarından ayrılma, farklı olma; ayrıcalık; bir işi, başkaları yapamamak üzere, husûsî müsâade ile bir kimseye veyâ bir müesseseye verme*<sidir>".[4] Ayrıca "*Başkalarına tanınandan fazla hak ve imkân tanıma, istisna, fark, ayrıcalık, üstünlük, bir işin yapılmasında sadece bir kuruluşa veya kişiye verilen ruhsat, izin, muhtariyet ve bazı konularda serbesti*" şeklinde de ifade edilmektedir.[5]

İmtiyaz sözcüğü hukuksal bir kavram niteliği taşımakta ve devlet tarafından verilen resmî izin ve ruhsatı kapsamaktadır. Hukuksal açıdan kamu malından yararlanmaya imkân vermek için "öncesinde açıklanan şartlarla" kişi, kurum ya da kuruluşlara verilen resmî izin anlamına gelir. Bu amaçla Osmanlı devlet yönetimi ile tebaa arasında imzalanan sözleşmeye "imtiyaz mukavelenamesi" denilmiştir. Mukavelenameye göre ülke yönetiminin verdiği resmî belgeye de "ruhsat/ruhsatname" veya "izin" adı verilmiştir.[6] Gündüz Ökçün'e göre imtiyaz ile ruhsat arasında bulunan en belirgin ayrım, imtiyaz mukavelelerinin daha detaylı olmasıdır. Örneğin, maden işletme mukavelenameleri 40 ile 99 yıl arasında uzun süreli olarak düzenlenirken maden arama ruhsatları

4 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2023, 500.

5 Tülay Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 48 (Ocak 2001), 21.

6 Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar", 21.

iki yıl gibi kısa süreler için verilmiştir. Mukavelename sahipleri çeşitli hak ve ayrıcalıklara sahip olmasına karşın arama ruhsatlarında tekel hakkı söz konusu olmamıştır.[7] Çağdaş anlamda uluslararası hukukta ise imtiyaz ve kapitülasyon bir tutulmuştur. Çünkü Avrupa Birliği Terimleri Sözlüğü'ne göre "*concession*" sözcüğünün karşılığında "imtiyaz ve taviz" anlamları verilmekte ve bu sözcüklere, imtiyazı veren ülke açısından olumsuz anlam yüklendiği görülmektedir.[8]

İmtiyaz sözcüğü ile doğrudan ilişkili en önemli kavramlardan biri kapitülasyondur. Kapitülasyon sözcüğü, Latince "sözleşme yapma" anlamındaki "*capitulare*" sözcüğünden geldiği ifade edilmektedir.[9] Fransızcadan Türkçeye geçen "kapitülasyon" sözcüğünün, Fransızca ve İngilizcede "*capitulation*" şeklinde yer almıştır.[10] Osmanlı Türkçesinde ise "teslimnâme" ve "imtiyâzâtı ecnebiye" biçiminde açıklanmakta olup yabancı tebaaya verilen imtiyaz anlamına gelmektedir.[11] Başka bir ifadeyle kapitülasyonlar, bir devletin yabancılara verdiği siyasal, dinsel, hukuksal ve ekonomik imtiyazlardır. Bu imtiyazlar, yerel yasalara tabi olmama ve mahkemelerde yargılanmama gibi hakları da içermektedir. Osmanlı Devleti'nde başlangıçta ekonomik amaçlarla verilen kapitülasyonlar, zamanla genişleyerek devletin mali, hukuksal ve siyasal egemenliğini zayıflatmıştır.[12]

Osmanlı hukukunda kapitülasyonlar, verildikleri ülkenin tebaasına Osmanlı topraklarında ticari alanda serbest bir şekilde faaliyette bulunma imkânı sağlamış, çeşitli konularda muafiyet ve korumalar gerçekleşmiştir. Buna karşın kapitülasyonlar, gayrimüslim tebaanın özelinde hiçbir hüküm taşımamıştır.[13] Bu durum gayrimüslim tebaanın yabancı devletlerin uyruğuna geçişinin

7 A. Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları* (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997), 60.

8 Cahit Külekçi, İmtiyâzlar *Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yay., 2017), 24; *Avrupa Birliği Terimleri Sözlüğü*, Haz. Mustafa Dönmez ve diğerleri (Ankara: Matus Basımevi, 2009), 68. https://www.ab.gov.tr/files/Sozluk/glossary_for_the_european_union.pdf, erişim tarihi: 24.09.2025.

9 Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51, no. 2 (2002), 80.

10 Zekeriya Türkmen, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6, no. 6 (1995), 326.

11 Ayrıca Fransızcada Müslüman ülkelerin topraklarında Hristiyan vatandaşların haklarını tespit eden sözleşme anlamı da bulunmaktadır. Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 207.

12 Hakan Uzun, "Tam Bağımsızlığın Belgesi: Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonların Kaldırılması", *Düşün Dergisi*, no. 27 (2014), 28.

13 Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 33.

yaygınlık kazanmasına ve böylelikle maden faaliyetleri alanındaki vergi muafiyetini sağlayan kapitülasyonlardan faydalanmalarına yol açmıştır.

Uluslararası ilişkiler ve hukuk alanında uygulama sahası bulan kapitülasyonlar, imtiyazlarla benzer yönler taşımasına rağmen sahip oldukları özgün hukuksal nitelikler sebebiyle ayrı bir değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Çünkü her kapitülasyon, bir imtiyaz niteliği taşımasına karşın her imtiyazın kapitülasyon özelliği bulunmamaktadır. Kapitülasyon, ülkelere veya yabancı tebaalara hak olarak verilen vergi ve yargı muafiyetini de kapsamaktadır. İmtiyaz ise istenildiği takdirde hukuksal yöntemlerle imtiyazı veren makam tarafından iptal edilerek kaldırılabilir.[14] Dolayısıyla kapitülasyonlar, imtiyazlara kıyasen daha geniş ve daha detaylı özelliklere sahiptir. Bu bağlamda bazı Ermeni işletmecilerin yabancı devlet uyruğuna geçerek kapitülasyonların sağladığı hukuksal avantajlardan ve vergi muafiyetlerinden yararlandıkları görülmektedir. Uyruk değiştiren tebaaların vergi muafiyetleri sayesinde maden faaliyetlerinden yüksek kazançlar elde etmelerine ve sermaye birikimlerini artırmalarına imkân sağlanmıştır. Osmanlı ekonomik yapısı içerisinde bulunan madencilik alanındaki Ermeni imtiyaz sahipleri de kayda değer bir yer edinmiştir.

Çalışma kapsamında ele alınması gereken ve açıklamaya ihtiyaç duyulan temel kavramlardan biri de "Maadin Nizamnamesi"dir. Maden işletmeciliğine yönelik hukuksal düzenlemeler; kanun/kanunname, nizamname ve talimatname gibi yazılı metinlerden meydana gelmekte olup metinlerin tamamı maden mevzuatı kapsamında değerlendirilmektedir.[15] Osmanlı madenlerine ilişkin faaliyetler de kanunname ve nizamnamelere göre yürütülmüş, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı madencilik sektöründeki arama ve işletme imtiyazları 1861, 1869, 1887 ve 1906 yıllarına ait maden nizamnamelerine göre hukuksal yöntemlerle verilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı madencilik sektöründe verilen imtiyazların ve yürütülen faaliyetlerin uygulanma yöntemlerine ilişkin bilgilere ihtiyaç duyulmuştur. Ermenilere verilen maden imtiyazlarının yanı sıra ülke genelindeki maden arama ve işletme imtiyazlarının hangi koşullar altında ve ne şekilde devredildiği, yürürlükteki mevzuat esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sınırları içinde yürürlükte bulunan 1906 Maadin Nizamnamesi hükümlerinin ele alınması uygun görülmüş, öncelikle ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'nde

14 Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar", 21.

15 https://www.etimaden.gov.tr/maden-terimleri-sozlugu/m-harfi-ile-baslayanlar, erişim tarihi: 01.12.2025.

maden hukukunun tarihsel gelişimi incelenmiştir. Ayrıca maden hukukuna ilişkin düzenlemelerin uygulamadaki yansımaları ile devlet-tebaa ilişkileri üzerindeki etkileri de ele alınmıştır. Böylelikle incelemenin daha sağlıklı ve bütüncül bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Gelişimi ve 1906 Maadin Nizamnamesi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar ülke ekonomisinin yapısı İslam hukukuna göre oluşturulmuş ve maden hukuku alanında şeri hükümler uygulanmıştır.[16] Fakat maden ara*ştır*ması, işletmesi ve pazarlaması konularında şeri hükümler eksik kalmış; çoğunlukla sorunlar sadece madenin mülkiyeti ve devlete ödenecek vergi pay*ı* konusunda ele alınmıştır. Bu eksiklikler, padişahın çıkardığı kanunname hükümleri aracılığıyla, şeri kuralları*n dışına çıkmadan* giderilmeye çalışılmıştır.[17] Ayrıca şeri kurallardan ve kanunnamelerden farklı olarak Avrupa'daki mevcut yasaların uygulandı*ğı* da görülmüş ve Sakson terminolojisinin çevirisi yapılarak kullanılmıştır.[18] 1861 Maadin Nizamnamesi de yine çeviri yoluyla ülkeye uyarlanarak kabul edilmiştir. Bu nizamnameyi önceki maden yasalarından ayıran temel özellik, Avrupa standartlarına uygun görülen ve çağdaş kabul edilen 1810 Fransız Maden Kanunu'ndan esinlenilmiş olmasıdır.[19]

Osmanlı Devleti'nde uzun süre madencilik sektöründe mirî arazi sistemi hâkim olmuş ve madenler padişah adına işletilmiştir.[20] Tanzimat dönemine kadar mirî arazi sisteminde madencilik faaliyetleri için iltizam, emanet ve malikâne sistemleri olmak üzere üç işletme yöntemi uygulanmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi ve 1861 Maadin Nizamnamesi geçerlilik kazanana kadar

16 Murat Turan, "Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 5 (İstanbul: İletişim Yay., 1983), 1325.

17 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 45; Erdoğan Göger, *Maden Hukuku*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1979, 56.

18 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt 1, Çev. H. Berktay, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert. İstanbul: Eren Yay., 2000, 97.

19 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt 1, 97; Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 98 (Ekim 1995), 84; Nejat Tamzok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları 1861-1948", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63, no. 4 (2008), 181; L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: İletişim Yay., 2000, 338.

20 Serap Taştekin, "Osmanlı Maden Hukukunda Vergi, Harç ve Cezalar", *ISPEC 5th International Conference On Social Sciences & Humanities* (Ankara: November 13-15, 2020), 39.

madencilik faaliyetlerinde farklı dönemlerde kullanılan üç işletme yöntemi, kısaca şu şekilde ifade edilebilir:

- Doğrudan doğruya devlet tarafından idare ve işletme yöntemi,
- Devlet gözetiminde madenciler tarafından idare ve işletme yöntemi,
- Belirli süreyle bir gruba vermek veya sarraf, gümüşçü, kalaycı ve bakırcı gibi madencilikle ilgili meslek sahiplerinin işletme yöntemi.[21]

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla birlikte ekonomik sistem ve sosyal düzen, hukuksal düzenlemeler aracılığıyla yeniden şekillendirilmiştir. Madenler ise 1858 Arazi Kanunnamesi ile ilk kez mevzuat[22] kapsamına alınmış ve arazi hukuku içerisinde madenlere ilişkin hükümlere de yer verilmiştir.[23] Ancak yenilik ve değişiklikler, madencilik sektörüne ait faaliyetlerin yapısal ve idarî ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu doğrultuda, 1861 Maadin Nizamnamesi'nin ardından madencilikteki aksaklıkları gidermek amacıyla 1869 ve 1887 yıllarında madencilik sektöründe yeni nizamnameler yürürlüğe konulmuştur.[24] Ancak her yeni nizamname, bir önceki mevzuatın devamı niteliğinde olduğu için istenilen düzeyde başarı sağlanamamıştır. Sanayileşmenin gereklilikleri, üretim teknolojilerindeki gelişmeler ve pratikte edinilen tecrübeler maden mevzuatına kısmen yansıtılmıştır.[25] Bu süreçte en kapsamlı ve köklü düzenlemeler ise 1906 Maadin Nizamnamesi'nde gerçekleştirilmiş,[26] madencilik sektöründe uluslararası rekabet gücünün arttırılması ve yatırımcılara güven sağlanması amaçlanmıştır.

21 Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2, no. 1 (1943), 123; Ahmet Kartalkanat, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası." *Jeoloji Mühendisliği Dergisi* 14, no. 1 (1990), 66-67.

22 1858 Arazi Kanunnamesi'nin üçüncü bölümündeki ١٠٧. madde ile arazinin türüne göre madenlerin mülkiyeti ve alınacak vergiler hususunda hükümler yer edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için Ek ٤'e bkz.

23 Ahmet Can Bilgin, *Türkiye'de ve Dünyada Madencilik*, Ankara: Baylan Basımevi, 1972, 12-13; Murat Turhan, "Türkiye Maden Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Bazı Ülkelerle Mukayesesi", *Maden Hukuku Bildiriler Kitabı*, Ed. Ali Şafak Balı (Ankara: Astana Yay., 2016), 19.

24 Bilgin, *Türkiye'de ve Dünyada Madencilik*, 13; Turhan, "Türkiye'de Maden Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Bazı Ülkelerle Mukayesesi", 19.

25 Ersoy Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22, no. 2 (2018), 935; Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29, no. 29 (2011), 143-144.

26 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları* (Ankara: Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yay., 1974), 108.

İkinci Meşrutiyet yıllarında yürürlükte bulunan 1906 Maadin Nizamnamesi'nin hazırlık süreci, ilgili devlet daireleri ve bakanlık yetkililerinden oluşan bir heyetin[27] ortak çalışmalarıyla yürütülmüştür. Heyet tarafından kaleme alınan raporda, arama faaliyetlerine ilişkin hükümlerin yeniden tetkik edildiği, keşif ve hafriyat işlemleri sırasında mevcut yapıların zarar görmesini önlemek amacıyla uygun bir mesafenin tespit edildiği ve bu düzenlemenin 1906 Maadin Nizamnamesi'nde yer alacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, Bilâd-ı Selâse[28] ile İstanbul Boğazı'nın her iki sahilinde askerî bakımdan sakıncalı kabul edilen mesafe dâhilinde hiçbir kişi, kurum veya kuruluşa kazı ruhsatı verilmeyeceği karara bağlanmıştır.[29]

Osmanlı madenciliğinde 1906 Maadin Nizamnamesi'nin hazırlanmasında en etkili unsurlardan biri, yabancı uyruklu imtiyaz sahiplerinin talepleri olmuştur. Nizamnamenin hazırlık aşamasında bu talepleri dikkate alan Osmanlı yöneticileri, madenlere ilişkin gümrük vergilerini artırmayı hedeflemiştir. Buna karşın Avrupalı devletlere verilen kapitülasyonlar sebebiyle Osmanlı yönetiminin gümrük vergilerini düzenlemeye yönelik girişimleri geri çevrilmiştir. Avrupalı devletler yeni vergi oranlarına yoğun itirazlarda bulunmuş; İngiltere ve Fransa başlıca muhalif devletler olarak öne çıkarken Rusya, Almanya ve Avusturya daha ılımlı bir tutum sergilemiştir. İngiltere, Osmanlı topraklarında gümrük vergilerinden elde edilecek fazla gelirin Düyûn-ı Umûmiyye'nin[30] idaresine bırakılması ve maden aramalarında keşfedilen cevherlerin analizi için yurt dışına gönderilmesine ilişkin koşulların değiştirilmesi hâlinde Osmanlı yönetiminin isteğine onay verebileceğini bildirmiştir. İngiltere ile birlikte hareket eden Fransa da bu süreçte olumlu bir yaklaşım benimsemeye başlamıştır.[31] Osmanlı yönetimi ile emperyalist devletler arasındaki diplomatik müzakere süreci, yoğun pazarlıklara ve zaman zaman sertleşen görüş ayrılıklarına sahne olmuştur.[32]

İmtiyaz sahibi kişilerin maden vergilerine ilişkin protestoları ve hükûmet ile

27 Bu heyette; Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı, Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Başkanlığı, Bâbıâlî Hukuk Müşaviri ile Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nazırı yer almıştır. Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", 134.

28 Galata, Üsküdar ve Eyüpsultan.

29 Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", 134.

30 Düyûn-ı Umûmiyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umûmiyye*, Çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: Nesnel Yay., 2008).

31 Fatih Taşcı, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti-Almanya İlişkilerinde Madencilik Alanındaki Faaliyetler (1871-1918)" (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 88-89.

32 Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", 134.

elçilikler arasında yürütülen diplomatik müzakerelerin ardından 1906 Maadin Nizamnamesi yabancı uyruklu imtiyaz sahipleri açısından daha tatmin edici bir düzenleme olarak kabul görmüş ve 9 Nisan 1906'da yeni Maadin Nizamnamesi 10 bölüm, 102 madde ile yürürlüğe girmiştir.[33]

1906 Maadin Nizamnamesi'nde gerçekleştirilen ilk değişiklikler, 1913 yılında 49 ve 58. maddelerde yapılmıştır.[34] Bu nizamnamenin 49. maddesi[35], 1887 Maadin Nizamnamesi'nde bulunan hâliyle 14 Aralık 1913'e kadar aynı şekilde muhafaza edilmiş ve bu tarihte yapılan değişiklikle birlikte madencilik sektöründe verilen imtiyazların bir ay içerisinde ilgili kişilere resmî yazıyla bildirilmesi ya da gazeteler aracılığıyla ilan edilmesi hükme bağlanmıştır. Bir ay içerisinde tamamlanması gereken işlemlerden sonra imtiyaz sahiplerine gerekli harcı ödemeleri koşuluyla altı ay süreyle maden imtiyazını alma hakkı tanınmıştır. Ancak söz konusu harcın altı ay içinde ödenmemesi ya da fermanın alınmaması hâlinde maden imtiyazlarının hükümsüz sayılacağı açıkça ifade edilmiştir.[36] Söz konusu düzenleme, Osmanlı yönetiminin madencilik faaliyetlerini daha sıkı bir idarî denetim altına alma ve ekonomik kaynakların etkin kullanımını sağlama yönündeki çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

1913 yılında değiştirilen bir diğer hüküm, nizamnamenin 58. maddesinde[37] yer almıştır. Bu maddeye göre maden fermanlarında yer alan haritalardaki sınırların mühendisler tarafından belirlenmesi hükme bağlanmıştır. Maden mühendislerinin bulunmadığı durumlarda ise belediye mühendislerinin yardımıyla yer tespiti yapılmış ve maden ruhsatı yerel hükûmet tarafından imtiyaz sahibine teslim edilmiştir. Bu işlemlerden sonra tutulan kayıtları da içerecek şekilde üç nüsha evrak düzenlenmiş; söz konusu belgeler ilgili memurlar ile maden imtiyaz sahibi tarafından ortaklaşa imzalanarak mühürlenmiştir. Son aşamada ise evrakın birinci nüshası yerel yönetime, ikinci nüshası Maadin Dairesi'ne, üçüncü nüshası ise imtiyaz sahibine verilmiştir.[38]

33 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980), 273; Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", 134.

34 Nesrin Kanberoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Zımpara Madenleri Hakkında Bir Tetkik (1908-1918)", *History Studies* 10, no. 10 (2018), 191.

35 Ek 5'e bkz.

36 *Takvim-i Vekayi*, 8 Kânûn-i Evvel 1329, no. 1674, 1; *Düstur*. Tertib-i Sani, Cilt 6, (Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1334), 105.

37 Ek 5'e bkz.

38 *Takvim-i Vekayi*, 8 Kânûn-i Evvel 1329, no. 1674, 1; *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 6, 105-106; Karakoç Sarkis, *Maden Nizamnamesi*, İstanbul: Kitabhane-i Cihan, R. 1341 (M. 1925), 474-475; Fatma Tambay, "1887-1906 Maadin Nizamnamesi ile Yabancılara Tanınan İmtiyazlar" (Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 179.

Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetlerine yönelik hazırlanan 1906 Maadin Nizamnamesi, Cumhuriyet'in ilanından sonra da belirli sürelerle yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Nitekim 1942 yılında kabul edilen 4268 sayılı "Madenlerin Aranması ve İşletilmesi Hakkında Kanun" ile Osmanlı dönemine ait nizamnamelerde yer alan 16 madde yürürlükten kaldırılmış, 17 maddede ise değişiklikler yapılmıştır. Bu düzenleme ve yeniliklere karşın 1906 yılına ait nizamname, 11 Mart 1954 tarihli ve 6309 sayılı "Maden Kanunu" yürürlüğe girene kadar uygulanmıştır.[39]

İkinci Meşrutiyet'in İlanından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Ermenilerin Madencilik Faaliyetleri ve Rolü

İkinci Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı ekonomisinde liberal anlayışın gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte ülke yönetimine ortak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkenin mevcut kaynaklarını etkin biçimde kullanmak ve ekonomik sorunlara çözüm üretmek amacıyla emperyalist devletlere ait yabancı sermayenin ülkeye girişine izin vermiştir. Zira ülke ekonomisinde yerli sermayenin sınırlı olması ve maden işletmeciliği konusunda yeterli uzman kadronun bulunmaması, Cemiyet'in yabancı sermayeye izin vermesinde etkili olmuştur. Buna karşın bazı düşünür ve ekonomistler, yabancı yatırımlara karşı çıkarak yerli sermayenin güçlendirilmesi ve bir araya getirilmesi gerektiğini savunmuştur.[40] İkinci Meşrutiyet yıllarında yaşanan tartışmalar, ekonomi politikalarının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, ekonomik ihtiyaçların etkisiyle 31 Mart Vakası (1909), Adana Olayları (1909) ve Balkan Savaşları gibi meydana gelen siyasi gerilimlere, savaş ekonomisine ve mali krize karşın maden imtiyazlarını devam ettirmiştir.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında liberal fikirlerin etkili olduğu dönemde stratejik öneme sahip madenlerin büyük bir bölümü İngiltere, Almanya ve Fransa gibi emperyalist devletlere ait sermaye aracılığıyla işletilmiş[41] ve özellikle hukuksal düzenlemeler önemli bir rol oynamıştır. Zira Osmanlı yönetimi, maden ihracatına yönelik uygulanan vergileri yükselterek ekonomik müdahalede bulunmaya çalışmış, fakat beklenen etki gerçekleşmemiştir. Bu

39 Metin Günay, "Osmanlıda Madenciler, Maden Hukuku ve Madencilik Sektöründe Yaşanan Problemler", *Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi* 1, no. 2, (2022), 139.

40 Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu Gelişimi", 109.

41 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* 2, Çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yay., 2010), 287.

dönemde Osmanlı topraklarında artan milliyetçilik hareketlerine rağmen Ermeni tebaası da madencilik sektöründe önemli bir aktör olarak öne çıkmış, kendi menfaatlerini korurken yabancı sermaye sahipleriyle kurdukları ilişkiler dolayısıyla emperyalist devletlerin ekonomik nüfuzunun genişlemesine de katkıda bulunmuşlardır. Böylelikle Osmanlı ekonomik yapısı üzerindeki dış etkiler ile etnik grupların rolleri arasındaki etkileşim, İkinci Meşrutiyet dönemindeki ekonomik dönüşümlerin anlaşılması açısından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

İttihat ve Terakki yönetimi her ne kadar ideolojik bir siyaset anlayışına sahip görünse de uygulamada devletin menfaatlerini ön planda tutmuştur. Üretimin sürekliliği, vergi gelirlerinin devam etmesi ve maden faaliyetlerinin kesintiye uğramaması gibi ekonomik ihtiyaçlar sebebiyle etnik kimlik ve siyasi gerilimler geri planda bırakılabilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti, yükselen milliyetçi hareketlere karşın finansal dengeleri koruyabilmek adına maden imtiyazlarını devam ettirme yoluna gitmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin, artan milliyetçi söylemlerine rağmen mevcut koşullar doğrultusunda daha pragmatik bir politika izlediği görülmüştür.

Osmanlı Devleti madenciliğinde Ermeniler, ticari bağlantıları, mesleki deneyimleri ve finansal güçleri sayesinde ekonomik yaşamda etkili bir rol oynamıştır. Özellikle uzmanlık gerektiren sektörlerde devletin aynı kapasiteye sahip farklı aktörler bulmakta zorlanmasından dolayı mevcut ilişkiler bir süre daha sürdürülmüştür. İkinci Meşrutiyet'in ilanından Birinci Dünya Savaşı'na kadar siyasal ve mali gelişmeleri birlikte değerlendirmek gerekirse yaşanan siyasi olaylara karşın madencilik sektöründe verilen imtiyazlar devam etmiş ve mali zorunluluklar, siyasal gelişmelerin önüne geçmiştir.

Araştırma bağlamında bu vaziyetin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla dünyada ve Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetlerine ilişkin uygulamaların hangi esaslar doğrultusunda yürütüldüğünün ele alınması gerekmektedir. Nitekim gerek dünyada gerekse Osmanlı Devleti'nde madenciliğe ilişkin uygulamalar temelde iki aşamada değerlendirilmiştir. Birinci aşama madenlerin aranmasına, ikinci aşama ise maden cevherinin çıkarılmasına yöneliktir. Cevherlerin kullanım hakkı konusunda ise belirlenen şartlar çerçevesinde keşfedilen madenler işletildiği süre boyunca madencinin tasarrufuna bırakılmış, ancak maden arama ve işletme faaliyetlerinin sona ermesi veya belirtilen kurallar haricinde ara verilmesi hâlinde bu haklar da kendiliğinden

ortadan kalkmıştır. Böyle bir düzenlemenin temel amacı, madenciye tanınan hakları belirli sınırlarda tutarak kötü niyetli tutumların ve maden sahalarının âtıl bırakılmasının önüne geçmektir.[42]

Madenlerin arama ve işletme şartlarına yönelik usul ve esaslar, 1906 Maadin Nizamnamesi'nde ayrıntılı biçimde hükümler altına alınmış ve nizamname, 1908-1914 yılları arasında yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Bu nizamnameye göre maden işletme imtiyazlarının verilmesi en fazla 99 yıl süreyle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte Maadin İdaresi'ne tanınan takdir yetkisi doğrultusunda, damar hâlinde bulunmayan ve yığın şeklinde yer alan, sahipsiz arazilerdeki maden cevherlerinin işletilmesi için imtiyazlara 40-99 yıl arasında süreyle izin verilebileceği belirtilmiştir.[43] Ayrıca devlet tarafından varlığı bilinen ancak kaydı tutulmayan, işletilmeyen ya da daha önce keşfedilip çıkarılmış olmasına rağmen resmî olarak tescil edilmemiş maden cevherleri, hukuksal açıdan keşfedilmeyen madenler kapsamında değerlendirilmiş ve bu tür madenleri yeniden tespit eden kişilere ise "mucitlik hakkı" tanınmıştır (Madde 46).[44]

Madencilikte Ermenilere sağlanan imkânlar, İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılı öncesi ve sonrasında da devam etmiştir. Örneğin Erzurum vilayetinin Erzincan sancağına bağlı Kemah kazasında 29 Aralık 1910'da bakır ve kömür madenleri için Karabet, Mevlüd, Ardeşis, Mehmed Sami ve Lipan Artin isimli kişilere arama imtiyaz ruhsatnamesi verilmiştir. Maden arama faaliyetlerinin sürdürülebilmesi amacıyla ek süreler de tanınmıştır. Ayrıca Erzurum vilayetinin merkez sancağına bağlı Bayburt kazasında, 8 Mayıs 1912'de kehribar ve kömür madenlerine yönelik olarak Ohannes Balasanyan ile Ali Rıza Mehmed beylere arama imtiyaz ruhsatı verilmiştir. Aynı bölgede 20 Mayıs 1912'de ise kömür arama faaliyetleri kapsamında Ohannes Balasanyan, Ohannes Ohanyan ve ortaklarına ayrı bir imtiyaz ruhsatı da tahsis edilmiştir.

Maden imtiyaz ruhsatını alan imtiyaz sahiplerinin, maden işletmesini ilk iki yıl içinde faaliyete geçirmeleri gerekmekteydi. Belirlenen süre içinde üretim faaliyetlerine başlanmadığı takdirde, imtiyaz sahiplerinden yazılı savunma istenmiştir. Savunmanın, Maadin İdaresi tarafından uygun görülmesi hâlinde, imtiyaz sahibine yalnızca altı aylık ek süre tanınmıştır. Ancak uygun görülen

42 Göger, *Maden Hukuku*, 56.

43 *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt 8 (Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943), 440; Sarkis, *Maden Nizamnamesi*, 454-455.

44 *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt 8, 449; Sarkis, *Maden Nizamnamesi*, 470-471.

ek sürenin sonunda da üretime başlanmaması durumunda, söz konusu madenlerin imtiyazı feshedilmiştir. Fesih işlemi, resmî bir yazı ile imtiyaz sahibine bildirilmiş ve gerekirse Maadin İdaresi tarafından fesih tutanağı hazırlanarak Osmanlı Hükûmeti'ne sunulmuştur. Ayrıca imtiyaz sahiplerine itirazda bulunmaları için üç ay boyunca Şûra-yı Devlet'e başvurma hakkı da tanınmıştır. Başvuruda bulunulmaması veya ileri sürülen mazeretlerin kabul edilmemesi hâlinde, ilgili madencilik imtiyazları tamamen iptal edilmiştir. Fesih işlemi, padişah iradesiyle onaylandıktan sonra İstanbul'da ve madenin bulunduğu bölgelerdeki resmî yayın organları ve gazeteler aracılığıyla ilan edilmiştir. Diğer taraftan maden faaliyetlerine zorunlu sebepler dışında bir yıl süreyle ara verilmesi durumunda Maadin İdaresi gerekli incelemeleri yaparak maden faaliyetlerine yeniden başlanabilmesi için ek bir süre belirlemiş, ancak sürenin sonunda faaliyetler devam etmemiş ise ilgili maden imtiyazının kesin bir biçimde feshedilmesine karar verilmiştir (Madde 59, 60, 81 ve 84).[45]

İkinci Meşrutiyet yıllarında maden imtiyazlarının feshine en çok sebep olan hususlar; harç ve ruhsatname işlemlerinin zamanında tamamlanmaması, arama faaliyetlerinin gecikmesi, imtiyaz fermanının verilmesinden itibaren iki yıl içinde üretime başlanmaması ya da üretimin öngörülen düzeye ulaşmaması olmuştur. Ayrıca devlet izni olmaksızın imtiyaz sahalarının birleştirilmesi, farklı arazilerde arama yapılması, üretimin terk edilmesi, ruhsatnamelerin izinsiz devri veya arama sırasında elde edilen madenlerin izinsiz satılması da fesih gerekçeleri arasında yer almıştır.[46]

1906 Maadin Nizamnamesi, imtiyaz sahiplerinin yükümlülüklerini yerine getirmemesi hâlinde, kademeli ve usule bağlı fesih mekanizmasını ortaya koymuştur. Maden işletmelerinde üretime başlanmadığında doğrudan feshe gidilmemesi, öncelikle resmî bildirim yapılması, savunma hakkının tanınması ve en sonunda Şûra-yı Devlet'e başvuru imkânının sağlanması, idarenin keyfiliğini sınırlandıran yasal güvencelerin varlığına işaret etmektedir. Tebligatın yapıldığını kanıtlayan resmî belgenin şart koşulması ise sürecin şekil yönünden güvence altına alındığını ve idarî işlemlerin geçerliliğinin belgelendirme yoluyla yürütüldüğünü göstermektedir.

45 *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt 8, 452-453, 456-457; Sarkis, *Maden Nizamnamesi*, 476, 481.

46 Ercüment Balcı, "Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnâmeler Dönemi ve İmtiyazlar" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 104-105.

Bu yasal güvencelerin uygulamadaki somut bir örneği, 1917 tarihli bir açıklamaya göre, Trabzon vilayeti merkez sancağına bağlı Giresun kazasının Akköy bucağındaki Ada köyünde keşfedilen simli kurşun imtiyazına ilişkin süreçte izlenebilmektedir. Öncesinde de belirtildiği gibi söz konusu imtiyaz, 10 Şubat 1886'da Kirkor Yakutçiyan'a ihale edilmiş; ancak imtiyazın ilan tarihinden itibaren altı ay içinde ferman harcının ödenmemesi ve imtiyaz fermanının alınmasına yönelik işlemlerin tamamlanmaması sebebiyle Maadin Nizamnamesi'nin 49. maddesine göre hareket edileceği 1917'de açıklanmıştır. Yakutçiyan'ın adresi tespit edilemediği için 2 Haziran 1917'de *Takvim-i Vekayi* ve *Tanin* gazetelerinde ilan yoluna gidilmiş, ilan kâğıdının bir nüshası da Trabzon Vilayeti Maadin Müdüriyeti Umumiyesi kapısına duyuru için asılmıştır. Kanunen belirlenen altı aylık sürenin ilan tarihinden itibaren geçmesine rağmen gerekli yükümlülüklerin yerine getirilmemesi üzerine simli kurşun imtiyazının feshi, nizamnamenin 49. maddesine göre uygun bulunmuş ve işlemlerin başlatılması kararlaştırılmıştır. Karar, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 13 Ocak 1918'de Şûra-yı Devlet'e gönderilmiş ve Maliye ile Nafia Dairesi'nde değerlendirmeye alınmıştır.[47] İzlenen prosedür, nizamnamenin belirlediği usul güvencelerinin yasal düzeyde kalmadığını ve idarî uygulamada da titizlikle yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

1908-1914 yılları arasında Ermenilerle ilgili yaşanan olaylar arasında 1909 Adana Olayları önemli bir dönüm noktasıdır. 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Adana vilayetinin stratejik ve ekonomik önemi belirgin biçimde artış göstermiştir. Vilayete bağlı kent ve kasabaların gelişme sürecine girmesi hem yerli hem de yabancı yatırımcıların bölgeye yönelmesine zemin hazırlamıştır. Küçük Asya'yı Avrupa ve Orta Doğu coğrafyalarıyla birbirine bağlayan konumu sayesinde Adana vilayeti, zamanla önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Sahil şeridine yakın coğrafi yapısı, vilayetin demir yolu altyapısına erken dönemde kavuşmasını mümkün kılmış; bu doğrultuda 1886 yılında Adana-Mersin demir yolu hattı hizmete açılmıştır. Söz konusu hat, bölgenin başlıca limanı olan Mersin'i vilayetin idarî merkezi Adana'ya bağlayarak ticari faaliyetlerin yoğunlaşmasına katkı sağlamıştır. Demir yolu hattının sağladığı imkânlar, ticaret ve sanayi alanlarına önemli bir ivme kazandırarak bölgesel ekonomik gelişimi hızlandırmıştır.[48] Bu bağlamda Mersin Limanı ile Mersin-Adana

47 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (*BOA*), *ŞD.*/1261-20, (H. 29.03.1336); *BOA, I.DUIT.*/26-3, 2-1, (H. 09.04.1336).

48 *Անի Ոսկանյան, Ադանայի Նահանգի Հայերի Տնտեսական Վիճակը. 1909 Թ. Ունեզրկում (Երեվան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,* 2017), 182.

demir yolu hattı, çevre bölgelerde keşfedilen maden cevherlerinin Avrupa pazarlarına taşınmasında önemli bir işlev üstlenmiştir.

20. yüzyılın başlarında Adana vilayetinin ekonomik yapısında Ermenilerin dikkat çekici bir konuma geldiği görülmektedir. Vilayetin ihracat ve ithalat faaliyetlerinin önemli bir kısmında Ermeni tebaası etkili olmuştur. Çağdaş teçhizatlarla donatılan fabrikalarda ve ticari acentelerde yetki sahibi olarak özellikle zanaat alanında ustalaşmışlardır.[49] 20. yüzyılda Ermeni tüccarlar, Çukurova bölgesinin pamuk üretimine dayalı ekonomisinde dikkat çekici bir konuma gelmiş; ticaret, finans mekanizmaları ve liman şehirleriyle bağlantı kurarak güçlenmişlerdir. Mersin limanı, Ermenilerin bölgedeki ekonomik faaliyetlerini Avrupa'daki sermaye ve ticaret ağlarına entegre bir biçimde yürütmelerine olanak sağlamış, dolayısıyla Ermenilerin bölgesel ekonomik dinamiklerde ve uluslararası ticaret arenasında daha güçlü bir konum elde etmelerini mümkün kılmıştır.[50]

M. ve G. S. Zelveyan Şirketi, Adana vilayetindeki pamuk ve yün başta olmak üzere çeşitli ürünlerin Avrupa'ya ihracatını gerçekleştirmiş, ABD'nin Boston şehir pazarında bakliyat ve deri ticareti yapmıştır. Şirket, Mersin şubesinin temsilcisi olarak "Union" sigorta şirketinin temsilciliğini de yürütmüştür. Şirket ortağı Mığırdıç Zelveyan, Adana vilayetindeki madencilik faaliyetlerinde etkin roller üstlenmiştir. Ayrıca 1908'de Başpiskopos Muşeğ'in Vahan Papaz Bülbülyan'a ve Cebelibereket sancağına bağlı Tarsus kazasındaki Ermeni mahalle topluluğuna gönderdiği bir mektuptan, bölgede Ermenilere ait bir taş ocağı işletme imtiyazının da verildiği anlaşılmaktadır.[51]

Adana vilayeti maden çeşitliliği açısından zengin olup Adana'da Toros dağları üzerinde bakır ve maden kömürü keşfedilmiş, geçit olarak kurulan Gülek Boğazı'nda kurşun madenleri yer almıştır. Özellikle Adana'nın kuzeydoğusundaki dağlar, bakır ve kurşun cevherleri açısından öne çıkan yerlerden biri olmuştur. Tuz yatakları Çukurova bölgesinde ciddi miktarda üretilmiş ve işletilmiştir. Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında işletilen tuz yatakları ise Umumi Borçlar Dairesi tarafından yönetilmiştir. Zeytun ve Saimbeyli (Haçin) bölgelerinde maden açısından kireçtaşı dikkat çekmiş;

49 *Ոսկանյան, Ադանայի Նահանգի Հայերի Տնտեսական Վիճակը. 1909 Թ. Ունեզրկում,* 182.
50 Meltem Toksöz, Nomads, *Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908* (Leiden & Boston: Brill, 2010), 113.
51 *Ոսկանյան, Ադանայի Նահանգի Հայերի Տնտեսական Վիճակը. 1909 Թ. Ունեզրկում,* 71-72, 76.

ayrıca kükürt, boraks, demir ile katrandan da söz edilmiştir. Ceyhan'ın yukarı kesimlerinde demir madenleri keşfedilmiş ve Toros dağları, mineralli yapısı sebebiyle birçok kaplıcaya sahip olmuştur. Dolayısıyla Adana vilayetindeki maden cevherlerinin ve doğal kaynakların zenginliği Ermenilerin ilgisini çekmiştir.[52]

13-14 Nisan 1909'da Adana vilayetinde başlayan ve ardından çevredeki diğer vilayetlere yayılan Ermeni olaylarından[53] bir ay önce 18 Mart 1909'da Serko Kesikbaşyan, Karabet Arabyan ile Yanko Simonidi'ye Aydın vilayetinin Saruhan sancağına bağlı Salihli kazasında altın, arsenik, kükürt, demir ve simli kurşun madenleri için arama ruhsatı verilmiştir.[54] Bundan başka Adana Olayları'ndan önce 14 Ocak 1909'da İzmit özerk sancağına bağlı Adapazarı kazasında Artin Karamanyan ile ortağına simli kurşun ve çinko için 99 yıl süreyle geçerli olacak işletme imtiyazları tahsis edilmiştir.[55]

Adana Olayları'ndan hemen önce verilen bu imtiyazlar, olayların ardından da farklı vilayetlerde Ermenilere yeni madencilik imtiyaz ruhsatlarının verilmesiyle devam etmiştir. Örneğin, 31 Mayıs 1909'da Hüdavendigar vilayetine bağlı Gemlik'te linyit araştırması için Sargis Zarifyan ve ortağına ruhsat verilmiş,[56] 1 Haziran 1909'da Ohannes Çıracıyan ile ortağına İzmit sancağı, Adapazarı kazasının Hendek nahiyesinde keşfedilen bakır madenciliği için işletme ruhsatı tahsis edilmiştir.[57] Ayrıca 6 Haziran 1909'da Trabzon vilayetine bağlı Tirebolu'da çinko ile karışık bakır maden işletmeciliği için Bandelli Ananyan'a yeni bir imtiyaz verilmiştir.[58] Bu gelişmeler, 1909 Adana Olayları öncesinde ve sonrasında Ermenilere yönelik ekonomik hakların sürekliliğini ve belirli bölgelerde ekonomik düzenlemelerdeki istikrar çabalarını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

1909 Adana Olayları'nın sona ermesinden üç ay sonra Ermeni tebaasına yeni maden imtiyazlarının verilmeye devam edildiği ve Osmanlı hükümetinin

52 *Ոսկանյան, Ադանայի Նահանգի Հայերի Տնտեսական Վիճակը. 1909 Թ. Ունեզրկում,* 29-30.

53 Nejla Günay, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2025), 112.

54 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (*BCA*), 310-10-0-9/324-427-1, (15.12.1909).

55 *BOA*, *BEO./*3473-260446, (H. 24.12.1326).

56 *BCA*, 310-10-0-16/603-879-1, (15.05.1909).

57 *BCA*, 310-10-0-41/1634-2251-1, (19.05.1909); Temuçin Faik Ertan, "Osmanlı Devlet Kadrolarında Ermeniler", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirile*ri, Yay. Haz. Hale Şıvgın (Ankara: Gazi Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2006), 45-46.

58 *BCA*, 310-10-0-61/2505-3373-1, (26.05.1909).

Ermeni tebaanın da dâhil olduğu imtiyaz dağıtım politikasını sürdürdüğü görülmektedir. Bu vaziyet, olayların yarattığı siyasal ve sosyal sarsıntıya rağmen ekonomideki uygulamalarda kayda değer bir politika değişikliğine gidilmediğine işaret etmektedir. Nitekim 11 Ağustos 1909'da Trabzon vilayetine bağlı Lazistan sancağı dâhilinde bulunan Hopa'da Ermeni asıllı Oseb Mikailyan'a manganez, bakır, çinko ve simli kurşun madenlerine ilişkin imtiyazlar tahsis edilmiştir. Keşif faaliyetleri sonucunda elde edilen olumlu bulgular gerekçe gösterilerek, manganez madeni için 99 yıl süreli bir işletme ruhsatının, mevcut arama ruhsatına eklenmesi uygun görülmüştür.[59]

Benzer bir şekilde 27 Ağustos 1909'da Hüdavendigar vilayeti dâhilinde Karesi sancağındaki Balıkesir'de Sarraf Kozma Seraganyan ve ortağı Saatçi İbrahim Edhem'e beş yıl süreyle geçerli olmak üzere kükürt arama imtiyazı verilmiştir. Ancak imtiyaz sahipleri Seraganyan ve Edhem beylerin, cevherleri fiilen işletmeye açmadıkları ve devlete olan vergi yükümlülüklerini yerine getirmedikleri anlaşılmıştır.[60] Bunun sonucunda, Osmanlı madenciliğinde öngörülen üretim artışı sağlanamamış ve hazine gelirleri olumsuz etkilenmiştir.

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasındaki dönemde, Osmanlı madencilik sektöründe Ermeni tebaasına verilen imtiyazlara ilişkin tespit edilen tüm veriler, genel bir görünüm sunmak amacıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Bu veriler Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünde yürütülen bireysel araştırmalar sonucunda; klasör özetlerindeki Ermeni isimlerinden yola çıkılarak, klasörlerdeki belgelerin tek tek incelenmesi ve örneklem seçimiyle uzun bir zaman diliminde oluşturulmuştur. Bu çalışmanın sınırları kapsamında Osmanlı Devleti tarafından Ermenilere verilen yirmi yedi (27) imtiyaz örneklemi tespit edilebilmiştir. Mevcut arşiv tasnifi dikkate alındığında, bu çalışmanın kapsamı içinde Ermenilere verilen diğer madencilik imtiyazlarının tamamını tespit etmek henüz mümkün görünmemektedir. Fakat arşiv çalışanlarının tasnif faaliyetleri hâlihazırda devam etmekte olup ilerleyen yıllarda yeni belgeler ve kanıtlar ortaya çıkacaktır. Böylece aşağıdaki tabloda bulunan bilgiler, zamanla daha kapsamlı ve çeşitli bir nitelik kazanacaktır.

59 *BCA*, 310-10-0-61/2510-3385-1, (22.05.1911).
60 *BOA*, ŞD./3124-33, (H. 19.01.1335); *BOA, I.DUIT.*/25-11, (H. 25.01.1336).

Tablo 1. 1908-1914 Yılları Arasında Ermenilere Verilen Maden İmtiyazları İstatistiği[61]

İmtiyaz Tarihi	İmtiyaz Sahibi	Maden Türü	Vilayet	Sancak/Kaza	İmtiyaz Süresi (Yıl+Ay)
7.09.1907	Karabet Arabyan, Ohannes Minasakanyan ve Mihran Arabyan	Bakır, Simli Kurşun	Trabzon	Yomra	99
1907/1908	Matus Uncuyan	Kömür	Kastamonu	Bolu/ Ereğli	99
14.01.1909	Artin Karamanyan ve Sabuncubaşı Yusuf Asım	Simli Kurşun, Çinko	İzmit Özerk sancağı	İzmit/ Adapazarı	99
18.03.1909	Serko Kesikbaşyan ve Yanko Simonidi, Karabet Arabyan	Altın, Arsenik, Kükürt, Demir, Simli Kurşun	Aydın	Saruhan/ Salihli	1
31.05.1909	Sargis Zarifyan ve Ali Rıza	Linyit	Hüdavendigar	Gemlik	1
1.06.1909	Ohannes Çıracıyan ve ortağı Rençber Ömer Çavuşoğlu Halil	Bakır, Çinko	İzmit Özerk sancağı	İzmit/ Adapazarı	1
6.06.1909	Bandelli Ananyan	Çinkolu Bakır	Trabzon	Tirebolu	99
11.08.1909	Oseb Mikailyan	Manganez, Bakır, Çinko ve Simli Kurşun	Trabzon	Lazistan/Hopa	99
27.08.1909	Sarraf Kozma Seraganyan ve Saatçi İbrahim Edhem	Kükürt	Hüdavendigar	Karesi/ Balıkesir	5
1.01.1910	Dikran Balıkçıyan ve Fuad Yazıcızade	Bakır	Kastamonu	Kengırı (Çankırı)	2
13.09.1910	Agop Bahri, Horpsima, Antin Hanım ve Kalina Hanım	Simli Kurşun	Sivas	Karahisâr-ı Şarki/ Koyulhisar	99
22.11.1910	Parseğ ve oğlu Aram Hallaçyan	Simli Kurşun, Çinko	İzmit Özerk sancağı	İzmit	99
1.12.1910	Simon Tataryan, Krikor Mirzayan ve diğer ortakları	Kömür	Kastamonu	Kengırı (Çankırı)	99
29.12.1910	Karabet, Mevlüd, Ardeşis, Mehmed Sami ve Lipan Artin	Bakır, Kömür	Erzurum	Erzincan/ Kemah	1 yıl+8 ay
23.01.1911	Agop Dikdesar Arabyan ve Minas Bedrosyan	Simli Kurşun	Sivas	Karahisâr-ı Şarki/ Koyulhisar	1
19.12.1911	Sargis Balyan'ın Mirasçısı Kirkor Sinabyan	Linyit	Kastamonu	Cide	40
19.12.1911	Sargis Balyan'ın Mirasçısı Kirkor Sinabyan	Linyit	Bolu	Bartın	40
25.02.1912	Bedros Artinyân ve Eşref Paşa	Kömür	Edirne	Dedeağaç	99

61 Bu bilgiler Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi'nde bireysel olarak yürütülen çalışmalar ve örneklerin seçimi sonucunda toplanan verilerle meydana getirilmiştir. 1908-1914 yılları arasında Ermenilere verilen madencilik imtiyazlarıyla ilgili belgelerin klasörleri hakkındaki bilgiler derli ve toplu bir şekilde ek 6'da belirtilmiştir.

8.05.1912	Ohannes Balasanyan ve Ali Rıza Mehmed	Kehribar ve Kömür	Erzurum	Erzurum/ Bayburt	1
20.05.1912	Ohannes Balasanyan, Ohannes Ohanyan ve diğer ortakları	Kömür	Erzurum	Erzurum/ Bayburt	1
20.06.1912	Mıgırdiç ve Karabet Haçaduryan	Borasit (Bor)	Hüdavendigar	Karesi	1 yıl+8 ay
21.07.1912	Ohannes Magriyan	Krom	Aydın	Menteşe	99
2.06.1913	Karabet	Granit	Hüdavendigar	Bandırma	99
19.08.1913	Sargis Balyan'ın mirasçıları	Kömür	Kastamonu	Cide ve Bartın	40
10.09.1913	Aram Dabağyan ve Tahir Efendizade Mehmed Fahri	Petrol	Bitlis	Siird/ Eruh	1
1.10.1913	Kirkor Donelyan ve Diran Kilikyan	Simli Kurşun	Sivas	Karahisâr-ı Şarki/ Koyulhisar	99
24.06.1914	Oseb Mikailyan ve Karabet Muratyan	Manganez	Trabzon	Lazistan/ Hopa	99

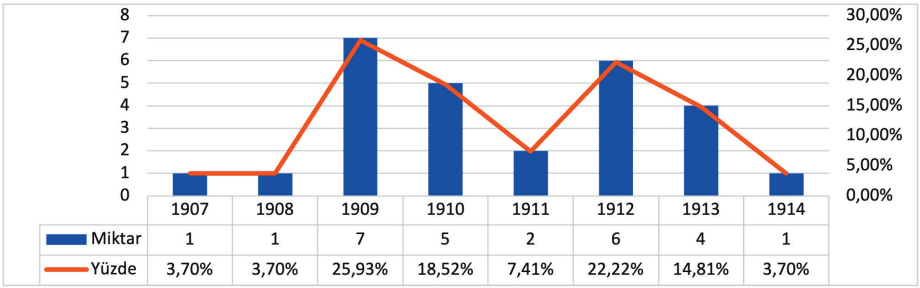
Tablo 2. 1908-1911 Maden İmtiyaz Fermanlarının Dağılımı[62]

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Yabancı	Müslüman/ Gayrimüslim	Toplam
1908	6	1	4	-	**11**
1909	16	7	7	3	**33**
1910	19	9	2	-	**30**
1911	6	10	5	2	**23**

Osmanlı Devleti'nin 1908-1911 yıllarına ait maden imtiyaz fermanlarının dağılımı göz önünde alındığında, 1909 ve 1910 yıllarında maden imtiyaz sayısında dikkat çekici bir artış meydana gelmiştir. Bu artışla gayrimüslim ve yabancı tebaanın madencilik alanındaki varlığı göreceli olarak güçlenmiştir. Ancak 1910 yılında yabancı tebaanın maden imtiyaz fermanı payında belirgin bir gerileme yaşanmasına karşın Müslüman tebaanın payı artış göstermiştir. 1911 yılına gelindiğinde ise toplam imtiyaz sayısında bir düşüş gözlenerek gayrimüslimlere verilen imtiyaz sayısının Müslüman tebaanınkini aşması dikkat çekmiştir. Grafik 1'de yer alan Ermenilere ait maden imtiyazlarının kronolojik dağılımı da Tablo 2'de görülen genel eğilimlerle uyumludur.

62 A. Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde, Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1969), 809.

Grafik 1. Madencilik Sektöründe Ermenilere Verilen İmtiyazların Kronolojik Dağılımı[63]

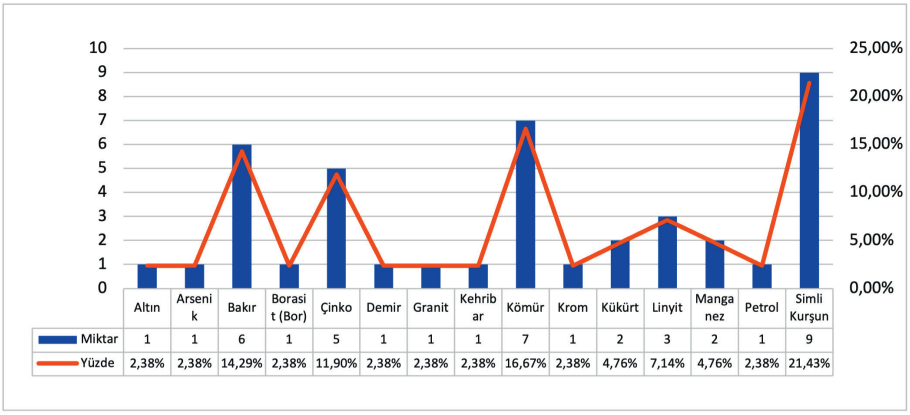

	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Miktar	1	1	7	5	2	6	4	1
Yüzde	3,70%	3,70%	25,93%	18,52%	7,41%	22,22%	14,81%	3,70%

Osmanlı madencilik sektöründe Ermenilere verilen imtiyazlarda, özellikle 1909-1912 yılları arasında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu artışın muhtemel sebebi emperyalist devletlere ait yabancı sermayenin gayrimüslim tebaa içindeki Ermeniler tarafından yaygın bir biçimde kullanılması olmuştur. İkinci Meşrutiyet ile birlikte anayasal düzenin sağladığı özgürlük ortamı ve liberal ekonomi anlayışı doğrultusunda yabancı sermaye, madencilik imtiyazlarındaki artışı olumlu anlamda etkilemiş ve Ermenilerin rolünü daha da etkin hâle getirmiştir. Grafik 1'deki veriler, 1909 Adana Olayları'nın tespit edilebilen Ermeni madencilik imtiyazlarında belirgin bir kesintiye yol açmadığını göstermektedir. Ayrıca 1908-1914 yıllarında Osmanlı'nın madencilik faaliyetlerini 1906 Maadin Nizamnamesi çerçevesinde yürütmeye devam ettiği anlaşılmakta; devletin aleyhine faaliyette bulunmayan Ermenilere yeni imtiyazlar verildiği de görülmektedir. Böylelikle 1909 Adana Olayları ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki yıllarda tespit edilen yirmi üç maden imtiyazı, devletin hukuksal ve idarî uygulamalarında sürekliliğin korunduğunu göstermektedir. 1908-1914 yıllarında Osmanlı madencilik sektöründe Ermenilere verilen imtiyazların maden türlerine göre dağılım istatistiği hakkındaki bilgilerin analizi şu şekildedir:

63 Bu grafik, Tablo 1'de yer alan bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştır.

Grafik 2. Madencilik Sektöründe Ermenilere Verilen İmtiyazların Türe Göre Dağılımı[64]

	Altın	Arsenik	Bakır	Borasit (Bor)	Çinko	Demir	Granit	Kehribar	Kömür	Krom	Kükürt	Linyit	Manganez	Petrol	Simli Kurşun
Miktar	1	1	6	1	5	1	1	1	7	1	2	3	2	1	9
Yüzde	2,38%	2,38%	14,29%	2,38%	11,90%	2,38%	2,38%	2,38%	16,67%	2,38%	4,76%	7,14%	4,76%	2,38%	21,43%

1908-1914 yılları arasında Ermeni tebaasının imtiyaz aldığı maden türleri arasında simli kurşun birinci sırada yer alırken, kömür, bakır, çinko ve linyit sırasıyla ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sırayı almıştır. Bu madenler arasında özellikle kömür ve linyit, yakıt olarak kullanım açısından önem taşımaktadır. Ayrıca petrolde de Ermenilere imtiyaz verildiği tespit edilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet yıllarında Ermenilerin ekonomik değeri yüksek maden türlerine yoğun ilgi gösterdiği ortaya konulmaktadır.

Ermeni tebaasının yoğun ilgi gösterdiği simli kurşun, ekonomik getirisiyle ve içerdiği gümüşle dikkat çekmiştir. Simli kurşunun Osmanlı topraklarında aranmasına ve işletilmesine yönelik girişimler, yabancı sermayeyle kurulan dönemin şirketlerine ait faaliyetlerde de somut biçimde görülmüştür. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında Fransız sermayesinin desteğiyle faaliyet gösteren Balya ve Karaaydın Anonim Osmanlı Şirketi[65], Balıkesir'in Balya ve Karaaydın yörelerinde ilk olarak simli kurşun, ilerleyen süreçte ise linyit kömürü işletme imtiyazlarını elde ederek bölgedeki maden kaynaklarının ekonomik kıymetini gözler önüne sermiştir. Simli kurşun, gümüş oranı yüksek olan bir maden türü olup uygulanan yöntemlerle gümüş ve kurşun ayrı ayrı elde edilebilmektedir.

64 Bu grafik, Tablo 1'de yer alan bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştır.
65 Bu şirket, 1892 yılında simli kurşun madenlerini işletmek amacıyla kurulmuştur.

Dayanıklı yapısı sayesinde kurşun; boru, kablo ve aküler gibi ürünlerde uzun süre varlığını korumakta ve geri dönüştürülebilmektedir.[66]

Simli kurşunun sağladığı ekonomik kazanç ve sanayi açısından taşıdığı önemin yanı sıra Ermenilerin yoğun ilgi gösterdiği diğer maden türleri arasında kömür ve linyit de yer almıştır. Bu madenlere yönelik girişimler de söz konusu dönemde artmıştır. Enerji değeri ve yanma özellikleri sayesinde sanayi üretiminde önemli bir yer tutan kömür, Sanayi Devrimi'nin yaşandığı yıllarda buharlı makinelerin yaygınlaşmasıyla birlikte başlıca enerji kaynağına dönüşmüş, üretim kapasitesini artırarak sanayileşme sürecinin hız kazanmasında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Oluşum ve yapısal özelliklerine göre odun kömürü ve maden kömürü olarak sınıflandırılmakta, maden kömürü ise linyit, antrasit ve kok gibi farklı türlere ayrılmaktadır.[67]

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da Ermeniler arasında ilgi gören diğer bir maden türü bakır olup, sanayi üretimindeki kullanımı ve ekonomik değeriyle öne çıkmıştır. Anadolu'da özellikle Ergani başta olmak üzere Eskişehir çevresi, Görele ve Helvah gibi merkezlerde sürdürülen üretim, teknik yetersizliklere karşın belirli bir seviyeye ulaşmıştır. Ergani Bakır Madenleri'nin devlet eliyle işletilmesi ve burada yıllık yaklaşık 6.000 ton üretim yapılması, bu madenin ekonomik önemini ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde bakır madenciliği, Ermenilerin de aktif biçimde yer aldığı maden alanlarından biri hâline gelmiş; Ermeni sermaye sahipleri, bakır madenciliğinin üretim ve ticaret süreçlerinde önemli roller üstlenmiştir. Bu dönemde Osmanlı bakır madenciliği, devletin ve tüccarların dâhil olduğu çok yönlü bir yapıya kavuşmuştur.[68]

Bakırın sanayi ve ticaret açısından ortaya koyduğu ekonomik değer, madencilik faaliyetlerinde farklı metallerin de önem kazanmasına ortam hazırlamıştır. Doğada yaygın olarak kurşun ve bakırla birlikte ya da kurşun-gümüş bileşikleri içinde bulunan çinko, dayanıklılığı ve işlenebilir yapısıyla çeşitli sektörlerde geniş kullanım alanına sahip olmuştur. Çinko, endüstriyel işlevleri ve tarihsel üretim süreçleri bakımından öne çıkan madenlerden biri hâline gelmiştir. En yaygın kullanım alanı, metallerin yüzeyinin çinko ile kaplanarak paslanmaya

66 Tülay Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (III)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 50 (Mart 2001), 78-80.

67 Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar", 25.

68 Tülay Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (II)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 49 (Şubat 2001), 26-27.

karşı korunmasını sağlayan galvanizleme işlemidir. Bu yöntem sonucunda çelik malzemeler daha uzun ömürlü hâle gelmekte ve otomotiv sanayisi ile metal eşya üretiminde yaygın biçimde kullanılmaktadır. Ayrıca çinko, çatı kaplamalarında levha hâline getirilerek inşaat sektöründe, baskı sanayisinde, kuru pil üretiminde ve eczacılık uygulamalarında da değerlendirilmektedir. Zengin cevherlerde ise çinko ile birlikte az miktarda gümüş ve altın da tespit edilmektedir. Çinko ile en iyi maden bileşimleri hâlinde ton başına 33,5 gram gümüş ve 10,5 gram altın bulunmaktadır. Osmanlı'da çağdaş anlamda çinko üretimi özellikle 18. yüzyıldan itibaren Balkanlar ve Rumeli bölgelerinde gelişmeye başlamıştır. Anadolu'da ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çinko arama çalışmalarına önem verilmiş ve çeşitli bölgelerde arama ve işletme imtiyazları verilerek üretim yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.[69]

Grafik 2'de görüldüğü üzere, 1908-1914 yılları arasında madencilikte Ermenilere verilen yirmi yedi imtiyaz içinde çinkoya ilişkin beş imtiyaz, çinkonun Osmanlı madencilik sistemi içerisinde sınırlı ancak önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Sanayi Devrimi'nin etkisiyle galvanizleme işlemi başta olmak üzere çeşitli endüstriyel kullanım alanlarının ortaya çıkması, çinkonun İkinci Meşrutiyet'te daha fazla önem kazanmasına yol açmış ve verilen imtiyazlar da dönüşümün bir yansıması hâline gelmiştir. Beş çinko imtiyazının Ermeni girişimcilere tahsis edilmesi, Ermeni sermayedar çevrelerinin madencilik alanındaki yatırımlarını sanayiyle ilişkili yeni ve gelişen sektörlere doğru çeşitlendirdiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla madencilik sektöründe Ermeniler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imtiyaz sistemi içinde ekonomik açıdan daha görünür bir aktör olarak yer almış, maden işletmeciliği alanında sermaye ve işletme deneyimleri bakımından kayda değer birikimler edinmiştir.

Osmanlı madenciliğindeki çeşitli eğilimler, Ermeni sermayedarların ve girişimcilerin yatırım alanlarına da yansımıştır. Geleneksel madenlerin yanında Sanayi Devrimi'nin etkisiyle stratejik önem kazanan enerji kaynaklarına yönelik ilgi artmıştır. Sanayi üretiminin artış göstermesi, teknolojik dönüşümlerin hız kazanması ve ulaşım faaliyetleri, petrolü dönemin en dikkat çekici enerji kaynaklarından biri hâline getirmiştir. Kullanım alanları olarak yer altı kaynaklarından çıkarılan petrolün rafine edilmesiyle gazlar (rafineri gazı, propan, bütan), yakıtlar (benzin, reaktör yakıtı, motorin), dizel yağı, fuel-

69 Tülay Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (IX)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 56 (Eylül 2001), 80-81.

oil, mazot, yağlama yağları, parafinler, bitümler, eritici maddeler ve petrol koku gibi çeşitli işlenmiş ürünler elde edilmektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak zamanla kendine özgü bir petrol sanayi oluşmuş ve petrol işletmeleri siyasal, ekonomik, askerî, sosyal ve kültürel hayatı etkisi altına almıştır. Tarihî süreçte Anadolu coğrafyasında ilk olarak yanıcı yağ olarak bilinmekte ve Osmanlı Devleti'nde bu madde yanıcı özelliği sebebiyle "neft" adıyla anılmaktaydı. Eczacılıkta ve kaba yağların hazırlanmasında da kullanılmıştır. 18. yüzyılda Rusya ve Fransa'nın Alsace bölgesinde ilk damıtma girişimleri gerçekleşmiştir. 1859 yılında Pensilvanya'da Edwin Drake (1819-1880) tarafından açılan ticari amaçlı ilk petrol kuyusuyla birlikte çağdaş petrol sanayisi başlamıştır. Teknolojide yaşanan gelişmelere paralel şekilde petrol sanayisi de büyük ilerlemeler kaydetmiş ve dünya genelinde yaygınlaşmıştır.[70]

1906 Maadin Nizamnamesi'nde maden cevherlerinin nakliyatına ilişkin hükümler ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Keşfedilen madenin değerinin tespiti amacıyla Avrupa'ya numune gönderilmesine, oransal vergi karşılığında 100 tonilatoya[71] kadar izin verilmiş, en yüksek verginin ödenmesi hâlinde numune miktarının 2.000 tonilatoya kadar çıkarılmasına müsaade edilmiştir (Madde 26).[72] Madenin kıymetini belirleyen başlıca unsurlar, Avrupa piyasalarındaki fiyatlara, navlun[73] ile eritme ve arıtma masraflarına göre belirlenmiştir (Madde 27). 24, 26 ve 27. maddelere aykırı hareket edenlere 25 ile 100 altın arasında para cezası, ruhsat iptali ve ruhsatsız satış hâlinde madenin iki katı tutarında tazminat uygulanmıştır (Madde 28).[74]

1906-1911 yılları arasında yıllık maden nakliyatında istikrarlı bir artış gözlemlenmesine karşın 1912-1918 yıllarında belirgin düşüşler yaşanmıştır. Bu düşüşlerde Trablusgarp (1911-1912) ve Balkan Savaşları'nın ciddi anlamda etkisi gözlemlenmiştir. 1906-1918 yılları boyunca Osmanlı Devleti'nde maden nakliyat miktarları şu şekilde kaydedilmiştir:[75]

70 Tülay Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (X)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 57 (Ekim 2001), 63-64.

71 Tonilato: "*Gemilerin alabileceği yükü belirtmekte kullanılan, bir tona eşit birim*"dir. https://sozluk.gov.tr, erişim tarihi: 12.07.2022.

72 *BCA*, 310-10-0-9/323-425-1, (22.12.1909); Sarkis, *Maden Nizamnamesi*, 463; *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt 8, 445.

73 Nizamnamede her ne kadar "navul" olarak belirtilse de belirtilmek istenen muhtemelen "navlun" olmalıdır. Navlun: "*Taşıyıcı tarafından, gemisinde taşınacak yük için istenen ücret*" demektir. https://sozluk.gov.tr, erişim tarihi: 12.07.2022.

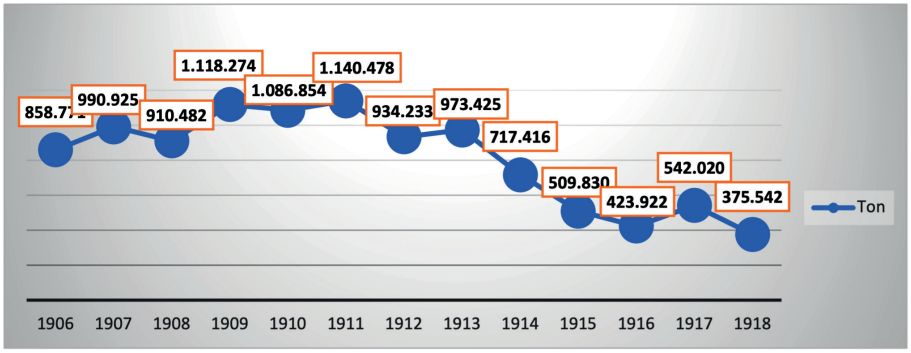
74 *BCA*, 310-10-0-9/323-425-1, (22.12.1909); Sarkis, *Maden Nizamnamesi*, 463-464; *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt 8, 445-446.

75 "Umumi Maden Durumu: Saltanatın Son ve Cumhuriyetin İlk 22 Yılında Türk Madenciliği", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi* 34, no.34 (1945), 286.

Tablo 3. Osmanlı Devleti'nde 1906-1918 Yıllarında Maden Nakliyatı Miktarı

YIL	TON	YIL	TON
1906	858.771	**1913**	973.425
1907	990.925	**1914**	717.416
1908	910.482	**1915**	509.830
1909	1.118.274	**1916**	423.922
1910	1.086.854	**1917**	542.020
1911	1.140.478	**1918**	375.542
1912	934.233		

Grafik 3. Osmanlı Devleti'nde 1906-1918 Yıllarında Maden Nakliyatı Miktarı[76]

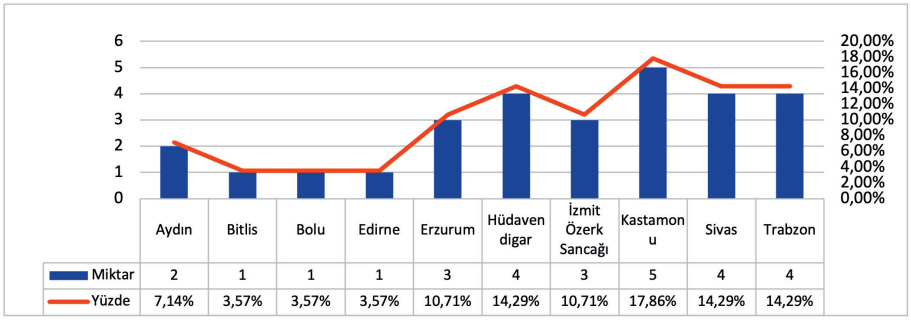

Osmanlı maden cevherlerinin büyük bir bölümünün merkezî ulaşım ağlarından uzak bölgelerde bulunmasından dolayı üretim öncesinde ulaşım altyapısının sağlanması zorunlu bir meseleydi. Bu gereklilik, maden imtiyaz sözleşmelerinde idare ile imtiyaz sahipleri arasında "yapılması mutlaka gerekli" bir unsur olarak yer almıştır. Sözleşmelerde açıkça belirtilmediği durumlarda ise maden sahipleri mevcut ulaşım ağlarından veya kendi imkânlarından yararlanmıştır. Bu dönemde başlıca taşıma araçları karada demir yolu, denizde gemi taşımacılığı olmuştur.[77] Nitekim Şebinkarahisar sancağında simli kur-

76 Bu grafik, Tablo 3'te yer alan veriler doğrultusunda hazırlanmıştır.
77 Balcı, "Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnâmeler Dönemi ve İmtiyazlar", 95.

şunun Giresun üzerinden sevk edilmesinde deniz yolu belirleyici olmuştur.[78] Aydın vilayetinde çıkarılan zımpara madenleri ise İzmir-Aydın demir yolu üzerinden İzmir Limanı'na taşınmış[79] ve demir yolu ile deniz yolu taşımacılık faaliyetleri gerçekleşmiştir. Ulaşım altyapısı sadece madenlerin verimli bir şekilde taşınmasını sağlamamış, aynı zamanda ticaretin yönünü ve ekonomik ilişkileri de şekillendirmiştir. Bu bağlamda madencilik sektöründeki Ermeni girişimciler de ticari faaliyetlerini ulaşım altyapısının gelişmiş olduğu bölgelere yöneltmiştir.

Grafik 4. 1908-1914 Yıllarında Madencilik Sektöründe Ermenilere Verilen İmtiyazların Vilayetlere Göre Dağılımı[80]

	Aydın	Bitlis	Bolu	Edirne	Erzurum	Hüdavendigar	İzmit Özerk Sancağı	Kastamonu	Sivas	Trabzon
Miktar	2	1	1	1	3	4	3	5	4	4
Yüzde	7,14%	3,57%	3,57%	3,57%	10,71%	14,29%	10,71%	17,86%	14,29%	14,29%

1908-1914 yılları arasında madencilik sektöründeki Ermenilere verilen arama ve işletme imtiyazlarının, dönemin ulaşım altyapısı ve sanayileşme dinamikleri ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Kastamonu, Sivas, Trabzon gibi vilayetlerin ulaşım ağı önemli bir rol oynamaktadır. İzmit ve Hüdavendigar gibi yerleşim bölgelerinde ise sanayileşme dinamikleriyle birlikte ulaşım temel faktör olmuştur. İç Anadolu'da ulaşım aracı olarak demir yolu kullanılmış ve maden cevherleri bu yolla taşınmıştır. 19. yüzyılda sanayi alanında buharlı makinelerle ilgili gelişmelerden önce ve demir yolunun henüz yaygınlaşmadığı yıllarda, maden cevherleri yük hayvanların yardımıyla limanlara ulaştırılmıştır. Demir yolu taşımacılığının yaygınlaşmasıyla birlikte İç Anadolu'da madencilik faaliyetleri de çağdaş anlamda etkilenerek hareketlilik kazanmıştır.

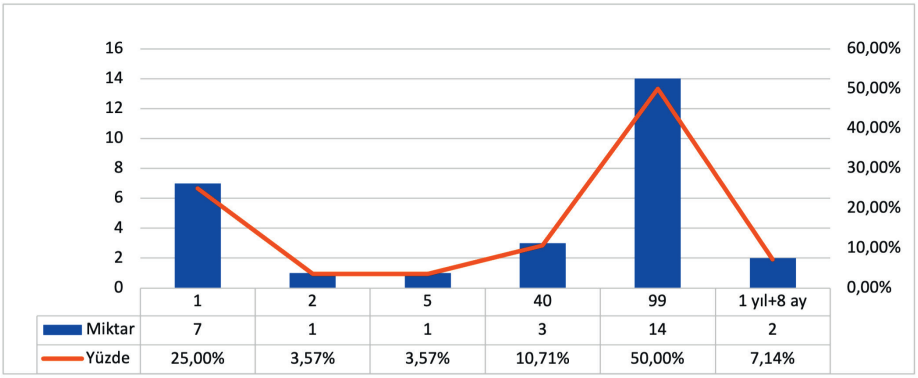
78 Oktay Karaman, "XIX. ve XX. Yüzyılda Giresun ile Çevresindeki Madenler ve Maden İşletmeciliği", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, no. 1 (2003), 69.
79 Kanberoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Zımpara Madenleri Hakkında Bir Tetkik (1908-1918)", 191.
80 Bu grafik, Tablo 1'de yer alan bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştır.

Osmanlı maden işletmeciliğinde çağdaş teknolojiler yerine basit yöntemler tercih edilse de emperyalist devletlere verilen imtiyazlarla kıyı bölgelerindeki maden yatakları dönemin ileri teknolojileri kullanılarak işletilmiştir. Sanayideki gelişmelerin etkisiyle madenler, demir yolu hattı kullanılarak emperyalist ülkelerin denetimindeki limanlara nakledilmiştir. Bu süreçte finansal faaliyetlerde olduğu gibi madencilik sektöründe de Alman devletinin etkinliği hissedilene kadar Fransa ve İngiltere ön planda olmuştur.[81] Dolayısıyla madencilik sektöründe Ermeni girişimcilerin imtiyaz taleplerinin, ulaşım altyapısının gelişmiş olduğu bölgelerde ve sanayi merkezlerine yakın alanlarda yoğunlaşması; Ermeni sermayesinin iç pazar piyasasıyla ve dış ticaretle kurduğu ilişkilerin uyumluluk düzeyini açık biçimde ortaya koymuştur. Özellikle deniz yolu taşımacılığının düşük maliyetli olması, sahil bölgelerindeki vilayetlerde madencilik faaliyeti gösteren Ermenilerin rekabet avantajı elde etmelerine imkân tanımış ve böylece Ermenilerin uluslararası ticaret ağlarıyla daha kolay bütünleşmesine olanak sağlamıştır. Bu alanda Ermenilerin ulaşım maliyetinin düşük olduğu yerlerde yoğunlaşmaları, kârı artırmaya yönelik yatırım tercihleri yaptıklarını göstermektedir.

Yurt dışına ham madde olarak sevk edilen maden cevherlerinin taşınmasında deniz yolunun yanı sıra demir yollarının da kullanılması, Ermenilerin çağdaş ulaşım altyapısından etkin biçimde faydalandığını göstermiştir. Özellikle Doğu ve İç Anadolu bölgelerinde demir yolu hatları, maden cevherlerinin iç ve dış pazarlara aktarılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Sanayi merkezlerine yakınlığı açısından Karadeniz'deki Ereğli Kömür İşletmesi çevresinde yoğunlaşan kömür ve linyit imtiyazları, Ermeni tebaasının mekânsal tercihlerini ve kârlılık odaklı yatırım stratejilerini yansıtmıştır. Madencilik imtiyazlarının işletme sahalarına yakın alanlarda verilmesi, taşıma maliyetlerini azaltarak kâr oranını artırmıştır. Osmanlı ekonomik yapısı içerisinde Ermeni sermayedarlarının üretim ve pazarlama süreçlerindeki konumu daha anlaşılır hâle gelmiştir. Ayrıca madencilik imtiyazlarının dağılımında mekânsal faktörlerin de rol oynadığı görülmüştür.

81 Temuçin Faik Ertan, "Anadolu'daki İşgallerin İktisadi Çıkar Boyutu", *Mütarekeden İstiklâle 1921 Yılında Millî Mücadele*, Yay. Haz. Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Özlem Arslan (İstanbul: Türk Ocağı Yay., 2021), 15.

Grafik 5. Madencilik Sektöründe Ermenilere Verilen İmtiyazların Sürelere Göre Dağılımı[82]

Grafik 5'e göre Osmanlı madencilik sektöründe 1908-1914 yılları arasında tespit edilebilen Ermenilere ait 27 imtiyazın 14'ü (yüzde 50'si) 99 yıl süreyle verilen işletme imtiyazlarından oluşmaktadır. Bununla birlikte arama imtiyazları kapsamında yedi adet bir yıllık, ek süreyle birlikte iki adet bir yıl sekiz aylık, bir adet iki yıllık ve bir adet beş yıllık arama ruhsatı Ermeni tebaasına tahsis edilmiştir.

Sonuç

Ekonomik yapının çok boyutlu niteliği, madencilik sektörünün anonim şirketler, bankacılık, demir yolları, sanayi ile ulaştırma ve taşımacılık gibi temel sektörlerle bütünleşik bir biçimde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde yürütülen madencilik faaliyetleri, söz konusu sektörlerle karşılıklı etkileşim içinde şekillenmiştir. Bu etkileşim, ilgili alanların gelişim süreçlerini doğrudan ya da dolaylı olarak belirleyen unsurlardan biri olmuştur. Çalışma kapsamında ulaşılan veriler, Osmanlı ekonomisini statik ve merkeziyetçi bir yapı olarak gören geleneksel yaklaşımlara karşı dinamik, çok aktörlü ve etkileşimli bir ekonomik sistem tasviri sunmuştur.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde anayasal düzenin yeniden kurulması, ekonomik faaliyetlerin canlanacağına dair bir beklenti oluşturmuştur. İkinci Meşrutiyet'te maden imtiyazlarının dağıtımında

82 Bu grafik, Tablo 1'de yer alan bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştır.

etnik kimlikten ziyade ekonomik getiri ve fayda dikkate alınmıştır. Ermeni sermayedarlarının sahip olduğu ticari deneyimler ve sermaye birikimi, devlet yönetimi tarafından önemli bir unsur olarak değerlendirilmiş, bu sebeple siyasi hassasiyetler bulunmasına karşın madencilik alanındaki imtiyaz uygulamaları düzenli ve kesintisiz şekilde sürdürülmüştür.

Osmanlı Devleti ile Ermeni sermayedarlar arasındaki ekonomik ilişkiler, 1908-1914 yılları arasında siyasi gerilimlere karşın tamamen kesintiye uğramamış, aksine maden imtiyazlarında belirli bir artış yaşanmıştır. Devlet yönetiminin madencilik sektöründe Ermenilere verdiği imtiyazları koruması ve sürdürmesi, siyasal gerilim ile ekonomik uygulamalar arasında tam bir paralellik bulunmadığını, siyasal kaygılar etkili olmakla birlikte ekonomik menfaatlerin de belirleyici olduğunu göstermektedir. Özellikle Balkan Savaşları sonrasında artan mali kaynak ihtiyacı, yerli sermayenin yetersizliği, teknik uzman eksikliği, üretim faaliyetlerinin kesintiye uğramadan sürdürülmek istenmesi ve uluslararası ekonomik koşullar ciddi bir rol oynamıştır. İttihat ve Terakki yönetiminin ideolojik yaklaşımlarının yanı sıra ekonomik zorunlulukları da gözettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla madencilik sektöründeki imtiyazların sürdürülmesi ve genişletilmesi, İkinci Meşrutiyet'in mali ve siyasi koşullarının etkisiyle şekillenen pragmatik bir devlet politikası olarak değerlendirilebilir. Araştırma bulguları, Ermeni tebaası açısından etnik temelli politikaların ekonomik alanda uygulanmadığını ve devletin mali gereklilikler doğrultusunda daha esnek bir tutum benimsediğini ortaya koymaktadır.

İkinci Meşrutiyet döneminde benimsenen liberal ekonomi anlayışı, madencilik faaliyetlerinin işletme yöntemini belirlemiştir. Serbest piyasa ekonomisinin ön plana çıkması ve yabancı sermayeye tanınan geniş imkânlar, maden cevherlerinin işletilme süreçlerinde doğrudan etkili olmuş ve yeni maden anonim şirketlerinin kurulmasını hızlandırmıştır. Liberal politikaların sağladığı ortam, yabancı sermaye ile kurulan maden işletmelerini teşvik etmiş ve işletmelere verilen imtiyazlarla madencilik sektöründe tekelleşme sürecini daha da güçlendirmiştir. Ancak tekelleşmenin hız kazandığı ortam, kapitülasyonların da etkisiyle yerli sermayenin gelişimini ve ekonomik bağımsızlığın oluşumunu sınırlandırmıştır.

İkinci Meşrutiyet döneminde liberal ekonomi anlayışının teşvik ettiği sermaye hareketliliği, demir yolu yatırımlarıyla madencilik faaliyetlerinin mekânsal

teşkilatlanmasını da etkilemiştir. Demir yolu ağının yaygınlaşmasından önce maden arama ve işletme faaliyetleri, taşıma maliyetlerinin düşük olduğu sahil bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde maden cevherlerinin taşınmasında ise ağırlıklı olarak deniz yolu tercih edilmiştir. Ancak liberal ekonomi politikalarının getirdiği yapı, her maden türünde aynı sonucu vermemiş; altın, gümüş ve petrol gibi stratejik ve kıymetli madenlerde farklı ekonomik ve coğrafi faktörler devreye girmiştir.

İkinci Meşrutiyet yıllarında siyasi alanda yaşanan 31 Mart Vakası (1909) sonrasında devlet otoritesinde kısa süreli bir zayıflama yaşanmasına karşın ekonomik faaliyetlerde sürekliliğin sağlanması amaçlanmıştır. Madencilik imtiyazları konusunda ise radikal bir politika değişikliği yapılmamıştır. Devletin mali kaynaklara duyduğu ihtiyaç ile üretimin devamlılığını güvence altına alma hedefi, siyasi kriz dönemlerinde dahi ekonomik menfaatlere öncelik verilmesine yol açmıştır.

Tanzimat Dönemi ile birlikte ortaya çıkan siyasal, sosyal ve kültürel dönüşümler, ekonomi ve hukuk alanlarında da önemli yenilikleri beraberinde getirmiştir. Özellikle hukuk sahasında gerçekleştirilen düzenlemeler, madencilik faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir. Madencilikle ilgili yasal düzenlemelerde kanunnamelerden nizamnamelere geçilmiş, maden işletmelerinde ise imtiyaz esasına dayalı bir yöntem benimsenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin imtiyaz politikaları, ekonomik kalkınmayı hedeflemesine karşın sermaye birikiminin büyük ölçüde gayrimüslim ve yabancı sermaye lehine yoğunlaşmasına yol açmıştır. Madencilik imtiyazlarını, bireysel girişimcilik örnekleriyle sınırlı tutmak yerine, Osmanlı ekonomisinin dünya ticaretiyle kurduğu ilişkiler çerçevesinde değerlendirmek daha doğrudur. Ermeni sermayesinin özellikle ihracata yönelik ham madde üretimindeki belirleyici rolü, Osmanlı ülke ekonomisinin sanayi üretimi yerine doğal kaynak tedarikçisi konumunu pekiştirmiştir. Ermenilerin madencilik faaliyetleri hem devlet içindeki sermaye dağılımını hem de Osmanlı'nın küresel ekonomi içindeki konumunu anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncülüğünde yabancı sermayenin Osmanlı ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini sınırlamak amacıyla yerli sermayenin teşvik edilmesine yönelik politikalar geliştirilmiş ve söz konusu politikalardan madencilik sektörü de etkilenmiştir. 1906 yılında yürürlüğe giren Maadin Nizamnamesi üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılmış, özellikle

1913 ve 1915 yıllarında gerçekleştirilen yasal değişikliklerle Osmanlı madencilik faaliyetlerinin daha aktif ve kısa sürede verim sağlayacak biçimde yürütülmesi hedeflenmiştir. Ancak savaş ve salgın hastalıklar gibi olağanüstü koşulların madencilik faaliyetleri üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alınmış, öngörülemeyen durumlarda madencilik imtiyazları ve faaliyetleri konusunda esnek bir yaklaşım benimsenerek imtiyaz sahiplerine ek süreler tanınmasının uygun görüldüğü tespit edilmiştir. Ek süre ile ilgili uygulamalardan, Müslüman ve yabancı tebaanın yanı sıra gayrimüslim tebaası içinde yer alan Ermeni maden imtiyaz sahiplerinin de yararlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim talepleri üzerine Ermeni girişimcilerin de savaş ve benzeri olağanüstü koşulları gerekçe göstererek madencilik imtiyazlarına ilişkin ek sürelerden faydalandıkları ve arama ile işletme faaliyetlerini sürdürme imkânı elde ettikleri görülmüştür.

Maadin Nizamnamesi hükümlerine uygun biçimde faaliyet gösteren Ermeniler mevcut olmakla birlikte, mevzuata aykırı uygulamalara başvuran örneklerin de bulunduğu görülmektedir. Bu aykırılıklar, bazı maden imtiyazlarının ve maden cevherlerinin etkin şekilde işletilememesine yol açmış ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Çalışmanın tarihsel sınırları içinde bulunan 1909 Adana Olayları sırasında ve sonrasında da Ermenilere çeşitli türlerde yeni madencilik imtiyazlarının tanındığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, incelenebilen örnekler çerçevesinde, madencilik sektöründe imtiyaz sahibi Ermenilere verilen yasal haklarda dışlayıcı bir yaklaşım benimsenmediğini ve ekonomik faaliyetlerin sürekliliğini koruduğunu göstermektedir. Osmanlı madencilik sektöründe özellikle sermaye ve teknik uzman eksikliği, devletin Ermeni girişimcileriyle ekonomik ilişkilerini sürdürmesini zorunlu kılmıştır.

31 Mart Vakası ve Adana Olayları'nın ardından İkinci Meşrutiyet yıllarında öne çıkan bir diğer siyasi gelişme Balkan Savaşları olmuştur. Meşrutiyet yıllarında yaşanan gelişmeler, iç siyasal ve ekonomik koşulların yanı sıra uluslararası rekabetten ve büyük devletlerin bölgeye yönelik politikalarından da etkilenmiştir. Nitekim İkinci Meşrutiyet sürecinde ortaya çıkan krizlerin şekillenmesinde dış aktörlerin müdahaleleri belirleyici unsurlardan biri hâline gelmiştir. 1909 Adana Olayları ve Balkan Savaşları'nın ortaya çıkmasında ve seyrinin şekillenmesinde, özellikle emperyalist devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki bölgesel menfaatlerine dayalı siyasal, ekonomik ve diplomatik müdahalelerinin etkili olduğu görülmektedir.

Osmanlı yöneticileri, madencilik imtiyazları ve faaliyetleri konusunda hukuksal olarak resmî prosedürlerin takibi dışında herhangi bir müdahaleyi gerekli görmemiştir. İmtiyaz verilen maden işletmelerine yönelik denetim mekanizmalarının etkin biçimde işletilememesi, Osmanlı ekonomik yapısında madencilik sektörünün beklenen gelirleri sağlayamamasına yol açmıştır. Çünkü madencilik sektöründe verilen imtiyazların üçüncü kişilere devredilmesi yaygınlaşmış, üretim yerine kısa vadeli ve kolay kazanç elde etme anlayışı ön plana çıkmıştır. İmtiyazların devri ve kısa vadeli kazanç anlayışı, birçok maden sahasının uzun süre işletilmez durumda kalmasına ve ekonomik potansiyelin değerlendirilememesine neden olmuştur.

Ermeniler; gümüş işlemeciliği, kuyumculuk, kalaycılık, bakırcılık ve demircilik gibi çeşitli zanaat alanlarında önemli roller üstlenmiştir. Üretim süreçlerini devam ettirebilmek için Ermeni zanaatkârlar, ham maddelerin temini konusunda maden imtiyazlarıyla ilgilenmiş ve imtiyaz taleplerini, mesleklerini yürüttükleri yerleşim alanlarına yakın bölgelerde yoğunlaştırmışlardır. Ancak bazı maden türlerinin yerel işletme sürecine dâhil edilmeden doğrudan yurt dışı piyasalara ihraç edildiği gözlenmiştir.

İkinci Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamı ve yaygınlık kazanan liberal anlayış, Ermenilerin siyasal alanda ve ekonomide etkinliğinin artmasına zemin hazırlamıştır. Meşrutiyet yıllarında oluşan yeni atmosfer, Ermenilerin özellikle siyasal ve ekonomik alanlarda güçlenmelerini desteklemiştir. Osmanlı yöneticileri açısından değerlendirildiğinde ise Ermenilerin madencilik sektöründe sahip oldukları arama ve işletme imtiyazlarından elde edilen vergi ile gümrük gelirlerinin devlet ekonomisine sağladığı katkının sınırlı olduğu görülmektedir.

Maden imtiyazlarının daha iyi anlaşılabilmesi için Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasına ait sermayenin yapısı ve üretim ilişkisi değerlendirilmelidir. İncelenen örnekler, madencilik sektöründeki Ermeniler başta olmak üzere bazı gayrimüslim girişimcilerin, devlet tarafından kendilerine verilen imtiyazları yabancı tebaaya veya yabancı sermaye ile kurulan büyük ölçekli şirketlere devrettiklerine ve madencilik sektöründe yerli-yabancı sermaye ilişkilerinde aracılık faaliyetleri yoluyla ekonomik kazanç elde ettiklerine işaret etmektedir.

İkinci Meşrutiyet'in sağladığı anayasal düzen içerisinde Ermeniler, başlangıçta hükûmetle iş birliği içerisinde hareket etmişlerdir. Ancak Trablusgarp ve

Balkan Savaşları'nın yarattığı yeni siyasal ve askerî koşullar, Ermenilerin siyasi tutumunda belirgin bir dönüşüme yol açmıştır. İkinci Meşrutiyet yılları öncesinde de gözlemlendiği üzere, Ermeni milliyetçi hareketlerinin siyasal faaliyetlerini yoğunlaştırdığı ve değişen uluslararası dengeler doğrultusunda İtilaf Devletleri'ne yakınlaşarak onlarla birlikte hareket etmeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı topraklarındaki emperyalist devletlerin en temel politikası ise elde ettikleri ekonomik ayrıcalıkların korunması ve devam ettirilmesi olmuştur.

1908-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti, yoğun siyasi çalkantılar, milliyetçi hareketlerin yükselişi ve Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde artan gerilimlere karşın Ermeni sermayedarlarına yönelik madencilik imtiyazlarını tamamen sonlandırmamıştır. Özellikle büyük ölçekli sermaye ve uzmanlık gerektiren madencilik alanında siyasal hassasiyetlerle ekonomik ihtiyaçlar birlikte değerlendirilmek durumunda kalınmıştır. Dolayısıyla madencilik imtiyazlarının devamı, basit bir ekonomik tercih olmanın ötesinde, Osmanlı Devleti'nin yapısındaki mali ve idarî sıkıntıların ortaya çıkardığı bir sonuç olarak görülebilir.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO./3473-260446, (H. 24.12.1326)

BOA, BEO./4239-317874, (H. 14.01.1332)

BOA, I.DUIT./25-11, (H. 25.01.1336)

BOA, MV./179-78, (H. 16.09.1331)

BOA, MV./226-155, (H. 07.03.1330)

BOA, MV./235-126, 1-1, (H. 29.07.1332)

BOA, ŞD./1236-11, (H. 05.01.1330)

BOA, ŞD./1248-29, (H. 08.03.1332)

BOA, ŞD./3124-33, (H. 19.01.1335)

BOA, ŞD./545-43, (H. 17.01.1328)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 310-10-0-16/603-879-1, (15.05.1909)

BCA, 310-10-0-41/1634-2251-1, (19.05.1909)

BCA, 310-10-0-61/2505-3373-1, (26.05.1909)

BCA, 310-10-0-9/324-427-1, (15.12.1909)

BCA, 310-10-0-58/2314-3147-1, (10.01.1910)

BCA, 310-10-0-41/1635-2257-1, (26.04.1911)

BCA, 310-10-0-61/2510-3385-1, (22.05.1911)

BCA, 310-10-0-37/1493-2079-1, (06.08.1911)

BCA, 310-10-0-37/1501-2097-1, (06.12.1911)

BCA, 310-10-0-25/1021-1447-1, (25.04.1912)

BCA, 310-10-0-25/1021-1448-1, (07.05.1912)

BCA, 310-10-0-10/394-583-1, (07.06.1912)

BCA, 310-10-0-10/415-627-1, (01.01.1913)

BCA, 310-10-0-13/556-819-1, (28.08.1913)

Resmî Yayınlar

Düstur. Birinci Tertip, Cilt 8. Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943.

Düstur. Tertib-i Sani, Cilt 6. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2014.

Süreli Yayınlar

Takvim-i Vekayi. 8 Kânûn-i Evvel 1329, no. 1674, Altıncı Sene, 1.

Kitaplar, Kitap Bölümleri ve Makaleler

"Umumi Maden Durumu: Saltanatın Son ve Cumhuriyetin İlk 22 Yılında Türk Madenciliği." *Maden Tetkik ve Arama Dergisi* 34, no. 34 (1945): 246-286.

Bilgin, Ahmet Can. *Türkiye'de ve Dünyada Madencilik*. Ankara: Baylan Basım ve Ciltevi, 1972.

Blaisdell, Donald C. *Düyûn-ı Umûmiyye*. Çev. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: Nesnel Yay., 2008.

Bozkurt, Gülnihâl. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Brown, L. Carl. *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: İletişim Yay., 2000.

Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2, no. 1 (1943): 117-126.

Duran, Tülay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 48 (Ocak 2001): 21-25.

Duran, Tülay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (II)." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 49 (Şubat 2001): 26-29.

Duran, Tülay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (III)." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 50 (Mart 2001): 78-80.

Duran, Tülay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (IX)." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 56 (Eylül 2001): 80-82.

Duran, Tülay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar (X)." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 57 (Ekim 2001): 62-65.

Ertan, Temuçin Faik. "Anadolu'daki İşgallerin İktisadi Çıkar Boyutu", *Mütarekeden İstiklâle 1921 Yılında Millî Mücadele* içinde, Yay. Haz. Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Özlem Arslan, 11-26. İstanbul: Türk Ocağı Yay., 2021.

Ertan, Temuçin Faik. "Osmanlı Devlet Kadrolarında Ermeniler." *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde, Yay. Haz. Hale Şıvgın, 41-49. Ankara: Gazi Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2006.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.

Göger, Erdoğan. *Maden Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1979.

Günay, Metin. "Osmanlıda Madenciler, Maden Hukuku ve Madencilik Sektöründe Yaşanan Problemler." *Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi* 1, no. 2, (2022): 135-150.

Günay, Nejla. *Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2025.

Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey 1800-1914*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt 1, Çev. H. Berktay, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert. İstanbul: Eren Yay., 2000.

Kanberoğlu, Nesrin. "Osmanlı Devleti'nin Zımpara Madenleri Hakkında Bir Tetkik (1908-1918)." *History Studies* 10, no. 10 (2018): 185-205.

Kanberoğlu, Nesrin ve Güllü, Ramazan Erhan. "II. Meşrutiyet Dönemi Türk-Amerikan Ticari İlişkileri (1908-1914)." *Gazi Akademik Bakış* 19, no. 37 (2025): 47-69.

Karaman, Oktay. "XIX. ve XX. Yüzyılda Giresun ile Çevresindeki Madenler ve Maden İşletmeciliği." *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, no. 1 (2003): 63-74.

Kartalkanat, Ahmet. "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası." *Jeoloji Mühendisliği Dergisi* 14, no. 1 (1990): 65-71.

Keskin, Özkan. "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29, no. 29 (2011): 125-147.

Külekçi, Cahit. İmtiyâzlar *Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yay., 2017.

Müderrisoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yay., 1974.

Ökçün, A. Gündüz. "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde, Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan* içinde, 801-895. Ankara: Sevinç Matbaası, 1969.

Ökçün, A. Gündüz. *İktisat Tarihi Yazıları.* Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.

Pamir, Aybars. "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51, no. 2 (2002): 79-119.

Sarkis, Karakoç. *Maden Nizamnamesi*. İstanbul: Kitabhane-i Cihan, R. 1341 (M. 1925).

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu Gelişimi." *Liberal Düşünce* 2, no. 2 (Bahar 1996): 103-111.

Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* 2, Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yay., 2010.

Tamzok, Nejat. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları 1861-1948." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63, no. 4 (2008): 179-204.

Taştekin, Serap. "Osmanlı Maden Hukukunda Vergi, Harç ve Cezalar." *ISPEC 5th International Conference On Social Sciences & Humanities*. Ankara: November 13-15, 2020: 37-52.

Tızlak, Fahrettin. "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi." *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 98 (Ekim 1995): 75-91.

Toksöz, Meltem. Nomads, *Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*. Leiden & Boston: Brill, 2010.

Turan, Murat. "Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi." *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 5. İstanbul: İletişim Yay., 1983: 1324-1346.

Turhan, Murat. “Türkiye Maden Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Bazı Ülkelerle Mukayesesi”, *Maden Hukuku Bildiriler Kitabı* içinde, Ed. Ali Şafak Balı, 17-39. Ankara: Astana Yay., 2016.

Türkmen, Zekeriya. “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış.” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6, no. 6 (1995): 325-341.

Uzun, Hakan. “Tam Bağımsızlığın Belgesi: Lozan Barış Konferansı’nda Kapitülasyonların Kaldırılması.” *Düşün Dergisi*, no. 27 (2014): 28-32.

Zengin, Ersoy. “Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918).” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22, no. 2 (2018): 933-959.

Ոսկանյան, Անի. Ադանայի Նահանգի Հայերի Տնտեսական Վիճակը. 1909 Թ. Ունեզրկում. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2017.

Tezler

Balcı, Ercüment. “Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnâmeler Dönemi ve İmtiyazlar.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

Tambay, Fatma. “1887-1906 Maadin Nizamnamesi ile Yabancılara Tanınan İmtiyazlar.” Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Taşcı, Fatih. “Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti-Almanya İlişkilerinde Madencilik Alanındaki Faaliyetler (1871-1918).” Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Sözlükler

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2023.

Hançerlioğlu, Orhan. *Ekonomi Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

İnternet Kaynakları

Avrupa Birliği Terimleri Sözlüğü, Haz. Mustafa Dönmez ve diğerleri, Ankara: Matus Basımevi 2009. https://www.ab.gov.tr/files/Sozluk/glossary_for_the_european_union.pdf , Erişim tarihi: 24.09.2025.

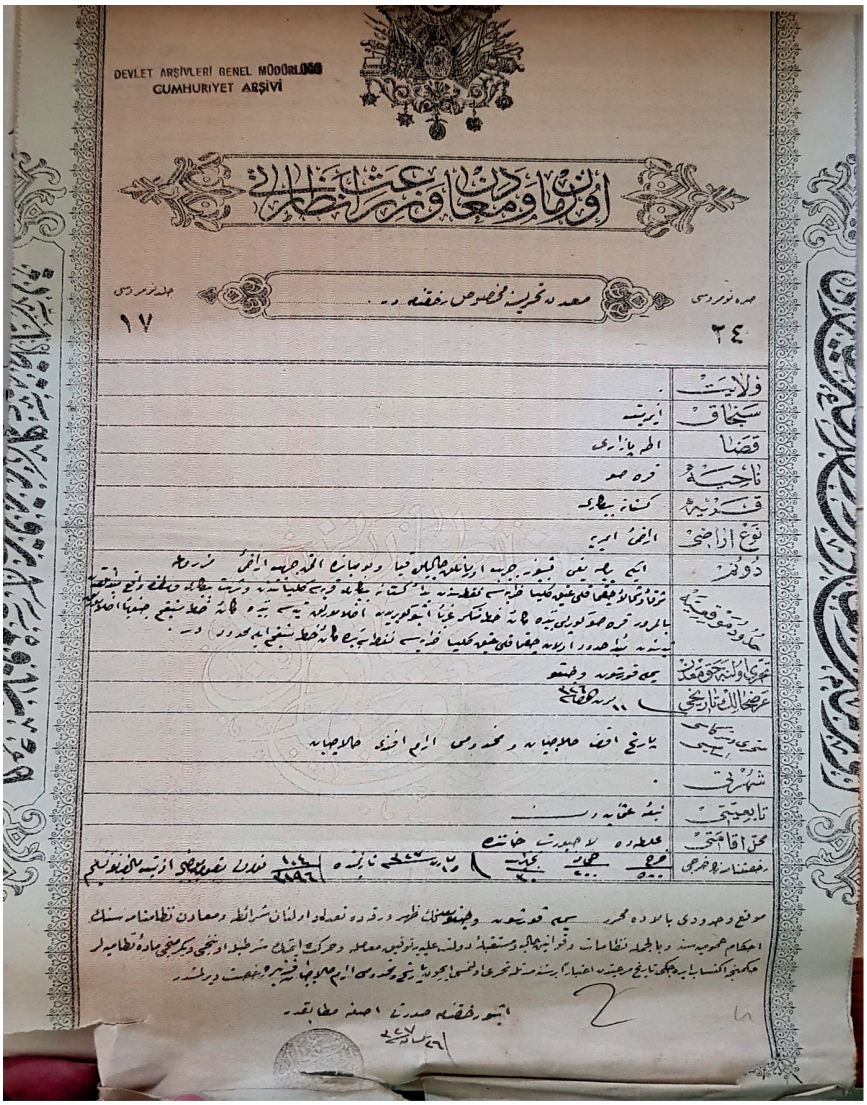
https://sozluk.gov.tr

https://www.etimaden.gov.tr/maden-terimleri-sozlugu/m-harfi-ile-baslayanlar, Erişim tarihi: 01.12.2025.

Ekler

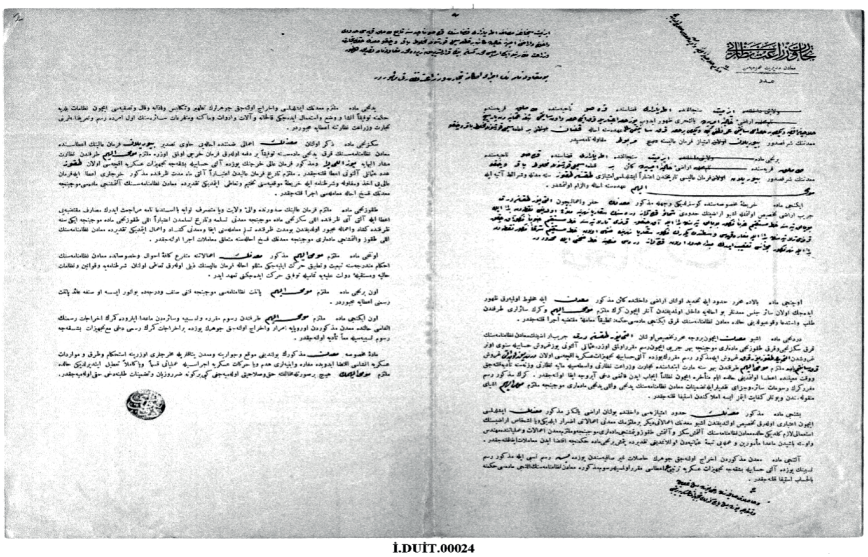
Ek 1. Parseğ Hallaçyan ve Aram Hallaçyan'a Verilen Maden Arama Ruhsatnamesi

26 Nisan [1]327 (9 Mayıs 1911)

BCA, 310-10-0-41/1635-2257-1 (26.04.1911)

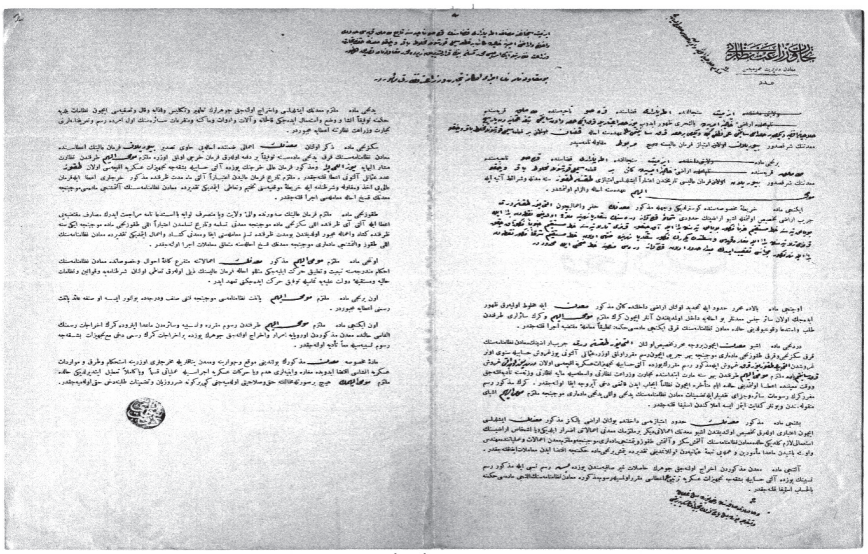
Ek 2. Parseğ Hallaçyan ve Aram Hallaçyan Adına Hazırlanan Mukavelename

İ.DUİT.00024

BOA, İ.. DUİT, 24/4 (H. 16.02.1335).

Ek 3. Parseğ Hallaçyan ve Aram Hallaçyan Adına Hazırlanan Şartname

İ.DUİT.00024

BOA, İ.. DUİT, 24/4 (H. 16.02.1335).

Ek 4. 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Üçüncü Bölümündeki 107. Madde

ve suyundan intifa' eder. Ve haricden hayvanât getirip ol otlağın otundan ve suyundan intifa' murad eden kimselerden cânib-i mîrî için münasib mikdarı resm-i otlak alınıp ahali-i karye onları men'e kâdir olamaz ve onlardan alınan resm-i otlakdan hisse alamaz.

[33]

Bâb-ı sâlis: *Müteferrikât beyanındadır.*

Yüz Altıncı Madde

Arazi-i mevât ve metrûke ve miriye ve mevkûfe ve memlûkede Hudâyî-nâbit olan ağaçlar bâ-tapu tasarruf olunmaz. Fakat arazi-i miriye ve mevkûfede Hudâyî-nâbit olan eşcâr *Tasarruf Bâb*'nda beyân olunduğu üzere araziye tebaiyetle tasarruf olunur.

Yüz Yedinci Madde

Her kimin uhdesinde olursa olsun arazi-i miriyeden bir mahalde zuhur eden altın ve gümüş ve nühâs ve demir ve envâ'-ı ahcâr ve alçı ve kükürd ve güherçile ve zımpara ve kömür ve tuz madenleri ve ma'âdin-i saire cânib-i beytü'l-mâle aid olup arazi mutasarrıflarının hiçbir madeni zabt eylemeğe veyahud çıkan madenden hisse almağa salâhiyetleri yokdur. Kezâlik tahsisât kabilinden olan arazi-i mevkûfede zuhur eden bi'l-cümle ma'âdin cânib-i beytü'l-mâle aid olup gerek arazi mutasarrıfları tarafından ve gerek cânib-i vakıfdan dahl ü taarruz olunamaz.

Fakat gerek arazi-i miriyede ve gerek zikrolunan arazi-i mevkûfede ma'âdin-i mezkûrenin ihracıyla ziraat ve tasarrufdan tatili icab eden mikdarı mahallin değer bahâsı mutasarrıfına verilmek lâzım gelir ve arazi-i metrûke ile arazi-i mevâtda bulunan ma'âdinin humsu beytü'l-mâle ve bâkîsi bulan kimseye aid olur. Amma evkâf-ı sahîhadan olan arazide zuhur eden madenler cânib-i vakfa aid olur ve derûn-ı kurâ ve kasabâtda olan mülk arsalarda zuhur eden ma'âdin cümleten sahibine aid olur ve arazi-i öşriye ve harâciyede zuhur edip izâbeye kâbiliyeti olan madenlerin humsu cânib-i beytü'l-mâle ve bâkîsi arazi sahibine aid olur ve izâbe edilmeğe kâbiliyeti olmayan ma'âdin cümleten sahibine aid olur ve bi'l-cümle arazide bulunup mâlik ve sahibi malum olmayan meskûkât-ı atîka ve cedîde ve defâin-i mütenevvi'anın ahkâmı kütüb-i fıkhiyede tafsil olunmuşdur.

Yüz Sekizinci Madde

İşbu maddeye fi 28 Rebîülâhir sene [1]292 tarihinde zeylolunan kanun zîrde mukayyeddir.

Maktûlün arazisi kâtiline intikal etmez ve kezâ maktûlün arazisinde kâtilinin hakk-ı tapusu olamaz.

[34]

Yüz Dokuzuncu Madde

Müslimin arazisi gayr-ı Müslim olan evlâdına ve babasına ve anasına ve gayr-ı Müslimin arazisi Müslim olan evlâdına ve babasına ve anasına intikal etmez. Ve Müslimin arazisinde gayr-ı Müslimin hakk-ı tapusu ve gayr-ı Müslimin arazisinde Müslimin hakk-ı tapusu olamaz.

Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2014), 124.

Ek 5.1. 1913'te Tadil Edilen Maadin Nizamnamesinin 49. ve 58. Maddesinin Yeni Hâli

نومرو ٤٣ — ١٤ صفر ١٣٢٤ تاريخلى معادن نظامنامه‌سنك ٤٩ نجى مادهٔ معدله‌سى ايله ٥٨ نجى ماده‌سنه مذيل فقرات نظاميه

١٤ محرم ١٣٣٢ ١ كانون اول ١٣٢٩

(تقويم وقايع ايله نشر و اعلانى : ٢١ محرم ١٣٣٢ ٨ كانون اول ١٣٢٩ - نومرو ١٦٧٤)

ماده : ١ معدن نظامنامه‌سنك قرق طقوزنجى ماده‌سى بروجه آتى تعديل اولنمشدر :

« رسم مقرر با فرمان عالى احاله اولنان معدنك سطح مستوىٔ افقى اعتباريله بهر جريبى ايچون سنوى آلنمسى لازم كلان اون غروشدن عبارتدر و بو رسم هر سنه مارت ابتداسنده تأديه اولنور . اعمالات تعطيل اولنسه بيله احالەنك فسخ اولنديغى ويا ملتزم طرفندن رسماً ترك و قصريد ايدلديكى كونه قدر اشبو رسمك هر سنه اعطاسى مشروطدر . ملك اولان محللر ايله اوقاف صحيحه‌دن اولان اراضينك رسم مقررى اصحابنه و اراضىٔ اميريه ايله تخصيصات قبيلندن اولان اراضىٔ موقوفه‌نك رسم مقررى دولته عائددر .

فرمان عاليسى صدور ايدن معادنك فرمان تاريخندن اعتباراً برآى ظرفنده وقوع بولەجق تبليغ ويا اوراق حوادثله اعلان تاريخندن اعتباراً آلتى‌ماه ظرفنده اصحاب امتياز خرجنى ويره‌رك فرمانى آلمغه مجبوردر؛ آلمديغى تقديرده امتياز فسخ اولنور . »

ماده : ٢ معدن نظامنامه‌سنك اللى سكزنجى ماده‌سنه بروجه آتى احكام ذيل ايدلمشدر :

« با فرمان عالى احاله اولنان معدنك فرمان عاليسنك ملتزمه تاريخ تسليمندن اعتباراً برآى ظرفنده معدنك تسليم اولنەجغى ملتزمه رسماً وتحريراً تبليغ ومعاملهٔ تسليميه‌نك يوم اجراسى تعين اولنەجقدر . يوم مذكورده معدنك خريطه‌سنده معين حدودى معدن مهندسى معرفتيله وبولنمديغى تقديرده بلديه مهندسى حاضر اولديغى حالده حكومت محليه جانبندن ملتزمه ويا وكيلنه تعيين و تسليم ايديلەجك و بومعامله‌يى حاوى اولەرق اوچ نسخه ضبط ورقه‌سى تنظيم وزيرلرى جانب ولايتدن تعيين اولنان مأمور و مهندس وملتزم ويا وكيلى طرفلرندن مشتركاً تختيم اولنەجق وبونلردن برنسخه‌سى محلى حكومتنده حفظ و ديكر نسخه‌سى معادن اداره‌سنه ارسال و اوچنجى نسخه‌سى ملتزمه ويا وكيلنه

Kaynak: *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 6, 105.

Ek 5.2. 1913'te Tadil Edilen Maadin Nizamnamesinin 49. ve 58. Maddesinin Yeni Hâli (Devamı)

Kaynak: *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 6, 106.

اعطا قلنه‌جقدر . یوم معینده ملتزم و یا وکیلی حاضر بولنمدیغی تقدیرده جریان ایدن معامله تسلیم حکمنده عد ایدیله‌جك و تنظیم ایدیلان ضبط ورقه‌لرندن بر نسخه‌سی ملتزمه کوندریله‌جك و اشبو تسلیم تاریخندن اعتباراً رسم مقرر یوریدیله‌جکدر . »

ماده : ٣ اشبو مواد نظامیه تاریخ نشرندن معتبر وحکمی تاریخ مذکوردن اول صدور ایتمش بولنان امتیاز فرمانی آلنمامش وتسلم معامله‌سی ایفا ایدلمامش اولان معادن حقنده دخی جاریدر .

اشبو مواد مذیله‌ٔ نظامیه لایحه‌سنك موقع مرعیته وضعی ونظامات دولته علاوه‌سنی اراده ایلدم . ١٤ محرم ١٣٣٢ ١ کانون‌اول ١٣٢٩

محمد رشاد

داخلیه‌ناظری طلعت	حربیه‌ناظری احمدعزت	شیخ‌الاسلام اسعد	صدراعظم وخارجیه‌ناظری محمدسعید
مالیه‌ناظری رفعت	عدلیه‌ناظری ابراهیم	شورای‌دولت‌رئیسی خلیل	بحریه‌ناظری محمود
اوقاف‌همایون ناظری خیری	معارف ناظری احمدشکری	تجارت‌وزراعت ناظری سلیمان البستانی	نافعه ناظری عثمان‌نظامی

پوسته وتلغراف وتلفون ناظری
اوسقان

Ek 6. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi'nde Toplanan Verilerin Kaynak Bilgileri

İmtiyaz Sahibi	Arşiv Bilgisi
Matus Uncuyan	*BOA, ŞD.*/1236-11, (H. 05.01.1330)
Artin Karamanyan ve Sabuncubaşı Yusuf Asım	*BOA*, *BEO.*/3473-260446, (H. 24.12.1326)
Serko Kesikbaşyan ve Yanko Simonidi, Karabet Arabyan	*BCA*, 310-10-0-9/324-427-1, (15.12.1909)
Sargis Zarifyan ve Ali Rıza	*BCA*, 310-10-0-16/603-879-1, (15.05.1909)
Ohannes Çıracıyan ve ortağı Rençber Ömer Çavuşoğlu Halil	*BCA*, 310-10-0-41/1634-2251-1, (19.05.1909)
Bandelli Ananyan	*BCA*, 310-10-0-61/2505-3373-1, (26.05.1909)
Oseb Mikailyan	*BCA*, 310-10-0-61/2510-3385-1, (22.05.1911)
Sarraf Kozma Seraganyan ve Saatçi İbrahim Edhem	*BOA*, ŞD./3124-33, (H. 19.01.1335); *BOA, I.DUIT.*/25-11, (H. 25.01.1336)
Dikran Balıkçıyan ve Fuad Yazıcızade	*BOA, ŞD.*/545-43, (H. 17.01.1328)
Agop Bahri, Horpsima, Antin Hanım ve Kalina Hanım	*BCA*, 310-10-0-58/2314-3147-1, (10.01.1910)
Parseğ ve oğlu Aram Hallaçyan	*BCA*, 310-10-0-41/1635-2257-1, (26.04.1911)
Simon Tataryan, Krikor Mirzayan ve diğer ortakları	*BCA*, 310-10-0-37/1493-2079-1, (06.08.1911)
Karabet, Mevlüd, Ardeşis, Mehmed Sami ve Lipan Artin	*BOA*, ŞD./1248-29, (H. 08.03.1332)
Agop Dikdesar Arabyan ve Minas Bedrosyan	*BCA*, 310-10-0-58/2314-3147-1, (10.01.1910)
Sargis Balyan'ın Mirasçısı Kirkor Sinabyan	*BCA*, 310-10-0-37/1501-2097-1, (06.12.1911)
Sargis Balyan'ın Mirasçısı Kirkor Sinabyan	*BCA*, 310-10-0-37/1501-2097-1, (06.12.1911)
Bedros Artinyân ve Eşref Paşa	*BOA, MV.*/226-155, (H. 07.03.1330)
Ohannes Balasanyan ve Ali Rıza Mehmed	*BCA*, 310-10-0-25/1021-1447-1, (25.04.1912)
Ohannes Balasanyan, Ohannes Ohanyan ve diğer ortakları	*BCA*, 310-10-0-25/1021-1448-1, (07.05.1912)
Mıgırdiç ve Karabet Haçaduryan	*BCA*, 310-10-0-10/394-583-1, (07.06.1912)
Ohannes Magriyan	*BOA, BEO.*/4239-317874, (H. 14.01.1332)
Karabet	*BCA*, 310-10-0-10/415-627-1, (01.01.1913)
Sargis Balyan'ın mirasçıları	*BOA, MV.*/179-78, (H. 16.09.1331)
Aram Dabağyan ve Tahir Efendizade Mehmed Fahri	*BCA*, 310-10-0-13/556-819-1, (28.08.1913)
Kirkor Donelyan ve Diran Kilikyan	*BCA*, 310-10-0-58/2314-3147-1, (10.01.1910)
Oseb Mikailyan ve Karabet Muratyan	*BOA, MV.*/235-126, 1-1, (H. 29.07.1332)

Yayına Geliş Tarihi: 18.03.2026
Yayına Kabul Tarihi: 19.06.2026

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Osmanlı, Cabir., Musullu, Baki. "Osmanlı Modernleşmesinden Cumhuriyet Dönemine Ermeni Azınlığın Tarihsel Süreçte (1839-2011) Dini, Sosyolojik ve Yasal Statülerinin Değerlendirilmesi." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 243-275.

Araştırma Makalesi

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDEN CUMHURİYET DÖNEMİNE ERMENİ AZINLIĞIN TARİHSEL SÜREÇTE (1839-2011) DİNİ, SOSYOLOJİK VE YASAL STATÜLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

(THE RIGHTS OF THE ARMENIAN MINORITY FROM OTTOMAN MODERNIZATION TO THE REPUBLICAN ERA (1839-2011): A COMPARATIVE ANALYSIS OF RELIGIOUS, SOCIOLOGICAL, AND LEGAL DIMENSIONS)

Cabir OSMANLI*
Baki MUSULLU**

Özet: *Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde Ermeni toplumunun dini, hukuki, idari ve sosyokültürel statüsünde meydana gelen dönüşümü tarihsel bir perspektifle ele almaktadır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlık gayrimüslimler, "Zımmi" statüsünde muamele görmüşlerdir. Ermeni Cemaati Klasik dönemde "millet sistemi" ve "istimâlet" politikası çerçevesinde dini ve kültürel özerkliğe sahiptir. Fransız Devrimi'nden sonra 19. yüzyılda yaygınlaşan milliyetçilik akımları ve modernleşmenin sonucunda gerçekleşen Tanzimat (1839) ve Islahat*

* ORCID: 0000-0002-1962-4353
Dr. Öğr. Üyesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu Üniversitesi, osmanlicabir@gmail.com

** ORCID: 0009-0006-3376-3233
Uzman, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, musullubaki@gmail.com
DOI: 10.36542/erma.1912626

(1856) Fermanları ile Osmanlılık idealinin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Her iki yasadan sonra 1863'te "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ile cemaat yönetimi sivil ve demokratik bir kurumsallaşmaya tabi tutulmuştur.

Çalışma, bu hukuki iyileşmelere rağmen, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu'daki idari boşluklar, toprak mülkiyeti krizleri ve askeri gelişimdeki yapısal sorunların toplumsal gerilimi tırmandırdığını vurgulamaktadır. Berlin Kongresi (1878) ile Ermeni meselesinin uluslararası diplomasinin bir unsuru haline gelmesi, Bab-ı Âli üzerindeki dış baskıları artırmıştır. Birinci Dünya Savaşı konjonktüründe çıkarılan 1915 Sevk ve İskân Kanunu, güvenlik gerekçesiyle bireysel hakların askıya alındığı ve klasik tebaa düzeninden kopuşun yaşandığı en kritik kırılma noktasını teşkil etmektedir.

Cumhuriyet döneminde ise 1923 Lozan Barış Antlaşması, azınlık statüsünü dini aidiyet temelinde yeniden tanımlayarak Ermeni toplumunu Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter yapısı içerisinde anayasal güvenceye kavuşturmuştur. Soyadı Kanunu ve Vakıflar Kanunu gibi düzenlemelerle azınlıkların kamuya kazandırılmaları ve mülkiyet haklarının korunması hedeflenmiş; özellikle 2000'li yıllardaki Avrupa Birliği uyum yasalarıyla tarihsel mülkiyet asimetrilerinin hafifletilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Makale, Ermeni toplumunun bu tarihsel serüvenini, imparatorluk bakiyesinden ulus-devlet yurttaşlığına uzanan süreçte, çeşitli yapısal dinamikleri, kırılmaları ve uyum çabalarını içeren karmaşık bir modernleşme deneyimi olarak değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Cemaat Vakıfları, Ermeni Milleti Nizamnamesi, Islahat Fermanı, Lozan Antlaşması, Millet Sistemi.*

Abstract: *This study examines, from a historical perspective, the transformation of the Armenian community's religious, legal, administrative, and socio-cultural status during the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey. Non-Muslim minorities living in the Ottoman Empire were treated under the status of "Zimmi" In the classical period, the Armenian community enjoyed religious and cultural autonomy within the framework of the "millet system" and "istimalet" policies. Following the French Revolution and the subsequent rise of nationalism and modernization in the 19th century, the Tanzimat (1839) and Islahat (1856) decrees laid the legal foundations*

for the ideal of equal citizenship. After these two laws, the "Armenian Millet Regulations" of 1863 subjected the community's administration to a civil and democratic institutionalization..

The study emphasizes that despite these legal improvements, administrative vacuums, land ownership crises, and structural problems in military integration in Eastern Anatolia, particularly in the last quarter of the 19th century, escalated social tensions. The Berlin Congress (1878) and the Armenian Question becoming an element of international diplomacy increased external pressure on the Sublime Porte. The 1915 Deportation and Resettlement Law, enacted in the context of the First World War, constitutes the most critical breaking point, where individual rights were suspended for security reasons and a break from the classical subject system occurred.

During the Republican era, the 1923 Treaty of Lausanne redefined minority status based on religious affiliation, providing the Armenian community with constitutional protection within the unitary structure of the Republic of Turkey. Regulations such as the Surname Law and the Foundations Law aimed at the public integration of minorities and the protection of their property rights; and especially with the European Union harmonization laws of the 2000s, efforts were made to eliminate historical property asymmetries. This article characterizes this historical journey of the Armenian community as a collective modernization experience evolving from an imperial remnant to nation-state citizenship.

Keywords: *Community Foundations, Statute of the Armenian Nation, Reform Edict, Treaty of Lausanne, National System.*

Giriş

Bu çalışma, makro-tarihsel dönüşümleri (imparatorluktan ulus-devlete geçiş) mikro-kurumsal ve hukuki düzenlemeler (Nizamname, Sevk ve İskân Kanunu, Lozan Antlaşması) üzerinden okuyan bütüncül ve süreklilik odaklı bir tarihsel yöntem benimsemektedir. Literatüre temel katkı bağlamında Ermeni toplumunun statüsünü sadece siyasi krizler veya uluslararası diplomasi parantezinde değil, mülkiyet rejimleri, idari kurumsallaşma ve vatandaşlık hukukunun evrimi ekseninde, kolektif bir modernleşme tecrübesi olarak yapısalcı perspektifle ele almaktadır. Böylece dönemsel kopuşlar ile tarihsel süreklilikler arasındaki asimetriyi nesnel bir zemine taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet inşasına uzanan tarihsel süreç, tebaadan vatandaşa evrilen toplumsal yapının en dinamik laboratuvarlarından biridir. Bu dönüşümün merkezinde, devletin çok kültürlü dokusunu bir arada tutan millet sisteminin, modernleşme hamleleri ve uluslararası siyasi konjonktür karşısındaki değişimi yer almaktadır. İmparatorluğun köklü unsurlarından biri olan Ermeni toplumu, bu tarihsel süreklilik içerisinde hem idari hem de hukuki düzlemde en belirgin dönüşümleri tecrübe eden grupların başında gelmektedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin tesisiyle kurumsallaşan statü, 19. yüzyıla kadar dini bir özerklik ve toplumsal bir niş içerisinde varlığını sürdürmüştür.[1]

18. yüzyılın sonunda Fransız Devrimi ile yükselen milliyetçilik, toprağa dayalı egemenlik ve hukuki tekdüze idealleri, Osmanlı'nın geleneksel inanç temelli toplumsal modelini zorunlu bir yol ayrımına getirmiştir.[2] 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları, bu meydan okumaya karşı geliştirilen ve "Osmanlılık" üst kimliğini tesis etmeyi amaçlayan sekülerleşme hamleleridir.[3] Bu süreç, Ermeni toplumunun sadece dini bir cemaat olmaktan çıkıp, 1863'te kabul edilen Nizamnâme ile kendi sivil yönetim mekanizmalarını kuran[4] ve 1876 Kanun-i Esasi ile anayasal temsil hakkı kazanan modern bir toplumsal özneye dönüşmesini sağlamıştır. Ancak bu hukuki paradigma değişimi; bürokratik

1 Davut Kılıç, "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi", içinde *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, c. 1, ed. M. Metin Hülagü vd. (Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), 563.

2 Abdülazim İbrahim, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5, (1) (2022): 64.

3 Kılıç, "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi", 568.

4 Hayrettin Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19) (2014): 91.

sadakat, iktisadi refah ve kültürel bütünleşme gibi başarıların yanı sıra dış müdahaleler ve yerel otorite krizlerinin gölgesinde şekillenmiştir.

Bu çalışma, Ermeni toplumunun Osmanlı idari nizamındaki tarihsel konumundan başlayarak, modernleşme döneminin getirdiği hukuki reformları, Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarındaki kırılmaları ve nihayetinde Cumhuriyetin ilanıyla Lozan Barış Antlaşması zemininde kurulan yeni statüyü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Makale boyunca, "millet-i sâdıka" tanımından modern azınlık hukukuna uzanan bu kronolojik süreç; dini düzenlemeler, mülkiyet hakları, eğitim otonomisi ve siyasi temsil gibi temel parametreler üzerinden irdelenmektedir. Böylece, Ermeni toplumunun statüsündeki değişimlerin, Türkiye'nin modernleşme tarihindeki anayasal ve toplumsal dönüşümle ne denli iç içe geçtiği ortaya konulacaktır.

Tanzimat Fermanı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde Ermeni Azınlıklar

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat Fermanı'na kadar uzanan süreçte Ermeni cemaati, devletin istimâlet politikası ve millet sistemi çerçevesinde hukuki bir statüye kavuşturulmuştur. Anadolu'daki Bizans baskısından uzaklaşarak Osmanlı himayesine giren Ermenilerin ruhani merkezi, fetihlerle paralel olarak Kütahya'dan Bursa'ya taşınmış; İstanbul'un fethini müteakip 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in fermanıyla Bursalı I. Hovakim'in patrik tayin edilmesiyle İstanbul Ermeni Patrikhanesi resmen tesis edilmiştir. Bu kurumsal yapı aracılığıyla Ermenilere dini, sosyal ve eğitsel alanlarda geniş imtiyazlar tanınırken; Samatya ve Kumkapı'daki kiliselerin tahsisiyle cemaatin teşkilatlanması desteklenmiştir.[5] Patrikhane, yalnızca Ermenilerin değil, aynı zamanda Süryani, Habeş, Kıpti ve Bogomil gibi Kalkedon Konsili'ni tanımayan diğer monofizit Hristiyan toplulukların da devlet nezdinde en üst temsil makamı haline getirilerek idari bir şemsiye vazifesi görmüştür.[6]

Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında hilafeti üstlenmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim dini liderlerin yetki alanları, merkezi otoritenin bir parçası olacak şekilde genişletilmiştir. Ermeni Patrikhanesi bu süreçte hem ruhani hem de cismani bir güç merkezine dönüşmüş; patriğe, cemaat üyeleri

5 Kılıç, "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi", 563-564. Baskın Oran, *Minorities and Minority Rights in Turkey: From the Ottoman Empire to the Present State*, çev. Day, John William (Lynne Rienner Publishers, 2021), 12.

6 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Belge Yayınları, 1976), 149; Veysel K. Bilgiç, "Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (21) (2013): 348.

üzerinde yargılama, cezalandırma ve medeni hukuka dair uyuşmazlıkları çözme gibi geniş idari yetkiler tanınmıştır. Devlet hiyerarşisinde üç tuğlu paşa rütbesine eşdeğer bir mevkiyle temsil edilen patrik, bir yandan cemaatin eğitim, vakıf ve dini kurumlarından sorumlu en üst otorite kabul edilirken, diğer yandan bu görevlerini padişahın onayıyla yürüten bir kamu görevlisi statüsünde yer almıştır. 1847 yılına kadar devam eden bu sistemde patriklik, devlet ile tebaa arasında köprü vazifesi görerek vergi tahsili ve sosyal düzenin tesisi gibi konularda doğrudan sorumlu tutulmuştur. Cemaat içi yönetimde "Âmiralar"[7] tarafından seçilen mütevelli heyetleri ve ruhani meclisler aracılığıyla özerk bir yapı korunmuş; Osmanlı yönetimi ibadethanelerin iç işleyişine ve cemaatin kültürel kimliğine müdahale etmeyerek toplumsal tabakaların kendi mecrasında varlığını sürdürmesini hedeflemiştir. Bu model, Ermeni toplumunun dini ve vicdani hürriyetini patriğin denetiminde güvence altına alırken, imparatorluğun çok kültürlü idari yapısını "millet sistemi" üzerinden tahkim etmiştir.[8]

Osmanlı Devleti'nin tarihsel süreçte koruduğu heterojen toplumsal yapısı, 18. yüzyılın sonunda patlak veren Fransız Devrimi'nin beraberinde getirdiği modern değerlerle bir yol ayrımına gelmiştir. İmparatorluğun geleneksel "millet sistemi", inanç temelli bir ayrımı esas alırken; 1789 sonrası Avrupa'da yükselen milliyetçilik akımı, teritoryal egemenlik ve hukuki yeknesaklık üzerine kurulu "ulus-devlet" modelini dayatmaktaydı. Bu durum, çok kültürlü bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'nin bekasını tehdit eden ayrılıkçı taleplerin zeminini oluşturmuştur. Osmanlı devlet adamları, söz konusu merkeziyetçi ve milliyetçi tehditlere karşı, devletin tüm tebaasını eşit haklar paydasında birleştirerek bir üst kimlik oluşturma zaruretini kavramışlardır. Bu arayışın somut bir yansıması olarak, Mustafa Reşid Paşa'nın reformist vizyonuyla şekillenen ve Sultan Abdülmecid tarafından 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, devlet-toplum ilişkilerinde modernleşme hamlesinin temel taşı olmuştur. Osmanlılık idealine yönelen bu belge, imparatorluk tarihinde "Tanzimat Dönemi" olarak bilinen kapsamlı hukuki ve idari reformlar silsilesinin de başlangıcını teşkil etmiştir.[9]

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesi dönemde Ermenilerin hukuki ve idari statüsü, İslam hukukunun "zimmet" geleneği ve fethedilen bölgelerdeki dini

7 Âmira, Osmanlı Devleti'nde yaşamış Ermenilerin önde gelen ailelerinden bazı kişilere verilen bir unvandır. Bk. Cahit Külekçi, "Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu", *Hikmet Yurdu*, 2013, cilt: VI, (12), 101.

8 Kılıç, "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi", 565-66.

9 İbrahim, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu", 64.

hiyerarşinin korunması esasına dayanmıştır. Bu süreçte Ermeniler, "Ehl-i Kitap" dairesinde yer alan monofizit bir Hristiyan topluluğu olarak, can, mal ve inanç hürriyetleri devlet güvencesine alınmış bir kitleyi temsil etmişlerdir. İdari yapı, İstanbul'un fethiyle birlikte kurumsallaşmaya başlamış; devlet, bireyleri tek tek muhatap almak yerine ruhani liderleri (patrikleri) cemaatin sivil ve dini sorumlusu olarak tanımıştır. Özellikle Kudüs ve İstanbul Patrikhaneleri üzerinden şekillenen bu düzende, Ermeni patrikleri padişah beratıyla atanmış ve cemaat içi yargılama, eğitim ve dini törenlerin icrası gibi geniş yetkilerle donatılmıştır. Bu dönemde hakların temel belirleyicisi, merkezi bir anayasal metinden ziyade, fetih öncesi kazanımların devamlılığını sağlayan fermanlar ve ahitnameler olmuştur. Söz konusu dönemde Ermeni toplumuna tanınan haklar, sadece dini bir serbestlik ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Süryani, Kıpti ve Habeş gibi diğer monofizit cemaatlerin de Ermeni hiyerarşisine bağlanmasıyla geniş bir idari nüfuz alanına dönüşmüştür. Ancak bu sistem, Tanzimat öncesinde modern anlamda "millet sistemi" olarak adlandırılacak katı bir yapıdan ziyade, cemaatlerin kendi iç işleyişlerine müdahale edilmeyen ve geleneksel kabullerle yürütülen pragmatik bir işleyişi ifade etmektedir.[10] Ermeni toplumunun Türk kültürüyle olan yakınlaşması ve bürokratik sadakati, onların devlet kademelerinde etkin roller üstlenmesine imkân tanımıştır.[11] Bununla birlikte, 17. yüzyıldan itibaren cemaat içindeki mezhepsel bölünmeler ve dini otorite çekişmeleri, devletin hak ve yetki dağılımında ruhanilerin sağladığı bilgilere göre fermanları revize etmesine yol açarak idari yapıda zaman zaman esnekliklere ve aksamalara neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin demografik yapısı içerisinde Ermeniler, imparatorluğun geneline yayılmış bir azınlık grubu olarak Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da yoğunlaşmış, ancak hiçbir bölgede Türk nüfusuna oranla çoğunluk teşkil etmemiştir.[12] Mezhepsel olarak Gregoryen, Katolik ve Protestan kiliselerine bölünmüş olan bu topluluk, kültürel anlamda Türk örf ve adetlerini büyük ölçüde benimsemiş; hatta önemli bir kısmı günlük yaşamda ve ibadette Türkçeyi temel dil olarak kullanmıştır. Ekonomik açıdan tarım, ticaret, kuyumculuk ve finans gibi alanlarda Müslüman tebaadan daha yüksek

10 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal*, sy 2 (Haziran 2005): 126-33.

11 Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908* (Routledge & Kegan Paul, 1978), 107.

12 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 33-54, H-06-04-1327. (Erişim 17 Haziran 2026), https://katalog.devletarsivleri.gov.tr; Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri, çev. Bahar Tırnakcı, yay. haz. Osman Bahadır (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2003), 2.

bir refah seviyesine ulaşan Ermeniler, askerlik yükümlülüğünden muaf olmalarının sağladığı avantajla iktisadi hayatta baskın bir rol oynamışlardır.[13] Siyasi ve idari düzlemde Ermeniler, özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarını takip eden süreçte devletin en kritik kademelerinde görev almışlardır.[14] Yunan isyanlarının ardından Rumların bürokrasideki etkinliğini yitirmesiyle birlikte hariciye, saray hizmetleri ve nazırlık gibi üst düzey makamlara getirilen Ermeni devlet adamları, anayasa hazırlık süreçlerinde de aktif danışmanlık yapmışlardır. II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarına kadar devam eden bu huzur ve güven ortamı, Ermenilerin devlet mekanizmasında yer almalarıyla en üst seviyeye ulaşmış; ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru Protestan misyonerlik faaliyetleri ve dış etkenlerin tetiklediği siyasi değişimler, bu tarihsel iş birliği zeminini sarsmaya başlamıştır.[15]

Tanzimat Fermanı ile Birlikte Ermeni Azınlığın Durumlarına Genel Bir Bakış

1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümâyunu,[16] Osmanlı Devleti'nin klasik dönemden modernleşme evresine geçişini simgeleyen hukuki bir dönüm noktasını teşkil ederek, özellikle gayrimüslim tebaanın statüsünde köklü değişimlere yol açmıştır. Kuruluştan itibaren tatbik edilen ve dini aidiyeti toplumsal tabakalaşmanın temeli sayan "millet sistemi", bu fermanla birlikte yerini din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm tebaanın hukuk önünde eşitliği ilkesine bırakmıştır.[17] Bu süreçte "hâkim millet" anlayışından kapsayıcı bir "Osmanlılık" kimliğine geçiş hedeflenmiş; gayrimüslimlere yönelik kıyafet kısıtlamaları, yapı yüksekliklerine dair sınırlar ve ibadet pratiklerindeki

13 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 6. bs (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 8:126-28.

14 Elif Yeşil, "Modernleşmenin Eşiğinde: Osmanlı Ermenilerinde Eğitim ve Kültürün Dönüşümü", *BAYÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 8, (16) (2025): 33; Dilara Uslu, "Ermeni Meselesine Batidan Bakmak: Birinci Dünya Savaşi'nin Son Yilinda the Times Gazetesi'nde Ermeni Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi* 2013, (15) (2012): 306, https://doi.org/10.14225/Joh284.

15 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 126-28.

16 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.{DVNS.NMH.d (Bab-ı Asafi / Divan-ı Hümayun), No. 11, 8, Belge Tarihi: 29 Ramazan 1255, (Erişim 19 Nisan 2026), https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

17 Cahit Külekçi, *İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler*, 1. bs (Dün Bugün Yarın Yayınları (DBY), 2017), 164; Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908*, 2; Şaban Ay vd., "Mesrob K. Krikorian'in Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977 Adli Eserin Türk Kaynaklarına Göre Değerlendirilmesi (i)", *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi* 6, sy Prof. Dr. Durmuş Ali Aslan Özel Sayısı (2023): 78; Enes Mert Demir, "Günümüze Yansımaları Bağlamında Sevr'den Lozan'a Azınlıklar Meselesi ve Cumhuriyet Devri'ndeki Uygulamaları", *History Studies* 17, (1) (2025): 189, https://doi.org/10.9737/historystudies.1527702.

engeller gibi klasik döneme özgü sosyal kısıtlamalar bütünüyle kaldırılmıştır. Ayrıca, devletin resmî dilinden ve toplumsal hayattan gayrimüslimleri aşağılayan veya dışlayan ifadelerin arındırılması yasal güvence altına alınarak, bireysel hakların korunması ve toplumsal bütünlüğün sağlanması yolunda merkezi otorite tarafından kararlı bir irade sergilenmiştir.[18]

19. yüzyılın başlarında Ermeni toplumunun sosyoekonomik yapısında belirginleşen Âmira sınıfı; bünyesindeki bankerler, tüccarlar ve üst düzey bürokratlar aracılığıyla cemaatin kültürel ve kurumsal modernleşme sürecinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu elit tabakanın sağladığı finansal destekle inşa edilen eğitim kurumları, matbaalar ve kütüphaneler Ermeni entelektüel hayatını canlandırırken yükseköğrenim için Avrupa'ya gönderilen gençler Batılı siyasi akımlarla doğrudan temas kurmuştur. Ancak bu eğitim seferberliği, Osmanlı devlet yapısı açısından paradoksal bir sonuç doğurmuş; Avrupa'daki radikal fikirlerden etkilenen bursiyerlerin bir kısmı, yurda dönüşlerinde ayrılıkçı ideolojileri benimseyen ve ihtilalci komitelerin sevk ve idaresini üstlenen figürlere dönüşerek imparatorluğun siyasi bütünlüğüne yönelik tehdit unsuru haline gelmişlerdir.[19]

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği din ve vicdan hürriyeti ortamı, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni tebaası üzerinde yalnızca idari ve hukuki hakların genişlemesine yol açmamış, aynı zamanda yabancı devletlerin kültürel ve mezhepsel müdahalelerine de zemin hazırlamıştır. Özellikle 1840 sonrasında İngiltere'nin Fransa, Avusturya ve Rusya gibi devletlerin bölgedeki mezhepsel nüfuzunu dengeleme stratejisi doğrultusunda yürüttüğü Protestanlaştırma politikası, Ermeni toplumunun sosyokültürel yapısında derin dönüşümlere neden olmuştur. Islahat Fermanı'nın sağladığı mezhep değiştirme serbestliğiyle hız kazanan misyonerlik faaliyetleri ve açılan kolejler, Ermeni gençleri arasında milliyetçilik ve insan hakları gibi modern kavramların yayılmasına aracılık etmiş; bu durum Ermeni toplumunu geleneksel yapısından uzaklaştırarak ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak siyasi hareketlerin entelektüel altyapısını oluşturmuştur.[20]

Tanzimat Dönemi'nde Ermeni toplumunun devlet nizamıyla kurduğu ilişki, geleneksel tarih yazımında ekseriyetle gayrimüslim tebaanın reformlara hızlı

18 T.C. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HAT. 2/50, H-17-10-1255, (Erişim 17 Haziran 2026), https://katalog.devletarsivleri.gov.tr; Kılıç, "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi", 568.

19 Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", ٨٥.

20 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 128-29.

adaptasyonu ve kurumsal dönüşümdeki öncü rolü üzerinden okunmaktadır. Ancak bu perspektif, Ermeni cemaatinin uyum sağlamasını Müslüman ahalinin reformlar karşısındaki varsayılan direnç ve durağanlığıyla karşı karşıya getirerek süreci tek boyutlu bir zemine indirgemektedir. Oysa dönemin siyasi ve idari yapısı incelendiğinde, sekülerleşme eğilimlerine rağmen Sünni Müslüman aktörlerin taşra idaresi, askeri teşkilatlanma, ilmiye sınıfı ve hukuk sistemindeki hegemonik konumlarını muhafaza ettikleri görülmektedir. Müslüman tebaanın bu siyasi ağırlığı, toprak rejimi ve kırsal kaynakların paylaşımı gibi iktisadi alanlarda da öncelikli bir statü kazanmalarını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Tanzimat tecrübesini ve 19. yüzyıl sonundaki kitlesel şiddet olaylarını doğru tahlil edebilmek için, Ermeni toplumunun modernleşme dinamiklerini Müslüman aktörlerin bu süreçteki dönüşümü ve sistem içindeki hâkimiyet alanlarıyla eş güdümlü olarak değerlendirmek zaruridir.[21]

1895-1897 olaylarının arka planındaki sosyopolitik gerilimler, Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesindeki devlet merkezileşmesi sancılarına dayanmaktadır. Tanzimat yönetimi, 1840'lı yıllardan itibaren Doğu vilayetlerindeki yarı özerk Kürt beyliklerini tasfiye ederek bölgeyi doğrudan mülki yapıya dâhil etmeyi hedeflemiş, ancak bu hamle yerel bir otorite boşluğu doğurmuştur. Merkezi devletin vergi taleplerine karşılık yerel güç odaklarının haraç toplamaya devam etmesi, bölgedeki yerleşik Ermeni köylülerini çifte vergilendirme kıskacına sokmuştur. Özellikle 1858 Arazi Kanunnamesi ile başlayan toprak mülkiyetinin tescili süreci, pratikte mülkiyetin yerel seçkinler lehine tekelleşmesine ve Ermeni köylülerin sistematik olarak topraksızlaşarak sefalete sürüklenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla 1860 ve 1870'li yıllar, hukuki güvenceden yoksun kalan Ermeni tebaanın can ve mal güvenliği taleplerinin Bab-ı Âli nezdinde karşılıksız kaldığı bir yapısal kriz dönemi olarak tebarüz etmektedir.[22]

Tanzimat Fermanı'nın ilanı, Ermeni toplumunun Osmanlı idari yapısı içindeki konumunu klasik "cemaat" anlayışının ötesine taşıyarak, modern vatandaşlık fikri temelinde yeniden tanımlamış ve onlara daha geniş bir güven alanı açmıştır. Can, mal ve namus emniyetinin tüm tebaa için anayasal bir ilke haline getirilmesiyle birlikte Ermeniler, devletin asli unsurlarıyla hukuksal

21 Fatma Melek Arıkan, "Osmanlı Nizamının "Ermeni Meselesi" ile İmtihanı: 1895 Yılı Kuzeybatı Anadolu Örneği", *Refelektif Sosyal Bilimler Dergisi* 5, (3) (t.y.): 820.

22 Arıkan, "Osmanlı Nizamının "Ermeni Meselesi" ile İmtihanı: 1895 Yılı Kuzeybatı Anadolu Örneği", 816.

düzlemde eşitlenmiş; dini kurumlarının tamirinden ayin özgürlüğüne kadar geniş bir inanç serbestisine kavuşmuştur.[23] Bu süreçte Ermeni Patrikhanesi'nin özerkliği pekiştirilerek patriklerin görev süreleri güvence altına alınmış, ruhban sınıfına maaş bağlanarak mali yapıları disipline edilmiştir. Ayrıca, cemaat içi uyuşmazlıkların çözümünde patriklik makamına söz hakkı tanınması ve Ermeni gençlerinin askerî ve mülkî okullara kabul edilmesi gibi uygulamalar, Ermeni toplumunun hem kendi kültürel kimliğini korumasına hem de devletin bürokratik mekanizmalarına daha etkin şekilde dâhil olmasına imkân vermiştir.[24]

Tanzimat Dönemi'nde Kuzeybatı Anadolu Ermeni toplumunun imparatorluk nizamına gösterdiği yüksek sosyokültürel ve iktisadi uyuma rağmen, askeri teşkilatlanma sürecine eşit bir katılım sağlayamaması, reformların eşitlikçi söylemi ile uygulama zemini arasındaki yapısal uyuşmazlıktan kaynaklanmaktadır. Teorik düzlemde Ermeni cemaati tarafından da kabul gören askerlik yükümlülüğü, merkezi hükümetin ajandasında hak temelli bir eşitlikten ziyade, "millet-i hâkime" statüsündeki Müslüman nüfusun üzerindeki demografik ve sosyoekonomik yükü hafifletme stratejisi olarak yer bulmuştur. Reformcu bürokrasinin temel motivasyonu, sürekli seferberlik hali nedeniyle zayıflayan Müslüman unsurun siyasi üstünlüğünü korumak adına gayrimüslimleri sürece dâhil etmek olduğundan, bu yaklaşım Ermeni tebaası nezdinde ikna edici bir zemin oluşturamamıştır. Neticede, ağır bir bedel karşılığında vaat edilen vatandaşlık haklarının, Sünni Müslüman hegemonyasını tahkim etmeye yönelik bir araç olarak kurgulanması, askeri gelişimin başarısız olmasına ve hukuki eşitlik idealinin pratik karşılık bulamamasına yol açmıştır.[25]

Tanzimat Fermanı, Ermeni tebaanın klasik İslam hukukundaki "zımmi" statüsünden modern "vatandaşlık" zeminine geçişini sağlayan hukuki ve teolojik bir dönüşüm belgesidir.[26] Fermanla vurgulanan eşitlik ilkesi, Ermeni toplumunun can, mal ve namus güvenliğini dinsel bir lütuf olmaktan çıkararak evrensel bir hukuk şemsiyesi altına almıştır. Özellikle müsadere usulünün kaldırılması ve yargılamaların aleniyet kazanması, Ermeni cemaati mensuplarının mülkiyet haklarını rasyonelleştirmiş ve onları devlet karşısında

23 Ömer Kesikbaş vd., ed., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, TBMM Basımevi (TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, 2023), 11-12.

24 Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", 88.

25 Arıkan, "Osmanlı Nizamının "Ermeni Meselesi" ile İmtihanı: 1895 Yılı Kuzeybatı Anadolu Örneği", 822.

26 BOA, A.{DVNS.NMH.d, No. 11, 8.

bağımsız birer hukuki özne haline getirmiştir. Fermanın İslami referanslar ve kutsal mekânlarda edilen yeminlerle mühürlenmesi ise, gayrimüslimlere tanınan bu seküler hakların geleneksel dinî meşruiyetle tahkim edildiğini ve dinsel gettolaşmayı kıran sosyoekonomik bir hareketliliğin önünün açıldığını göstermektedir.[27]

Islahat Fermanı ile Birlikte Ermeni Azınlığın Durumlarına Genel Bir Bakış

1856 Islahat Fermanı,[28] Osmanlı Devleti'nin klasik hukuk düzenindeki "zimmet" ve "reaya" statülerini lağvederek, Ermeni toplumu da dâhil olmak üzere tüm gayrimüslim tebaayı Müslüman unsurlarla kâğıt üzerinde aynı haklara sahip olacak şekilde konumlandıran yapısal bir dönüşümü başlatmıştır.[29] Bu fermanla birlikte Ermeniler, devlet memuriyetine liyakat esasına göre kabul edilme, askeri ve mülki okullarda eğitim görme ve kendi ana dillerinde eğitim veren kurumlar tesis etme gibi geniş kapsamlı haklar elde etmişlerdir. Yargılama alanında ise Müslümanlarla eşit tanıklıklarının kabul edilmesi, Müslimgayrimüslim tarafların birlikte yer aldığı mahkemelerin kurulması ve dini aidiyete göre yemin etme serbestisi gibi düzenlemelerle, mahkeme süreçlerinde daha dengeli bir güvence zemini oluşmuştur.[30] Ayrıca, gayrimüslimlere yönelik aşağılayıcı tabirlerin yasaklanması ve "cizye" vergisinin kaldırılarak yerine askerlik yükümlülüğünün (veya bedelli askeri seçeneğinin) getirilmesi, tebaanın onur ve vatandaşlık haklarının pekiştirilmesine yönelik sembolik ve pratik adımlar olarak öne çıkmaktadır. İdari ve siyasi yetki açısından ferman, Ermeni toplumunun yerel ve merkezi yönetim mekanizmalarına katılımını kurumsallaştırmıştır. Eyalet, liva ve sancak meclislerinde temsil hakkı elde eden gayrimüslim üyeler, kamu idaresinde doğrudan söz sahibi olmuş; cemaat liderleri ise genel menfaatleri ilgilendiren hususlarda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye gibi üst düzey karar organlarındaki müzakerelere dâhil edilmiştir. Bu dönemde Ermeni cemaat yönetimi de seküler bir nitelik kazanarak, ruhban sınıfının mutlak otoritesinden

27 Muharrem Balcı, *Tanzimat'tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili* (2000), 43-45, https://www.muharrembalci.com/yayinlar/tebligler/52.pdf. (Erişim: 17 Nisan 2026).

28 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsus), No. 6/245, Belge Tarihi: 29 Şevval 1272, (Erişim 19 Nisan 2026), https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/.

29 Kesikbaş vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 16-20; Balcı, *Tanzimat'tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili*, 47-48.

30 Külekçi, *İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler*, 180.

seçilmiş sivil üyelerden oluşan "karma meclisler" eliyle yürütülen bir yapıya evrilmiştir. İnanç özgürlüğünün tahkimi ve ibadethanelerin onarımına yönelik bürokratik kolaylıklarla desteklenen bu reform paketi, Ankara ve Trabzon gibi Anadolu'nun farklı bölgelerindeki Ermeni toplulukları nezdinde büyük bir teveccühle karşılanarak imparatorluk aidiyetini güçlendirmiştir.[31]

1856 Islahat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde zımmî statüsündeki gayrimüslim tebaanın modern vatandaşlık haklarına kavuşmasında hukuki bir eşik teşkil ederek, İslam hukukunun geleneksel sınırlamalarını radikal biçimde dönüştürmüştür.[32] Bu fermanla cemaatlerin mevcut dini imtiyaz ve muafiyetleri teyit edilirken, patrikhanelerin idari yapısında sivil katılımı esas alan meclislerin tesisi zorunlu kılınmış ve ruhani liderlerin devlete sadakat yemini etmesi usulü getirilmiştir.[33] Ermeni aydınları, fermanın sunduğu bu demokratik zeminden istifade ederek patriğin mutlak otoritesini sınırlamayı ve cemaat yönetimini laik bir temele oturtmayı hedefleyen bir kurumsallaşma sürecini başlatmışlardır. Bu süreçte hayır kurumları, eğitim müesseseleri ve kilise idaresinin sivil ağırlıklı heyetlerce denetlenmesi fikri öne çıkmış, böylece Ermeni toplumunun dini ve dünyevi işlerinin birbirinden ayrıldığı yeni bir idari nizamın temelleri atılmıştır.[34]

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile başlayan modernleşme süreci, 1856 Islahat Fermanı ile din ve mezhep hürriyetinin yasal güvence altına alınması ve gayrimüslim tebaaya siyasi haklarda eşitlik tanınmasıyla daha radikal bir evreye taşınmıştır. Bu dönüşüm, Ermeni tebaanın devletin teokratik yapısından sıyrılarak vatandaşlık ekseninde yeni bir statü kazanmasını sağlarken, imparatorluk bünyesinde tam laik bir yapıya geçilmese de seküler hukuk devleti denemelerinin önünü açmıştır. Ermeniler özelinde bu süreç; Batılı hukuki normların iktibası ve kültürel müesseselerin tesisiyle birlikte, cemaat yapısından ulus bilincine geçişi tetikleyen, Batı düşüncesine sahip entelektüel bir kuşağın yetişmesine imkân tanıyan yapısal bir zemin oluşturmuştur. Neticede Islahat Fermanı, Ermenilere sağladığı idari ve toplumsal haklarla, onları devletin siyasi mekanizmalarına daha uyumlu bir konuma taşımış ve modern Türkiye'ye uzanan kültürel dönüşümün temellerini atmıştır.[35]

31 Gazi Ermen, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (1) (2010): 336-338, 345.
32 BOA, İ.MMS., No. 6/245; BOA, İ.MMS., No. 7/258.
33 Kesikbaş vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 17-20.
34 Kılıç, "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi", 568-69.
35 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 209.

Ermeni tebaasının Türk kültürüyle kurduğu güçlü bağlar ve Batı medeniyetine dair birikimleri, onları diğer ayrılıkçı unsurlardan ayırarak Osmanlı bürokrasisinde kilit konumlara taşımıştır. Özellikle Yunan isyanı sonrasında Rum tebaasına duyulan güvenin sarsılması, devlet nezdinde "millet-i sâdıka" olarak görülen Ermenilere yönelik bir istihdam kaymasına yol açmıştır. Bu bağlamda, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile pekişen reform süreci, Ermenilerin Saray ve Hariciye Nezareti gibi stratejik kurumlarda Rumların yerine geçmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Ermenilere tanınan bu geniş bürokratik haklar ve memuriyet yetkileri, yalnızca hukuki bir düzenleme olmayıp, aynı zamanda devletin sadakat ve ehliyeti merkeze alan pragmatik bir tercihi olarak değerlendirilmektedir.[36]

Islahat Fermanı, Ermeni tebaanın hukuki statüsünü Tanzimat'ın ötesine taşıyarak Müslümanlar ile tam bir eşitlik sağlama amacı gütmüş ve cemaate yönelik köklü idari reformlar getirmiştir. Bu dönemde Ermeni Patrikhanesi'nin yönetim yapısı ruhanî ve cismanî üyelerden oluşan meclislerle demokratikleştirilirken, cemaat üyelerine mülkiyet, ibadet, eğitim ve memuriyet alanlarında geniş çaplı haklar tanınmıştır.[37] Özellikle karma mahkemelerin kurulması, ayrımcı tabirlerin yasaklanması ve gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğünün getirilmesi gibi düzenlemeler, Ermeni toplumunu devletin her kademesine entegre etmeyi hedeflemiştir. Ancak söz konusu reformlar, dini liderlerin mali ayrıcalıklarının kısıtlanması nedeniyle cemaat hiyerarşisinde rahatsızlık yaratırken, Avrupa devletlerine de Ermeni meseleleri üzerinden Osmanlı iç işlerine müdahale etme zemini sunmuştur. Neticede Islahat Fermanı, bir yandan Ermenilere modern vatandaşlık hakları sunarken diğer yandan cemaat üzerindeki devlet denetimini artırarak imparatorluk bünyesindeki sosyopolitik dengeleri yeniden şekillendirmiştir.[38]

Osmanlıcılık idealine dayalı bu ferman, Ermeni tebaaya can, mal ve namus emniyeti vaadinin ötesinde; devlet memuriyetine kabulde dini engellerin kaldırılması, kendi dillerinde eğitim veren okullar açabilme ve karma mahkemelerde Müslümanlarla eşit statüde yargılanma gibi geniş çaplı haklar tanımıştır. Özellikle cemaat liderlerinin dünyevi yetkilerinin kısıtlanarak yönetimin ruhban ve sivil üyelerden oluşan "meclis-i muhtelit" yapılarına devredilmesi, Ermeni toplumunun idari işleyişinde demokratik bir dönüşümün kapısını aralamıştır. Bu düzenlemeler, Ermenilerin kamusal alanda kendilerini

36 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 127.
37 Balcı, *Tanzimat'tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili*, 48-49.
38 Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", 90.

aşağılayan tabirlerden arındırılmış bir dille temsil edilmelerini ve askeri/mülki okullara kabul edilerek devletin karar alma mekanizmalarına dâhil olmalarını anayasal bir hedef haline getirmiştir. Ancak Islahat Fermanı'nın getirdiği bu haklar, 1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesi ile kurumsallaşarak Ermeni toplumuna bir tür "iç özerklik" kazandırmış olsa da uygulamada birtakım yapısal çelişkileri beraberinde getirmiştir. Fermanla bir yandan Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında tam eşitlik tesis edilmeye çalışılmış, diğer yandan cemaatlerin kadim imtiyazlarının korunması "yargıda birlik" ilkesinin önünü tıkamıştır. Bu durum, Ermeni tebaa için hem merkezi devletin eşit bir vatandaşı olma hem de cemaat yapısı içinde özel hukukunu koruma şeklinde ikili bir statü yaratmıştır. Sonuç itibarıyla, Islahat Fermanı'ndan Nizamnâme'ye uzanan süreç, Ermeni toplumunun Batı tarzı kurumsallaşmasını sağlarken; dış devletlerin bu hakları müdahale aracı olarak kullanmasına ve cemaat içi sivil dinamiklerin merkezi otoriteden bağımsızlaşan bir siyasi kimlik inşa etmesine zemin hazırlamıştır.[39]

Islahat Fermanı, Ermeni toplumu için tebaa kimliğinden vatandaş kimliğine geçişin hukuki manifestosudur. Fermanla sağlanan kilise, okul ve hastane inşa etme serbestisi, Ermeni kültürel rönesansını hızlandırmış; ancak bu hakların büyük devletlerin (Düvel-i Muazzama) garantörlüğü ve baskısı altında verilmiş olması, cemaatin iç dinamiklerini uluslararası bir diplomasi öznesine dönüştürmüştür. Bu ferman her ne kadar toplumsal barışı hedeflese de uygulamadaki aksaklıklar ve Müslüman tebaanın ayrıcalıklarının kaybedileceği kaygısı nedeniyle Ermeni toplumu ile merkezi otorite arasındaki ilişkilerin ilerleyen yıllarda daha karmaşık ve çatışmalı bir zemine kaymasına neden olacak unsurları da içinde barındırmaktadır.[40]

Ermeni Nizamnâmesi Özelinde Azınlığın Hak ve Yetkileri

18 Mart 1863 tarihinde padişah fermanıyla yürürlüğe giren Ermeni Milleti Nizamnâmesi,[41] Ermeni toplumunun dini ve dünyevi işlerini modern bir kurumsal yapıya kavuşturarak onlara bir tür "iç özerklik" ve anayasal statü kazandırmıştır. Bu nizamnâme, cemaat içindeki ruhanî ve cismanî sınıflar arasındaki otorite çatışmalarını gidermeyi hedeflerken; eğitim, sağlık ve

39 Gazi Ermen, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51, (1) (2010): 336-41, https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001026.

40 Balcı, *Tanzimat'tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili*, 47-52.

41 Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 159.

vakıf yönetimi gibi alanlarda Ermeni toplumuna kendi kendini yönetme yetkisi tanımıştır.[42] Devletin, Ermeniler arasındaki iç anlaşmazlıkları sonlandırmak ve toplumsal barışı tesis etmek amacıyla onayladığı bu metin, Ermeni tebaa için adeta bir cemaat anayasası işlevi görmüştür. Dolayısıyla bu düzenleme, Osmanlı Devleti'nin Ermeni toplumuna sağladığı imtiyazları kurumsallaştırmakla kalmamış, aynı zamanda cemaatin modernleşme sürecini ve sivil katılımını devletin gözetimi altında anayasal bir güvenceye bağlamıştır.[43]

1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnâmesi, Ermeni toplumuna sağladığı geniş idari ve hukuki imtiyazlarla cemaat yapısını adeta "yönetim içinde yönetim" şeklinde tanımlanabilecek özerk bir çerçeveye oturtmuştur.[44] Bu nizamnâme ile patriğin mutlak otoritesi sınırlandırılarak yetkiler ruhanî ve cismanî meclisler arasında paylaştırılmış, böylece sivil unsurların cemaat idaresindeki etkinliği artırılmıştır.[45] Eğitim, kültür ve sosyal yardım kurumlarının yönetiminde elde edilen bu bağımsız hareket alanı, Ermeni dil ve edebiyatının gelişimine, okul ve yayın ağının genişlemesine zemin hazırlarken; toplumsal bilincin ve siyasi örgütlenme potansiyelinin de güçlenmesine yol açmıştır. Kanun-ı Esasî'nin 8. ve 11. maddeleriyle pekişen bu hukuki statü, Ermenileri kâğıt üzerinde "Osmanlı üst kimliği" ve Müslüman tebaa ile eşitlemiş olsa da nizamnâmenin sağladığı kurumsal temsil gücü ve geniş muafiyetler, cemaatin devlet bünyesindeki sosyopolitik konumunu devlet denetiminden uzaklaştırabilecek düzeyde stratejik bir noktaya taşımıştır.[46]

1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnâmesi'nin sağladığı geniş temsil ve idari muafiyetler, Ermeni tebaanın devletle olan ilişkisinde yapısal bir değişim yaratarak cemaat liderliğinin iç meseleleri uluslararası bir boyuta taşımasına zemin hazırlamıştır. Nizamnâme sonrasında Mığırdıç Hrimyan ve Nerses Varjabedyan gibi dini figürlerin öncülüğünde şekillenen yeni süreçte, sağlanan imtiyazlar bir memnuniyet aracı olmaktan ziyade, Osmanlı idaresine yönelik sistematik şikâyetlerin ve Avrupa devletleri nezdinde yürütülen diplomasi

42 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y..PRK.AZN. No. 22/6, Belge Tarihi: 6 Cemaziyelahir 1319 (20 Eylül 1901), (Erişim 19 Nisan 2026), https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

43 Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", 91.

44 Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler* 27, (31) (2007): 40.

45 Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908*, 3.

46 Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", 92.

trafiğinin temelini oluşturmuştur. Bu dönemde Ermeni Patrikhanesi, iç hukuk yollarını aşarak doğrudan yabancı elçiliklerle temas kurmuş; vergi adaleti, askerlik hizmeti ve can güvenliği gibi talepleri, Doğu Anadolu'daki aşiret baskılarını da gerekçe göstererek uluslararası müdahale taleplerine dönüştürmüştür. Osmanlı yönetimi ise bu talepleri anayasal reformlar çerçevesinde karşılama yoluna gitmiştir. Ancak cemaat içindeki farklı grupların sadakat beyanları ile ihtilalci komitelerin faaliyetleri arasındaki gerilim, sağlanan yasal hakların toplumsal bütünleşme yerine siyasi ayrılığa dönüşmesine neden olmuştur.[47]

18 Mart 1863 tarihinde yürürlüğe giren Ermeni Milleti Nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nin azınlık idaresinde ruhban sınıfının mutlak otoritesini sınırlayarak laik ve sivil unsurların yönetimdeki ağırlığını artıran yapısal bir reformdur.[48] Padişah onayından geçen bu düzenleme ile patriklik makamı için belirli yaş, tabiiyet ve liyakat şartları getirilmiş; patriğin yetkileri nizamname hükümleriyle sınırlandırılarak denetlenebilir bir statüye taşınmıştır. Ermeni Nizamnamesi'ni Rum Nizamnamesi'nden ayıran temel fark, sivil üyelerin çoğunlukta olduğu 140 kişilik "Meclis-i Umumi" adlı genel kurulun ihdası ve bu yapının sürekli bir denetim mekanizması olarak kurgulanmasıdır. Taşra yönetimini de kapsayan bu ileri düzey teşkilatlanma, Ermeni toplumuna eğitim ve dini müesseselerini özerk bir biçimde yönetme imkânı sunarak dönemin dünya siyasetinde azınlıklara tanınan haklar bakımından müstesna bir örnek teşkil etmiştir.[49]

Kanuni Esasi'de Ermeni Azınlığın Hak ve Yetkileri

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları, Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin öncülüğünde şekillenen modernleşme ve hukuki dönüşüm sürecinin en somut tezahürleridir. Bu değişim süreci, reformist aktörlerin toplumsal tabandan kopuk "kul" kökenli yapısı nedeniyle geniş kitlelerce içselleştirilememiştir. Batı dillerine hâkim, seküler eğitim almış bürokratik sınıfın devlet yönetiminde ulemanın yerini alması, Şeyhülislamlık makamının bir devlet dairesine indirgenerek yasama gücünün zayıflatılmasıyla sonuçlanmış; bu durum reformların dini referanslardan uzaklaşarak tepki çekmesine yol açmıştır. Özellikle Islahat Fermanı ile getirilen gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğü

47 Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar", 93-95.
48 BOA, Y..PRK.AZN., No. 22/6.
49 Kılıç, "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi", 569.

ve cizyenin kaldırılması gibi eşitlik temelli düzenlemeler, hem Müslüman tebaanın imtiyaz kaybı hissetmesine hem de gayrimüslimlerin asırlık muafiyetlerini kaybetme huzursuzluğuna neden olmuş ve toplumsal gerilimleri tetiklemiştir. 1876 Kanun-i Esasi ile zirveye ulaşan bu süreç,[50] "Osmanlı vatandaşlığı" kimliği altında cemaat bağlarını zayıflatmayı ve imparatorluk birliğini korumayı hedeflemiştir. Temel amaç, Osmanlı yöneticilerinin Hanefi fıkhı ile Batılı liberal değerler (Montesquieu ve Rousseau gibi) arasında kurduğu doktrinel paralelliğe rağmen, dış baskılar ve yapısal gecikmeler sebebiyle bu modern haklar rejiminin organik bir toplumsal sözleşmeye dönüşememiş olmasıdır.[51]

Kanun-ı Esasi'de yer alan, 8. ve 17. maddeler, Ermenilerin Müslüman tebaa ile hak ve ödevler bakımından eşit olduğunu, din dışındaki tüm konularda kanun önünde aynı muameleyi göreceğini garanti eder ve Osmanlı tebaasını din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin "Osmanlı üst kimliğinde" birleştirerek Ermenilere kâğıt üzerinde tam bir hukuki eşitlik tanımıştır.[52] 11. maddede belirtilen din ve mezhep özgürlüğü ile mevcut imtiyazların korunması hükmü, Ermeni Patrikhanesi'nin ve cemaat kurumlarının özerk yapısını anayasal güvenceye almıştır. Ayrıca mesken masuniyeti, işkence yasağı ve müsadere yasağı gibi hükümler, Ermeni vatandaşların can ve mal güvenliğini devletin temel yasasıyla koruma altına almayı hedeflemiştir. Buna karşın, anayasal metindeki eşitlik vurgusu ile uygulama arasında belirgin bir mesafe vardır. 18. maddede devletin resmî dilinin Türkçe olarak belirlenmesi ve 19. maddede memuriyet için ehliyet şartının aranması, ana dili Ermenice olan tebaanın devlet bürokrasisinde yükselmesini pratikte zorlaştırmıştır. Özellikle 20. maddede belirtilen verginin "herkesin kudretine göre" alınması ilkesi, yerel yönetimlerdeki usulsüzlükler ve merkezi otoritenin zayıflığı nedeniyle kırsal bölgelerde Ermeni ve diğer azınlık nüfusa uygulanan keyfi vergi baskısını tamamen engelleyememiştir. Dolayısıyla bu maddeler Ermenilere modern vatandaşlık hakları sunmuş olsa da devletin merkezi kontrolü

50 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.{DVNS.NMH.d, No. 11, s. 14, Belge Tarihi: 29 Ramazan 1255 (6 Aralık 1839), (Erişim 19 Nisan 2026), https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

51 Kubilay Çakır, "Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi Bağlamında İnsan Hakları", with Recep Şentürk, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 16 Haziran 2016, 16-21, https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/47157472/Islahat_Fermani_ve_Kanun-i_Esasi_Baglaminda_Osmanlida_Insan_Haklari-libre.pdf?1468264450.

52 Osman Kâmil Çorbacı, "Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul Ermeni Okulları Örneği" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 25-26.

tam sağlayamadığı dönemlerde bu haklar teorik birer kazanımdan öteye gidememiştir.[53]

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla temelleri atılan "Osmanlılık", 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesiyle "eşit vatandaşlık" idealini anayasal bir statüye kavuşturarak, Ermeni tebaanın hukuki haklarını parlamenter temsil zeminine de taşımıştır. 1877 Meclis-i Mebusanı'nda gayrimüslim mebusların, özellikle de Ermeni temsilcilerin %41 gibi dikkate değer bir oranla varlık göstermesi, devletin Osmanlıcılık ideolojisi çerçevesinde kurumsal bir eşitlik arayışında olduğunu kanıtlamıştır. Bu yüksek temsil oranı, dönemin küresel azınlık hakları ve parlamenter denge pratikleri açısından istisnai bir örnek teşkil etmiştir. Ancak meclisin kısa süre içinde feshedilmesi ve devletin bir üst kimlik olarak kurguladığı Osmanlıcılık politikasının zayıflaması, hedeflenen toplumsal birliğin sürdürülebilir bir siyasi zemine oturmasını engellemiştir.[54]

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni Azınlıklar

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud dönemiyle başlayan ve I. Meşrutiyet ile anayasal güvenceye kavuşan modernleşme süreci, Ermeni tebaanın hukuki statüsünde köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından devletin bir "dehşet kaynağı" olmaktan çıkarılıp bireyin haklarını koruyan bir kurum haline getirilmesi hedefi, mülkiyet dokunulmazlığı ve müsadere yasağı gibi temel insan haklarının anayasal zeminini oluşturmuştur. II. Mahmud'un farklı inanç gruplarını ibadethanelerinde ayıran, kamusal alanda ise eşit gören yaklaşımı, meşrutiyet rejiminin "Osmanlı tebaasının eşitliği" ilkesine temel teşkil etmiştir. Bu doğrultuda, Ermeni tebaanın kıyafet kısıtlamaları gibi toplumsal statü sembollerinden arındırılması ve devlet nezdinde Müslüman tebaa ile aynı hak ve ödevlere tabi kılınması, Ermeni toplumunun imparatorluk yapısı içerisindeki sosyopolitik konumunu güçlendirmiş ve dış müdahalelere karşı vatandaşlık bağı üzerinden yeni bir kurumsal kimlik inşa etmiştir.[55]

I. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Ermeni tebaaya tanınan siyasi temsil imkânı, bu unsurları dış müdahaleye açık birer araç olmaktan çıkarıp devletin asli

53 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 222-23.

54 Çorbacı, "Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul Ermeni Okulları Örneği", 25-26.

55 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 203.

paydaşları haline getirmiştir. Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmak adına ileri sürdüğü "tebaalar arasındaki eşitsizlik" iddiası, Ermenilerin Meclis-i Mebusan çatısı altında Müslüman tebaa ile aynı haklara sahip olmasıyla birlikte hukuken geçerliliğini yitirmiştir. Bu süreçte Ermeni vatandaşlar, haklarını savunmak için yabancı devletlerin himayesine ihtiyaç duymaksızın, seçtikleri mebuslar aracılığıyla yönetim mekanizmalarına ve hükümet denetimine doğrudan katılım sağlama fırsatı bulmuşlardır. Netice itibarıyla Meşrutiyet rejimi, Ermenilere sağladığı bu anayasal temsil hakkı üzerinden hem toplumsal bütünleşmeyi hedeflemiş hem de yabancı güçlerin cemaat haklarını istismar ederek devlet egemenliğine müdahale etme olasılığını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.[56]

II. Meşrutiyet döneminde, merkezi otoritenin iç güvenlik kaygıları ve ayrılıkçı hareketlere karşı geliştirdiği İslamcı veya merkeziyetçi eğitim politikalarına rağmen, Ermeni toplumuna yönelik belirli bir idari esnekliğin korunduğu gözlemlenmektedir. Devlet okullarında İslam dini eğitiminin müfredatın merkezine yerleştirildiği bu süreçte, Gayrimüslim öğrenciler bu derslerden muaf tutularak inanç hürriyetleri korunmuştur. Daha da önemlisi, devletin denetim mekanizmalarını sıkılaştırdığı bir konjonktürde dahi Ermeni cemaatine ait özel mekteplerin kendi lisanlarında eğitim verme ve dini müfredatlarını özgürce uygulama yetkilerine dokunulmamıştır. Bu durum, imparatorluğun siyasi varlığını koruma güdüsüyle hareket ettiği kriz dönemlerinde bile, azınlık eğitim kurumlarının kültürel ve dinsel otonomisinin hukuki bir teamül olarak sürdürüldüğünü göstermektedir.[57]

1878 Berlin Kongresi'ne Göre Ermeni Azınlığa Verilen Hak ve Yetkiler

93 Harbi sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun güvenliğini sağlama ve bölgede ıslahat yapma yükümlülüğünü uluslararası bir statüye taşımıştır. Ayastefanos'un 16. maddesiyle başlayan bu süreç, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle pekiştirilmiş; Osmanlı yönetimi Ermenileri yerel unsurlara karşı korumayı ve yapılacak düzenlemeler hakkında büyük devletleri bilgilendirmeyi taahhüt etmiştir. Antlaşmanın Berlin metnindeki ifadelerin muğlaklığına rağmen, bu hüküm Avrupalı devletlere Osmanlı iç işlerine

56 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 11.

57 Zeki Salih Zengin, "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 6, (15) (2008): 154,164.

müdahale etme ve ıslahat sürecini konsolosluk raporları ile diplomatik notalar üzerinden şekillendirme yetkisi vermiştir.[58]

Berlin Kongresi süreci, Osmanlı Ermenilerinin durumunu yerel bir mesele olmaktan çıkararak uluslararası diplomasinin bir unsuru haline getirmiş[59] ve bu noktada Rusya ile İngiltere'nin stratejik rekabeti belirleyici olmuştur.[60] Kongre öncesinde Ermeni Patrikhanesi'nin Çar nezdindeki girişimleri ve Avrupa başkentlerinde yürütülen diplomatik propaganda faaliyetleri, Ermeni toplumunun Osmanlı idaresinden ayrılmak yerine Lübnan modeline benzer bir özerklik talebi üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Ancak büyük güçlerin menfaat çatışmaları neticesinde bu talepler Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile sınırlı kalmış; özerklik yerine, Doğu Anadolu'daki ıslahatların yapılması ve güvenliğin tesisi uluslararası bir yükümlülük olarak Babıâli'ye dayatılmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç işlerindeki egemenlik haklarının büyük devletlerin denetimine açılmasına ve Ermeni meselesinin kurumsallaşarak diplomatik bir baskı aracına dönüşmesine sebebiyet vermiştir.[61]

Bu diplomatik sürecin perde arkasında ise İngiltere ile imzalanan 4 Haziran 1878 tarihli İstanbul (Kıbrıs) Antlaşması kritik bir rol oynamıştır. İngiltere, Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı'ya askeri yardım vaat etme karşılığında Kıbrıs'ın idaresini devralmış ve Doğu vilayetlerinde ıslahat yapılmasını şart koşmuştur. İstanbul Antlaşması'nda doğrudan "Ermeni" ifadesi yerine genel bir tanımla "Hristiyan tebaa" tabiri kullanılmış olsa da Berlin Antlaşması sonrasında İngiltere bu gizli mutabakatı ve açık hükümleri dayanak göstererek Babıâli üzerindeki baskısını artırmıştır. Neticede Lord Salisbury'nin talimatlarıyla somutlaşan ıslahat talepleri, Ermeni meselesini Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin ve uluslararası diplomasinin merkezine yerleştirmiştir.[62]

58 Mustafa Turan ve Emel Demir Görür, "İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter'ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin Islahına Yönelik Hazırladıkları Islahat Projeleri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (44) (Ocak 2018): 313-14.

59 Taner Aslan, "1915 Tehcirinde Kayseri'nin Küçük İncesu Karyesinden Aksaray'a Ermeni Göçü", *Ermeni Araştırmaları*, (39) (Ekim 2011): 146.

60 Taner Aslan, "Berlin Antlaşmasinin Birinci Murahhasi Alexandr Karatodori (theodori) Efendi'nin (paşa) Berlin Antlaşmasinin Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri", *Ermeni Araştırmaları*, (63) (Ağustos 2019): 45.

61 Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 132-33.

62 Turan ve Görür, "İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter'ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin Islahına Yönelik Hazırladıkları Islahat Projeleri", 313-14.

1914 Yeniköy Antlaşması (Vilâyât-ı Şarkîyye Islahatı) ve 1915 Sevk ve İskân Kanunu'na Göre Ermeni Azınlığın Hak ve Yetkileri

Balkan Savaşları'nın ardından uluslararası konjonktürün baskısıyla 1914 yılında imzalanan Yeniköy Antlaşması (Vilâyât-ı Şarkîyye Islahatı),[63] Doğu Anadolu'daki idari yapıyı Ermeni toplumunun lehine dönüştüren radikal düzenlemeler öngörmüştür. Rusya ve Batılı devletlerin diplomatik müdahalesiyle şekillenen bu ıslahat planı, bölgedeki Ermenilere kapsamlı kültürel ve dilsel haklar tanıyarak yerel yönetimin çehresini değiştirmiştir. Anlaşma uyarınca; yasal düzenlemelerin, resmî duyuruların ve yargı kararlarının Ermenice gibi mahalli dillerde yayımlanması kararlaştırılmış, ayrıca taraflara mahkemelerde kendi an dillerini kullanma hakkı verilmiştir. Bu durum, imparatorluk nizamı içerisinde dinsel kimliğin ötesinde, dilsel ve bölgesel tabanlı bir idari özerklik modelinin hukuki zeminini teşkil etmiştir.[64] Söz konusu düzenleme, merkeziyetçi Osmanlı idari yapısını adem-i merkeziyetçi bir modele zorlamış ve Ermeni meselesini içsel bir reform sorunundan çıkararak, uluslararası denetim altındaki bir "bölgesel statü" düzeyine taşımıştır.

1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu, Osmanlı Devleti'nin savaş koşulları altında Ermeni tebaanın yerleşim ve siyasi örgütlenme haklarını güvenlik gerekçesiyle askıya aldığı radikal bir hukuki düzenlemedir. Van İsyanı gibi ayrılıkçı hareketlerin ordu lojistiğini ve iç güvenliği tehdit etmesi üzerine yürürlüğe konan bu mevzuat, Ermeni nüfusun stratejik demir yolu hatlarından en az 25 kilometre uzaklaştırılmasını ve Şam, Halep, Musul gibi güney vilayetlerine zorunlu naklini öngörmüştür. 24 Nisan 1915 tarihli genelge ile siyasi komitelerin kapatılması ve lider kadroların tutuklanması, topluluğun kurumsal temsil ve örgütlenme özgürlüğünü fiilen sona erdirmiştir. Bu süreç, klasik tebaa düzeninden kopuşu temsil ederek, devletin bekası adına mülkiyet ve ikamet haklarının kolektif bir kısıtlamaya tabi tutulduğu askeri-idari bir dönemi başlatmıştır. Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte, 1934 tarihli Soyadı Kanunu bu kısıtlama pratiğini fiziksel alandan kimliksel ve kültürel alana taşımıştır. 1915'te yapılan düzenlemeler Ermenilerin mekânsal

63 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi), No. 2813/1, Belge Tarihi: 3 Aralık 1894, (Erişim 19 Nisan 2026), https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

64 Fahri Taş, "Vilâyat-ı Şarkiyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14, (42) (1998): 931; Hüseyin Şensoy, "II. Meşrutiyet Döneminde Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Osmanlı Hükûmetlerinin Yaklaşımı (1908-1914)" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021), 143.

varlığını hedeflerken, Soyadı Kanunu ve bu kanuna dayanan gizli genelgeler, azınlıkların etnik aidiyetlerini yansıtan "yan, ian, f, is" gibi eklerin kullanımını yasaklayarak kamusal kimliğin Türkleştirilmesini amaçlamıştır. Bu durum, Osmanlı dönemindeki "millet" sisteminden kalan kültürel özerkliğin, ulus-devlet inşası sürecinde tasfiye edilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla 1915'teki yerleşim kısıtlamaları ile 1934'teki isim kısıtlamaları, Ermeni kimliğinin kamusal görünürlüğünü ve sürekliliğini sınırlayan, birbirini tamamlayan farklı dönemlerin homojenleştirme politikaları olarak değerlendirilmelidir.[65]

1915 Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulama sürecinde Osmanlı hükümeti, Sevk ve İskân'a tabi tutulan Ermeni nüfusun temel yaşam haklarını korumaya yönelik bir dizi idari ve mali düzenlemeyi hukuki metinlere dâhil etmiştir. Bu kapsamda, sevk edilenlerin şahsi taşınır malları üzerindeki tasarruf yetkileri korunmuş; nakit ve şahsi eşyaların nakline izin verilirken, mülklerin değerinin altında satılmasını engelleyen denetim mekanizmaları kurulmuştur.[66] Devletin askeri ihtiyaçları için alınan teçhizatın bedelleri nakit veya senetle ödenmiş, iaşe ihtiyaçları ise Muhacirîn Tahsisatı'ndan ayrılan ve yaş grubuna göre belirlenen günlük ödeneklerle (yevmiye) karşılanmıştır. Lojistik açıdan tren, vapur ve kağnı gibi ulaşım araçlarının tahsisi ile imkânı olmayanların bilet giderlerinin devletçe üstlenilmesi, operasyonun insani boyutunu idari bir sorumluluk olarak tanımlama çabasını yansıtmaktadır. Sosyal ve hukuki koruma çerçevesinde, sağlık hizmetlerine erişim Hilal-i Ahmer ve askeri hastaneler aracılığıyla sağlanmış, salgın hastalıklarla mücadele için geçici muhacir hastaneleri ihdas edilmiştir. Özellikle savunmasız gruplar olan dul ve yetimler için kış şartlarında sevk işlemleri durdurulmuş, yetim kalan çocukların bakımı için mevcut darüleytamlara ek olarak Ermeni bakıcıların da görev aldığı yeni sosyal tesisler açılmıştır. Sürecin güvenliği noktasında ise kafilelere jandarma eşlik etmiş; görevini kötüye kullanan memurlar veya kafilelere saldıran gruplar Divan-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde yargılanarak ağır cezalara çarptırılmıştır. Bu düzenlemeler, dönemin savaş koşulları içerisinde devletin, sevk edilen vatandaşlarının can ve mal emniyetini hukuki bir çerçevede tutma iradesini göstermektedir.[67]

65 Cemal Sezer, "Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Ankara) 7, (13) (2011): 30,31,36.

66 Fulya Aktaş, "Sevk ve İskân Sürecinde Balya'da Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları*, (76) (Kasım 2024): 174.

67 Sezer, "Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)", 34-36,39,41,44,46,50; M. Törehan Serdar, "Ermeni Sevk ve İskânının (tehcirin) Altında Yatan Nedenler", *Ermeni Araştırmaları*, (52) (Aralık 2015): 259-61.

1923 Lozan Barış Antlaşması'na Göre Ermenilerin Hak ve Yetkileri

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet inşasındaki hukuki temel taşı olma vasfını taşırken, azınlık statüsünü münhasıran Müslüman olmayan unsurlar ile sınırlandırarak Ermeni toplumunun statüsünü yeni bir uluslararası hukuk zeminine oturtmuştur.[68] Türk heyetinin konferans sürecindeki temel stratejisi, azınlık tanımının ırki veya dilsel temellere dayandırılmasını reddederek, imparatorluk bakiyesinden devralınan toplumsal yapıyı dini aidiyet üzerinden tasnif etmek ve bu sayede üniter devlet yapısını korumak üzerine kurgulanmıştır. Bu yaklaşım, Misak-ı Milli hedefleriyle uyumlu olarak Kürt, Çerkez ve Boşnak gibi Müslüman grupların "azınlık" statüsü dışında tutulmasını ve Türk ulusal kimliğinin ayrılmaz parçaları olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Böylelikle, Sevr Antlaşması'nın öngördüğü parçalı yapının aksine, Lozan ile etnik alt kimliklere dayalı bir hukuki statünün oluşması engellenmiş ve üniter devlet yapısı uluslararası düzeyde tescil edilmiştir. Konferans müzakerelerinde Türk delegasyonu, özellikle Doğu Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurulması gibi toprak bütünlüğünü tehdit eden taleplere karşı tavizsiz bir tutum sergilemiş, azınlıkların korunması meselesini ise mütekabiliyet esasına dayandırmıştır. İtilaf devletlerinin Müslüman grupları da azınlık koruması altına alma girişimleri, Dr. Rıza Nur gibi temsilcilerin yoğun diplomatik çabaları ve Türkiye'nin bu grupların yönetimden memnuniyetine dair beyanları neticesinde bertaraf edilmiştir.[69] Lord Curzon'un ifadelerinde de karşılık bulan bu diplomatik kazanım, Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlık tanımını laik ve hukuki bir zemine oturturken, azınlık haklarını yalnızca gayrimüslim cemaatlerin dinsel ve vakıf hukuklarını koruma çerçevesinde sabitlemiştir.[70]

Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin tapu senedi olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nden tevarüs eden azınlıklar meselesine uluslararası hukuk zemininde nihai bir statü kazandırmıştır. Antlaşma uyarınca azınlık tanımı dini bir temele oturtulmuş; Ermeni, Rum ve Musevi toplumları gayrimüslim

68 Gündüz Aktan, "Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu", içinde *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, ed. Ömer Engin Lütem (Terazi Yayıncılık, 2009), 28.

69 Hasan Tunç, "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8, (2) (2004): 37-38.

70 Seha L. Meray, çev., *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, c. 1 (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969), 301-2; Tunç, "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye", 37-38.

azınlıklar olarak resmen tanınmıştır.[71] Lozan'ın getirdiği temel hukuki paradigma, azınlık haklarını Müslümanlarla tam bir vatandaşlık eşitliği esasına bağlayarak, bu grupların din, dil, ibadet ve mülkiyet haklarını devletin temel kanunları ile güvence altına almıştır. Bu düzenleme ile azınlıklar konusu bir iç hukuk meselesi haline getirilmiş, Osmanlı döneminde yabancı devletlerin müdahale aracı olarak kullandığı korumacılık iddialarının önü kesilerek Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter devlet yapısı ve egemenliği pekiştirilmiştir. Antlaşmanın 37 ile 44. maddeleri arasında detaylandırılan hükümler, Ermeni toplumuna eğitimden aile hukukuna kadar kapsamlı hukuki bir koruma sağlamıştır. Lozan, Ermeni cemaatine diğer gayrimüslim azınlıklarla birlikte kendi okul, ibadethane ve vakıf kurumlarını sürdürme; bu kurumlarda ana dillerini kullanma ve aile hukukunda geleneksel teamüllerini belli ölçülerde yaşatma imkânı tanımıştır.[72]

Türkiye Cumhuriyeti yasalarında gayrimüslim toplulukların hukuki statüsü, Lozan Barış Antlaşması ve uluslararası hukuk normları ekseninde devlet güvencesiyle yapılandırılmıştır. Bu çerçevede dinsel azınlıklar; ibadet hürriyeti, ana dilde eğitim ve süreli yayın çıkarma gibi temel kültürel haklarını özgürce kullanabilmişlerdir.[73] Birleşmiş Milletler kararları ve uluslararası azınlık hukukuyla uyumlu olan bu yasalar, azınlık grupların kültürel kimliklerini koruma ve sürdürme imkânını yasal bir temele oturtmaktadır. Buna karşın, Türkiye Cumhuriyeti'nin söz konusu hukuki hoşgörü zemini ve azınlıklara sağladığı geniş kültürel alan, Batılı devletlerin ilgili platformlardaki değerlendirme ve eleştirilerinde çoğunlukla göz ardı edilen bir gerçekliktir.[74]

Lozan Antlaşması'ndan sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını kazanan statüsünü kazanan Ermeni toplumu, anayasal eşitlik ilkesi çerçevesinde temel hak ve hürriyetlerden eksiksiz biçimde istifade etmiştir. Cumhuriyet idaresinin benimsediği kapsayıcı yurttaşlık vizyonu sayesinde, Ermeni asıllı vatandaşlar kendi kültürel kimliklerini ve geleneklerini muhafaza etme gayretiyle kamusal ve toplumsal yapıya eklemlenmeye çalışmışlardır. Bu dönemde yasal ve anayasal metinler düzeyinde diğer tüm vatandaşlarla eşit haklar ve hukuksal güvenceler vurgulanmış olmakla

71 Oran, *Minorities and Minority Rights in Turkey: From the Ottoman Empire to the Present State*, 25-26.

72 Bu çerçevede özellikle 40, 41 ve 42. maddeler, azınlıkların eğitim, ibadet ve aile hukuku alanlarındaki hak ve yetkilerini ayrıntılı şekilde düzenlemektedir.; Çorbacı, "Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul Ermeni Okulları Örneği", 61-63.

73 Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi", *Osmanlı Araştırmaları* 53, (53) (2018): 314, https://doi.org/10.18589/oa.632049.

74 Tunç, "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye", 41-42.

birlikte, uygulamadaki dönemsel siyasi/sosyal gelişmeler bu durumun pratik çıktılarını şekillendirmiştir.[75]

Sosyoekonomik ve kültürel hayata aktif katılım sağlayan Ermeni vatandaşlar; sanatın her alanından edebiyata, ticaretten mimariye kadar geniş bir yelpazede Türkiye'nin modernleşme sürecine kayda değer katkılar sunmuşlardır. Özellikle müzik, tiyatro, basın-yayın ve sinema gibi alanlarda ekol yaratan çalışmaların yanı sıra, siyasi temsilde de yer bularak Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında yasama faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Ermeni milletvekillerinin hazırladığı kanun teklifleri ve önergeler, bu topluluğun demokratik süreçlerin ayrılmaz bir parçası haline geldiğinin ve Türk siyasi tarihindeki aktif rollerinin somut bir göstergesidir.[76]

Cumhuriyet'in İlk Dönemlerinden Günümüze Ermenilerin Hak ve Yetkileri

Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet inşa sürecindeki Soyadı Kanunu, toplumsal homojenliği sağlama ve modern vatandaşlık kimliğini tesis etme amacı gütmüştür. Bu süreçte Türk dili ve tarih tezleriyle uyumlu soyadlarının seçilmesi Müslüman vatandaşlar için milli kimliğin bir gereği olarak teşvik edilirken, gayrimüslim vatandaşlara yönelik yaklaşım daha esnek ve müsamahakâr bir zemin üzerine kurulmuştur. Özellikle Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerine kendi kültürel müktesebatları dâhilinde soyadı seçme noktasında önemli bir serbestlik tanındığı, dönemin İtalya'sındaki asimilasyoncu ve dayatmacı uygulamaların aksine Türkiye'de azınlık haklarının gözetildiği görülmektedir. Ermeni toplumunun da dâhil olduğu bu gayrimüslim gruplar, kanunun getirdiği düzeni Türk milleti arasındaki birlik ve beraberliği pekiştiren bir unsur olarak selamlamış; devletin yerel otoriteler aracılığıyla cemaat liderlerine tanıdığı inisiyatif, azınlıkların kimliksel aidiyetlerini koruyarak kamusal alana entegre olmalarına imkan tanımıştır.[77]

75 Çorbacı, "Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul Ermeni Okulları Örneği", 62-63.

76 Çorbacı, "Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul Ermeni Okulları Örneği", 64-67.

77 Enes Öz ve Haşim Erdoğan, "Türkiye'de Soyadı Kanunu'nun Kabulü, 1926 İtalya Soyadı Düzenlemesi ve Uygulamalar Bağlamında Kıyaslanması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 24, (48) (2024): 168-69, https://doi.org/10.18244/cttad.1434906.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini yansıtan Halkçılık ve Laiklik ilkeleri doğrultusunda şekillenen Soyadı Kanunu, toplumsal tabakalaşmayı reddeden ve hukuksal eşitliği esas alan bir vatandaşlık kimliği inşa etmeyi hedeflemiştir. Bu süreçte devlet, aile hukuku ve miras gibi alanlarda standartlaşma sağlarken, azınlık hakları hususunda kapsayıcı bir tutum sergileyerek Ermeni vatandaşlar da dâhil olmak üzere gayrimüslim unsurlara kendi kültürel kimliklerini muhafaza etme imkânı tanıyan geniş bir hareket alanı sunmuştur. Dönemin İtalya ve Bulgaristan'daki radikal veya dayatmacı soyadı düzenlemeleriyle kıyaslandığında, Türkiye'deki yasal çerçevenin belirli düzeyde bir esneklik barındırdığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda, Ermeni toplumuna yönelik bazı yerel uygulamalar ve cemaat içi inisiyatifler, kanunun homojenleştirici karakterinin yanı sıra pratik bir entegrasyon ve toplumsal düzen kurma arayışını da bünyesinde barındırdığına işaret etmektedir.[78]

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren Ermeni cemaati dâhil olmak üzere azınlık gruplarının dini ve sosyal kurumları, hukuk sistemine entegre edilme sürecine tabi tutulmuştur.[79] Cumhuriyet öncesi döneme dayanan bu hayır kurumları, 1935 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ve bu kapsamda verilen 1936 tarihli beyanname ile resmen "cemaat vakfı" statüsü kazanarak tüzel kişiliklerini tescil ettirmişlerdir.[80] Bu süreçte Ermeni toplumuna ait vakıflar, beyan ettikleri taşınmazları tapuda adlarına tescil ettirme hakkı kazanmış olsalar da 1974 tarihli Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararı ile 1936-1974 yılları arasında bağış veya satın alma yoluyla edindikleri mülklerin eski sahiplerine veya kamuya iadesi gibi mülkiyet sorunlarıyla karşılaşmışlardır.[81] Ancak 2003 yılında Avrupa Birliği uyum yasaları (4771 ve 4778 sayılı kanunlar) çerçevesinde yapılan hukuki reformlar, Ermeni vakıflarının vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın yeniden emlak edinmelerinin ve mülkleri üzerinde tasarrufta bulunmalarının önünü açmıştır.[82] Güncel mevzuatta 5737 sayılı Vakıflar Kanunu uyarınca özel hukuk tüzel

78 Öz ve Erdoğan, "Türkiye'de Soyadı Kanunu'nun Kabulü, 1926 İtalya Soyadı Düzenlemesi ve Uygulamalar Bağlamında Kıyaslanması", 170.

79 Demir, "Günümüze Yansımaları Bağlamında Sevr'den Lozan'a Azınlıklar Meselesi ve Cumhuriyet Devri'ndeki Uygulamaları", 205.

80 2762 sayılı Vakıflar Kanunu, Resmî Gazete, sy. 3027 (13 Haziran 1935): m. 8;

81 İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Yeni Sorunları* (İstanbul: Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 2001), 353-56; Yuda Reyna, Ester Moreno Zonana, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2003), 88-91; Berna Durmuş, "Osmanlı Vakıf Hukuku Çerçevesinde Sanasaryan Vakfı ve Davasının Değerlendirilmesi" *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018*, ed. Alev Kılıç (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2019), 154.

82 "Cemaat Vakıfları", Vakıflar Genel Müdürlüğü (Erişim: 03 Mart 2026), https://www.vgm.gov.tr/vakiflarimiz/vakiflarimiz/cemaat-vakiflari.

kişisi olarak tanımlanan bu kurumlar, kendi mensupları tarafından seçilen yönetim kurullarıyla idare edilmekte ve taşınmazlarının akar veya hayrat olarak kullanımı, tahsisi veya nakde çevrilmesi hususunda bağımsız karar alma yetkisine sahip kılınarak mülkiyet hakları güvence altına alınmıştır.[83]

Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlık vakıflarına yönelik mülkiyet haklarını iade etme süreci, 2008 yılında yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile yeni bir boyuta taşınmıştır. Kanunun geçici 7. maddesiyle, 1936 Beyannamesi'nde kayıtlı olup "nam-ı müstear" (emanetçi isim) veya "nam-ı mevhum" (hayali isim) altında bulunan taşınmazlar ile mülk edinme kısıtlamaları nedeniyle kamuya geçen taşınmazların iadesi öngörülmüş;[84] bu kapsamda 181 taşınmaz tescil edilerek 150 taşınmazın mülkiyet sorunu isim tashihiyle giderilmiştir. Ancak uygulamadaki aksaklıkların giderilmesi amacıyla 27 Ağustos 2011 tarihinde yürürlüğe giren geçici 11. madde, Ermeni cemaati dâhil olmak üzere azınlık vakıfları için daha kapsamlı bir hukuki güvence sağlamıştır.[85] Bu düzenleme ile malik hanesi açık olan taşınmazlar, kamulaştırma dışı nedenlerle kamu kurumları adına kayıtlı olan mezarlık ve çeşmeler ile üçüncü şahıslara geçmiş mülklerin rayiç bedellerinin iadesi mümkün kılınmıştır. 2014 yılı sonu itibarıyla tamamlanan bu süreç neticesinde, Ermeni toplumunun dini ve sosyal kurumlarının tarihsel mülkiyet hakları tanınmış ve 333 adet taşınmazın ilgili vakıflar adına tescili gerçekleştirilerek mülkiyet rejimindeki hukuki asimetri giderilmeye çalışılmıştır.[86]

Sonuç

Bu makale, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan tarihsel süreç içerisinde Ermeni toplumunun dinî, hukuki, idari ve sosyopolitik statüsünün geçirdiği dönüşümü kapsamlı bir biçimde ortaya koymaktadır. Kuruluş döneminden itibaren "millet sistemi" ve "istimalet" politikaları çerçevesinde dinî ve kültürel bir özerklik yaşayan Ermeni cemaati, 19. yüzyılda Fransız Devrimi'nin tetiklediği milliyetçilik akımları ve modernleşme

83 "Cemaat Vakıfları"; Türkiye Büyük Millet Meclisi, "Vakıflar Kanunu Tasarısı Kabul Edildi" *TBMM Haber Portalı*, 9 Kasım 2006, (Erişim: 17 Haziran 2026), https://www.tbmm.gov.tr/Haber/Detay?Id=99f23f3a-f9a2-40a9-8a6a-a22a4e9de7ae.

84 Oran, *Minorities and Minority Rights in Turkey: From the Ottoman Empire to the Present State*, 158.

85 T.C. Resmî Gazete, No. 28038 (27 Ağustos 2011), m. 17, https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110827.htm.

86 "Cemaat Vakıfları".

sancılarıyla yeni bir dönemece girmiştir. Tanzimat ve Islahat fermanları, geleneksel "tebaa" statüsünden "Osmanlılık" idealine geçişin temel zeminini oluştururken; 1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesi ile cemaat içi yönetim daha katılımcı bir yapıya kavuşmuş, 1876 Kanuni Esasi ile "eşit vatandaşlık" anayasal bir çerçeveye oturmuştur.

Ancak makalede sunulan veriler, modernleşme sürecinin sadece hakların genişlemesiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda dış müdahaleler, toprak mülkiyetindeki yapısal krizler ve askeri gelişimdeki başarısızlıklar nedeniyle karmaşık bir gerilim hattına dönüştüğünü göstermektedir. 19. yüzyıl sonunda uluslararası diplomasinin bir öznesi haline gelen Ermeni meselesi, Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarında 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu ile dramatik bir boyuta dönüşmüştür. Bu süreç, klasik cemaat hukukunun yerini devlet bekası ve güvenlik merkezli radikal bir askeri-idari uygulamaya bıraktığı zorunlu bir evreyi temsil etmektedir.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte, Lozan Barış Antlaşması bu tarihsel süreci yeni bir hukuki statüye bağlamıştır. Azınlık haklarını dini aidiyet esasına göre tanımlayan ve "mütekabiliyet" ilkesini merkeze alan bu yeni düzen, Ermeni toplumunu modern Türkiye'nin eşit vatandaşları olarak tanımlamıştır. Cumhuriyet'in laik ve üniter devlet yapısı içerisinde Soyadı Kanunu gibi reformlarla kamusal değişim hedeflenirken, cemaat vakıflarının mülkiyet haklarına dair yaşanan hukuki dalgalanmaların, özellikle 2000'li yıllardaki reformlarla (5737 sayılı kanun vb.) tarihsel bir tashihe tabi tutulduğu görülmektedir. Sonuç olarak Ermeni toplumunun tarihsel serüveni, Osmanlı idari nizamından Türkiye Cumhuriyeti ulus devlet yapısına geçişin tüm safhalarını, kazanımlarını ve çelişkilerini bünyesinde barındıran, Türkiye'nin modernleşme tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Kaynakça

Aktan, Gündüz. "Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu". İçinde *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, editör Ömer Engin Lütem. Terazi Yayıncılık, 2009.

Aktaş, Fulya. "Sevk ve İskân Sürecinde Balya'da Ermeniler". *Ermeni Araştırmaları*, (76) (Kasım 2024): 169-96.

Arıkan, Fatma Melek. "Osmanlı Nizamının "Ermeni Meselesi" ile İmtihanı: 1895 Yılı Kuzeybatı Anadolu Örneği". *Refelektif Sosyal Bilimler Dergisi* 5, (3) (t.y.): 815-36.

Aslan, Taner. "1915 Tehcirinde Kayseri'nin Küçük İncesu Karyesinden Aksaray'a Ermeni Göçü". *Ermeni Araştırmaları*, (39) (Ekim 2011): 143-62.

Aslan, Taner. "Berlin Antlaşmasinin Birinci Murahhasi Alexandr Karatodori (theodori) Efendi'nin (paşa) Berlin Antlaşmasinin Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri". *Ermeni Araştırmaları*, (63) (Ağustos 2019): 31-58.

Ay, Şaban, Yakup Ay, ve İbrahim Kaçar. "Mesrob K. Krikorian'in Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977 Adli Eserin Türk Kaynaklarina Göre Değerlendirilmesi (i)". *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi* 6, Prof. Dr. Durmuş Ali Aslan Özel Sayısı (2023): 73-90.

Balcı, Muharrem. *Tanzimat'tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili*. 2000. https://www.muharrembalci.com/yayinlar/tebligler/52.pdf. Erişim Tarihi 17 Nisan 2026.

Bilgiç, Veysel K. "Osmanli Devleti'nde Azinliklar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (21) (2013): 339-54.

"Cemaat Vakıfları". Vakıflar Genel Müdürlüğü, Erişim Tarihi 03 Mart 2026. https://www.vgm.gov.tr/vakiflarimiz/vakiflarimiz/cemaat-vakiflari.

Çakır, Kubilay. "Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi Bağlamında İnsan Hakları". With Recep Şentürk. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 16 Haziran 2016. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/47157472/Islahat_Fermani_ve_Kanun-i_Esasi_Baglaminda_Osmanlida_Insan_Haklari-libre.pdf?1468264450.

Çorbacı, Osman Kâmil. "Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul Ermeni Okulları Örneği". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Demir, Enes Mert. "Günümüze Yansımaları Bağlamında Sevr'den Lozan'a Azınlıklar Meselesi ve Cumhuriyet Devri'ndeki Uygulamaları". *History Studies* 17, (1) (2025): 187-213. https://doi.org/10.9737/historystudies.1527702.

Durmuş, Berna. "Osmanlı Vakıf Hukuku Çerçevesinde Sanasaryan Vakfı ve Davasının Değerlendirilmesi". *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018*. Editör Alev Kılıç. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2019.

Erdem, Gazi. "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51, (1) (2010): 327-48.

Ermen, Gazi. "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51, (1) (2010): 327-48. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001026.

Güllü, Ramazan Erhan. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi". *Osmanlı Araştırmaları* 53, (53) (2018): 287-320. https://doi.org/10.18589/oa.632049.

İbrahim, Abdülazim. "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5, (1) (2022): 63-91.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. 6. bs. C. 8. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çeviren Bahar Tırnakcı. Yayına Hazırlayan Osman Bahadır. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2003.

Kesikbaş, Ömer, A. Haluk Kurnaz, ve Şeref İba, ed. *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*. TBMM Basımevi. TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, 2023.

Kılıç, Davut. "Dini İlişkiler Bakımından İstanbul Ermeni Patrikhanesi". İçinde *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, c. 1, editör M. Metin Hülagü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, ve Gülbadi Alan. Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.

Krikorian, Mesrob K. *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908*. Routledge & Kegan Paul, 1978.

Külekçi, Cahit. *İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler*. 1. bs. Dün Bugün Yarın Yayınları (DBY), 2017.

Külekçi, Cahit Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu, Hikmet Yurdu, 2013, cilt: VI, sayı: 12, s. 101-117

Meray, Seha L., çev. *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*. C. 1. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969.

Oran, Baskın. *Minorities and Minority Rights in Turkey: From the Ottoman Empire to the Present State*. Çeviren Day, John William. Lynne Rienner Publishers, 2021.

Öz, Enes, ve Haşim Erdoğan. "Türkiye'de Soyadi Kanunu'nun Kabulü, 1926 İtalya Soyadi Düzenlemesi ve Uygulamalar Bağlaminda Kiyaslanmasi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 24, (48) (2024): 151-77. https://doi.org/10.18244/cttad.1434906.

Reyhan, Cenk. "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri". *Belgeler* 27, (31) (2007): 33-90.

Reyna, Yuda ve Ester Moreno Zonana. *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2003.

Serdar, M. Törehan. "Ermeni Sevk ve İskâninin (tehcirin) Altinda Yatan Nedenler". *Ermeni Araştırmaları*, (52) (Aralık 2015): 221-64.

Seyfeli, Canan. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Idari Yapısı: Ermeniler Örneği". *Milel ve Nihal*, (2) (Haziran 2005): 125-56.

Sezer, Cemal. "Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Ankara) 7, (13) (2011).

Sungurbey, İsmet. *Eski Vakıfların Yeni Sorunları*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 2001.

Şahin, Hayrettin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Verilen Hak ve İmtiyazlar". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19) (2014): 81-99.

Şensoy, Hüseyin. "II. Meşrutiyet Döneminde Kürt-Ermeni Anlaşmazliklarina Osmanli Hükûmetlerinin Yaklaşimi (1908-1914)". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.

Taş, Fahri. "Vilâyat-ı Şarkiyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14, (42) (1998): 923-67.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Asafi / Divan-ı Hümayun (A.{DVNS.NMH.d). Erişim Tarihi 19 Nisan 2026. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.). No. 2813/1. Erişim 19 Nisan 2026. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller (Y..PRK.AZN.). No. 22/6. Erişim 19 Nisan 2026. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.). No. 6/245. Erişim 19 Nisan 2026. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.). Dosya/Gömlek: 33-54. Erişim 17 Haziran 2026. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT) No2/50. Erişim 17 Haziran 2026. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

T.C. Resmî Gazete. No. 28038 (27 Ağustos 2011) m. 17. Erişim 17 Haziran 2026. https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110827-1.htm

Tunç, Hasan. "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8, (2) (2004).

Turan, Mustafa, ve Emel Demir Görür. "İngiltere'nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter'ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin Islahına Yönelik Hazırladıkları Islahat Projeleri". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (44) (Ocak 2018): 311-40.

Türkiye. 2762 sayılı Vakıflar Kanunu. Resmî Gazete, sy. 3027 (13 Haziran 1935). Erişim 17 Haziran. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3027.pdf.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. "Vakıflar Kanunu Tasarısı Kabul Edildi". *TBMM Haber Portalı*. 9 Kasım 2006. Erişim tarihi 17 Haziran 2026. https://www.tbmm.gov.tr/Haber/Detay?Id=99f23f3a-f9a2-40a9-8a6a-a22a4e9de7ae.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Belge Yayınları, 1976.

Uslu, Dilara. "Ermeni Meselesine Batidan Bakmak: Birinci Dünya Savaşi'nin Son Yilinda the Times Gazetesi'nde Ermeni Meselesi". *Tarih Okulu Dergisi* 2013, (15) (2012). https://doi.org/10.14225/Joh284.

Yeşil, Elif. "Modernleşmenin Eşiğinde: Osmanlı Ermenilerinde Eğitim ve Kültürün Dönüşümü". *BAYÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 8, (16) (2025): 29-55.

Zengin, Zeki Salih. "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 6, (15) (2008): 139-70.

Yayına Geliş Tarihi: 01.04.2026
Yayına Kabul Tarihi: 25.08.2026
Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)
Dinçel, Yusuf. "1919 Paris Barış Konferansı Kıskacında Ermeni Siyaseti: "La Voix De L'arménie" Gazetesinin Lobi Faaliyetleri." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 80 (2026): 277-309

Araştırma Makalesi

1919 PARİS BARIŞ KONFERANSI KISKACINDA ERMENİ SİYASETİ: "LA VOİX DE L'ARMÉNİE" GAZETESİNİN LOBİ FAALİYETLERİ

(ARMENIAN POLITICS IN THE GRIP OF THE 1919 PARIS PEACE CONFERENCE: LOBBYING ACTIVITIES OF THE "LA VOIX DE L'ARMÉNIE" NEWSPAPER)

Yusuf DİNÇEL*

Öz: *Siyasi gelişmeler, Ermeni meselesinin önemli bir sacayağını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra propaganda unsuru olan basın, bu hususta yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ermenilerin isyan girişimleri sonrasında yaşadıkları süreç, sıklıkla mağduriyet söylemi üzerinden Batı kamuoyunda ele alınmıştır. Bu çalışmada, Ermenilerin "La Voix de l'Arménie" gazetesinin propaganda faaliyetleri aracılığıyla, Batılı hükümetleri ne şekilde etkilemeye çalıştıkları ortaya konmuştur. Ermenilerin isyan girişimleri Amerikan arşiv belgeleri üzerinden ele alınmış ve sonra "La Voix de l'Arménie" gazetesi ile bu isyanların Paris Barış Konferansı'nda nasıl propaganda malzemesi haline getirildiği analiz edilmiştir. Ermeni isyanları sırasında Ermeniler tarafından katledilen Müslümanlar, Batı kamuoyu tarafından görmezden gelinmiş ve sadece Ermenilerin isyanları*

* ORCID: 0000-0002-2615-6025
Dr. Öğr. Üyesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İç Güvenlik Fakültesi, Polis Akademisi
dncl_10@hotmail.com
DOI: 10.36542/erma.1920694

neticesinde başka bölgelere intikal ettirilmeleri hadisesi, Ermeni lobileri tarafından ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. Amerikan arşiv belgelerinde yer alan gözlem raporları ve farklı mevkilerde görev yapan Türk yetkililer ile yapılan röportajlar, Ermeni yöneticilerin bu süreci kendi lehlerine çevirebilmeleri için propaganda faaliyetlerine yoğunlaştıklarını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Sonuç olarak, "La Voix de l'Arménie" gazetesindeki Osmanlı karşıtı söylemlerin, tarihsel gerçekliklerle örtüşmediği ve yayının dezenformasyon niteliği taşıyan içeriklere odaklandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı, Ermeni İsyanı, Osmanlı Devleti, Paris Barış Konferansı, La Voix de l'Arménie.*

Abstract: *Political developments constitute a major pillar of the Armenian issue. In addition to this, the press, as an instrument of propaganda, was extensively utilized in this regard. Following their insurrection attempts, the process experienced by the Armenians was frequently addressed in the Western public opinion through a narrative of victimization. This study reveals how the Armenians sought to influence Western governments through the propaganda activities of the newspaper "La Voix de l'Arménie". The insurrection attempts of the Armenians are examined through American archival documents, and subsequently, how these uprisings were turned into materials of propaganda at the Paris Peace Conference by "La Voix de l'Arménie" is analyzed. The Muslims massacred by the Armenians during the Armenian revolts were ignored by the Western public. Instead, only the relocation of the Armenians to other regions as a consequence of their rebellions was brought to the forefront by Armenian lobbies. The observation reports found in American archival documents and interviews conducted with Turkish officials serving in various positions are highly remarkable, as they demonstrate that Armenian leaders intensified their propaganda activities to turn this process to their own advantage. Consequently, it has been observed that the anti-Ottoman discourse in the newspaper "La Voix de l'Arménie" does not align with historical realities, and that the publication focused on content characterized by disinformation.*

Keywords: *First World War, Armenian Revolt, Ottoman State, Paris Peace Conference, La Voix de l'Arménie.*

Giriş

Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminden Birinci Dünya Savaşı sonrasına uzanan süreçte hem iç siyaset hem de uluslararası politika açısından belirleyici bir husus olarak varlığını sürdürmüştür. Taşnak ve Hınçak gibi komitelerin örgütlediği isyan hareketleri, Osmanlı topraklarında ciddi güvenlik sorunlarına yol açmıştır. Ermenilerin isyan hareketleri Batılı kamuoyunda Ermeniler aleyhine değil, tam tersine Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan bir propaganda zeminine dönüşmüştür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında alınan sevk ve iskân kararı, savaş sonrasında Ermeni çevrelerince uluslararası kamuoyu önünde bir mağduriyet söylemine dönüştürülmüş ve bu söylem, Paris Barış Konferansı sürecinde bağımsız bir Ermeni devleti kurulması talebinin temel argümanı haline getirilmiştir.

Bu çalışmanın esas konusunu, Paris'te 1918-1919 yılları arasında yayımlanan ve Ermeni siyasi hareketinin Avrupa kamuoyu nezdindeki en etkili yayın organlarından biri olan *La Voix de l'Arménie* gazetesinin propaganda faaliyetleri oluşturmaktadır. Pro Armenia gazetesinin devamı niteliğinde olan ve René Pinon'un baş editörlüğünü üstlendiği bu gazete, Paris Barış Konferansı öncesinde ve konferans süresince Ermeni taleplerinin Batılı devletler nezdinde meşrulaştırılmasına yönelik yoğun bir lobi faaliyeti yürütmüştür. Gazetenin sayfalarına taşınan makaleler, mektuplar ve röportajlar incelendiğinde, Ermeni siyasi temsilcilerinin hangi argümanlarla hareket ettikleri ve bu argümanların İtilaf Devletleri'nin karar alma süreçlerini ne ölçüde etkilediği daha açık biçimde görülebilmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın temel araştırma sorusu şu şekilde belirlenmiştir: *La Voix de l'Arménie* gazetesi, Paris Barış Konferansı sürecinde Ermeni siyasi taleplerini Batılı kamuoyuna ve karar alıcılara meşrulaştırmak amacıyla hangi söylem ve lobi stratejilerini kullanmış, bu stratejiler dönemin diplomatik gelişmeleri ve sahadaki gerçekleriyle ne ölçüde örtüşmüştür? Bu soruya cevap aranırken, öncelikle Ermenilerin geçmişten konferans gününe kadar olan faaliyetlerine odaklanılmıştır. Bu çerçevede, Amerikan arşiv belgelerine başvurulmuş ve oldukça önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Ulusal Arşivleri'nde (National Archives and Records Administration-NARA) yer alan diplomatik yazışmalar, büyükelçilik raporları ve resmî kayıtlar temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu belgeler sayesinde gazetede Ermeni isyanları ile ilgili öne sürülen iddiaların,

sahada görev yapan Amerikan diplomat ve görevlilerin gözlemleriyle ne derece örtüşüp örtüşmediği ortaya konmaya çalışılmıştır. Söz konusu arşiv belgeleri hem Osmanlı Devleti'nin resmî tutumunu hem de bölgede bilfiil bulunan yabancı gözlemcilerin tanıklıklarını yansıtması bakımından, dönemin Ermeni propaganda metinlerine karşı bir denetleme imkânı sunmaktadır.

Çalışma, bu iki kaynağı referans alarak -bir yanda Ermeni lobi faaliyetinin esas unsuru *olan La Voix de l'Arménie* gazetesi, diğer yanda Ermeni meselesine temkinli yaklaşan Amerikan arşiv belgeleri- ve karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirerek, Ermeni meselesinin Paris Barış Konferansı'na taşınma sürecini ve bu süreçte üretilen söylemin işleyiş biçimini ortaya koymayı hedeflemektedir. Gazetede yer alan iddialar ile NARA belgelerindeki resmî belgeler, tarihsel-karşılaştırmalı yöntem çerçevesinde ele alınmıştır.

Ermeni İsyanları ve Propaganda Faaliyetleri

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte Taşnak, Hınçak ve Armenakan gibi partiler kurarak, Osmanlı Devleti'ne isyan etmişler ve ülke içerisinde düzen bozucu, Osmanlı Bankası Baskını ve Zeytun olayları gibi birçok kanlı eylemlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde Avrupalı devletlerin yoğun desteğini gören Ermeniler, bütün çabalarına rağmen bağımsızlık elde edememişlerdir.[1] Ermeniler arasında kendilerine açıkça destek veren Batılı devletlerin topraklarına göç etmek, Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde gözlemlenen bir hadise idi. Ancak Ermeniler gittikleri yerde uyum sorunları yaşıyorlardı. Cereyan eden hadiseler, Osmanlı Devleti ile Batılı devletleri mahkemeler nezdinde karşı karşıya getirmekteydi. Örneğin, ABD'de Massachusetts eyaletine bağlı Worcester şehrinde yaşayan 23 yaşındaki Ovagim Aharonian adlı Osmanlı tabiiyetinde olan Ermeni genci, 17 Ekim 1888 tarihinde, Yüksek Mahkeme tarafından cinsel saldırı suçlaması sebebiyle beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Sanık, kendisinin üç aydır ABD'de olduğunu ve ülkenin kanunları hakkında hiçbir şey bilmediğini iddia ediyordu.[2]

Osmanlı Devleti, elçilik vasıtasıyla yurt dışındaki Ermenilerin faaliyetlerini dikkatli bir şekilde takip etmekteydi. Devlet-i Aliyye'nin Washington Sefiri,

1 Ali Demirel, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Uluslararası Hukuk Açısından 1915 Ermeni Sevk ve İskânı," *Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 5, no. 1 (2021): 54, https://izlik.org/JA34GL93XB.

2 National Archives and Records Administration (NARA), Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 24 Avril 1889, No. Gl: 5572, No. Spl. 12, Objet, Monsieur Le Secrétaùre D'Etat, 24 Nisan 1889.

Rum kökenli Aleksandri Mavroyeni Bey (1848-1929), ABD Dışişleri Bakanı Walter Q. Gresham (1832-1895)'a 20 Ekim 1893 tarihinde Ermeni meselesi ile ilgili bir mektup gönderir. Buna göre, New York'ta Ermenice dilinde Ermeniler tarafından yayımlanan gazete makalelerinde, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin isyana açık bir şekilde teşvik edildiği belirtilir.

New York'ta ayda iki kez yayımlanan "Haik" adlı Ermeni gazetesinde, Ermeniler ulus inşa etme sürecinde yavaş hareket etmiş olsalardı ne örgütlenebilecekleri ve ne de isyana kalkışabilecekleri vurgulanmaktaydı. Gazetenin 1 Ekim 1898 tarihli sayısında şu ifadelere yer verilir:

> *"Sadece kelimeler aracılığıyla askerî ruhu canlı tutmak imkânsızdır. Yabancı ülkelerdeki genç Ermeniler arasında askerî ruhu uyandırmanın en iyi yolu, onlara askerî eğitim vermektir. Tecrübelerimiz göstermiştir ki Ermeni ulusunun diplomatik yolları kullanarak, siyasi bir yapılanma sürecine girmesi imkânsızdır. Doğu'da hazır ve örgütlenmiş bir Ermeni-Rus kolordusu olduğu gibi, Batı'da buna benzer bir şekilde Ermeni-Amerikan kolordusu ihdas edilmelidir.*
>
> *Elektrik lambasının yakılması gibi, bir halkın bir anda harekete geçmeyeceğine kani olmuş durumdayız. Ancak Şark meselesi tekrardan masaya yatırılacak olursa, önümüzdeki iki yıl boyunca o coğrafyada önemli ayaklanmalar olacağını öngörmekteyiz. Öncelikle isyancı hareketler baş gösterecek, akabinde Osmanlı Devleti bunu baskılamaya çalışacak ve en sonunda savaş hali ortaya çıkacaktır. Bu savaşın neticesinde ise büyük güçlerin organize ettiği bir kongre düzenlenecektir. Eğer Ermeniler, bu iki yıllık süre zarfında gerekli tedbirleri alır ve iyi hazırlanırlarsa, isyanlarında başarılı olacaklardır. Hınçak komitesi derhal çeteleri örgütlemeli ve isyan günü geldiğinde bu çeteler birleşmelidir. Bu çeteler gerilla tipi bir örgütlenme anlayışı benimseyecek ve Türkiye'nin dağlarında operasyonlar yürüteceklerdir. Böylece kırsal ve şehir bölgelerinde Ermenilerin nüfusu korunacaktır."*[3]

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne isyan etmenin yolunu ve yöntemini erken tarihlerde bulmaya çalışmışlardır. Ermeni çeteciler, günün sonunda Devlet-i Aliyye ile çatışma halinde olacaklarını biliyorlardı ve bu doğrultuda hazırlıkların yapılması gerektiğini savunuyorlardı. Ermenilerin esas amacı,

3 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 26 Octobre 1893, No. Gl: 6693, No. Spl. 16, Object, Monsieur Le Secrètoùre D'etat, 26 Ekim 1893.

Türkiye'de beraber yaşadıkları Türk komşularını kesin bir şekilde imha etmekti. Bu çatışma ortamının sonunda ise büyük güçlerin desteğini almak suretiyle bir kongrede yer alacakları ve bağımsız olacakları hayaline kapılmış durumdaydılar.

Hınçak komitesi, 1887 yılında Cenevre'de kurulmuş olmasına rağmen, merkezini daha sonra Atina'ya taşımış ve etki alanını genişletebilmek maksadıyla şubeleşmeye çalışmıştır. Bu hareketin kurucularından biri olan Nişan Garabediyan, ABD'de yaşıyordu. Hınçak komitesine göre, Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında örgütlenmiş olan Hınçak çeteler; Türkleri öldürmek, onların köylerini ateşe vermek ve ardından dağlara kaçma gibi faaliyetler içerisinde bulunacaklardı. Bu duruma tepki gösteren Müslümanlar ayaklanacak ve kendilerine karşı koyacaklardı. Akabinde Rusya, insanlık ve Hristiyan medeniyeti adına duruma müdahale edip buraları ele geçirecekti.

Hınçak komitesi, bu planın zalimce olduğunu bilmesine rağmen bağımsızlık hayalleri uğruna her türlü eylemi icra edeceğini ilan ediyordu. Bu plana karşı gelen ve Ermenilerin argümanlarını tasvip etmeyen bazı Batılı siyasetçiler şunları söylüyorlardı:

> "*Bu plan, Ermeni adını tüm medeni halklar arasında bir nefret unsuru haline getirecektir. Ermeni halkı; Rus himayesinden ziyade, Türkiye'de kalmayı tercih etmektedir. Eğer Ermeniler, Rus H*ükümeti*'nin kontrolü altında olmak isteselerdi, bugün Türkiye'de tek bir Ermeni aile dahi kalmazdı ancak durum tam tersi şekildedir. Hınçak komitesi, Türkler ile Ermenilerin arasını bozmak için her türlü faaliyette bulunmaktan çekinmemektedir. Ermeni çeteler kurnaz, ilkesiz ve zalimdirler. Suikast tehditlerini bahane göstererek, kendi halkından zorla para toplamaktadırlar. Esasında Hınçak komitesi Rus menşeilidir ve arkasında Rusya'nın politik hedefleri vardır.*"[4]

Ermeniler, Batılı devletlerin himayesi altındaydılar ve Anadolu'da Devlet-i Aliyye'nin zor duruma düşmesi için her türlü eylemde kullanılabilecek potansiyeldeydiler. İstanbul'daki Robert Koleji'nde uzun yıllar müdürlük yapmış olan Rahip Cyrus Hamlin (1811-1900), Amerikan misyonerlerinin en yetkili temsilcilerinden biri olarak kabul ediliyordu. Hamlin'in 13 Nisan

4 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 3 Of Janvier, 1894, No. Gl: 6883. No. Spl. 2, Object, Le Secretary Of State, 3 Ocak 1894.

1894'te *Boston Daily Advertiser* gazetesine gönderdiği mektup, Ermeniler konusunda ihtiyatlı olunması gerektiğini savunan Batılıların, aksine görüş beyan ediyordu. Bu mektup, ABD'nin Ermeniler lehine yapmış olduğu faaliyetleri göstermesi açısından dikkat çekicidir. Mektupta şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"American Board misyonerleri, bugüne kadar Ermenilerin her türlü ihtiyacını gidermiş ve onların en büyük dostları haline gelmiştir. Onlar için pek çok lise ve kolej kurmuşlardır. Anadolu'daki Amerikan okulları çoğunlukla Ermeniler içindir ve hepsine kabul edilmektedirler. Yarım asırdan fazla bir süredir misyonerler, ezenler ile ezilenlerin arasında durmuş ve ellerinden geldiğince ezilenlerin uğradıkları haksızlıkları gidermeye ve acılarını azaltmaya çalışmışlardır. 1878 Berlin Kongresi toplanmadan hemen önce Alman Şansölyesi Otto von Bismarck (1815-1898) ile görüşen iki Amerikan misyoneri, Ermeni meselesini gündeme getirmişti. Bismarck, Türkiye'deki Ermeniler için elinden gelen her şeyi yapacağını söylemişti."*[5]

Ermeniler, isyan hazırlıklarını tamamladıklarını düşündüklerinde, 1894 yılında Sason'da ayaklandılar. Ermeni çeteleri bu isyan sırasında çok sayıda masum Müslümanı katletmişti. Osmanlı yönetimi, çevre vilayetlerden bölgeye askerî güç sevk ederek, isyanı bastırmıştı ancak isyanın gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yankıları devam ediyordu. İsyan sırasında 277 Ermeni isyancı etkisiz hale getirilmesine rağmen, doğru olmayan haberlerle Avrupa kamuoyunda bu rakam, 20.000'leri bulmuştu. Batılı devletler Ermenilerin propagandalarına destek vermişler ve uzun süre Ermeniler kendilerinin mağdur olduklarını gösterme çabası içerisinde olmuşlardı.[6]

Sason'daki olayların başlamasından önce bölgeye, Adana doğumlu Hampartzoum adındaki bir Ermeni gelmişti. Bu kişi, İstanbul'da sekiz yıl tıp eğitimi aldıktan ve Kumkapı olaylarına karıştıktan sonra önce Atina'ya, sonra ise Cenova'ya kaçmıştı. Daha sonra kılık değiştirerek ve kendisine belirlemiş olduğu bir takma isim ile İskenderun üzerinden Diyarbakır'a, akabinde Bitlis'e geçmişti. Hampartzoum orada bir araya geldiği beş Ermeni ile birlikte yıkıcı faaliyetlerine başlamıştı. Hampartzoum, Bitlis'te insanlara kendisinin

5 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 18 Avril, 1894, No. Gl: 7072, No. Spl. 23, Object, Monsieur Le Secrétaire D'Etat, 18 Nisan 1894.

6 Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı," *Belleten* 70, no. 258 (2006): 698-699, https://doi.org/10.37879/belleten.2006.695.

yabancı bir ajan olduğunu ve Türk devletini devirme planlarında tüm Avrupalı güçler tarafından desteklendiğine dair iddialarda bulunuyordu. Yapılan kara propaganda sayesinde Hampartzoum Bitlis'te isyanın zeminini oluşturmuştu.

İsyan sırasında Ermeniler, Müslüman köylerini yağmaladılar ve Müslümanları feci şekilde katlettiler. İsyancılar, Andok Dağı (günümüzde Diyarbakır sınırları içerisindedir) civarında bir araya geldiler ve ayrı ayrı örgütlendiler. Muş'a bağlı Gülligüzat köyündeki Müslüman kadınlar, Ermeni isyancılar tarafından feci bir şekilde katledilmişti. Birçok Müslüman, işkenceye uğrayarak, haç öpmeye zorlanmıştı. Ermeniler, Muş civarındaki Kürt köylerine saldırıyor ve yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Devlet-i Aliyye, Ermeni isyanını bastırabilmek için bölgeye nizami birlikler gönderdi. Elebaşı Hampartzoum ile suç ortaklarından on bir kişi dağa kaçmalarına rağmen yakalanmışlardı.[7]

Bu olaylar akabinde Batılı devletler, Osmanlı Devleti'ni uluslararası arenada diplomasi aracılığıyla sıkıştırmak maksadıyla, İstanbul Evanjelik İttifakı'nın[8] 1895 yılında "Hatt-ı Hümayun İhlalleri" başlığıyla hazırladığı broşürü gündemde tutmaktaydılar. Osmanlı Devleti yetkililerinin ısrarlı bir şekilde gayrimüslimlerin haklarını ihlal ettiğini iddia eden bu broşür ile Devlet-i Aliyye'ye karşı açık bir düşmanlık beslenmekteydi. Evanjelik İttifakı böylece Ermenilerin isyan ettikleri bir dönemde, onları aklamaya çalışmıştır. Bu dönemde Ermeni çetecilerin gazetelerinde, broşürlerinde ve konuşmalarında zikrettikleri propagandalar ön plana çıkmış ve Sason'daki karışıklıkların kökeninde yatan sebepler görmezden gelinmiştir.[9]

Ermeni çeteler, Anadolu'daki Müslüman ahaliye yönelik katliamlarının yanı sıra Amerikan misyonerlerine karşı Müslümanlar tarafından saldırılar yapıldığı söylentisini yaymaya çalışıyorlardı. ABD'deki Osmanlı sefiri Aleksandri Mavroyeni Bey konuyla ilgili 22 Kasım 1895 tarihinde ABD Dışişleri Bakanı R. Olney'e bir mektup gönderir ve şöyle der:

> *"Harput'taki Amerikan misyonerlerine ait binaların yağmalandığına dair iddianın doğru olup olmadığını henüz teyit etmiş değilim. Bugüne*

7 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 5 Fèvier 1896, No. Gl: 8275. No. Spl. 11, Monsieur Le Scrètoùre D'Etat, 5 Şubat 1896.

8 İstanbul Evanjelik İttifakı, 1846'da Londra'da kurulan Evanjelik İttifakı'nın, İstanbul'daki şubesidir. Evanjelik İttifakı, Katolikliğin yayılmacı faaliyetlerine karşı koymak için ortaya çıkmıştır. Birçok ülkede farklı şubesi bulunmasına rağmen, bu İttifak'ın en etkili olduğu yer her zaman İngiltere olmuştur ("Evangelical Alliance." Britannica. https://www.britannica.com/topic/Evangelical-Alliance).

9 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 22 Juin, 1895, No. Gl: 7742. No. Spl. 30, Object, Monsieur Le Secrétaire D'Etat, 12 Şubat-22 Haziran 1895.

> *kadar birkaç eyaletimizde çeşitli katliamlara imza atan Ermeni çeteleri, bir yılı aşkın bir süredir şiddetin her türlüsünü denemektedirler. Ancak bugüne kadar Amerikan misyonerlerine yönelik Müslümanlar tarafından tek bir saldırının dahi yapılmadığını belirtmek isterim. Devlet-i Aliyye'nin yetkilileri, ülkedeki tüm yabancıları Ermeni çetelerin şiddetinden korumaya azami gayret göstermektedirler."*[10]

Ermeni ihtilal komitelerinin Anadolu'da yaptıkları katliamlar, Avrupa kamuoyunda Ermenilerin Müslümanlar tarafından katliama uğradıkları şeklinde basına servis ediliyordu. Bu çelişki ve kara propaganda karşısında Batılılar gerçeğin ne olduğu konusunda fikir sahibi olmuş durumdaydılar. Paris'te Temsilciler Meclisi'ndeki Lyon Milletvekili E. Bérard, *Évènement* gazetesine konuyla ilgili şu açıklamada bulunmuştu:

> *"Bize katliamlardan, vahşi suçlardan ve akıtılan kanlardan bahsediliyor. Bu katliamlar, Ermeniler mi yoksa Türkler tarafından mı gerçekleştiriliyor? Ermeniler ısrarlı bir şekilde Türkleri suçluyor ancak Osmanlı makamlarının ölçülü, uzlaşmacı ve barışçıl mesajları Ermenilerin iddialarını şüpheli hale getiriyor."*[11]

Yaşanan gelişmeler hakkında Aleksandri Mavroyeni Bey şunları söylemiştir:

> *"Ermeni ihtilal komiteleri olmasaydı, Türkiye'de herhangi bir iç karışıklık meydana gelmezdi. Ermeni isyanlarını bastırma yöntemleri şiddetliyse, bunun sebebi itaatsiz Ermenilerin gaddarca bir surette örgütlenmiş olmasıdır. Ermeni isyancılar, dinî ve örfî önyargılar nedeniyle Osmanlı Devleti'ne karşı olan yabancı ülkelerden destek bulmuş olmasalardı, karışıklıkların boyutu bu raddeye gelmezdi."*[12]

Ermeniler, Bitlis haricinde Adana ve Halep vilayetlerinde bir isyan girişimi başlatmak için kapsamlı hazırlıklar yapmaktaydılar. Hınçak komitesi mensupları, bölgeye silah ve bomba tedarik edebilmek için çabalıyorlardı. Ermenilerin asıl hedefi, Ermeni halkının isyana dahil olmasıydı. Sason'da Müslümanlara yapılanların bir benzerini bu bölgede yapmak istiyorlardı.[13]

10 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 22 November 1895, No. Gl: 8036. No. Spl. 72, Monsieur Le Secrétaùre D'Etat, 22 Kasım 1895.

11 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 21 Décembre, 1895, No. Gl: 8155, No. Spl. 90, Monsieur Le Secrétaùre D'Etat, 21 Aralık 1895.

12 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 21 Décembre, 1895, No. Gl: 8155, No. Spl. 90, Monsieur Le Secrétaùre D'Etat, 21 Aralık 1895.

13 NARA, Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 19 Juillet 1896, No. Gl: 8606, No. Spl. 37, Monsieur Le Secrètoùre D'Etat, 19 Temmuz 1896.

Zeytun'daki Ermeniler, 1895 yılında ayaklanmışlardı ve bu eylem Hınçak komitesi tarafından organize edilmişti. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesini fırsat bilen Ermeniler, devleti içten çökertebilmek için Türk ordusuna zarar verme ve savunmasız Müslüman halkı katletme amacıyla, 1875-1915 tarihleri arasında 1.5 milyon insanın ölümüne sebep olmuşlardı. Ermeniler 1909 yılında Adana dolaylarında benzer hadiselerin içerisinde yer almışlardı. Osmanlı Devleti, Ermeni isyanını bastırabilmek için yoğun bir şekilde mücadele etmişti. Görüldüğü üzere Ermeniler, fırsat bulduğu ilk anda katliamlara devam etmekteydiler. Bütün bu yaşanan hadiselerin neticesinde, 14 Mayıs 1915 tarihinde Ermenilerin bahsi geçen faaliyetlerinden dolayı bulundukları bölgelerden, başka yerlere nakledilmeleri hususu gündeme geldi ve bu karar tatbik edildi.[14]

Ermeni Sevk ve İskânı

Ermeniler, başka bölgelere nakledilmeden hemen önce ABD Büyükelçiliği nezdinde propaganda faaliyetlerine ağırlık vermişlerdi. Ermeni Patriği, ayrıca İtalyan ve Bulgaristan Büyükelçilerine mektup göndererek, girişimlerde bulunuyordu. Osmanlı Harbiye Nazırı, Ermenilere yönelik alınacak tedbirlere ilişkin ABD Büyükelçisine, Ermenilerin Van'daki kamu binalarını ve postaneyi bombalama hadiselerinden sorumlu olduklarını ifade etmişti. Ermeni isyancılar yaklaşık on iki ay boyunca Van'daki Müslümanlara yönelik katliamlarda bulunmuşlardı.

Bundan dolayı Taşnak komitesinin benzer girişimlerde bulunma ihtimali üzerine, tedbir amaçlı isyancı Ermenilerin bir kısmının başka bölgelere nakledilmesi kararı alınmıştı. Bu süreç içerisinde Osmanlı Sadrazamı, Harbiye Nazırı ve Dâhiliye Nazırı muhtelif zamanlarda açıklamalar yaparak, Ermeniler hakkında olası taşkınlık hadiselerine yönelik önlemlerin alındığını ve kesinlikle isyancı Ermenilere karşı bir katliam yaşanmayacağını ifade etmişlerdi. Taşnak komitesi mensubu olmayan ve yanlışlıkla tutuklanan Ermenilerin de bir an önce serbest bırakılacağı vurgulanmıştı.[15]

14 Ahmet Eyicil, "I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi," *Belleten* 67, no. 250 (2003): 912, https://doi.org/10.37879/belleten.2003.911.

15 NARA, Central File: Decimal File 867.4016/59, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 30 Nisan 1915.

Türk hükümeti, isyan hadiselerine rağmen meselenin sükûnetle çözülmesi taraftarıydı. Ermeniler ise bugüne kadar yapmış oldukları haksız eylemleri görmezden gelerek, bulundukları durumdan bir an önce çıkabilmeleri adına Batılı devletlerden yardım talep etmekteydiler. Türk hükümeti, olayların daha fazla büyümesini engellemek amacıyla daha önce belirtildiği üzere, Ermenilerin başka bölgelere nakledilmesi kararını almıştı. Böylece bölgede Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar neticesinde Müslüman halk nezdinde oluşan öfkenin, daha büyük hadiselere yol açmaması hedeflenmişti.

ABD'nin Osmanlı Devleti nezdindeki Büyükelçisi Henry Morgenthau (1856-1946), Ermeni meselesi ile ilgili yaşanan hadiseleri ele aldığı 25 Mayıs 1915 tarihli bir raporunda şu ifadelere yer vermişti:

> *"Gerçek şu ki yaşanan hadiselerden dolayı Osmanlı Hükümeti artık Ermenileri sadık vatandaş kategorisinde değerlendirmemektedir. Ermenilerin büyük çoğunluğu, hükümetin değişmesini talep etmektedir. Ancak bu isteğin gerçekleşmesi şu an için imkânsızdır. İmparatorluğun doğu bölgelerinde Ermeni ayaklanması meydana gelmiştir. Birkaç yıl önce demiryolu imtiyazlarımız konusunda bizlere yardımcı olan Pastırmacıyan, şimdi Ermeni çeteleri ile beraber hareket ederek, Türk ordusuyla savaşmaktadır. İsyancıların Van'da gerilla savaşı yürüttükleri bilinmektedir. Her halükârda bu yaşananlar İstanbul'da isyana katılmamış Ermeniler üzerinde şüphe uyandırmıştır. Ancak bu şüphenin haklı yanlarının olduğunu da belirtmek zorundayım. İstanbul'daki bazı Ermeniler, isyancılar ile gizli bir iş birliği yürütmektedir. Bundan dolayı Osmanlı yöneticileri, bazı Ermenilerin tutuklanmasına karar vermiştir. Ben, Osmanlı Devleti tarafından sistematik bir katliama girişildiğini veya girişileceğini düşünmüyorum ancak alınan önlemler sırasında bazı can kayıpları meydana gelmiş olabilir."*[16]

Osmanlı Dahiliye Nezareti'nden, 27 Mayıs 1915'te Erzurum Vilayeti'ne gönderilen mektupta, Erzurum'un Rus sınırında bulunmasından dolayı bölgedeki Ermenilerin bir an önce çıkartılması gerektiği belirtilmiştir.[17] Bu sırada Ermenilerin, Osmanlı yönetimi tarafından katliama uğradıklarına dair propaganda faaliyetlerine karşı Osmanlı Hükümeti, 26 Haziran 1915 yılında

16 NARA, Central File: Decimal File 867.401671, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 25 Mayıs 1915.

17 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası,* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1985), 219.

resmî bir bildiri yayımlamıştır. Bildiride, Amerikan arşiv belgelerine yansıdığı şekliyle şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"Osmanlı nüfusunun bir parçası olan Ermeni yurttaşlarımızın zihinleri, birkaç yıldır yabancı devletlerin teşvikleriyle yanlış ve kanunsuz fikirler ile yoğrulmaktadır. Kendi rahatlarının ve menfaatlerinin yanı sıra diğer yurttaşların huzur ve sükûnetini bozarak, kanlı eylemlerde bulunmuşlardır. Hem memleketin huzur ve sükûnetini korumak hem de Ermeni nüfusunun varlığını ve güvenliğini muhafaza etmek amacıyla hükümetimiz, fevkalade tedbirler ve fedakarlıklar üstlenmek zorunda kalmıştır. Hükümet, Ermenileri savaşın sonuna kadar kendilerine gösterilecek yerlerde (Suriye'nin muhtelif noktaları) ikamet edecekleri iç vilayetlere sevk etmeye mecbur kalmıştır. Bu nedenle tüm Osmanlı tebaasının aşağıdaki emirlere harfiyen uyması gerekmektedir.*
>
> 1. *On beş gün içerisinde hasta Ermeniler hariç olmak üzere, tüm Ermenilerin Jandarma koruması altında yola çıkmaları gerekmektedir.*
>
> 2. *Yollarda perişan olmamaları için Ermenilerin istirahat edeceği uygun hanlar ve binalar hazırlanmıştır. Her türlü saldırgan eylemden korunmaları ve ikametgahlarına güvenli bir şekilde varmaları için tüm tedbirler alınmıştır.*
>
> 3. *Jandarma, Ermenilerin hayatına kast edenlere, malını gasp edenlere veya onlardan herhangi birinin namusuna leke sürenlere karşı silah kullanacaktır. Bu tür kişiler derhal tutuklanacaklar, Divan-ı Harp'e sevk edilecekler ve idama mahkûm edileceklerdir.*
>
> 4. *Ermeniler hükümetin kararına uymak zorundadırlar. Aralarında Jandarmalara karşı silahla mukavemet göstermeye cüret edenler olursa, bu kişilere karşı silah kullanılacaktır.*
>
> 5. *Ermenilerin her türlü ateşli silah taşıması yasak olduğundan, evlerinde veya dışarıda sakladıkları her türlü silah, tabanca, bomba ve kamayı hükümete teslim etmek zorundadırlar.*
>
> 6. *Ermenilerin yanlarında götürülemedikleri büyük veya küçükbaş hayvanlar, ordu adına hükümet tarafından satın alınacaktır.*

7. *Yol üzerindeki köy, kasaba, kaza ve vilayetlerin yetkilileri Ermenilere ellerinden geldiğince yardım etmelidirler."*[18]

Almanya'nın Trabzon Konsolosu olarak görev yapan Dr. Heinrich Bergfeld'in, 9 Temmuz 1915'te hazırladığı ve Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu rapor, oldukça dikkat çekicidir:

> *"Türkiye savaşa duhul ettikten sonra, herhangi bir olumsuz gelişme olmamasına rağmen Trabzon Valisi ile bölgedeki Hristiyanların güvenliği hakkında dostane görüşmeler yaptım. Vali, özel olarak Ermenilerin barışı korudukları sürece, onlara karşı hiçbir şey yapılmayacağına dair bana kesin bir güvence verdi. Dahiliye Nezareti'nden bizzat Talat Bey tarafından gönderilen ve Ermenileri, yetkililerin özel bakımına/ himayesine emanet ettiği bir telgrafı bana gösterdi. Şunu itiraf etmeliyim ki buradaki Hristiyanların güvenlik ile ilgili hiçbir sorunları bulunmuyordu. Rutin olarak Osmanlı güvenlik güçleri, Ermenilerin evlerini aradıklarında, Ermenilerin kendileri tarafından da bana aktarıldığı üzere, herhangi bir sorun ile karşılaşılmıyor ve son derece titiz çalışmalar yürütülüyordu.*
>
> *Ancak Ermeniler, Türkler tarafından kendilerine gösterilen adil muameleye, kötü karşılık verdiler. Türklere olan nefretlerini ve İtilaf Devletleri'ne, özellikle de Rusya'ya olan sempatilerini hiçbir zaman gizlemediler. Çanakkale'nin ve Erzurum'un düştüğü, Rusların Karadeniz kıyısında yer alan Midia yakınına çıkarma yaptığı, hatta Osmanlı Sultanının Bursa'ya kaçtığı gibi ortalıkta dolaşan çılgınca söylentiler, onlar için birer bayram sevinci niteliğindeki hadiselerdi. Başta Van Vilayeti olmak üzere, diğer bölgelerde çıkan Ermeni ayaklanmalarını da gözden kaçırmamak gerekir. Babıali'yi Ermenilere karşı istisnai önlemler almaya sevk eden esas sebepler bunlardı.*
>
> *24 Haziran tarihinde, Trabzon'daki Ermeni komitesi liderleri tutuklandılar ve Samsun'a gönderildiler. Trabzon Valisi, Ermenilerin başka bölgelere nakledilmesi hususu gündeme gelirse, bu sürecin tamamen yetkili sivil ve askerî makamlar tarafından yürütüleceğini*

18 NARA, Central File: Decimal File 867.4016/114, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 26 Haziran 1915.

beyan etti. 26 Haziran'da Ermenilere, beş gün içerisinde iç kısımlara sevk edilmek üzere hazır olmaları gerektiği tebliğ edildi. Sadece hastaların kalmasına izin verildi ve hastanelerde kalmaları için gerekli düzenlemeler yapıldı. Ancak daha sonra hastaların yanı sıra 10 yaşından küçük tüm çocuklar, dullar, yetimler, o sırada erkek koruyucusu olmayan tüm kadınlar (buna silah altındaki erkeklerin aileleri de dahildi), hamile kadınlar ve Katolik Ermeniler de göç etmeyecek olanlar arasında sayılmışlardır.

Hamile kadınların ayrıca evlerinde kalmalarına ve kendilerine bakmaları için yanlarında bir kadın refakatçi akraba bulundurmalarına izin verildi. Ayrıca çocuklar, tanıdıklarının yanına yerleştirilebilecekti. Vali, Trabzon'dan ayrılan Ermenilerin yoldaki güvenliğine ilişkin bana teselli edici güvenceler verdi. Onun enerjisine ve istekliliğine, kendi yetki alanı içinde Ermenilere hiçbir şey olmaması için bugüne kadar gösterdiği çabasına güveniyorum."[19]

Ermenilerin tamamının başka bölgelere nakledilmesi söz konusu değildir. Bazı şartları taşıyan Ermeniler, bulundukları yerlerde kalmaya devam etmişlerdir. Aynı şekilde sadakatlerinden şüphe edilmeyen ve isyanlara sempati duymayan Ermeni memurlar da görevlerine devam etmişlerdir.[20] ABD Donanması adına Samsun'da görev yapan Teğmen Carl H. Zimmer, 8 Eylül 1919 tarihinde muhtelif Türk yetkililer ile yaptığı görüşmeler sonunda bir rapor kaleme alır ve 1915 yılında cereyan eden Ermeni hadiselerine yönelik önemli tespitleri ortaya koyar:

"Samsun Valisi ile yaptığım mülakat, Ermeni meselesinin farklı yönlerini aydınlatmama ışık tuttu. Vali, tam bir Türk'tü ve en ufak bir tereddüt göstermeden her soruya cevap vermeye hazırdı. İngilizce bilmiyordu ancak tercüman aracılığıyla gayet güzel bir şekilde sohbet ettik. Bu Vali, savaşın başlangıcında Diyarbakır Valisi olarak görev yapıyordu. Savaş başladıktan iki ay sonra ise İstanbul'daki yetkililerden, Ermenilerin örgütlendiğine ve Van ile Bitlis yakınlarındaki yollarda Türk birliklerine yönelik saldırılarda bulunduklarına dair mesajlar aldı.

19 NARA, Central File: Decimal File 867.4016/118, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 9 Temmuz 1915.

20 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920),* (Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 14 1994) 9.

Hükümet, Vali'nin görev yaptığı sahada benzer gelişmelerin yaşanmaması için tüm tedbirleri alması gerektiğini belirtti. Vali, bölgesinde bulunan Ermeni piskoposları çağırarak, yaşanan gelişmelerden onlara bahsetti ve hem kendi iyilikleri hem de herkesin iyiliği için çaba harcamalarının önemini vurguladı. Birkaç ay sonra İstanbul'daki yetkililer, tüm Ermenilerin Türk ordusunun gerisinden uzaklaştırılması ve iç kesimlere nakledilmesi yönünde bir emir yayınladı. Bu hamle, ikmal trenlerinin Ermeniler tarafından yağmalanmasını engellemek için yapılmıştı. Ermenilerin bu dönemde yapmış olduğu katliamlar ve eylemler, alınan bu tedbirin oldukça haklı olduğunu göstermekteydi.

Bunun yanı sıra 1917 yılında Rusların geri çekilmesi sırasında bu Vali Erzurum, Erzincan, Gümüşhane ve Trabzon'a gitmişti. Ermenilerin katlettiği binlerce masum Müslümanın olduğunu bizzat kendi gözleri ile görmüştü ve bunları kanıtlamak için fotoğraf çekmişti. Vali'ye göre, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden başka yerlere nakledilmeleri, kesinlikle dini bir motivasyonla yapılmamıştı. Ermeniler ve Rumlar, uzun yıllar Türkler tarafından herhangi bir baskıya maruz kalmadan bir arada yaşamışlardı. Bu hadiseler, Ermeni ve Rumların Türklere çıkarmış olduğu zorluklar sebebiyle cereyan etmiştir. Ortalama bir Amerikalının Türkler hakkındaki fikri, Rum ve Ermenilerin yaptıkları propagandalar çerçevesinde şekillenmektedir. Ancak sahadaki gerçek, görüldüğü üzere oldukça farklıdır.

Samsun'daki Türk Müftünün yazdığı rapor ise Ermenilere yönelik bakış açımı değiştirecek nitelikteydi. Raporda şu ifadelere yer verilmiştir: Savaş başladığında Ermenilerin planı, Türkiye'nin Kafkas kuvvetleri ile bağlantısını kesmek şeklindeydi. Bundan dolayı Osmanlı'ya göre onların savaş bölgelerinden uzaklaştırılması gerekli hale gelmişti. Nitekim Ermenilerin göçü başlamadan önce Van'da Türkler, Ermeniler tarafından açık bir şekilde vahşete maruz kaldılar. Özellikle Antranik Paşa adındaki bir Ermeni, bu vahşetlerin çoğunun azmettiricisiydi ve bu kişi hiçbir zaman yargı önüne çıkarılmadı. Antranik Paşa, şu anda Paris'te düzenlenen barış konferansına katılıyor. Türkler ile Ermeniler arasında mevcut olan husumetin nedeni, bir süre önce Ermenilerin Türklerden altı vilayeti almayı teklif etmesiyle başladı. Türkler bu vilayetlerde büyük çoğunluğa sahiptiler ve azınlıkta olan Ermeniler tarafından yönetilmeyi haklı olarak kabul etmediler.

> *Adı Bosnazade Ahmet olan Samsunlu Türk bir Avukat, yaşananlar hakkında şöyle bir rapor yazmıştı: Ermeniler uzun zamandır bağımsızlık hedefiyle hareket etmekteydiler. Özellikle Sultan Abdülhamid döneminde, propaganda konusunda çok ileri gitmişlerdi. Savaşın başlangıcında Van Ermenileri, iyi örgütlenmişlerdi ve Türkleri katletmeye başlamışlardı. Ermeniler, bu bölgeyi Müslümanlardan alarak, bağımsızlıklarını ilan etmek istiyorlardı. Van'ın dışında Sivas Vilayetindeki Karahisar-ı Şarki (günümüzde Giresun'a bağlı Şebinkarahisar)'de karışıklıklar başladı. Ermeniler bu bölgeyi yakıp yıktılar. Daha sonra benzer hadiseler Kayseri, Adana ve Tarsus'ta yaşandı. Ermeniler, genelde Türk askerilerine pusu kurarak yollarını kesiyorlardı ve onların silahlarını alarak kendilerini teçhiz ediyorlardı."*[21]

Ermeniler propaganda yoluyla Batılı devletlerin yöneticilerini etkilemeye çalışıyorlardı. Ancak görüldüğü üzere, sahada görev yapan yetkililer, Türklerle bizzat görüşmeleri neticesinde, olayların propaganda eşliğinde aktarıldığını anlıyorlardı. Bütün bu yaşananların, Ermenilerin Müslüman Türk halkına yönelik saldırıları ile başladığı ve akabinde etkilerini artırmaya çalıştıkları gözlenmektedir.

Paris Barış Konferansı Sürecinde *La voix de l'Arménie* Gazetesinin Lobi Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı neticesinde İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya), İttifak Devletleri'ne (Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Osmanlı Devleti) karşı zafer elde etmişti. Savaşın galibi İtilaf Devletleri; İttifak Devletleri'ne karşı savaş ilan devletleri de dahil ederek, büyük çaplı bir konferans organize etmek istemekteydiler. Bu kapsamda, 32 devletin katılımıyla 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı başladı. Konferans'ta ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya devletlerinin hâkimiyetleri söz konuydu. Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlar, çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkındaydı. Konferans'ta Rum, Ermeni ve Kürtlerin ortaya attığı iddialar tartışılmıştır.[22]

21 NARA, Central File: Decimal File 867.00/963, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., December 5, 1917 - Nov. 1, 1919, 8 Eylül 1919.

22 Mustafa Budak, "1. Dünya Savaşı Sonrası Yeni Uluslararası Düzen Kurma Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Tavrı: Paris Barış Konfernası'na Sunulan 23 Haziran 1919 Tarihli Muhtıra," *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* no. 7 (1999): 192, https://izlik.org/JA29DH27CH.

La voix de l'Arménie gazetesi, Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği dönemde, Ermeniler lehine propaganda içerikli yayınlar yapmaktaydı. *La voix de l'Arménie* gazetesi, 1900-1908 yılları arasında yayın yapan *Pro Armenia* gazetesinin devamı niteliğindedir. Bu gazetede ağırlıklı olarak Ermenilerin isyan girişimleri sonrasında Anadolu'dan başka bölgelere nakledilmeleri ve toprak talepleri ele alınır.[23] *Pro Armenia* gazetesinin temel gayesi, 1800'lü yılların sonunda Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı uyguladığı sözde şiddet politikasını Avrupa kamuoyuna duyurmaktı.[24] *La voix de l'Arménie*, 1 Ocak 1918'den Şubat 1919'a kadar Paris'te ayda iki defa çıkan Fransızca bir gazeteydi. Gazete Ermenilerin taleplerini gündeme getirerek, Fransa'daki Ermenilerin durumlarını konu edinmiştir. Derginin baş editörlük görevini, René Pinon yürütmüştür.[25] Bu gazete sayesinde Ermeniler, Paris Barış Konferansı öncesinde Batılı devletler nezdinde güç kazanmak ve bu konferans sırasında yeni bir Ermeni Devleti kurulması için çalışmışlardır.

La voix de l'Arménie gazetesinin 1 Ocak 1918 tarihli ilk sayısında René Pinon tarafından gazetenin amacını ortaya koyan makalede şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"Savaştan sonra Ermenistan'ın sesinin duyulması gereklidir. Bu gazetenin esas amacı, yaşadıklarımızın dünyaya duyurulmasıdır. Yaşadıklarımızın müsebbibi Kürtler ve Türkler olmakla beraber, bu duruma çanak tutan Almanya idi. Alman Büyükelçisi, tek bir hamlesi ile yaşadığımız trajedinin önüne geçebilirdi ancak bunu yapmadı. Enver ve Talat Paşalar, Almanya'nın aldığı kararlara itiraz edemezlerdi. Gerek Sultan Abdülhamid gerekse Jön Türkler, farklı yöntemlerle ve dar bir bakış açısıyla merkezileştirme politikalarını uyguladılar. Türkler, Ermenilerin sesini boğduklarını sanıyorlardı ancak ölü ya da diri sesimiz her daim duyulacaktır."*[26]

Ermeniler, bu dönemde kendilerinin Osmanlı yöneticileri tarafından kıyıma uğradıklarını iddia ediyorlardı. Ancak daha önce bizzat yabancı gözlemcilerin hazırladıkları raporlarda görüldüğü üzere, Ermenilerin Müslümanlara yönelik katliamlarda bulundukları ve Osmanlı Devleti'nin üzücü hadiseler yaşanmaması için önemli adımlar attığı bilinmektedir.

23 "La Voix de l'Arménie," Portail Mondial Des Revues. https://sismo.inha.fr/s/fr/journal/264017.

24 Yusuf Dinçel, "A Psychological Warfare Tool Against the Ottoman Empire: The Pro Armenia Newspaper (1900-1908)," *Review of Armenian Studies* no. 52 (2025): 127, https://doi.org/10.54842/ras.1791378.

25 "La voix de l'Arménie," Aram. https://webaram.com/biblio/presse/la-voix-de-larmenie.

26 René Pinon, "La voix de l'Arménie," *La voix de l'Arménie,* No. 1, 1 Ocak 1918, 1-7.

Ermeniler, Türkiye'yi diplomatik açıdan sıkıştırabilmek için ülke içerisindeki tüm muhalif çevrelerin açıklamalarından istifade etmekteydiler. Örneğin, İsviçre'de yaşayan ve Mithat Paşa'nın torunu olan Kemal Mithat Bey'in genel sekreterliğini yürüttüğü Barış ve Özgürlük/Osmanlı Yurtseverler Birliği, Türk Hükümeti'ni barışa zorlamaya çalışıyordu ve imparatorluk içerisinde siyasî özgürlüklerin tesis edilmesi gerektiğini savunuyordu. Kemal Mithat Bey Ermenilere hitaben 1918 yılında şöyle bir metin yazmıştır:

"Yaklaşık kırk yıldır Türkiye'de genç yaşlı demeden herkesi kör eden, eşi benzeri görülmemiş bir yıkım çılgınlığına sürükleyen bir cinnet hali yaşanmaktadır. İmparatorluğun sadık ve dürüst vatandaşları olan Ermenilerin gerek ekonomik ve ticari gerekse entelektüel kalkınma için yaptıkları üstün hizmetlerinden dolayı onlara minnettarız. Şu anda, kendilerine "Jön Türkler" diyen maceracı çete, İstanbul'da iktidarı elinde tutuyor ve orada kalabilmek için, Abdülhamid döneminde bile hiç görülmemiş olan en kanlı yöntemlere her gün başvuruyor! Ermeniler arasında suçlu olanlar varsa, hükümetin görevi onları ülkenin yasalarına göre arayıp, bulmak ve cezalandırmaktır."[27]

Bu bildiri yayınlandıktan sonra Amerikalı gazeteci Dr. Herbert-Adams Gibbons (1880-1934), *Philadelphia Evening Telegraph*'a bir mektup gönderir ve der ki:

> *"Kemal Mithat Bey'in söyledikleri kulağa çok hoş geliyor. Aynı zamanda böyle cümlelerin bir Türk'ün kaleminden çıkması oldukça tuhaftır. Şu an hiçbir Ermeni, Osmanlı Birliği gibi bir yapıyla yan yana durmak istemez. Kim olursa olsun her Türk'ün elinde Ermeni kanı vardır. Bir Ermeni için bir Türk'ün elini sıkmak, sadece bir utanç değil, aynı zamanda kendi ölülerine karşı büyük bir hakaret sayılır. Ben, Abdülhamid rejiminin çöküşüne şahit olmuş biriyim. Sürgündeki Jön Türkler, başta İstanbul olmak üzere İzmir ve Beyrut'a zaferle döndüler. Müslüman mollalar ve Ermeni papazlar ile kardeşçe kucaklaştıklarını gördüm. Jön Türkler, Hristiyanları yanaklarından öperek, onlara kardeşlerimiz diye hitap ediyorlardı. Jön Türkler, Türkiye'de devrimi gerçekleştirmek için Ermeniler ile iş birliği yapmış olmalarına rağmen, bir süre sonra onlara sırt çevirmişlerdir."*[28]

Sultan Abdülhamid 10 Şubat 1918 tarihinde vefat ettiğinde, Ermeniler bu durumu fırsata çevirerek *La Voix de l'Arménie* gazetesi aracılığıyla

27 "Un Appel de la Turquie Libérale," *La voix de l'Arménie,* No. 2, 15 Ocak 1918, 64-65.
28 Herbert-Adams Gibbons, "Deux Extraits," *La voix de l'Arménie,* No. 2, 15 Ocak 1918, 66-70.

Abdülhamid aleyhine kara propaganda içerikli bir yazı yayımlamışlardı. "Abdülhamid" başlıklı bu yazıda şu ifadelere yer verilmişti:

> *"Abdülhamid on yıl önce ölmüş olsaydı büyük bir hadise olacaktı. Türkiye'nin eski sultanı, kendilerine Jön Türkler adını veren ve çok çabuk yaşlananlar tarafından tahttan indirildiği tarih olan 1909'dan beridir artık geçmişe ait bir figürdür. Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, Abdülhamid en etkili olmuş sultanlar arasında yer alacaktır. Dünya sahnesinden kesin olarak çekilen bu adam, Ermenilere elinden gelen her türlü kötülüğü yaptı.*
>
> *Jön Türkler, 'devrimlerinin' ertesi günü, Ermeniler için şunları söylemişlerdi: 'Hareketimizin maddi ve manevi başarısını size borçluyuz. Bu olayların tekrarlanmasını sonsuza dek imkânsız kıldığımız ölçüde, Avrupa bize gönüllü olarak kredi verecektir. Biz Abdülhamid'in despotizm tahtını tek bir darbede yıktığımızda, siz bu tahtı zaten kemirmiştiniz. Sizi daha erken kurtaramadığımız, size zarar vermesini daha önce engelleyemediğimiz için bizi bağışlayın.'*
>
> *Jön Türkler, 1908 yılının yazında gerek İstanbul'da gerekse başka yerlerde böyle konuşuyorlardı. Büyük Katil'in tahttan indirilmesinin üzerinden henüz altı yıl geçmişken ve kendisi hala hayattayken, onu tahttan indiren Jön Türkler, Ermenilere karşı tamamen aynı şekilde hareket ediyor, onları aynı şekilde katlediyor ve hatta tamamen yok edilmelerini hedefliyorlardı. Yenilik yapmaktan aciz olan Jön Türkler, Abdülhamid'i kopyalamaktan başka hiçbir şey yapmadılar. Abdülhamid öldü, Jön Türkler ve Ermeniler ise hâlâ ayaktadırlar. Ermeniler, Abdülhamid'e ve diğer pek çok tirana karşı galip geldikleri gibi, bunlara da galip geleceklerdir."*[29]

Ermeniler, Sultan Abdülhamid iktidarda olmamasına rağmen ona karşı nefret duymaya devam ediyorlardı. Ancak daha önce belirtildiği üzere, Sultan Abdülhamid'in müdahaleleri olmasaydı, Ermeniler Anadolu coğrafyasında söz konusu faaliyetlerine devam edeceklerdi. Bunun yanı sıra Jön Türkler, iktidara ilk geldikleri günlerde Ermeniler nezdinde müttefik olarak algılanıyorlardı ancak Jön Türkler, ülkenin bölünmemesi düsturunu benimsedikleri için, Ermenilerin en büyük düşmanı haline gelmişlerdi.

29 V. T., "Abdul-Hamid," *La voix de l'Arménie,* No. 4, 15 Şubat 1918, 120-122.

Uluslararası diplomaside meydana gelen gelişmeler, Ermenileri sükûtu hayale uğratmıştı. Onlara göre Bolşeviklerin Almanya ile imzaladıkları antlaşmanın en talihsiz yönü, Ermenistan'ın kaderi ile oynanmasıydı. Bu antlaşma ile sözde "Türk Ermenistanı" bölgeleri Ruslar tarafından boşaltılıyordu ve Karadeniz kıyılarındaki petrol havzası terk ediliyordu. Yaşanan bu hadise ile ilgili İtilaf Devletleri nezdinde Ermeni Ulusal Heyeti Başkanı olarak kabul edilen Bogos Nubar Paşa (1851-1930) şunları söylemişti:

> *"Brest-Litovsk Antlaşması'nın Ermeniler için ne anlama geldiğini tam olarak idrak etmek için, geçen aylarda Bolşevik Hükümeti'nin, Ermenistan'ın kaderini düzenleyen bir kararname yayımladığını hatırlatmakta fayda var. Buna göre sözde Türk Ermenistan'ı bölgesindeki Ermeniler, statülerini özgürce belirleyebileceklerdi. Ancak bu durumun oyalama taktiği olduğunu bugün anlıyoruz. Bu ani tahliye kararının Ermeniler için ağır sonuçları olacaktır. Ermenilerin durumu bugün ızdırap vericidir. Yüzyıllardır muhtelif felaketler ile karşılaşan Ermeniler, hiçbir zaman uçuruma ve yok olmaya bu kadar yakın olmamışlardı."*[30]

La Voix de l'Arménie gazetesi, Ermenilerin yok olacağı iddiası üzerinden yola çıkarak, uluslararası politikada yaşanan gelişmelerin kendi aleyhlerine olduğunu düşünmekteydi. Rusya'da 1917 yılında cereyan eden ihtilal sonrasında Ermeniler tedirginlikle hareket etmeye başlamışlardı. Ermenilerin bugüne kadar doğu illerinde icra ettikleri faaliyetler artık sona ermekteydi. Bu noktadan sonra Paris Barış Konferansı'na giden süreçte Ermeniler, diplomasi sahasına ağırlık vermişler ve sözde mağdur oldukları iddiasını ön plana çıkararak, kendileri için yeni bir politik alan açmaya çalışmışlardır.

Bir dönem ABD'nin İstanbul Büyükelçisi olan Henry Morgenthau, Ermenilerin iddialarını benimseyen bir tutum sergileyerek, Türk hükümetini suçlamıştır. Yahudi kökenli ve Almanya doğumlu olan Morgenthau, Ermenilerin yaşadıklarını Almanya'nın engelleyebileceğini ancak herhangi bir adım atmadığını iddia eder. Morgenthau'ya göre, Almanya'nın askerî gücü yok edilmeliydi ve Türkler Avrupa dışına sürülmeliydiler. Morgenthau, bu adımların bir an önce atılması gerektiğini ve bunun dünyanın ilerlemesi ve medeniyetin gelişmesi için bir zorunluluk olduğunu iddia ediyordu. *La Voix de l'Arménie* gazetesinde, Morgenthau'nun Mart 1918'de *The Red Cross*

30 "Le martyre arménien: Un cri de détresse," *La voix de l'Arménie,* No. 6, 15 Mart 1918, 190-193.

Magazine dergisinde çıkan ve Ermenilerin durumları hakkındaki makalesinin tam metni yayımlanır:

> *"Siyasi bağımsızlıklarından yoksun olmalarına rağmen Ermeniler, Türkler tarafından asla asimile edilemediler. Despot ve zalim Sultan Abdülhamid'i tahttan indiren Jön Türk devrimi, herkes tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Bu duruma en çok sevinen gruplardan biri de Ermenilerdi. Ancak Jön Türklerin sonraki yıllarda yapmış oldukları icraatlar, Ermeniler için tam bir hayal kırıklığı olmuştu. Savaş sırasında Türklerin Çanakkale cephesinde elde ettiği başarı, Türklerde yeniden dünya üzerinde bir güç olma umudu yaratmıştı.*
>
> *Savaş koşullarında Türk Hükümeti, Ermenilerin önde gelen bazı isimlerini İstanbul'a davet etti ve Rusların Türk topraklarını işgal ettiği sırada, onlara en ufak bir yardımda bulunmaları halinde, kendilerine karşı sert önlemler alınacağını bildirdi. Ermenilere karşı alınan en acımasız önlem, tüm nüfusun sürgüne gönderilmesi olmuştu. Bu sürgünlerin gerçekleştiği sırada herhangi bir tedbir alınmamıştı. Bu göç sırasında yaşananlar konusunda Alman Büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim (1859-1915) ile defalarca görüştüm ancak bir netice alamadım. Ermeni sorunu ile ilgili henüz kesin bir çözüm yolu bulunamamıştır ancak tek gerçek var ki o da Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtarılması gerektiğidir."*[31]

Henry Morgenthau, Ermenilerin Ruslar ile olan iş birliğine dikkat çekmiş ve Türk hükümetinin arabulucu tutumuna değinmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeniler doğu bölgelerinde tedhiş faaliyetlerinde bulunarak, bu bölgede Rus dış politikasının pratiklerine uygun bir şekilde hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti, uzun zamandır Ermenilerin ayrılıkçı emellerinin farkındadır ve bunu engellemek için her türlü diplomatik kanalı kullanmıştır ancak Ermeniler, isyanlarında ısrarcı olmuşlardır.

Ermeniler, uluslararası toplum nezdinde kendilerine ayrıcalık tanınmasını talep ediyorlardı ve bu kapsamda İngiliz siyasetçiler ile diyalog kanallarını geliştirmekteydiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour (1848-1930), 11 Temmuz 1918 tarihinde Avam Kamarası oturumunda şunları ifade etmişti:

31 Henry Morgenthau, "Les faits les plus horribles de l'histoire," *La voix de l'Arménie,* No. 9, 1 Mayıs 1918, 298-307.

> *"İngiltere, Ermenilerin özgürlüklerini, onurlarını savunmak için gösterdikleri yiğitçe direnişi hayranlıkla takip etmektedir. İngiltere, Ermenilerin yardımına koşmak için elinden gelen her şeyi yapmaya hazırdır. Ermenistan'ın gelecekteki durumuna gelince, Müttefik güçlerin başlıca devlet adamları tarafından yapılan kamuoyu açıklamalarını hatırlatmakta fayda var. Buna göre halkların kendi kaderini tayin hakkı ilkesi uyarınca, Ermenilerin kararlarına saygı gösterilecektir.*[32]

Ermeniler sadece İngiltere nezdinde diplomatik faaliyetlere girişmemişti. Bogos Nubar Paşa 14 Temmuz 1918'de Fransa Başbakanı Georges Clemenceau'ya bir mektup gönderir:

> *"Eğer şimdi sizi bunaltan meşguliyetleriniz arasında yazıyorsam, sizin Ermenilere her zaman çok iyi davranmış ve onları savunmuş olmanızdan dolayıdır. Türkiye'nin Ermeni vilayetleri, Bolşevik ihaneti sebebiyle yeniden işgal edildikten sonra, sıra Kafkasya Ermenilerine gelmiş durumdadır. Cephelerde yaklaşık 25.000 Ermeni, hâlâ direnmeye devam etmektedir. Savaşın başlangıcından bugüne kadar Fransa'daki Yabancı Lejyonu (Légion Étrangère)'na katılmış olan 900 Ermeni gönüllüden geriye sadece 50 kişi kalmıştır. Mısır ve ABD'den, Doğu Lejyonu (Légion d'Orient)'na katılan Ermeniler, Müttefik devletlerin yanında yer alarak, her şeylerini feda etmiş durumdadırlar. Tüm Ermenilerin bu felaket günlerinde, Fransa'dan bir teselli veya teşvik sözü duymaya ihtiyacı vardır. Fransa Hükümeti'nin, Ermenileri ve diğer boyunduruk altında olan milletleri terk etmeyeceğine dair yapacağı açıklama, oldukça önemli bir adım olacaktır."*

Bogos Nubar Paşa öncülüğünde Ermeniler, Müttefik güçlerin desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Ermeniler, Müttefik güçlerini adeta tehdit eder şekilde bir tutum sergiliyorlardı. Bogos Nubar Paşa'nın bu mektubuna cevap veren Clemenceau şunları söylemişti:

> *"Fransa, ezilen ulusların özgürleştirilmesini desteklemektedir. Fransa, ezilenlerin koruyucusu olarak, Ermenilere olan derin sempatisini defalarca göstermiştir. Onların yardımına koşmak için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Yabancı Lejyonunda, Kafkasya cephesinde ve Doğu Lejyonunda Ermenilerin Müttefiklere olan sadakatleri, onları*

32 "Une déclaration de M. Balfour," *La voix de l'Arménie,* No. 13-14, 1-15 Temmuz 1918, 457-458.

Fransa'ya daha çok bağlamıştır. Fransa, tıpkı İngiltere gibi Ermeni ulusunu, desteklemeye devam edecektir."[33]

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru yaklaştıkça, Ermeniler propaganda faaliyetlerini Bogos Nubar Paşa aracılığıyla artırmaya çalışmaktaydılar. Ermenilerin temel korkusu, savaşın sonunda Müttefiklerin kendilerine vaat ettikleri yardıma dair herhangi bir aksiyon almaması olacaktı. Ermeniler ısrarlı bir şekilde *La voix de l'Arménie* gazetesi aracılığıyla, kendilerinin savaş sırasında ne kadar faydalı olduklarını ve savaştan sonra da oluşacak yeni düzende bu faydalı tutumlarının devam edeceğini savunuyorlardı.

Ermeni Ulusal Heyeti Başkanı Bogos Nubar Paşa ile yapılan bir röportaj, *La Libre Parole* gazetesinin 28 Ekim 1918 tarihli sayısında yayımlanmıştır. Bu röportajda Ermenilerin yapmış oldukları sözde fedakarlıkların, Müttefikler tarafından görmezden gelindiği vurgulanmıştır. Röportajda yer verilen diğer hususlar ise şunlardır:

"Halkımızın çektiği acılar, bir gün elbet son bulacaktır. Müttefik orduların darbeleri altında Türk imparatorluğu sarsılmaya devam ediyor. Ermenilerin gelecekteki statüsüne ilişkin uluslararası anlaşmaların ne olduğu açıklanmalıdır. 1914 yılından itibaren uluslararası sistem kökten değiştiği için her şeyin yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Tek bildiğimiz, İtilaf Devletleri'nin taleplerimizi memnuniyetle karşılayacağı ve yıllardır süregelen beklentilerimizi boşa çıkarmayacağıdır. Taviz vermeyeceğimiz ilk nokta, hiçbir şekilde ve her ne bahaneyle olursa olsun, Türk egemenliği altında kalmak istemediğimizdir. İkinci arzumuz ise kurulacak olan Ermeni Devleti'nin, cumhuriyet biçimini benimsemesi veya İtilaf Devletleri'nden birinin bu devleti koruması altına almasıdır. Tamamen örgütlenip, kendi kendimizi yönetebilecek kapasiteye ulaşacağımız güne kadar, böyle bir korumaya ihtiyacımız olacaktır.

Gelecekte kurulacak olan bu devlette altı vilayetin (Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas) ve Kilikya'nın olmasını arzuluyoruz. Bu noktada kesinlikle hiçbir yanlış anlaşılma bahanesini kabul etmiyoruz. Kafkasya'da başkenti Erivan olan küçük bir Ermeni Cumhuriyeti zaten kurulmuş durumdadır. Bunun yanı sıra Bakü meselesine gelecek olursam

33 "La France et L'Arménie," *La voix de l'Arménie,* No. 15-16, 1-15 Ağustos 1918, 544-546.

> *şunları söylemek isterim. Bakü'yü kendilerinden çok üstün olan Türk kuvvetlerine karşı savunan Ermeniler, Müttefiklerin davasına kesinlikle ihanet etmemişlerdir ancak mücadeleye devam etmeleri imkânsız hale gelmiştir. Hiç kimse Ermenileri korkaklıkla suçlayamaz."*[34]

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen akabinde, İtilaf Devletleri'nin donanması, 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul boğazına gelmiştir. Bu hamleyle İstanbul'u fiilen işgal etmeye başlayan İtilaf Devletleri'nin, 15 Kasım'da donanmadaki savaş gemisi sayısı 167 idi. Kara ve denizden İstanbul'a duhul eden işgal kuvvetleri, çoğunlukla İngiliz askerlerinden müteşekkildi. Bunun yanı sıra Fransız ve İtalyan askerleri de işgale katılmışlardır.[35] Ermeniler, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u fiilen işgal etmelerini memnuniyetle karşılamışlar ve her fırsatta Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan girişimleri desteklemişlerdir. Fransız gazeteci Auguste Gauvain (1861-1931)'in "Müttefikler İstanbul Önünde" başlıklı yazısında, Ermenilerin bakış açısına yakın bir tutum sergilenmiştir. Ermeniler de bu yazıyı *La voix de l'Arménie* gazetesinde propaganda amacıyla yayımlamışlardır. Yazıda şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"13 Kasım'dan beri, Müttefiklerin filoları İstanbul önünde demirlemiş durumdadır. Bu tarihî bir andır çünkü 29 Mayıs 1453 tarihinde Fatih Sultan Mehmet tarafından Bizans İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerine Avrupa'da inşa edilmiş barbar rejimin sonuna işaret eder. İtilaf Devletleri artık asla İstanbul'dan ayrılmayacaklardır. Osmanlı Devleti'nin kaderi ne olursa olsun, Batılı güçler Boğazlar üzerindeki kontrolünü devam ettireceklerdir. Türk egemenliğinin yerine uluslararası bir rejim gelecektir. Türkler, sadece yok etmeyi bildikleri Avrupa'yı terk etmeliler ve kesin olarak Asya'ya geri dönmelidirler. Bizans imparatorlarının muhteşem başkenti İstanbul, camilerin sadece bir düzen ve temizlik fikri verdiği büyük bir köy haline gelmiş durumdadır. Türkler ne yol ne demiryolu ne de kanal inşa etmişlerdir. Ayrıca ormanları harap ettiler ve yeryüzünün en verimli ovalarını çöl haline getirdiler.*
>
> *Türk halkı, yönetilen olarak mükemmeldir; çalışkandır, barışçıldır, her türlü girişim ruhundan yoksundur, boyun eğer ve itaat eder.*

34 Saint-Renan, "Une nouvelle interview de S. E. Boghos Nubar Pacha," *La voix de l'Arménie,* No. 22, 15 Kasım 1918, 760-763.

35 Bülent Bakar, "Esaretten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi*," Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* no. 23 (2009): 14, https://izlik.org/JA29MD89KS.

> *Ancak Türkler yönetici konumunda olduklarında ise berbattırlar. Yaralılarımızdan ve esirlerimizden bazılarının, Türkler tarafından iyi karşılanmış ve bakılmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte, bu münferit iyi muameleler, önce Ermenilere, ardından Rumlara karşı işlenen suçları asla telafi etmez. Türklere, Anadolu topraklarından çok az bir kısım verilecektir. Toprakların geri kalan kısmı ise imparatorluğun eski sahiplerine iade edilecek veya Batılı güçlerin geçici kontrolünde olacaktır. Enver, Talat ve Cemal'in, kaçmakta olduğu söyleniyor. II. Wilhelm'in suç ortağı olan bu üç paşayı ne yapıp edip yakalamak gerekir. Eğer bu üç paşa idam edilmezlerse, savaş bitmiş sayılmayacaktır."*[36]

Ermeniler, İtilaf Devletleri'nden yeterli desteği almadıklarını düşünüyorlardı ve *La voix de l'Arménie* gazetesinde birkaç sayı öncesindeki sözde o umut dolu atmosfer bir anda dağılmaya başlamıştı çünkü İtilaf Devletleri kendi politik çıkarlarına göre hareket ediyorlardı ve Ermeniler onlar için öncelikli değildi. Ermeniler, bu değişim rüzgarını fark ederek, gazetede İtilaf Devletleri'ni sert bir şekilde eleştirmekteydiler. Gazetenin Ocak 1919 tarihli sayısında "Ve Ermenistan" başlıklı yazıda şu hususlara yer verilmiştir:

> *"Savaşın başından sonuna kadar Ermeniler gerek kendi yurtlarında gerekse Rusya ve Fransa saflarında hem kendi savunmaları hem de İtilaf Devletleri'nin davası için silaha sarıldılar ve kahramanca savaştılar. Zalim yöneticilere karşı ayaklanmış bir halk gibi değil, tıpkı Çekoslovaklar gibi yeniden özgür olmayı hedefleyen bir ulus olgunluğunda hareket ettiler. Peki bu durum karşısında İtilaf Devletleri Ermenilere karşı nasıl davrandı? Dünyanın gözü önünde bağımsız bir Ermenistan'ın varlığını hâlâ ilan edemedi. Geleceğe dair vaatler, güzel sözler ve taziye mesajları gibi girişimlerde bulunuldu ancak somut bir adım atılmadı. Pierre Loti gibi kişilerin, sevgili dostları olan düşmanımız Türkleri överken, birçoğu cephede şehit düşen Ermenilere hakaretler yağdırıldığını görüyoruz. İtilaf Devletleri'nin sürekli öne sürdükleri 'diplomasi' bahanesi, Ermenistan'ın coğrafi bir ifadeden ibaret kalmasına sebep oluyor. Ermeniler bunca yıldır, bu netice için mi mücadele ettiler?"*[37]

Ermenilerin, İtilaf Devletleri nezdindeki talepleri, Paris Barış Konferansı ile somut hale gelmiştir. Ermeni Ulusal Delegasyonunun başı olarak konferansa

36 Auguste Gauvain, "Les Alliés devant Constantinople," *La voix de l'Arménie,* No. 23, 1 Aralık 1918, 824-825.

37 Camille Mauclair, "Et l'Arménie?," *La voix de l'Arménie,* No. 25-26, 1-15 Ocak 1919, 52-55.

sonraki günlerde katılan Bogos Nubar Paşa, Ermenistan'ın sözde tarihî sınırları için yoğun diplomatik faaliyetler yürütmüştür. Konferansa ayrıca Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu katılmıştı. Konferansa iki farklı Ermeni heyetinin katılması, Ermeniler arasında kafa karışıklığına yol açmıştı.[38] Bogos Nubar Paşa'nın şöyle bir Ermenistan tahayyülü mevcuttu:

> *"Ermeni çıkarları ile Türklerin çıkarları çatışmaktadır. Birleşik ve özerk bir Ermenistan'ın kurulması bizler için elzem bir husustur. Ararat (Ağrı) Ermeni Cumhuriyeti'nin, birleşik bir devlet görünümüne kavuşması için Türkiye Ermenileri ile bir araya gelmesi planlanmaktadır. Tüm Ermenileri ortadan kaldırarak Ermeni sorununu çözmek isteyen Talat'ın amansız hedefi gerçekleşmemiştir. Ermeniler, İtilaf Devletleri'nden birinin -İngiltere, Fransa veya ABD- gelişme dönemi boyunca kendilerini korumak üzere bölgede bir mandater güç olmasını talep etmektedirler. Bu mandater güç, bir hükümet kuracak, idarenin ana hatlarını çizecek ve geçiş dönemi boyunca can ve mal güvenliğini sağlamak için birlikler temin edecektir. Kafkasya'daki Ermeni birliklerinden 25.000 Ermeni asker ile Allenby'nin ordusundaki 8.000 Ermeni geri çağrılabilir. ABD veya başka yerlerde de yenileri askere alınabilir.*
>
> *Sınır konusunda ise Rus Ermenistan'ı, altı Türk vilayeti ve Kilikya'dan oluşmak üzere Yeni Ermenistan, Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanacaktır. Karadeniz'de, Anadolu ile iletişim hatlarına sahip olan Samsun doğal olarak Türk şehri olarak kalacaktır. Ermenistan'ın kaderi, Barış Konferansı'nda belirlenmesi gereken küçük ulusların kaderinden farksız değildir. Müttefikler hiçbir şekilde bize vaat ettikleri tazminattan kaçamazlar. Gelecekte Türklerin liberalizm söylemlerinden çok söz edilecektir ancak geçen yıllar onların reform yapmaktan aciz olduklarını bizlere göstermiştir."*[39]

İki heyet arasındaki temel görüş ayrılığı, toprak talepleri üzerine olmuştur. Bogos Nubar Paşa, Doğu Anadolu'nun yanı sıra Kilikya ve Akdeniz'e çıkışı hedefleyen geniş bir toprak talebini savunmuştur. Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu ise Kafkasya odaklı daha sınırlı bir coğrafyayı talep etmiş ve mevcut cumhuriyetin tanınmasını önceliklendirmiştir. Ermeni Heyeti,

38 Bestami S. Bilgiç, "A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920," *Belleten* 75, no. 273 (2011): 547, https://doi.org/10.37879/belleten.2011.545.

39 "La Nouvelle Arménie," *La voix de l'Arménie,* No. 25-26, 1-15 Ocak 1919, 56-60.

yukarıda zikredilen hususlar doğrultusunda bir Ermenistan Cumhuriyeti kurma niyeti içerisindeydi. Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği sırada Ermeniler, Büyük güçlere mektuplar göndererek, Ermenistan tahayyüllerine ulaşmak için çaba harcıyorlardı. Bogos Nubar Paşa, 20 Ocak 1919 tarihinde ABD Başkanı Woodrow Wilson'a gönderdiği mektupta şunları söylemiştir:

> *"Barış Konferansı'nda temsil edilmek üzere, Ermenistan'ın adının geçmediğini görmekten derin bir üzüntü duymaktayım. Ermenilerin savaşın ilk gününden itibaren muharip tarafta yer aldığı gerçeğine dikkatinizi çekmek istiyorum. Ermeniler, 1914'te Almanya ve Türkiye'nin yaptığı özerklik tekliflerini kahramanca reddetmişlerdir. Her türlü zorluğa rağmen Ermeniler, Müttefiklerin safında yer almışlardır. Savaşın ilk yıllarında Rus cephesinde 150.000 Ermeni savaştı. Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra Ermeniler sadece 50.000 asker ile, mütarekenin imzalanmasına kadarki süreçte Türklerle savaşan tek ulus oldu, böylece Alman-Türk ilerleyişi gecikti. Fransa adına Doğu Lejyonu içerisindeki 5000 Ermeni gönüllü, tüm Fransız birliğinin yarısından fazlasını oluşturuyordu. Ermeni halkı, bugüne kadar çok ağır bedeller ödemiştir. Ermeni ulusunun, savaşın sonuna kadar sadık kaldığı Büyük güçlerin temsilcilerinin yanında bu konferansa kabul edilmeleri için sizlere yalvarıyoruz."*[40]

Woodrow Wilson, 23 Ocak 1919 tarihinde bu mektuba cevap verir ve der ki:

> "*Mektubunuz oldukça dokunaklıydı ve Ermenilere karşı her daim olumlu ve samimi duygular beslediğimi söylemek isterim. Henüz tam anlamıyla milletler ailesine kabul edilmemiş siyasi birimlere temsilciler atamanın, sizin de fark edeceğiniz üzere çok zor olduğunu belirtmek isterim. Ermenilere şu an için temsil hakkının verilmemiş olmasının tek nedeninin bu olduğundan emin olabilirsiniz ancak bu durum Ermenilerin çıkarlarına kesinlikle halel getirmeyecektir.*"[41]

Paris Barış Konferansı sırasında Bogos Nubar Paşa, Ermenilerin kayıpları hakkında bilgiler vermiştir. Ona göre savaş sırasında 1 milyondan fazla Ermeni hayatını kaybetmiştir ancak bu konu hakkında ayrıntılı bilgiler vermekten kaçınmıştır. Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermenilerin sözde soykırıma uğradığını, ayrıca Türk Hükümeti'nin, Ermeni nüfusunun gerçekte olduğundan daha az görünmesini sağlamak için nüfus kayıt sisteminde oynamalar yaptığını

40 "Lettre au Président Wilson," *La voix de l'Arménie,* No. 27-28, 1-15 Şubat 1919, 65-67.
41 "Réponse du President Wilson," *La voix de l'Arménie,* No. 27-28, 1-15 Şubat 1919, 68.

iddia etmiştir. Bogos Nubar Paşa'ya göre savaştan önce Ermeni nüfusu, Türk nüfusundan daha fazlaydı. Bogos Nubar Paşa'nın bu iddialarını, Osmanlı Devleti'nin 1912 yılındaki nüfus kayıt örneği yalanlamaktadır. Ermenilerin ısrarlı bir şekilde talep ettikleri altı vilayetteki toplam Ermeni sayısı, 1912 yılında toplam nüfusun %17.3'ü kadardı. Gerek bu bölgelerde gerekse imparatorluğun başka yerlerinde Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu hiçbir bölgenin olmadığı bilinmektedir.[42]

İngiltere, konferansın devam ettiği sırada 21 Mayıs 1919'da Ermenistan, Türkiye, İstanbul ve Boğazlar üzerinde bir Amerikan mandası kurulması teklifini Wilson'a iletmişti. Konferansa katılan diğer büyük devletler de İngiltere'nin bu fikrine sıcak bakmıştır. Ermeniler İngiliz ve Fransız yetkililere gönderdikleri onlarca mektuptan sonuç alamayınca, ABD Başkanı Wilson üzerinde baskı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu süreç zarfında Ermeniler, Osmanlı Devleti tarafından katliama uğradıkları iddiasını sıklıkla gündeme getiriyorlardı ve böylece kendileri için bir devlet kurulması gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak Wilson, Anadolu üzerinde bir Amerikan mandası kurulması fikrini benimsememiştir.[43] ABD, misyonerleri aracılığıyla Ermeniler arasında faaliyet yürütmeye devam etmekteydi ve böylece Ermeni kamuoyunun manda yönetimi ile ilgili nabzını tutmaya çalışmaktaydı.[44]

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne isyan ettikleri günden itibaren sorunlar ile karşılaşmaya başlamışlardır. İtilaf Devletleri, savaş boyunca Ermenilere çeşitli vaatler vererek, onları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. İngiltere, Paris Barış Konferansı'nda Ermeniler ile ilgili üstlenmek istemediği sorumluluğu, ABD'ye devretmeye gayret etmiştir. Ancak Amerikan yönetiminin bölgede yürütmüş olduğu çalışmalar neticesinde yayımladığı raporlarda, burada manda yönetimi kurmanın sakıncalı olacağı kanısına varılmıştı. ABD Başkanı Wilson, Ermenistan'da manda yönetimi tasarısı ile ilgili her şey açık bir şekilde ortaya konulmuşken, konuyu Amerikan senatosuna sevk etmişti ve burada yapılan oylama neticesinde 1 Haziran 1920'de ABD'nin mandater olma tasarısı reddedilmişti.[45]

42 Ömer E. Lütem, "The Armenian Demands at the Paris Peace Conference of 1919," *Review of Armenian Studies* 4, no. 11-12 (2007): 163-165; Taha Niyazi Karaca, "Ermeni Sorunu ile İlgili Bir İngiliz Kaynağı Üzerine Eleştirel Değerlendirme," *Belleten* 67, no. 249 (2003): 519, https://doi.org/10.37879/belleten.2003.519.

43 İsmail Köse, "General Moseley'in Amerikan Mandası ve Anadolu'da Kurulması Planlanan Ermeni Devleti ile İlgili Raporu," *Tarih Dergisi* no. 59 (2014): 190-191, https://izlik.org/JA74CB75ZS.

44 Thomas A. Bryson, "Walter George Smith and the Armenian Question at the Paris Peace Conference, 1919," *Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia* 81, no. 1 (1970): 4.

45 Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* no. 15-16 (2012): 93-94, https://izlik.org/JA88PT94DY.

Sonuç

Bu çalışmada, Ermeni meselesinin uluslararası kamuoyuna taşınmasında propagandanın, diplomasi kadar belirleyici bir unsur olduğu ortaya konmuştur. Osmanlı topraklarındaki Ermeni ayaklanmalarının 19. yüzyılın sonlarından itibaren örgütlü bir nitelik kazandığı ve bu örgütlenmenin şiddet içeren eylemlere evrildiği, dönemin resmî yazışmalarından anlaşılmaktadır. Buna karşılık, hadiselerin Avrupa kamuoyuna aktarılma biçimi, sahada bizzat görev yapan yabancı görevlilerin tespitleriyle örtüşmeyen, tek taraflı bir mağduriyet anlatısı üzerine kurulmuştur.

Amerikan arşiv belgelerinde yer alan büyükelçilik raporları ve diplomatik yazışmalar, Ermeni komitelerinin isyan stratejilerini önceden planladığını, bu planların yer yer kendi yayın organlarında dahi açıkça ifade edildiğini göstermektedir. Sason, Van ve Bitlis çevresinde yaşanan hadiselere ilişkin yabancı gözlemci raporları, Osmanlı yönetiminin Ermeni nüfusunu koruma yönünde adımlar attığına ve daha sonra alınan sevk ve iskân kararının güvenlik kaygısından kaynaklandığına işaret etmektedir. Bu durum, *La voix de l'Arménie* gazetesinin sayfalarında işlenen ve Osmanlı idaresini doğrudan sorumlu gösteren anlatımla ciddi bir tezat oluşturmaktadır.

René Pinon'un editörlüğünde yayımlanan gazetenin, *Pro Armenia* gazetesinin bir devamı olarak konumlanması, Ermeni lobi faaliyetinin savaş öncesinden Paris Barış Konferansı'na uzanan bir devamlılık içinde yürütüldüğünü göstermektedir. Gazetenin sayfalarında Bogos Nubar Paşa'nın mektupları, Balfour'un beyanatları ve Morgenthau'nun yazıları gibi metinlerin sistematik biçimde derlenmesi, kamuoyu desteği ile diplomatik baskıyı eş zamanlı işletmeyi amaçlayan bilinçli bir stratejinin varlığına delalet etmektedir. Bu stratejide Türk tarafının resmî açıklamalarına ya da tarafsız gözlemci raporlarına hiç yer verilmemesi, gazetenin haber verme işlevinden ziyade siyasi bir araç olarak tasarlandığını göstermektedir.

Konferans sürecinde Ermeni heyetinin nüfus rakamlarına ve sınır taleplerine ilişkin ortaya koyduğu iddiaların, Osmanlı nüfus kayıtlarıyla bağdaşmadığı görülmektedir. Talep edilen altı vilayette Ermeni nüfusunun azınlıkta kalması, bağımsız bir Ermeni devleti tasavvurunun demografik gerçeklikten ziyade siyasi bir hedefe dayandığını ortaya koymaktadır. Wilson yönetiminin manda teklifine temkinli yaklaşması ve nihayetinde Amerikan Senatosu'nun bu

tasarıyı reddetmesi de Ermeni lobisinin yoğun çabalarına rağmen, Büyük güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini ve Ermeni taleplerini öncelikli bir mesele olarak görmediğini teyit etmektedir.

Sonuç olarak, *La voix de l'Arménie* gazetesi örneğinden hareketle, Ermeni meselesinin Paris Barış Konferansı'na taşınma sürecinin, sahadaki olgulardan bağımsız bir propaganda dilinin inşasıyla şekillendiği söylenebilir. Arşiv kaynaklarının sunduğu çapraz okuma imkânı, dönemin Ermeni yayın organlarınca üretilen anlatının, diplomatik gerçeklerle ve tarafsız gözlemci ifadeleriyle önemli ölçüde çeliştiğini göstermektedir. Bu bakımdan çalışma, Ermeni meselesinin uluslararası kamuoyunda nasıl bir söylem zemini üzerinden inşa edildiğini anlamak açısından, dönemin basın organlarının arşiv belgeleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Amerikan Arşivi, National Archives and Records Administration (NARA):

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 24 Avril 1889, No. Gl: 5572, No. Spl. 12, Objet, Monsieur Le Secrétaùre D'Etat, 24 Nisan 1889.

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 26 Octobre 1893, No. Gl: 6693, No. Spl. 16, Object, Monsieur Le Secrètoùre D'etat, 26 Ekim 1893.

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 3 Of Janvier, 1894, No. Gl: 6883. No. Spl. 2, Object, Le Secretary Of State, 3 Ocak 1894.

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 18 Avril, 1894, No. Gl: 7072, No. Spl. 23, Object, Monsieur Le Secrétaire D'Etat, 18 Nisan 1894.

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 22 November 1895, No. Gl: 8036. No. Spl. 72, Monsieur Le Secrétaùre D'Etat, 22 Kasım 1895.

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 21 Décembre, 1895, No. Gl: 8155, No. Spl. 90, Monsieur Le Secrétaùre D'Etat, 21 Aralık 1895.

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 5 Fèvier 1896, No. Gl: 8275. No. Spl. 11, Monsieur Le Scrètoùre D'Etat, 5 Şubat 1896.

Legation Imperiale De Turquie, Washington Le 19 Juillet 1896, No. Gl: 8606, No. Spl. 37, Monsieur Le Secrètoùre D'Etat, 19 Temmuz 1896.

Central File: Decimal File 867.4016/59, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 30 Nisan 1915.

Central File: Decimal File 867.401671, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 25 Mayıs 1915.

Central File: Decimal File 867.4016/114, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 26 Haziran 1915.

Central File: Decimal File 867.4016/118, Internal Affairs Of States, Social Matters., People., Turkey, Race Problems. Racial Disturbances, Their Suppression. Massacres. Pogroms., May 23rd., 1911 - August 9, 1915, 9 Temmuz 1915.

Central File: Decimal File 867.00/963, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., December 5, 1917 - Nov. 1, 1919, 8 Eylül 1919.

Gazeteler

La voix de l'Arménie:

René Pinon, "La voix de l'Arménie." *La voix de l'Arménie,* No. 1, 1 Ocak 1918.

"Un Appel de la Turquie Libérale." *La voix de l'Arménie,* No. 2, 15 Ocak 1918.

Herbert-Adams Gibbons, "Deux Extraits." *La voix de l'Arménie,* No. 2, 15 Ocak 1918.

V. T., "Abdul-Hamid." *La voix de l'Arménie,* No. 4, 15 Şubat 1918.

"Le martyre arménien: Un cri de détresse." *La voix de l'Arménie,* No. 6, 15 Mart 1918.

Henry Morgenthau, "Les faits les plus horribles de l'histoire." *La voix de l'Arménie,* No. 9, 1 Mayıs 1918.

"Une déclaration de M. Balfour." *La voix de l'Arménie,* No. 13-14, 1-15 Temmuz 1918.

"La France et L'Arménie." *La voix de l'Arménie,* No. 15-16, 1-15 Ağustos 1918.

Saint-Renan, "Une nouvelle interview de S. E. Boghos Nubar Pacha." *La voix de l'Arménie,* No. 22, 15 Kasım 1918.

Auguste Gauvain, "Les Alliés devant Constantinople." La voix de l'Arménie, No. 23, 1 Aralık 1918.

Camille Mauclair, "Et l'Arménie?." *La voix de l'Arménie,* No. 25-26, 1-15 Ocak 1919.

"La Nouvelle Arménie." *La voix de l'Arménie,* No. 25-26, 1-15 Ocak 1919.

"Lettre au Président Wilson." *La voix de l'Arménie,* No. 27-28, 1-15 Şubat 1919.

"Réponse du President Wilson." La voix de l'Arménie, No. 27-28, 1-15 Şubat 1919.

Araştırma Eserler

Bakar, Bülent. "Esaretten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi*." Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* no. 23 (2009): 13-58, https://izlik.org/JA29MD89KS.

Bilgiç, Bestami S. "A Failed Project: The Ponto-Armenian Federation, 1919-1920." *Belleten* 75, no. 273 (2011): 545-570. https://doi.org/10.37879/belleten.2011.545.

Bryson, Thomas A. "Walter George Smith and the Armenian Question at the Paris Peace Conference, 1919." *Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia* 81, no. 1 (1970): 3-26.

Budak, Mustafa. "1. Dünya Savaşı Sonrası Yeni Uluslararası Düzen Kurma Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Tavrı: Paris Barış Konfernası'na Sunulan 23 Haziran 1919 Tarihli Muhtıra." *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* no. 7 (1999): 191-215. https://izlik.org/JA29DH27CH.

Demirel, Ali. "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Uluslararası Hukuk Açısından 1915 Ermeni Sevk ve İskânı." *Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 5, no. 1 (2021): 52-68. https://izlik.org/JA34GL93XB.

Dilek, Mehmet Sait. "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* no. 15-16 (2012): 79-97. https://izlik.org/JA88PT94DY.

Dinçel, Yusuf. "A Psychological Warfare Tool Against the Ottoman Empire: The Pro Armenia Newspaper (1900-1908)." *Review of Armenian Studies* no. 52 (2025): 117-146. https://doi.org/10.54842/ras.1791378.

"Evangelical Alliance." Britannica. https://www.britannica.com/topic/Evangelical-Alliance.

Eyicil, Ahmet. "I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi." *Belleten* 67, no. 250 (2003): 911-948. https://doi.org/10.37879/belleten.2003.911.

Gülmez, Nurettin. "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı." *Belleten* 70, no. 258 (2006): 695-742. https://doi.org/10.37879/belleten.2006.695.

Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

Karaca, Taha Niyazi. "Ermeni Sorunu ile İlgili Bir İngiliz Kaynağı Üzerine Eleştirel Değerlendirme," *Belleten* 67, no. 249 (2003): 519-530. https://doi.org/10.37879/belleten.2003.519.

Köse, İsmail. "General Moseley'in Amerikan Mandası ve Anadolu'da Kurulması Planlanan Ermeni Devleti ile İlgili Raporu." *Tarih Dergisi* no. 59 (2014): 189-216. https://izlik.org/JA74CB75ZS.

"La Voix de l'Arménie." Portail Mondial Des Revues. https://sismo.inha.fr/s/fr/journal/264017.

"La voix de l'Arménie." Aram. https://webaram.com/biblio/presse/la-voix-de-larmenie.

Lütem, Ömer E. "The Armenian Demands at the Paris Peace Conference of 1919." *Review of Armenian Studies* 4, no. 11-12 (2007): 157-168.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 14, 1994.

MAKALE ÇAĞRISI:
ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 80 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar adresinden ulaşılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağrısı 81. sayı içindir. Makale son gönderim tarihi 25 Mart 2027'dir.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış ve yayımına karar verilmemiş, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD ilişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayımlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemindir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazara aittir. Editör, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü veya Yayın Sahibi sorumlu değildir.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
   - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
   - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (http://www.tdk.gov.tr) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
   - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
   - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
   - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
   - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
   - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Süreli yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için **www.avim.org.tr** adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı :..... **Adres** :.....

Soyadı :..... .....

Telefon :..... .....

E-mail :..... .....

Aboneliklerimiz

☐ **Ermeni Araştırmaları Dergisi** - *6 Aylık*	Yıllık 1.100 TL
☐ **Review of Armenian Studies Dergisi** - *6 Aylık*	Yıllık 1.100 TL
☐ **Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi** - *Yılda Bir Sayı*	Yıllık 650 TL
☐ **Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi** - *6 Aylık*	Yıllık 1.200 TL

Kitaplar

☐ **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı** (Genişletilmiş 2. Baskı) *Derleyen: Ömer Engin LÜTEM*	15 TL
☐ **Armenian Diaspora** - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / *Turgut Kerem TUNCEL*	35 TL
☐ **Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913)** / *Bilâl N. ŞİMŞİR*	25 TL
☐ **Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus**	20 TL
☐ **Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine** / *Bilâl N. ŞİMŞİR*	20 TL
☐ **Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923)** / *Tolga BAŞAK*	30 TL
☐ **Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2025** / *Editör: Alev Kılıç*	500 TL
☐ **Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset / Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler** / *Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN*	40 TL

** Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.*

İletişim Bilgileri

TERAZİ YAYINCILIK

Adres: Abidin Daver Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • **Faks:** 0312 438 50 26 • **E-posta:** teraziyayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181/6296007
IBAN NO: TR 96 0006 2000 1810 0006 2960 07
USD IBAN: TR 60 0006 2000 1810 0009 0869 57
EURO IBAN: TR 69 0006 2000 1810 0009 0820 42
Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

www.avim.org.tr

E-ISSN: 2687-3214
9 771303 068004
Fiyatı: 550 TL